

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
COĞRAFİYA FAKÜLTƏSİ**

Tələbə Elmi Cəmiyyəti

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş

**“AZƏRBAYCANIN MÜASİR İNKİŞAFININ
COĞRAFİ MƏSƏLƏLƏRİ: BÖYÜK QAYIDIŞ,
QLOBAL İNTEQRASIYA VƏ REGIONAL
İNKİŞAF”**

mövzusunda

**TƏLƏBƏ, MAGİSTR VƏ GƏNC TƏDQIQATÇILARIN RESPUBLİKA
ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ**

MATERİALLARI

Coğrafiya fakültəsinin Elmi Şurasının

12 aprel 2023-cü il tarixli 10 sayılı iclasının

qərarı ilə nəşr olunur

BAKİ – 2023

**REPUBLIC OF AZERBAIJAN
MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION
BAKU STATE UNIVERSITY
FACULTY OF GEOGRAPHY**

Student Scientific Society

MATERIALS

of

**THE REPUBLIC SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE OF
STUDENTS, MASTERS AND YOUNG RESEARCHERS**

on the topic of

**“GEOGRAPHICAL ISSUES OF MODERN
DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN: THE GREAT
RETURN, GLOBAL INTEGRATION AND
REGIONAL DEVELOPMENT”**

dedicated to

100th anniversary of National leader Heydar Aliyev

*It is published by the decision of the
10th meeting of the Scientific Council of the
Faculty of Geography dated April 12, 2023*

BAKU – 2023

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФИИ**

Студенческое Научное Общество

МАТЕРИАЛЫ

**РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
СТУДЕНТОВ, МАГИСТРОВ И ЮНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

на тему

**“ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ
СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНА: БОЛЬШОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ,
ГЛОБАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И
РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ”**

посвященная

100-летию Общенационального лидера Гейдара Алиева

Опубликован решением 10-го заседания

Ученого совета географического факультета

от 12 апреля 2023 г.

БАКУ – 2023

Bakı Dövlət Universiteti Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycanın müasir inkişafının coğrafi məsələləri: Böyük Qayıdış, qlobal inteqrasiya və regional inkişaf” mövzusunda tələbə, magistr və gənc tədqiqatçıların Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2023 – 332 s.

Materials of the Republican scientific-practical conference of students, masters and young researchers on "Geographic issues of modern development of Azerbaijan: Great Return, global integration and regional development" dedicated to the 100th anniversary of National Leader Heydar Aliyev, Student Scientific Society of the Faculty of Geography, Baku State University. Baku, 2023 – 332 p.

Материалы Республиканской научно-практической конференции студентов, магистров и молодых исследователей на тему «Географические проблемы современного развития Азербайджана: Большое Возвращение, глобальная интеграция и региональное развитие», посвященной 100-летию Общенационального лидера Гейдара Алиева, Студенческое Научное Общество географического факультета, Бакинский государственный университет. Баку, 2023. – 332 с.

© Tələbə Elmi Cəmiyyəti, 2023

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Sədr:

İmran Bayramov

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə IV kurs tələbəsi; Coğrafiya fakültəsinin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri

Sədr müavini:

Aydan Mansurova

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi

Üzvlər:

Kəmalə Məmmədova

Coğrafiya fakültəsinin magistratura səviyyəsi üzrə I kurs tələbəsi

Şəbnəm Quliyeva

Coğrafiya fakültəsinin magistratura səviyyəsi üzrə II kurs tələbəsi

Gülçin Əmirova

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə IV kurs tələbəsi

Firuzə Babakişiyeva

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə IV kurs tələbəsi

Nərminə Əliyeva

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi

İlkanə Qasımova

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi

Mədinə Rüstəмова

Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə II kurs tələbəsi

KONFRANSIN PROQRAM KOMİTƏSİ

Sədr:

Məqsəd Qocamanov

Coğrafiya fakültəsinin dekanı vəzifəsini icra edən

Üzvlər:

Çingiz İsmayılov

İqtisadi və sosial coğrafiya kafedrasının müdiri

Aydın İbrahimov

Xarici ölkələrin iqtisadi-siyasi coğrafiyası və turizm kafedrasının müdiri

İmran Abdullayev

Hidrometeorologiya kafedrasının müdiri

Saleh Nağıyev

Azərbaycan coğrafiyası və coğrafiyanın tədrisi metodikası kafedrasının müdiri

Şəfiqə Hübətova

Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri vəzifəsini icra edən

Səbuhi Talıbov

Coğrafiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini

Qoşqar Məmmədov

Coğrafiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrə iş üzrə dekan müavini

Ramiz Əhlimanov

Coğrafiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini

Əfqan Talıbov

Geodeziya və kartoqrafiya kafedrasının dosenti, Coğrafiya fakültəsinin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi rəhbəri

Ələkbər Həsənəliyev

Hidrometeorologiya kafedrasının dosenti, Coğrafiya fakültəsinin Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bütün həyatını xalqına və dövlətinə həsr etmiş böyük şəxsiyyət, dahi siyasətçi və müasir Azərbaycanın qurucusudur. İstər 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi (1993-2003) Ulu öndər ölkəmizdə elm və təhsilin, mədəniyyət və incəsənətin, ordu quruculuğu və milli müdafiənin, iqtisadiyyat və sənayenin, bütövlükdə ölkənin inkişafını və təhlükəsizliyini şərtləndirən bütün sahələrin mütərəqqi yüksəlişinin təməlini qoymuşdur. Ümumilli lider Heydər Əliyev, həmçinin peşəkar və yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasını daima diqqət mərkəzində saxlamış, azərbaycanlı gənclərin müxtəlif dövlətlərdə ali təhsil alaraq ixtisaslaşmasına imkan yaratmışdır. Heydər Əliyevin ölkənin iqtisadi inkişafına və kadr potensialını təkmilləşdirməyə yönəlmiş uzaqgörən siyasəti Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsinin əsasında dayanmış, sonrakı iqtisadi-siyasi müstəqilliyimizi şərtləndirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin məzunu idi. O, Azərbaycanın ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetinə, onun professor-müəllim heyəti və tələbələrinə hər zaman böyük diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibətilə keçirilən tədbirdə Azərbaycan Komunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin o zamankı birinci katibi Heydər Əliyev Azərbaycan dilində geniş nitq söyləmişdi. Orada deyilirdi: “Azərbaycan universitetinin yaranması qabaqcıl qüvvələrin qələbəsi idi, doğma xalqı maarifləndirmək uğrunda, dünya mədəniyyəti və elm xəzinəsinin qapılarını onun üzünə açmaq uğrunda Azərbaycanın ən yaxşı oğullarının bir çox illərdə apardıqları mübarizənin yekunları idi”.

O zamankı SSRİ məkanında AKP MK-nin birinci katibinin yubiley tədbirində çıxış edərək ana dilimizdə nitq söyləməsi təkcə universitet kollektivinə deyil, bütün Azərbaycan cəmiyyətinə milli ruhun qaytarılması istiqamətində mühüm addım idi. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə BDU-nun maddi-texniki bazası güclənmiş, auditoriya və laboratoriyalarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış və tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə olunmasında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Heydər Əliyev bütün varlığı ilə sevdiyi və canından əziz bildiyi doğma xalqının mənafeələrini daim önə çəkmiş və respublikamızın inkişafı üçün malik olduğu bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Müstəqil Azərbaycan Ulu öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir.

Təsadüfi deyil ki, Bakı Dövlət Universiteti Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin 2018-ci ildə təşkil olunan “Təbiət və cəmiyyət əlaqələrində coğrafi tədqiqatların rolu” mövzusunda doktorant, magistrant və bakalavrların XXIV

Respublika Elmi Konfransı da məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında” Sərəncamını və Ulu öndərin xalqımız və dövlətçiliyimiz qarşısında misilsiz xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyəti növbəti “Azərbaycanın müasir inkişafının coğrafi məsələləri: Böyük Qayıdış, qlobal inteqrasiya və regional inkişaf” mövzusunda tələbə, magistr və gənc tədqiqatçıların Respublika elmi-praktik konfransını Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr edir.

Konfransa 5 təşkilatdan, o cümlədən 2 xarici ölkə universitetlərinin tədqiqatçıları tərəfindən 12 məqalə, ümumilikdə isə 80 məruzə materialları aşağıdakı istiqamətlərə uyğun təqdim olunmuşdur:

- Fiziki coğrafiya, landşaftşünaslıq və geomorfologiya;
- İqtisadi və sosial coğrafiya, insan coğrafiyası;
- Geodeziya, kartoqrafiya və coğrafi informasiya sistemləri;
- Hidrologiya və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə;
- Yerquruluşu, torpaq və daşınmaz əmlakın kadastrı sistemi;
- Meteorologiya və iqlim dəyişmələri;
- Təsərrüfatın ərazi təşkili, davamlı inkişafı və iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi;
- Əhali məskunlaşması, urbanizasiya və miqrasiya prosesləri;
- Torpaq-bitki örtüyünün öyrənilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi;
- Geoloji kəşfiyyat və dağ-mədən işlərinin aparılması;
- Coğrafiyanın tədrisi metodikası və müasir tədqiqat üsulları;
- Turizm sahələri və inkişaf perspektivləri;
- Dünyanın sosial, iqtisadi və ekoloji problemləri.

Belə bir tədbirin keçirilməsinə göstərdiyi dəstəyə görə Bakı Dövlət Univeritetinin rektoru cənab Elçin Babayevə minnətdarlıq.

Coğrafiya fakültəsinin dekani vəzifəsini icra edən
prof. Qocamanov M. H.
TEC-in elmi rəhbəri
dos. Talbov Ə.T

I BÖLMƏ / SECTION I / РАЗДЕЛ I

FİZİKİ COĞRAFIYA, LANDŞAFTŞÜNASLIQ VƏ GEOMORFOLOGIYA. TORPAQ-BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ. GEOLOJİ KƏŞFİYYAT VƏ DAĞ-MƏDƏN İŞLƏRİNİN APARILMASI

PHYSICAL GEOGRAPHY, LANDSCAPE SCIENCE AND GEOMORPHOLOGY. LAND-VEGETATION STUDY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION. GEOLOGICAL EXPLORATION AND MINING

ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ, ЛАНДШАФТОВЕДЕНИЕ И ГЕОМОРФОЛОГИЯ. ИЗУЧЕНИЕ ПОЧВЕННО-РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА И ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ. ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА И ВЕДЕНИЕ ПОДЗЕМНЫХ ГОРНЫХ РАБОТ

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI LANDŞAFTLARININ FORMALAŞMA TARİXİ

Hacıyeva Nuranə

Magistr, II kurs

BDU, Coğrafiya fakültəsi

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. İsmayılova Aygün

nuranehaciyeva99@mail.ru

Xülasə. Məqalə Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının formalaşma tarixinə həsr edilmişdir. Məqalədə sözügedən ərazilərdə landşaftların yaranması, bu günümüzə qədər burada baş verən təbii coğrafi proseslər nəticəsində formalaşması, eyni zamanda landşaftların antropogen transformasiyaya məruz qalması yolları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Böyük Qafqaz, landşaft kompleksləri, dövr, formalaşma, yamac, transformasiya, antropogen təsir.

Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının formalaşması bütün ölkə ərazisində olduğu kimi birdən bir baş verməmiş, uzun tarixi proseslərdən keçərək müasir vəziyyətinə gəlib çıxmışdır.

Yuxarı Miosenə qədər olan dövrdə geoloji inkişaf tarixi Yura dövründən başlayır. Buna səbəb Yuraya qədər olan çöküntülərin səthə çıxmamasıdır. Müasir təbii şərait Üst Miosen dövründə daha dəqiq desək Sarmat əsrinin ortalarından (12 mln il bundan əvvələdək) əsaslı dəyişikliyə uğramır. Erkən və Orta Miosen dövrlərində (26-13 mln il) yalnız dəniz sahəsinin qismən azalması qurunun genişlənməsi və iqlimin bir qədər quraqlaşmağa doğru meyl etməsi qeyd olunur.

Pont dövrünün (7-5,4 mln il) çöküntülərindən toplanmış zəngin bitki və fauna qalıqları landşaft-iqlim şəraitinin demək olar ki, meotis əsrində olduğu kimi saxlanıldığını söyləməyə əsas verir.

Aşağı və orta Pliosenə (pont-məhsuldar qat) qurunun sərhəddi genişlənir. Məhsuldar qat dövründə dağlıq relyef sürətlə qalxır, denudasiya şiddətlənir, düzəlmə səthləri yaranır, qədim dərələrin sayı artır. [3]

Yuxarı pliosenin sonu və ya üst pliosen dövründə Azərbaycanın və bütün Qafqazın təbiətinin inkişafında yeni dönüş mərhələsi başlayır. Bu dövrün ən böyük hadisələrindən biri Xəzər dənizində baş vermiş geniş transqresiyadır. Xəzərin bu transqresiyası demək olar ki, neogen dövründə baş vermiş ən böyük

transqresiyalarından biridir. Bu dövrdə orta yanvar temperaturu -6° - 8° C, orta iyul temperaturu -22° - 24° C, yağıntıların miqdarı isə 600 mm-ə çatırdı.

Pliosen dövrünü əvəz edən Dördüncü dövr bütün yer kürəsinin o cümlədən Azərbaycanın müasir təbiətinin tam formalaşma dövrü olmuşdur. Geoloji tarixin bu son dövrü (1,8 mln il) bir sıra qlobal hadisələrin və proseslərin baş verməsi ilə fərqlənir. Dördüncü dövrdə iqlimin soyuqlaşması və quraqlaşması nəticəsində savanna landşaftı çöl və quru yarımsəhra landşaftları ilə əvəz olunmuş, nival landşaft zonası formalaşmış, relyef, çay şəbəkəsimüasir şəklini almış və Xəzər dənizi hazırkiserhədlərində formalaşmışdır. Bu dövrdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin kəskin tərəddüdü, fauna və floranın növ tərkibinin kasıblaşması, təbii landşaftın yer dəyişməsi və digər landşaft tipi ilə əvəz olunması qeyd olunur. [3]

Dağətəyi maili düzənlik landşaftlarının inkişaf etdiyi ərazi Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub yamacı ətəklərinə paralel olaraq (Azərbaycan daxilində) Gürcüstan sərhədindən Girman çayınadək 210 m-lik məsafədə uzanan Qanıx-Əyriçay vadisini əhatə edir.

Qanıx-Əyriçay vadisi 4-cü və müasir dövrün ellüvial və prolüvial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Çökəkliyin cənubunda relyefin mütləq yüksəkliyi 200 m, şimalında isə 700-800 m-dir.

Qışı quraq keçən mülayim isti iqlimlə seçilən bu ərazidə orta illik temperatur $10-14^{\circ}$ C-dir, yağıntıların orta illik miqdarı 400-900 mm olur. [2]

Əsasən ellüvial çəmən və ellüvial çəmən-meşə torpaqlarının, kol və çəmən bitkilərinin yayıldığı vadidə dağətəyi maili düzənliyin çəmən-meşə landşaftı inkişaf etmişdir. Meşə çox yerlərdə qırıldığından burada çəmənlik ərazicə üstünlük təşkil edir. Şəmən-meşə landşaftları başlıca olaraq yeraltı suların torpaq qatına yaxınlığı hesabına yaranmışdır. Yeraltı suların səviyyəsi aşağı düşdükdə bəzi ağac növləri quraqlığa tab gətirməyib məhv olur.

Azərbaycanın yarım rütubətli subtropik zonasına daxil olan bu ərazilərdə tütün, dənli bitkilər, efir yağlı bitkilər (qazanlıq qızılgülü, nanə), çay və s. əkilir, meyvəçilik, baramaçılıq və heyvandarlıq inkişaf etmişdir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının Qanıx-Əyriçay vadisi ilə qovuşduğu dağətəyi hissələrində Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ və İsmayıllı kimi iri yaşayış məntəqələri yerləşmişdir. [5]

Sinklinor quruluşa malik olan bu ərazinin müasir relyefi gətirmə konusları, çay terrasları və terraslaşmış ellüvial düzənliklərdən təşkil olunmuşdur.

Landşaftların genetik xüsusiyyətləri dedikdə onun formalaşmasında və müasir dinamik vəziyyətində iştirak edən amillərin qarşılıqlı əlaqəsi və məcmusu nəzərdə tutulur. Müasir landşaftın genezisində ikili aspektdə baxmaq doğrudur: təbii və antropogen. İnsan cəmiyyətinin təbiətə fəal təsirinə qədər landşaftlar genetik cəhətdən əsasən aparıcı təbii faktorlarla tektonik və iqlim amilləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Sonralar insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə landşaftəmələ gəlmədə antropogen amillərin rolu artmışdır.

Böyük Qafqazın təbii landşaftları genetik cəhətdən ilk növbədə ərazini təşkil edən iri morfostruktur vahidləri ilə troposferin aşağı qatının aerodinamik vəziyyəti

ilə sıx bağlıdır. Regionda mövcud olan morfostrukturlar landşaftın asimmetriyasını yaratmışlar. [5]

Ərazinin orotektonik xüsusiyyətlərinin təhlili burada bir sıra uzununa və köndələn morfotektonik pillələrin və onlara uyğun landşaft tiplərinin ayrılmasına imkan verir. Ərazidə mövcud olan eninə və uzununa morfotektonik pillələr əsas landşaft əmələgətirən amil olub, mütləq yüksəkliyi müəyyən edir və məlum ərazinin iqlim şəraitinin formalaşmasına şərait yaradır.

İstənilən dağlıq ərazidə landşaftların formalaşmasında relyefin morfometrik elementlərinin rolu tədqiqatçılar tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Lakin dağların planetar və regional mövqeyindən asılı olaraq morfometrik elementlərin landşaftəmələgəlmədəki rolu özünəməxsus dərəcədə dəyişə bilər. Məsələn: Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsində onun cənub yamac regionu əsasən rütubətli qərb hava axınlarına doğru çevrildiyi üçün daha çox yağıntı olur və burada dağ meşə landşaftları geniş geniş yayılmışdır. [2]

Əsasən meşə, çəmən-meşə və çəmən landşaft tiplərinin hakim olduğu bu dağarası çökəklikdə təbii coğrafi komplekslər həm üfüqi istiqamətdə şimal qərbdən cənub şərqə doğru, həm də mütləq yüksəkliklərin artdığı istiqamətdə cənubdan şimala doğru dəyişir.

Belə ki, vadinin qərbində meşə landşaftı hakimdirsə, Qaşqaçaydan Oğuzçaya qədər olan ərazidə çəmən, çəmən-bataqlıq landşaftı, şərdə müxtəlif tipli meşələr, çökəkliyin şərq qurtaracağında İsmayılı ilə Girdmançay arasında çəmən, çəmən-kol landşaftları yayılmışdır. Vadinin qərb və şərq hissələrində Baş Qafqaz silsiləsinin, eləcə də Şirək və Qəbələ yaylaqlarının qalxması ərazidə rütubətin 700-1000 mm-ə qədər artmasına və zəngin meşə bitkilərinin inkişafına səbəb olmuşdur. [5]

Qaşqaçayla Oğuzçay arasının əhatə edən mərkəzi hissədə iqlimin nisbətən quraq olması və orta illik yağıntıların miqdarının 600-800 mm-ə qədər aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq meşələr azalır. Meşələrin azalması həm də onunla əlaqədardır ki, şərqdən və qərbdən gələn hava kütlələri bu ərazilərə çatana qədər əsas rütubətliyini itirir və bir qədər qurulaşır. Bu ərazidə Baş Qafqaz silsiləsinin suayrıcısının qərb və şərq hissələrinə nisbətən alçalması və cənubdan orta Kür çökəkliyi sahəsindən istiqamətli hava kütlələrinin bu çökəkliyə daxil olması iqlimin quraqlaşmasını xeyli artırır.

Təbii komplekslərin yüksəklik istiqamətində cənubdan şimala doğru dəyişməsi belə təzahür edən vadinin cənub hissəsində qrunt sularının səthə yaxın olduğu yerlərdə inkişaf etmiş lialı qızılağac, qızılağac-yalanqoz meşələri şimala keçdikcə gətirmə konuslarının yuxarı hissələrində quraqlıq sevən palıd-dəmirağac kolluqları ilə əvəz olunur.

Qanıx-Əyriçay çökəkliyinin şimal və mərkəzi hissələri dördüncü dövrün ellüvial-prolüvial, cənub hissələri isə ellüvial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Bu çökəkliklər üzərində ellüvial meşəli çəmən-meşə, çəmən, bataqlıqlaşmış çəmən və bataqlıq torpaqları yayılmışdır. [4]

Vadidə relyefin yüksək hissələri üçün skeletli çəmən-meşə torpaqları xarakterikdir. Meşələrin qırıldığı yerlərdə daha çox yayılan bu torpaqların səciyyəvi xüsusiyyəti onun tünd qonur, tünd qara rəngli olması, mexaniki tərkibinin kəltənvari strukturlu, ağır gillicəli və rütubətli olmasıdır.

Çəmən-meşə torpaqlarının əksəriyyəti meyvə bağları, taxıl və tütün sahələri altındadır. Şəki bölgəsində, xüsusən Əyriçayın sol sahilindəki terraslaşmış düzənliklərdə geniş üzüm bağları salınmışdır. [5]

Vadinin şərqində ellüvial-prollüvial çökmüntülər üzərində orta humuslu zəif karbonatlı ellüvial-çəmən, relyef alçaq hissələrində isə bataqlıqlaşmış çəmən-meşə, çəmən-bataqlıq və bataqlıqlaşmış çəmən torpaqları üzvi maddələrlə zəngindir. Bataqlıqlaşmış çəmən torpaqları çay terrasları boyunca alçaq sahələrdə inkişaf etmişdir. Vadinin mərkəzi hissəsində karbonatlı çəmən, çəmən meşə və bataqlıq torpaqları çökəklik boyu ümumi zolaq əmələr gətirir. [4]

Ərazidə bataqlıqlaşmış çəmən torpaqları uzun illər çəltik plantasiyaları altında qalmış, son illərdə isə bu torpaqlardan biçənək sahələri kimi istifadə edilir. Hazırda bu torpaqlarda yenidən çəltikçiliyin inkişaf etdirilməsinə başlanılmışdır.

Dağətəyi maili düzənlik landşaftlarında ərazinin relyef və iqlim şəraiti əlverişli olduğundan buradakı təbii landşaftların xeyli hissəsi insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əsaslı dəyişilmiş və müasir antropogen landşaftlarla əvəz olunmuşdur. Hazırda burada əkinçilik geniş inkişaf etdirilib, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri (qarğıdalı, tütün, taxıl, çəltik, yonca, üzüm və meyvə bağları) becərilir. [3]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları. Bakı, 9 nömrəli kiçik müəssisə, 2013. 780 s.
2. Mərdanov İ.E. Azərbaycan ərazisində relyefəmələgətirici proseslərin antropogen amillər nəticəsində aktivləşməsi haqqında // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, X cild. Bakı: Araz, 2006. 64-68 s.
3. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı: Mars Print, 2011. 299 s.
4. Rüstəmov Qalib, Rüstəмова Almaz Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının ekogeokimyəvi xüsusiyyətləri Bakı 2016 100-11- s.
5. Əhlimanova N.R., Əhlimanov R.M. Böyük Qafqazın cənub yamacı meşə landşaftlarının transformasiyasının kartoqrafik metodla öyrənilməsi // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin BDU filialının əsərləri, II cild. Bakı: BDU, 2009. 54-56 s.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЮЖНЫХ ЛАНДШАФТОВ БОЛЬШОГО КAVKAZA

Статья посвящена истории формирования ландшафтов южного склона Большого Кавказа. В статье рассматривается формирование ландшафтов на этих территориях, их становление в результате естественно-географических процессов, происходивших здесь до настоящего времени, а также пути, которыми ландшафты претерпели антропогенную трансформацию.

Ключевые слова: Большой Кавказ, ландшафтные комплексы, период, формирование, склон, трансформация, антропогенное воздействие.

HISTORY OF FORMATION OF THE SOUTH LANDSCAPES OF THE GREAT CAUCASUS

The article is dedicated to the history of the formation of the southern slope landscapes of the Greater Caucasus. The article examines the formation of landscapes in these areas, their formation as a result of natural geographical processes that have taken place here to date, as well as the ways in which landscapes have undergone anthropogenic transformation.

Keywords: Greater Caucasus, landscape complexes, period, formation, slope, transformation, anthropogenic impact.

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI LANDŞAFTLARININ REKREASIYA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hacıyeva Nuranə

Magistr, II kurs

BDU, Coğrafiya fakültəsi

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. İsmayılova Aygün

nuranehaciyeva99@mail.ru

Xülasə. Son illər ərazində Böyük Qafqazın cənub yamacında ümumi sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq rekreasiya ehtiyatları üstünlük təşkil edən regionların davamlı inkişafı strategiyalarının işlənilib hazırlanmasına marağın kəskin şəkildə artdığı müşahidə olunur. Son onillikdə rekreasiya sistemlərinin tədqiqində landşaft baxımından qiymətləndirilmə tətbiq edilir, onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan ərazilərdə müxtəlif iyerarxik səviyyələrin bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı geosistemlər məcmusu kimi qəbul edilir. Hər bir rekreasiya növü üçün ərazinin yekun rekreasiya qiymətləndirilməsi xarakteristikasının əhəmiyyətinə vurulan qismən qiymətləndirmələrin cəmlənməsi yolu ilə hesablanır. Burada xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, ən azı bir konkret qiymətləndirmənin kritik və ya ona yaxın vəziyyəti mahiyyət etibarilə ərazinin ümumi rekreasiya potensialını sıfıra endirir və bu da onun müəyyən edilməsi metodologiyasını “ümumi” etməyi qeyri-mümkün edir. Böyük Qafqazın cənub yamacının ərazisi ekoloji, mədəni, macəra və sağlamlıq turizminin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Rekreasiya və turizm təbii ehtiyatlardan istifadədə mühüm rol oynayır, çünki rekreasiya işləri təbiətin ayrı-ayrı hissələrini deyil, bütövlükdə bütün landşaftı əhatə edir. Təbii geosistemlərin təbii və rekreasiya qiymətləndirilməsində təbii komponentləri (relyef, iqlim, su obyektləri, bitki örtüyü və xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri) xarakterizə edən göstəricilərin nəzərə alınması vacibdir.

Açar sözlər. Rekreasiya, landşaft, qiymətləndirmə, potensial.

Rekreasiya landşaftlarının qiymətləndirilməsi estetik və rekreasiya ehtiyaclarının ödənilməsində rekreasiya landşaftının effektivliyinin qiymətləndirilməsi vasitəsinə təmin edir. Qiymətləndirmənin məqsədləri ərazinin məqsədlərinə çatmaqda rekreasiya landşaftının uğurunu kəmiyyətə qiymətləndirməyə kömək edəcək məlumat vermək, müxtəlif növ landşaft xüsusiyyətlərinin rekreasiya davranışına necə təsir göstərə biləcəyini başa düşmək və əlavə tədqiqat üçün sahələri müəyyən etməkdir. Böyük Qafqazın cənub yamacının meşə biogeosenozları olmuşdur. Böyük Qafqazın cənub yamacının landşaft komplekslərini qiymətləndirmək üçün torpaq və çöl tədqiqatları aparılmışdır. Çöl tədqiqatları zamanı Qəbələ rayonu ərazisində landşaftlarda cüzi dəyişikliklər müşahidə olunub. Belə ki, bu il quraqlıq dövrü uzandığından ağac və kolların yarpaqlarının vaxtından əvvəl saralması və tökülməsi müşahidə olunub [1, s.32].

Böyük Qafqazın cənub yamacının nival və subnival landşaftları açıq hava həvəskarları üçün böyük rekreasiya dəyərinə malikdir. Bölgənin sıldırım ərazisi və yüksək dağlıq əraziləri bölgədəki ən yaxşı xizək sürmə, buza dırmanma və alpinizm növlərini təmin edir. Bundan əlavə, yay mövsümündə dağların subnival hissələrindən keçən yollar yürüyüş və düşərgə üçün məşhurdur. Müəyyən ərazilərdə qarın olması da müəyyən ərazilərin qorunmasına kömək edir, müəyyən bitki və heyvanlar üçün sığınacaq və izolyasiya təmin edir. Bölgə müxtəlif yerli vəhşi təbiətə, bitkilərə və bölgədəki dağ silsilələrinin müstəsna şəraitinə uyğunlaşdırılmış bir çox növlərə ev sahibliyi edir. Həm də ənənəvi evdə bişirilən yeməklər, musiqi

və sənətkarlıq kimi müxtəlif mədəni fəaliyyətlərə ev sahibliyi edir. Buna görə də təhsil və tədqiqat səfərləri etmək üçün ideal bir mühit təmin edir. [2,s.42].

Dağ-çəmən landşaftlarının rekreasiya qiymətləndirilməsinə dair tədqiqatlar azdır. Bununla belə, bir sıra tədqiqatlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, dağ-çəmən landşaftlarının rekreasiya istifadəçiləri bu landşaftların təmin etdiyi faydalı ekosistem xidmətlərinə töhfə verən çöl çiçəkləri, kəpənəklər və arılar da daxil olmaqla zəngin təbii xüsusiyyətləri olan əraziləri qiymətləndirirlər. Dağ-çəmən landşaftlarında əksər istirahət qiymətləndirmələri gəzinti, düşərgə və balıq ovuna yönəlib. Bu fəaliyyətlər çox vaxt yüksək intensivlik hesab olunur, çünki onlar iştirak etmək üçün əhəmiyyətli vaxt və səy tələb edir. İstirahətin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədlərinə bunlar daxildir: dağ-çəmən landşaftlarında baş verən əsas fəaliyyətləri və bu fəaliyyətlərin intensivlik səviyyəsini müəyyən etmək; bu fəaliyyətlərin fiziki, ekoloji və sosial aspektlərini təsvir etmək; bu landşaftlarda istirahətin yaxşılaşdırılması və ya artırılması ehtiyaclarını müəyyən etmək [3,s.21].

Dağ-meşə landşaftları dünyada yaşanan ən gözəl və unikal təbiət mənzərələrindən biridir. Onlar relyef və bitki örtüyünün unikal qarışığını təmin edir, hər ikisi istirahət üçün geniş imkanlar təmin edə bilər. Bununla belə, bu mühitin adekvat şəkildə idarə olunmasını və uyğun olmayan fəaliyyətlərdən qorunmasını təmin etmək üçün onu ən yaxşı şəkildə necə ölçmək və qiymətləndirmək lazım olduğunu başa düşmək vacibdir. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, rekreasiya qiymətləndirməsi ən yaxşı şəkildə müxtəlif mənbələrdən və metodlardan istifadə etməklə aparılır. Hansı fəaliyyətlərin baş verdiyini və insanların harada vaxt keçirdiyini başa düşməklə, menecerlər xüsusi yerləri lazımi şəkildə qorumaq və ərazidə resursların davamlılığını təmin etmək üçün idarəetmə planlarını hazırlaya bilərlər. Məsələn, dağ-meşə landşaftında, xüsusi gəzinti yolları, düşərgələr və mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər ərazilər kimi yüksək əhəmiyyət kəsb edən əraziləri müəyyən etmək üçün ziyarətçilərin fəaliyyətinin tədqiqindən istifadə oluna bilər. Bu məlumatlar həmin ərazidə rekreasiya keyfiyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsini yaratmaq üçün ətraf mühit məlumatları kimi digər məlumat mənbələri ilə birləşdirilə bilər. [4,s.31].

Nəticə və tövsiyələr. Qeyd edildiyi kimi özünün unikal təbiəti ilə seçilən Böyük Qafqazın cənub yamacı təbii olaraq böyük rekreasiya potensialına malikdir. Çox təəssüf ki, buranın rekreasiya imkanlarından istifadə sürətli inkişaf bərabər onun təbiətinə qeyri-peşəkar müdaxilə nəticəsində əvəzsiz təbiətə malik bu ərazinin ekoloji gərginliyinin də xeyli artmasına səbəb oldu. Belə ki, sahibkarların 100 hektarlarla meşə və əkin sahələri hesabına inşa etdikləri onlarla irili-xırdalı istirahət mərkəzləri, çimərliyi əvəz edən böyük hovuzlar tikintisi zamanı adi normalara riayət edilməməsi üzündən ərazinin meşə örtüyünün yox edilməsi ilə bərabər, həmçinin yaradılmış bu hovuzlardan və kanalizasiya sistemi olmayan yaşayış və əyləncə mərkəzlərindən torpağa buraxılan çirkab suları buranın hidrogeoloji şəraitini ciddi şəkildə pozmağa başladı. Nəticədə bu sular bəzi yerlərdə səthə çıxaraq ərazini bataqlıqlaşdırır və ekoloji şəraiti daha da gərginləşdirməyə başladı. Ərazinin hər yerində insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində ilkin meşəliklər böyük dəyişikliyə

uğramışdır. Bunun nəticəsində təbii meşə örtüyü xeyli seyrəlmiş, mədəni landşaftlarla yanaşı törəmə tipli bitki örtüyü də geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Ə.Sülyemanov, İ.S.Əliyeva-Landşaftşünaslığın əsasları.«Bakı Universiteti» Nəşriyyatı -2008
2. Qərib Şamil oğlu Məmmədov- Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları
3. Pedaqoji Universiteti xəbərləri .Təbiət elmləri bölməsi,2014,№2
4. Rəsul Daşdıyev-Landşaft ekologiyası Bakı 2010

Резюме. В последние годы в связи с изменением общей социально-экономической ситуации на южных склонах Большого Кавказа резко возрос интерес к разработке стратегий устойчивого развития регионов с преобладанием рекреационных ресурсов. В последнее десятилетие при изучении рекреационных систем применяется ландшафтная оценка, суть которой заключается в том, что изучаемые территории рассматриваются как совокупность взаимосвязанных и взаимообусловленных геосистем разного иерархического уровня. Итоговая рекреационная оценка территории по каждому виду рекреации рассчитывается путем суммирования частичных оценок, умноженных на значимость признака. Здесь следует подчеркнуть, что критическое состояние хотя бы одной конкретной оценки или близкое к нему существенно сводит общий рекреационный потенциал территории к нулю, что делает невозможным «обобщение» методики его определения. Территория южного склона Большого Кавказа имеет большой потенциал для развития экологического, культурно-приключенческого и оздоровительного туризма. Рекреация и туризм играют важную роль в использовании природных ресурсов, поскольку рекреационные работы охватывают не отдельные участки природы, а весь ландшафт в целом. При природно-рекреационной оценке природных геосистем важно учитывать показатели, характеризующие природные компоненты (рельеф, климат, водоемы, растительность и особо охраняемые природные территории).

Ключевые слова. Рекреация, ландшафт, оценка, потенциал.

Summary. In recent years, due to the change of the general socio-economic situation on the southern slopes of the Greater Caucasus, there has been a sharp increase in the interest in the development of strategies for the sustainable development of regions dominated by recreational resources. In the last decade, landscape assessment has been applied in the study of recreation systems, the essence of which is that the studied areas are considered as a set of interconnected and interdependent geosystems of different hierarchical levels. The final recreation assessment of the area for each recreation type is calculated by summing the partial assessments multiplied by the importance of the characteristic. It should be emphasized here that the critical state of at least one specific assessment or close to it essentially reduces the overall recreation potential of the area to zero, which makes it impossible to "generalize" the methodology of its determination. The territory of the southern slope of the Greater Caucasus has great potential for the development of ecological, cultural, adventure and health tourism. Recreation and tourism play an important role in the use of natural resources, because recreation works do not cover individual parts of nature, but the entire landscape as a whole. In the natural and recreational evaluation of natural geosystems, it is important to take into account the indicators characterizing the natural components (relief, climate, water bodies, vegetation and specially protected natural areas).

Key words. Recreation, landscape, evaluation, potential.

УДК 528.441.2

ОПРЕДЕЛЕНИЕ НЕЭФФЕКТИВНО ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ В Г. БРЕСТЕ

Сергей Михайлов

Магистрант, преподаватель-стажер

Белорусский государственный университет

Карина Лис

Магистрант, преподаватель-стажер
Белорусский государственный университет
Научный руководитель: к.э.н. Чиж Дмитрий Анатольевич
sergiomichailov@tut.by

Аннотация: В статье рассмотрен пример совместного применения географических информационных систем (ГИС) с данными Государственного Земельного Кадастра Республики Беларусь для определения неэффективно используемых земельных участков жилого усадебного фонда с развитой инженерной инфраструктурой в г. Бресте. Интеграция между географическими информационными системами и государственным земельным кадастром Республики Беларусь позволит повысить инвестиционную привлекательность территорий, для более рационального, эффективного и качественного управления земельными ресурсами Республики Беларусь.

Ключевые слова: земельный участок, географические информационные системы (ГИС), Государственный Земельный Кадастр Республики Беларусь, инженерная инфраструктура.

Annotation: The article presents an example of integrating Geographic Information Systems (GIS) with the data of the State Land Cadastre of the Republic of Belarus for identifying inefficiently used land plots in the residential estate fund of Brest. By intergating GIS with the data of State Land Cadastre of the Republic of Belarus investment attractiveness can be increased for more rational, efficient and high-quality land management of the Republic of Belarus.

Key words: land plot, geographic information systems (GIS), State Land Cadastre of the Republic of Belarus, engineering infrastructure.

В последние несколько десятилетий широкое распространение получили особый класс информационных систем, как географические информационные системы (ГИС), которые обеспечивают сбор, хранение, обработку, анализ, доступ, отображение и распространение пространственное координированных данных. Область ГИС очень быстро развивается и охватывает многие отрасли жизнедеятельности человека (землеустройство, кадастры, картографию, логистику и т.д.).

Целью данного исследования, является определение неэффективно используемых земельных участков жилого усадебного фонда с развитой инженерной инфраструктурой в г. Бресте, с применением геоинформационных технологий, на основании данных содержащихся в Государственном Земельном Кадастре Республики Беларусь.

Первый этап, включал в себя сбор исходной информации, были получены исходные геопространственные слои земельных участков из единого государственного регистра недвижимого имущества прав на него и сделок с ним (ЕГРНИ), также была получена актуальная граница г. Бреста из единого реестра административно-территориальных и территориальных единиц Республики Беларусь (АТЕ и ТЕ). Кроме этого, были получены актуальные данные о месте нахождения инженерных коммуникаций (водоснабжение, водоотведение (канализация), газоснабжение, отопление), а также о типах грунтов, в г. Бресте, на основании сведений Брестского городского исполнительного комитета.

Таким образом на территории г. Бреста располагается 575 земельных участках, имеющие целевое назначения (предназначение) для размещения объектов усадебной застройки (строительства и обслуживания жилого дома) с объектами обслуживания.

На втором этапе, были выбраны земельные участки, которые предоставлены в право собственности частным физическим, юридическим

лицам Республики Беларусь и иностранным гражданам, так же находящиеся в собственности Республики Беларусь. Далее из этой выборки, были оставлены земельные участки, для которых отсутствует информация о зарегистрированных капитальных строениях. После этого были выбраны земельные участки находящиеся в собственности Республики Беларусь и предоставленные на праве собственности частным физическим, юридическим лицам Республики Беларусь и иностранным гражданам, которые нарушили Указ Президента Республики Беларусь от 07.02.2006 г., №72 «О мерах по государственному регулированию отношений при размещении и организации строительства жилых домов, объектов инженерной, транспортной и социальной инфраструктуры». В результате были определены 257 земельных участков.

Дальнейший поиск земельных участков был произведен с учетом наличия или возможность подключения к инженерным коммуникациям (водоснабжения, водоотведения (канализации), газоснабжения, отопления) и типов грунтов.

Для начала были выбраны земельные участки, которые имеют в наличии или имеют возможность подключения к инженерным коммуникациям (водоснабжения, водоотведения (канализация), газоснабжения, отопления). Таким образом 250 участков имеют доступ к водоснабжению, 228 участков имеют доступ к водоотведению (канализации), 240 участков имеют доступ к отоплению и 240 участка имеют доступ к газоснабжению (рисунок 1).

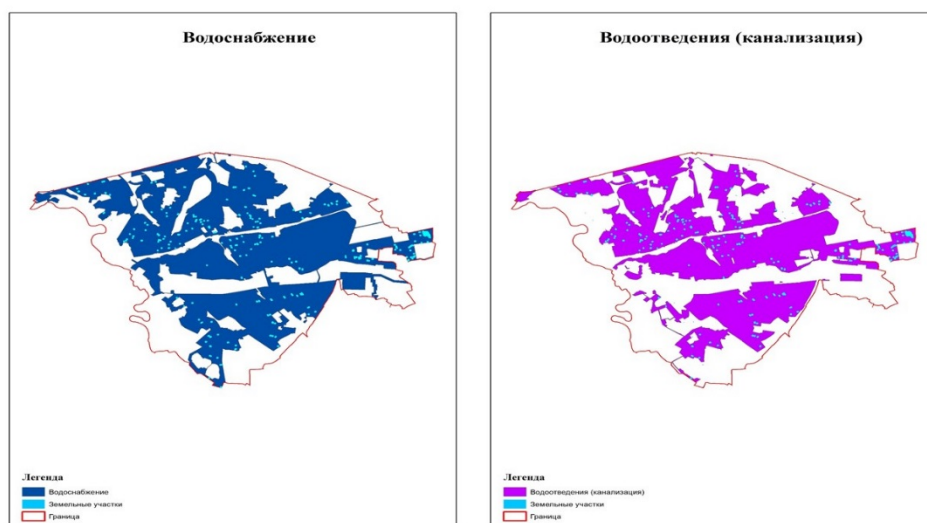

Рисунок 1. Земельные участки с доступом к инженерным коммуникациям (водоснабжение, водоотведение (канализация))

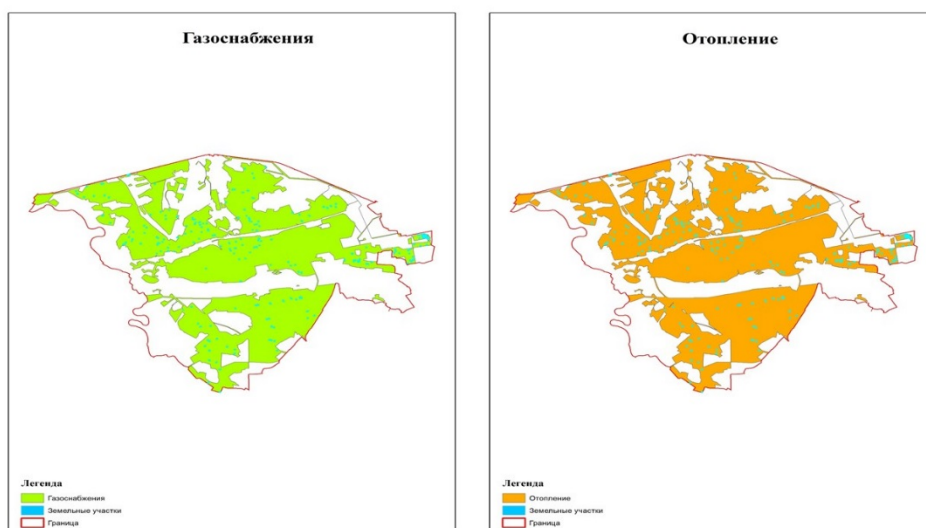

Рисунок 2. Земельные участки с доступом к инженерным коммуникациям (газоснабжение, отопление)

В результате было определено, что 208 земельный участок из 257, имеет доступ или возможность подключения, ко всем вышеизложенным инженерным коммуникациям. После этого, было определено, что из 208 земельного участка в г. Бресте на благоприятных грунтах для строительства располагаются 71 земельных участков (рисунок 2).

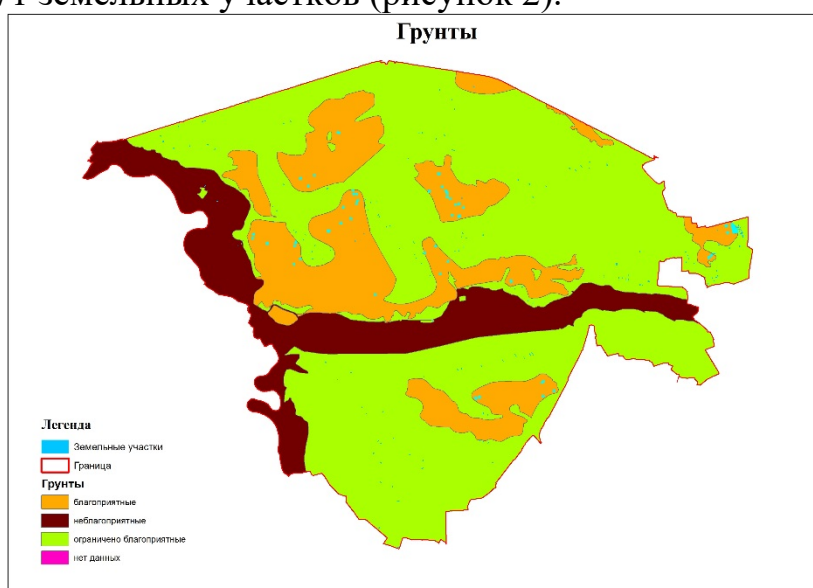

Рисунок 3. Земельные участки располагающийся на благоприятных грунтах

В результате проделанной работы, было определено, что 71 земельный участок в г. Бресте используется неэффективно, но имеет достаточно развитую инженерную инфраструктуру и располагается на благоприятных грунтах, и вследствие этого имеет высокий инвестиционный потенциал.

Таким образом, реализованный подход совместного применения географических информационных систем и Государственного Земельного Кадастра Республики Беларусь, позволяет определить неэффективно используемые земельные участки для более качественной их реализации, с

целью повышения инвестиционного привлекательности земельных ресурсов Республики Беларусь.

Список литературы:

1. Землеустройство : учеб. пособие / Д. А. Чиж, Н. В. Клебанович. – Минск : БГУ, 2011. – 208 с. – (Классическое университетское издание);
 2. Методы обследований земель: учеб. пособие / Н. В. Клебанович: – Минск: БГУ, 2011. – 208 с.;
 3. Земельный кадастр: учебное пособие / Н.В. Клебанович: – Минск: БГУ, 2006.;
 4. Михайлов С.С., Чиж Д.А. А. Применение ГИС и ВМ-технологий для разработки инвестиционного проекта застройки коттеджного поселка (на примере особой экономической зоны китайско-белорусского индустриального парка “Великий камень”) // ГИС-технологии в науках о Земле [Электронный ресурс] : материалы респ. науч.-практ. семинара студентов и молодых ученых, Минск, 16 нояб. 2022 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: А. А. Сазонов (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2022. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – ISBN 978-985-811-448-9.;
 5. Михайлов С.С. Интеграция ГИС и САД-технологий // Информационные технологии: теория, опыт, проблемы, перспективы: материалы VI Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов / Н. В. Великоборец (гл. ред.) [и др.]. – Горки : БГСХА, 2021. – С.122–126.
-

ACINOHUR ALÇAQDAĞLIĞININ MÜASİR MORFOSTRUKTURLARININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova Şəbnəm

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: c.ü.f.d Nuridə İsmayılova

shabnam.aliyeva022@icloud.com

Xülasə. Mövzu Acınohur-Ceyrañçöl ovalığında morfostrukturun formalaşması və inkişafı və burada baş vermiş və ya baş verən dəyişikliklərdir. Acınohur Ceyrañçöl ovalığında əmələ gələn relyef formaları bir sıra coğrafi vasitələrin, o cümlədən Coğrafi İnformasiya Sistemlərinin (CİS) və digər coğrafi vasitələrin köməyi ilə öyrənilir. Onu da qeyd edək ki, bu relyef formalarının Acınohur-Ceyrañçöl ovalığında kənd təsərrüfatına təsiri təhlil edilir. Morfostrukturların inkişafı bir-biri ilə əlaqəli relyef formalarının formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır.

Açar sözlər: morfostruktur, morfoskluptur, relyef, endogen və ekzogen proseslər

Giriş

Müxtəlif və rəngarəng təbiəti ilə seçilən Acınohur-Ceyrañçöl alçaqdağlığının da relyefi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, aparılan tədqiqatlar zamanı bura da müxtəlif relyef formalarına rast gəlinir. Coğrafi vasitələrin köməyi ilə (atlas, xəritələr, CİS və s) ərazinin relyefi əyani yolla öyrənilir. Aparılan tədqiqatlarda burada relyef formasının mürəkkəb olduğunu müəyyən etmək olur. Xüsusi ilə seçilən morfostrukturlara görə bu qənaətə gəlinir. Bununla belə relyef formasının mürəkkəb olması bura da kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərir. Həmçinin tikintinin inkişafına da təsir edir. Eyni zamanda relyef şəraitə xüsusi ilə də

morfostruktururlar endogen və ekzogen proseslər nəticəsində dəyişilir və bu da ərazinin təbii şəraitinin dəyişməsinə o cümlədən də təsərrüfata təsir edir. Baş verən dəyişmələr coğrafi vasitələrin köməyi ilə ətraflı şəkildə öyrənilib.

Düzənliyin yarım səhra landşaftının inkişaf etdiyi ərazilər 50-200 m və 300-400 m mütləq yüksəkliklərdə inkişaf etmiş və Ceyrançöl vadisi (qərbdə) ilə Dəhnəçay vadisi (şərqdə) arasındakı ərazini əhatə edir.

Acınohur-Ceyrançöl düzünün mərkəzi hissəsində yastılaşmış amorf heykəllər və alçaq silsilələr üzərində Dəhnə çayı ilə Ceyrançöl vadisi arasında daha geniş ərazini yarım səhra kompleksləri tutur. Qəbirri və Ceyrançöl dərələri boyu landşaft kompleksi Eldaroyuğu silsiləsinin ətəyinə qədər geniş (5-6 km) zolağındadır. Landşaft ərazisi Quyrugençi-Gürzundağ boyunca qərbə Qanış çayından şərqə doğru daralır və bilavasitə Quyrugençi-Ortaqaş xəttinin hövzəsi və Hocaşen dağı ilə həmsərhəddir. Orogeomorfoloji şəraitə görə yarım səhra kompleksi düzənliyin nisbətən sıldırım yamaclarında, Acınohur çökəkliyinin dibində, eyniadlı gölün sahilində 108 m-dən 140 m mütləq hündürlük (sahil xətti) arasında formalaşmışdır) və düzənliklərin quru çöllərindən təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etmişdir. Acınohur-Ceyrançöl düzündə arid-denudasiya relyef formaları onun bütün rayonlarında inkişaf etmiş və kəskin lokal və regional fərqləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu komplekslər güclü parçalanmış, daşlı, qayalı dağ yamaclarında quru iqlimdə inkişaf edən kserofit ağac və kol birləşmələrinin xüsusi zonasını təşkil edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, tədqiq olunan arid torpaq şəraitində fotosəkillərdə əks olunan ərazilərin tonu və konturunu əsasən geoloji quruluşla sıx bağlı olan relyef səthinin parçalanması və mikrorelyefin xarakterindəki fərqlər müəyyən edir. Landşaft xəritələrinin və profillərinin yaradılması prosesində müəyyən edilmiş torpaq və bitki örtüyünün müəyyən təzahürlərinin relyefin bu və ya digər elementinə və onu təşkil edən çöküntü komplekslərinə uyğun gəldiyi aşkar edilmişdir. Aerofoto və kosmik fotosəkillər əsasında hazırlanmış bu landşaft xəritəsi təbii şəraiti öyrənmək üçün əyani vəsaitdir və təkrar kosmik fotosəkillərin dekodlaşdırılması əsasında hazırlanmış landşaft xəritəsinin müqayisəsi əsasında bir neçə ildən sonra mümkün ola bilər [2].

Acınohur-Ceyrançöl bölgəsinin relyefi morfoloji xüsusiyyətlərinə və mütləq hündürlüyünə görə hava təsvirlərində onları xarakterizə edən çalarları ilə bir-birindən kəskin şəkildə ayrılan düzənlik və düzənliklərdən ibarətdir. Düzənliklər açıq tonlarda, dağlıq ərazilər isə tünd tonlarda təsvir edilmişdir. Dağlıq ərazi yamaclarının istiqamətindən və parçalanma dərəcəsindən asılı olaraq fərqli işıqlandırma səviyyəsinə malik olduğundan, yaxşı işıqlandırılmış və kölgəli sahələrin növbələşməsi xarakterikdir. Kosmik təsvirlərdə dağ silsilələri, dağdaxili çökəkliklər, düzənliklər, yaylalar və onları kəsən və ayıran eroziya formaları (dərələr, dərələr və s.) daha yaxşı müəyyən edilir. Bununla belə, kiçik relyef formaları orta ölçülü kosmik fotosəkillərdə zəif əks olunur. Rəngli kosmik fotosəkillərdə yüksək nisbi hündürlüyə və yamaclı ərazilərdə denudasiya proseslərinin intensiv inkişafı ilə əlaqədar çılpaq yamaclar boz və açıq boz rənglərlə göstərilir [4].

Acınohur-Ceyrançöl düzənliklərində quraq iqlimə malik olduğundan burada çay şəbəkəsi nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Axar dərələri dinamik inkişafına görə aeroşekillərdə adi gözlə yaxşı görünməyə də, fotoşekillərin stereoskopik təhlili yolu ilə onların xarakteri, morfoloqiyası və morfometrik xüsusiyyətləri haqqında daha dolğun material əldə etmək mümkündür. Çay yataqları və dərələr fotoşekillərdə ən çox diqqət çəkən elementlərdir. Lakin çay dərəsi və onun yatağı haqqında relyefin ümumi təhlili əsasında məcrada axın zəif və yox olduqda müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Yamacların ifşası nəticəsində yaranan kölgələr səbəbindən ərazinin relyefi fotoşekillərdə nəzərə çarpır və buna görə də havadan çəkilişlərdə yamaclar müxtəlif rənglər alır [2].

Acınnohur-Ceyrançölü qərbdə Gürcüstan sərhədindən şərqdə Ağsuçaya qədər uzanır. Şimaldan Əyriçay çökəkliyi, cənubdan isə Araz-Kür düzü ilə əhatədir. Relyefin hündürlüyü 150 m ilə 600-1100 m arasındadır, alçaq dağ silsilələrindən və aralarında sinklinal quruluşun qorunub saxlandığı çökəkliklərdən və hündür düzənliklərdən ibarətdir. Yüksək dağların sıldırım, cənub yamaclarında əsas relyef prosesi arid denudasiya prosesləri olmuş və yaratdığı düzənliklər, yarıyaqlar çox inkişaf etmişdir. Rayonda su təchizatı aşağı səviyyədədir, əsasən rayon ərazisindən keçən tranzit çaylardan ibarətdir. Rayon ərazisi müxtəlif hündürlüklərdə bir-birini əvəz edən yüksək quraqlıq, yarımsəhra, kserofit-kolluq quru çöllər, nadir hallarda quraq meşə landşaftları ilə xarakterizə olunur [5]

Morfostruktur və morfosklupturların təhlil edilməsində torpaq örtüyünün böyük rolu olduğu məlumdur. Aerokosmik şəkillərdə torpaq örtüyünün deşifrənməsi bir sıra birbaşa və dolaylı əlamətlərə əsasən aparılır. Torpağın birbaşa deşifrənmə əlaməti dedikdə, onun şəkillərdə əks olunan tonu, fototəsvirin cizgiləri, konfigurasiyası və konturların sahəsi başa düşülür. Onun dolaylı deşifrənmə əlamətlərinə isə relyef, ərazinin geoloji quruluşu, bitki örtüyü və landşaftın mədəni elementləri daxildir.

Deşifrənmə zamanı torpağın fototəsvir əlamətlərindən başqa ərazinin təbii şəraiti (coğrafi mövqeyi, makrorelyefi) və aerokosmik şəkillərin texniki şəraiti nəzərə alınmalıdır. Torpaq örtüyünün deşifrənməsinin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müxtəlif horizontlara və müəyyən genetik quruluşlu profilə malik olan təbii obyekt kimi aerokosmik fotoşekillərdə əks olunmur. Belə ki, aero və kosmik fotoşekillərdə yalnız torpağın üst horizontu görünür. Bütün torpaq horizontları öz mənşəyinə görə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə onun üst horizontunun xüsusiyyəti torpağın bütün genetik mənsubiyyətinin təyin olunması üçün indikator əlaməti ola bilər. Həmçinin aerokosmik şəkillərdə bitki ilə örtülü sahələrdə torpağın səthi əks olunmur və buna görə də belə sahələrin təsviri bitki və torpaq örtüyünün qarşılıqlı təsiri ilə yaranır. Bitki örtüyü zəif əksətdirmə qabiliyyətinə malik olduğundan bəzən torpağın indikasiyası zamanı kömək etmir. Şumlanmış sahələrin və bitki örtüyünün seyrək inkişaf etdiyi ərazilərin aerokosmik şəkillərində torpaq örtüyünün yalnız bir xüsusiyyəti-səthin rəngi əks olunur. Buna görə də tədqiq olunan ərazinin əksər sahəsinin torpaq örtüyünün birbaşa deşifrənmə əlaməti ya tam yoxdur, ya da çox az miqdardadır və torpağın genetik xüsusiyyətinin deşifrənməsində ikinci dərəcəli rola malikdir. Buna görə də tədqiq olunan ərazidə torpaq örtüyünün deşifrənməsi əsasən

dolayı yolla aprılır: bu vaxt bilavasitə aerokosmik şəkillərdə əks olunan və bizə məlum olan landşaft komponenti ilə torpaq arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəyə istinad edilir. Aerokosmik şəkillərin ümumi geomorfoloji və geoloji məsələlərinin dəşifrənməsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki relyefin və geoloji quruluşun xüsusiyyətlərinin aerokosmik şəkillər üzrə öyrənilməsi metodikası hələlik çox zəif işlənmişdir [4]

Türyançay Dövlət Qoruğu Ağdaş və Yevlax rayonlarında Türyançay və Əlicançay arasında yerləşən Əhər-Baxar silsiləsinin cənubunda Acınohur dağətəyi landşaftlarının mühafizəsi məqsədilə yaradılmışdır. Bu yer qurumuş nadir meşə-kol bitkiləri və qoruda qorunan heyvan kompleksi ilə səciyyəlidir. Qoruğun 73%-ni quru nadir meşələr, 26%-ni çöl landşaftları təşkil edir. Türyançay qoruq ərazisində 60-a yaxın ağac və kol növü var ki, xüsusi qorunur. Əsas qorunan ağac növləri ardıc ağacı və saqqızdır. Qoruq ərazisindən keçən çayların sahillərində gürcü palıdları, qaraağacları, gürcü ağcaqayınları, qovaqları, söyüdləri və s. Quru çöl birləşmələri adətən ardıc meşələrinin məhv edildiyi yerlərdə əmələ gəlir. Qoruda yetişdirilən nar və üzüm Azərbaycanda Qırmızı Kitaba daxildir. Hazırda yalnız Türyançay Qoruğunun Acınohur dağətəyi ərazilərinin landşaft və ekoloji müxtəlifliyi üçün etalon hesab etmək olar. Tədqiqat sahəsindəki ən böyük hesab edilən Acınohur iqlimin təsirinin azaldılmasında və ekoloji müxtəliflikdə mühüm rol oynayır. Burada mövcud olan su quşları və digər canlılar ətrafdakı dominant yarımşəhra landşaftının biomüxtəlifliyinin artırılmasının mühüm mənbəyi hesab oluna bilər. Son zamanlar göldə suyun səviyyəsinin getdikcə azalması ekoloji böhranın yeni fokusuna səbəb olub [4].

Acınohur dağətəyi landşaftlarının ekoloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanması və daha da artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir:

- Sıx taxıl sahələrinin genişləndirilməsi zamanı qoruyucu meşələrin salınması;
- Çay vadilərinin kənarında əmələ gələn nadir təbiət abidələri, qocaman ekzotik ağaclar, çay landşaftlarının və ekotonlarının mühafizəsi üçün proqram və layihələrin hazırlanması [2].

Acınohurda kontinental iqlim şəraiti təsirlidir. Azərbaycanın çox yağışlı hissələrindəndir. Yağıntılar yaz mövsümündə konveksiya yağıntıları şəklində olur. Yazda qütb kontinental hava kütlələri şərqə çəkilir, beləliklə, qərb çökəkliklərinin fəaliyyəti ilə yağıntılar alır. Əslində havanın istiləşməsi qəfil və sürətli olarsa, xalq arasında qırx böyrək yağışı kimi tanınan konvektiv yağıntılar baş verir. Yayda qütb hava kütlələrinin şimala doğru yerdəyişməsi nəticəsində ərazidə tropik hava kütlələri üstünlük təşkil edir. Bu hava kütlələrinin təsiri ilə yay fəsli isti və quraq keçir. Payız mövsümündə gələn mobil hava kütlələri yağıntı gətirir. Qış mövsümündə şimaldan Azərbaycana daxil olan soyuq hava kütlələri Acınohur və ətrafında soyuq, qarlı günlərə səbəb olur.

Acınohur alçaqdağlılığında qrunt suları yağıntı, axar su, suvarma suyu və bəndlərdən sızmalarla qidalanır. Qrunt sularının axını ümumiyyətlə cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru olur. Sahənin cənubunda və qərbində təbaşir və neogen əhəngdaşları və marnlar keçirici olduğundan yerüstü suların yeraltı sulara enməsinə

asanlaşdırır. Düzənlikdə yeraltı suların səviyyəsi aylara görə dəyişir. Noyabr-yanvar dövründə yağıntının artması və buxarlanmanın azalması ilə qrunnt suları yüksəlir. Buna görə də aprel-iyun dövrləri qrunnt sularının səviyyəsinin ən yüksək olduğu dövrlərdir. Bu müddətdən sonra sentyabr və oktyabr aylarında yağıntıların azalması və buxarlanmanın artması ilə əlaqədar olaraq qrunnt sularının səviyyəsində xeyli azalma müşahidə edilmişdir [4].

Acınohur alçaqdağlılığında və ətrafındakı yerüstü və qrunnt suları torpağın əmələ gəlməsinə və inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə dağlıq ərazilərdən yaranan dövrü xarakterli axınlar yaz mövsümlərində axınlarının artması ilə bol çöküntülər daşıyır. Düzənliyin dibində yerləşən göllərdə mövsümi yağıntılardan asılı olaraq səviyyə dəyişiklikləri müşahidə olunur. Vertizol torpaqlar göl sularının çəkildiyi gilli ana material üzərində əmələ gətirir. Qrunnt sularının xüsusiyyətlərinə görə əmələ gələn çuxur gölləri də Acınohurun torpaqlarına mənfi təsir göstərir [3].

Məlum olduğu kimi, torpaq əmələ gəlməsinə təsir edən əsas amillər bunlardır:

- əsas süxur,
- iqlim,
- relyef,
- bitki örtüyü,
- canlılar,
- zaman [2].

Bu amillərdən asılı olaraq tədqiqat sahəsində müxtəlif torpaq növləri meydana gəlmişdir.

Qəhvəyi torpaqlar Ceyrançöl düzənliyinin şimal-şərqində və cənub-qərbində olur, torpaqların əksəriyyəti quru əkinçilikdə istifadə olunur. Torpağın dərinliyi qeyri-kafidir. Əhənglənmə onların əmələ gəlməsində rol oynadığından, onların profilində kalsium var. Bu torpaq tipində neogen göl çöküntüləri və əhəngdaşı, mergel, qumdaşı, gildaşı, gilli əhəngdaşı növbələrindən ibarət şistlər əsas süxur təşkil edir. Tədqiqat sahəsindəki qəhvəyi meşə torpaqlarında güclü eroziya müşahidə olunur [4]

Tədqiqat sahəsinin cənubunda məhdud ərazidə müşahidə olunur. Əsas material əsasən əhəngdaşı və çınqıl köhnə yataqlarıdır. Bu torpaqlarda yayılmış topoqrafiya bir qədər dalğalıdır. Acınohur düzündə Qırmızı Qəhvəyi torpaqların dərinliyini məhdudlaşdıran əsas amil eroziyadır. Bunun ardınca əsas materialın sərtliyi gəlir. Ümumiyyətlə quru əkinçilikdə istifadə olunan bu torpaqların təbii bitki örtüyü birillik çöl bitkiləri və tikanlılardır.

Əhəngsiz qəhvəyi torpaqlar andezit və bazalt kimi maqmatik süxurların aşınma məhsulları üzərində əmələ gəlmişdir. Tədqiqat sahəsindəki çəmənliklərin və otlaqların altında inkişaf edən bu torpaqlarda eroziya mühüm problemdir. Yerlərdə quru əkin sahəsi kimi də istifadə edilən Əhəngsiz Qəhvəyi torpaqlar A, B, C profilli torpaqlardır [5]

Qara Qum Təpələri düzənlikdə çox kiçik bir ərazini əhatə edən və Ceyrançölü toplu halında rast gəlinən torpaq növüdür. Torpaq inkişafı olmayan və buna görə də torpaq növü kimi təsnif edilən bu ərazilər üzərində sabit bitki örtüyü olmayan çılpaq təpələr şəklindədir. Küləklə daşındıqları və bir yerdə saxlandıqları üçün boş və

əlaqəsi olmayan qumları hərəkətə gətirirlər. Xüsusilə quraq yaz aylarında əsən güclü küləklər ətrafdakı kənd təsərrüfatı sahələrini bürüyərək becərilən bitkilərin qovrulmasına səbəb olan geniş qumsal hərəkətinə səbəb olur. Torpaq təpələri kənd təsərrüfatında istifadə üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmir [6].

Nəticə

Aparılan tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki Acınour-Ceyrançöl alçaqdağlığında relyef bir – birləri ilə qarşılıqlı sürətə əlaqədardır. Belə ki bir relyef formasının hansısa birinin dəyişməsi digərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Bu da digər proseslərə təsir edir. Bununla belə kosmik şəkillər ərazidə relyefin öyrənilməsi üçün istifadə edilib və nəticədə morfostrukturların onların formalaşması və inkişafı üçün böyük perspektiv imkanlara sahib olduğu sübuta yetirilib. Morfostrukturların ərazidə yayılması nəticəsində müxtəlif relyef formalarının yaranmasına və inkişafına təsir etmişdir və edir də.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mikayılov A.Ə., Relyefin Ceyrançöl-Acınohur landşaftının formalaşmasına təsirinin tədqiqi.dəğətəyi (aerokosmik təsvirlərin tətbiqi ilə) // Bakı; 1982
2. Müseyibov M.A.Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1998, 400 səh.
3. Budaqov B.Ə., Qəribov Y.Ə. Təbii landşaftların antropogenləşməsinin əsas istiqamətləri. Konstruktiv
4. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2000, səh. 159-165
5. Carullaev A.Ş., Azərbaycanın qış otlaqlarının eroziyaya uğramış torpaqlarının geokoloji qiymətləndirilməsi. Bakı, 2015,134 s
6. Xəlilov H.A. Geomorfologiya və ətraf mühit. Bakı Avropa Nəşriyyatı, 2020,488 səh.

Features Of Development Of Modern Morphostructures Of Acinohur Lowland

Shabnam Huseynova

Summary. The topic is the formation and development of the morphostructure in the Acinohur-Jeyranchol plain and the changes that have occurred or are occurring here. The relief forms formed in the Acinohur Jeyranchol plain are studied with the help of a number of geographical tools, including Geographical Information Systems (GIS) and other geographical tools. It should also be noted that the impact of these landforms on agriculture in the Acinohur-Jeyranchol plain is analyzed. The development of morphostructures creates favorable conditions for the formation of interconnected relief forms.

Keywords: morphostructure, morphosculture, relief, endogenous and exogenous processes

Особенности Развития Современных Морфоструктур Ачинохурской Низменности

Шабнам Гусейнова

Резюме. Тема – формирование и развитие морфоструктуры Ачиноур-Джейранчольской равнины и изменения, которые здесь произошли или происходят. Формы рельефа, сформировавшиеся на равнине Ачиноур-Джейранчол, изучаются с помощью ряда географических инструментов, в том числе Геоинформационных систем и других географических инструментов. Также следует отметить, что анализируется влияние этих форм рельефа на сельское хозяйство в Ачиноур-Джейранчольской равнине. Развитие морфоструктур создает благоприятные условия для образования взаимосвязанных форм рельефа.

Ключевые слова: морфоструктура, морфоскульптура, рельеф, эндогенные и экзогенные процессы.

NAXÇIVAN FİZİKİ-COĞRAFİ RAYONUNUN İQLİM XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Əliyeva Səbinə

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Quliyeva Sevil

sabinaalizadah458@icloud.com

Xülasə. Məqalə Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun iqlim xüsusiyyətlərinə və onların əsas xarakterik əlamətlərinin xarakteristikasına həsr olunmuşdur. Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu kəskin kontinental iqlimin hakim olması ilə digər fiziki-coğrafi rayonlardan fərqlənir. Günəş radiasiyasının yüksək kəmiyyəti, mürəkkəb atmosfer dövrəni və çox müxtəlif relyef iqlim yaradan əsas amillərdir. Sadalanan amillər içərisində relyef xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, fiziki-coğrafi rayonun şimaldan Zəngəzur və Dərələyəz dağları ilə əhatələnməsi, Ermənistan və İran yayları ilə qonşuluq mövqeyinin olması, su hövzələrindən uzaqda yerləşməsi iqlimin kəskin kontinentallığına səbəb olur.

Açar sözlər: rütubət, kondensasiya, radiasiya balans, temperatur, albedo

Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun iqliminin tədqiqində İ.V.Fiqurovski, Ə.M.Şıxlinski, Ə.A.Mədətzadə, P.Mirzəyev kimi alimlərin mühüm xidmətləri olmuşdur.

Günəş radiasiyası: Fiziki-coğrafi rayon ərazisində müasir landşaftın yaranmasında bir sıra iqlim amilləri ilə yanaşı, günəş radiasiyası da mühüm rol oynayır. Günəş radiasiyasının gərginliyi əsasən günəşli saatların miqdarı ilə hesablanır. Rayonun düzənlik və qismən alçaq dağlıq sahələrində günəşli saatların miqdarı 1900 saatla 2800 saat arasında dəyişir. Onun kəmiyyəti Arazboyu maili düzənliklərdə 2500-2800 saat, orta dağlıqda 2200-2500 saat, yüksək dağlıqda 1900-2200 saat arasında dəyişir. Ərazidə günəşli saatların çoxluğu nəticəsidir ki, burada ümumi radiasiyanın və radiasiya balansının miqdarı xeyli böyükdür. Radiasiya ən çox ərazinin düzənlik və dağlıq qurşaqlarında müşahidə edilir. İlin isti yarısında olan radiasiya soyuq dövrünə nisbətən iki dəfə artıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu ərazisində müşahidə edilən bütün yüksəkliklərdə ümumi radiasiyaya ancaq Böyük Qafqazın yüksək dağlıq sahələrində rast gəlinir. Ə.M.Şıxlinski müxtəlif empirik düsturlardan istifadə edərək radiasiyanın bir çox elementlərini hesablamışdır. Savinov-Angstermin aşağıdakı formada tətbiqinin faktiki materiallara daha uyğun olduğunu sübut etmişdir:

$$(Q+q)n=0,31 t^2-5,12t+173,6$$

(Q+q)n- ümumi radiasiya

n- orta buludluq

t- iyul ayının orta temperaturu

173,6- hesablanmış kəmiyyətdir

Radiasiya balans, ilin dövr və fəsillərindən asılı olaraq maksimum qiymətə Arazboyu düzənlikdə 44-45, orta dağlıq qurşaqlarda 35-40, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə 20 kkal/kv.sm qədərdir. İllik radiasiya balansının təxminən 50 faizi ancaq yay aylarının payına düşür. Ümumi radiasiya və radiasiya balans, iqlimin digər ünsürləri kimi aydın nəzərə çarpan illik gedişə malikdir. Bu ünsürlər maksimum qiymətə iyul, minimum qiymətə isə yanvar ayında çatır.

Səth örtüyünün günəş radiasiyasını əks etdirməsi və ya albedo həmin səthin rəngindən asılı olaraq müxtəlif kəmiyyətlər arasında dəyişir. Yarım səhra

landşaftlarında bu kəmiyyət 22-24%, quru dağ-çöl landşaftlarında 19-20%, yüksək dağ çəmənliklərində yayda 19-22%, qışda 70-75% arasında dəyişir. [2;7]

Havanın temperaturu: Rayon ərazisində havanın temperatur rejimi və paylanması bir sıra amillərdən asılıdır. Temperatur rejiminə təsir edən əsas amillərdən biri kimi ərazinin relyefini göstərmək olar. Burada yamacların ekspozisiyasını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Termik rejimin yaranmasına radiasiya və advektiv amillər, eyni zamanda adiobatik proseslər təsir göstərir. [5]

Havanın orta illik temperaturu Arazboyu düzənlikdə və alçaq dağlıq qurşaqlarda 14-12°, orta dağlıq qurşaqlarda 8-5°, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə (2500-3000 m) 1-2° arasında dəyişir. Zəngəzur silsiləsinin cənub-şərqində yerləşən ən yüksək qayalıq hissədə (3500 m) orta illik temperatur (-4°)yə qədər enir. İlin ən soyuq ayının (yanvar) orta aylıq temperaturu Arazboyu düzənlikdə və alçaq dağlıq hissədə (-6)-10°, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə (-10)-14° arasında dəyişir. İlin əsas isti ayının (iyul) orta aylıq temperaturu düzənlik və alçaq dağlıq qurşaqlarda 28-24°, orta dağlıq qurşaqlarda 20-16°, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə 8-6° arasında təbəddüd edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu ərazisinin düzənlik hissəsində iyul ayında olan orta aylıq temperatura (28°) Azərbaycan ərazisinin heç yerində rast gəlinmir. Belə yüksək temperatur ancaq Orta Asiya ərazisində müşahidə edilir. Qış aylarında güclü soyuma nəticəsində burada bəzən kəskin şaxtalar olur. Havanın temperaturunun orta mütləq minimumu düzənlik, qismən də alçaq dağlıq qurşaqlarda (-18°) olduğu halda, orta dağlıq qurşaqlarda (-18)-22°, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə (-30°)-yə qədər aşağı düşür. Deməli, orta mütləq minimum düzənlikdən yüksək dağlara doğru (-15°) qədər dəyişir. Ərazidə mütləq maksimum temperatur +46°C, mütləq minimum temperatur isə (-33°C) olmuşdur. Deyilənlərdən belə aydın olur ki, fiziki-coğrafi rayonun ərazisində istər orta aylıq və istərsədə havanın mütləq minimum və maksimum temperaturları arasında kəskin fərq müşahidə olunur. Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunda iqlimin kontinentallıq əmsalı 80-dən yüksəkdir. Temperatur amplitudasına nəzər salsaq bu rəqəm 70-dən yüksəkdir. Termik, şəraitin bu şəkildə kəskin dəyişməsi, səth örtüyünün formalaşmasına və burada hökm sürən iqlimə müvafiq bitki və heyvanat aləminin yaranmasına səbəb olur. Bitkilərdə vegetasiya dövrünün başlanma və qurtarması dövrünü səciyyələndirmək üçün orta sutkalıq temperaturun müxtəlif hədlərdən keçmə müddətinin təyin edilməsi vacib məsələlər sırasındadır. Yaz fəslində sutkalıq temperaturun 0°C-dən keçid vaxtı düzənlik və alçaq dağlıq ərazilərdə 1 marta təsadüf edir. Bu rəqəm payız fəslində oktyabrın 10-a ən gec isə dekabrın 10-a təsadüf edir. Sutaklıq temperaturun 5°C-dən keçid vaxtı Şərur-Ordubad rayonunda martın 20-nə təsadüf edir. Kənd təsərrüfatının, xüsusilə əkinçiliyin intensiv inkişaf etdiyi düzən Şərur-Ordubad rayonunda sutkalıq orta temperaturun 5°-dən yuxarı olan günlərin temperatur cəmi 4500°-yə, 15°-dən yuxarı yuxarı isə 3500°-yə bərabərdir. [4]

Atmosfer yağıntıları: Rayon ərazisində yağıntılar qeyri-bərabər paylanmışdır. Ayrı-ayrı dağlıq qurşaqlarda bu fərqi daha aydın görmək mümkündür. Yağıntıların paylanması Arazboyu düzənliklərin hər bir hissəsində bərabər deyildir. Ən az yağıntı Qıvrıqda, ən çox yağıntı isə Ordubadda müşahidə edilir. Yağıntıların orta illik miqdarı Arazboyu düzənliklərdə 257 mm təşkil edir. Bu rəqəm

alçaq dağlıq qurşaqlardan 56 mm, orta dağlıq qurşaqlardan 261 mm, yüksək dağlıq qurşaqlardan isə 432 mm artıqdır. Yağıntılardan miqdarı tək-cə şaquli istiqamətdə, yəni düzənlikdən dağlara doğru deyil, üfüqi istiqamətdə-qərbdən şərqə doğru da dəyişir. Belə ki, rayonun qərb hissəsində orta illik yağıntı 250 mm, rayonun şərqində başqa sözlə desək Dəstə və Ordubad düzlərində 300 mm yağıntı müşahidə olunur. İlin soyuq dövründə yağıntının ən az kəmiyyəti yenə də Şərur-Ordubad rayonunda 160 mm müşahidə olunur. Ən çox isə 3000 m-də 420 mm müşahidə olunur. Yaz fəslində yağıntı ən az 1000 m yüksəkliyə qədər (120 mm), ən çox isə 2500 m yüksəklikdə (320 mm) düşür. Həmin dövrdə 3000 m-də yağıntı 300 mm, 3500 m-də isə 270 mm-ə qədər azalır. Yazda yağıntının miqdarı 2500 metrədə maksimuma (320 mm) çatdığı halda, yayda bu maksimum özünü 3000 metr yüksəklikdə (130 mm) göstərir.

Payız fəslində ən az yağıntı 1000 m-ə qədər (90 mm), ən çox yağıntı isə 2500 m-lə (180 mm) 3000 m (170 mm) arasında düşür. İlin qış fəslində ən çox yağıntı 2000 m-lə (150 mm) 2500 m (140 mm) yüksəklik arasında, ən az yağıntı isə 1000 m-ə qədər (70 mm) yüksəkliklərdə düşür. 1500 m və 3500 m-də yağan yağıntı (100 mm) bir bərabərdə olduğu halda, 3000 m-də 120 mm-ə çatır. Yaz fəslində yağıntının ən çox yağması bitki örtüyünün canlanmasına əhəmiyyətli dərəcədə zəmin yaradır, çayların suyu artır. Yay aylarında isə yağıntının az olması bitkilərin vegetasiya dövrünü qısaldır, landşaftın iqlim şəratində inkişaf etməsinə səbəb olur. Yağıntı və termik rejimin təsiri nəticəsi olaraq səth örtüyü daim dəyişir. Məhz buna görə də yağıntıların isti dövrdə ayrı-ayrı aylar üzrə paylanmasını vermək məqsədə uyğun hesab edilir. İlin isti yarısında bütün aylar üzrə ən çox yağıntı 3000 m-də (20-135 mm), ən az yağıntı isə 1000 m-də (7-50 mm) düşür. İyul və avqust aylarında 2500 metrədə yağıntının miqdarı 3000 m yüksəkliyin yağıntısına (20 mm və 23 mm) bərabərdir. İlin isti dövründə bütün əraziyə ən çox yağıntı aprel və may, ən az yağıntı isə iyul və avqust aylarında düşür. Aprel və may aylarındakı yağıntı bitkilərin vegetasiya dövründə suya olan ehtiyacını ödəyir və əlavə su ehtiyatı yaratmağa imkan verir. İyul və avqust aylarında isə yağıntı az olduğuna görə əkinlərin becərilməsi tamamilə sün'i suvarmadan asılı olur. Hesablamalar göstərir ki, çoxillik dövr ərzində müşahidə edilən ən çox və ən az yağıntıların miqdarı nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişir. Culfada ən çox (çoxillik dövr ərzində) 355 mm, ən az 90 mm, Dərvişlərdə ən çox 385 mm, ən az 95 mm, Şahbuzda ən çox 545 mm, ən az 200 mm, Biçənəkdə ən çox 985 mm, ən az 410 mm və s. yağıntı müşahidə edilmişdir. Yağıntıların sutkalıq miqdarı da müxtəlifdir. Ən çox sutkalıq yağıntı Ordubadda 43 mm, Culfada 36 mm, Dərvişlərdə 33 mm və Naxçıvanda isə 32 mm qeyd edilmişdir. Ən çox sutkalıq yağıntı əsasən Arazboyu düzənlik rayonda olur. Leysan xarakteri daşıyan belə yağışlar zamanı çox hallarda yarıqan və dərələrdən sel axır, təsər-rüfata bəzən xeyli ziyan dəyir.[1,7]

Qar örtüyü: Naxçıvan MR-də qar örtüyünün qalınlığı, yaranması və ərimə vaxtları müxtəlifdir. Qar örtüyünün yaranması orta hesabla alçaq dağlıq qurşaqlarda dekabrın 20-dən, orta dağlıq qurşağın aşağı hissəsində dekabrın 15-dən, yüksək dağlığın yuxarisında isə oktyabrın 15-dən başlayır. Qar örtüyü alçaq dağlıq qurşaqlarda ən tez noyabrın 15-də, orta dağlıq qurşaqlarda isə sentyabrın 15-dən yaranır. Davamlı

qar örtüyünün əriməsinin orta vaxtı alçaq dağlıq qurşaqlarda fevralın 25-də, orta dağlıq qurşaqlarda aprelin 1-də, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə mayın 1-də başlayır. Qurşaqlar üzrə qar örtüyü davamlı olan günlərin sayı da il ərzində müxtəlifdir. Arazboyu düzənlikdə qar örtüyü 40 gün, orta dağlıq qurşaqlarda 80 gün, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə təqribən 200 gün davam edir. İl ərzində qar örtüyünün maksimum qalınlığından alınan orta hündürlük ən az düzənlik və alçaq dağlıq qurşaqlarda (15 sm), ən çox isə yüksək dağlıq qurşaqlardadır (40 sm), orta dağlıq qurşaqlarda bu, 25-30 sm-ə çatır. Qar örtüyünün qalınlığı və davamlılığı kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafında, səth və yeraltı suların artmasında, torpağın nəmliyinin çoxalmasında mühüm rol oynayır.[4]

Buxarlanma: Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu ərazisində termik rejimin yüksəkliyinin nəticəsi olaraq mümkün buxarlanma il ərzində düzənlik hissədə 1200-1400 mm arasında təbəddüd edir. Bu isə Qafqazda ən yüksək kəmiyyətdir. İllik mümkün buxarlanma 1000 m yüksəklikdə 1120mm-ə, 1500 m-də 860 mm-ə, 2000 m-də isə 640 mm-ə bərabərdir. Ondan yuxarı illik mümkün buxarlanma 500 m-dən (2500 m) 320 mm-ə qədər (3500 m) enir. İsti dövrün mümkün buxarlanması illik mümkün buxarlanmanın əsas hissəsini təşkil edir. Məsələn, 1000 m yüksəklikdə illik mümkün buxarlanma 1120 mm olduğu halda, həmin yüksəklikdə ilin isti dövründə 1010 mm-ə çatır. Ərazidə atmosfer yağıntılarının xeyli azlığı burada buxarlanma miqdarının aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Belə ki, Muxtar respublika ərazisində illik buxarlanma düzənliklərdə cəmi 160-200 mm-ə, 2500 m-də isə maksimuma-380 mm-ə çatır. 3500 m-dən yuxarı o yenidən azalmağa başlayır (3500 m-də 280 mm). İsti dövrdə müşahidə edilən buxarlanma onun illik kəmiyyətinin 60-70 faizini təşkil edir. Yay aylarında buxarlanma minimuma (60-80 mm) düzənlikdə, maksimuma isə (180-190 mm) 2500 metr yüksəklikdə çatır.

Nisbi rütubətlənmə: Nisbi rütubətlənmə yağıntının mümkün buxarlanmaya nisbəti olub, faizlərlə ifadə edilir. Naxçıvan MR-də nisbi rütubətlənmə yüksəklikdən asılı olaraq dəyişir. İllik nisbi rütubətlənmənin ən kiçik qiyməti düzənlik və alçaq dağlıq sahədə müşahidə edilir (20 %-ə qədər). Orta dağlıq qurşağın mərkəz hissəsindəki geniş sahədə nisbi rütubətlənmə 40-50 %-ə çatır. Hündürlük artdıqca nisbi rütubətlənmə də çoxalır. 2000 m yüksəklikdə 110 %, 2500 m-də 150 % təşkil edir. 1500 m və ondan yuxarı hissədə illik nisbi rütubətlənmənin isti yarısında olan nisbi rütubətlənmədən orta hesabla 25-50% artıqdır. Buxarlanma çatışmazlığı da rayon ərazisində eyni dərəcədə paylanmamışdır. Arazboyu düzənlikdə buxarlanma çatışmazlığı 1200-1100 mm-ə çatır. Belə maksimal buxarlanma çatışmazlığına Qafqazda ancaq Qobustanın cənub-şərq hissəsində rast gəlinir. Ərazinin atmosfer yağıntıları ilə rütubətlənmə dərəcəsini çatışmayan buxarlanma ilə daha aydın göstərmək mümkündür.[4ə]

Külək rejimi: Azərbaycanda bütün küləklər mənşəyinə görə 2 tipə ayrılır:

1. Əraziyə kənardan daxil olan hava kütlələri ilə bağlı küləklər
2. Yerli hava dövrünü ilə bağlı küləklər

Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu ərazisində müşahidə edilən küləklər əsasən yerli küləklərdir. Onların istiqaməti çox hallarda mürəkkəb relyef quruluşundan asılı olur. Bəzən əraziyə müxtəlif tip hava kütlələrinin daxil olması nəticəsində bu ümumi qanunauyğunluq pozulur. Rayon ərazisində ilin soyuq dövründə əsasən şimal-şərq

və şimal-qərb, ilin isti dövründə isə qərb və cənub küləkləri əsir. Yanvar ayında Arazboyu düzənlikdə şimal küləkləri 20-30 % təşkil edir. İyun-avqust aylarında qərb, cənub-qərb küləkləri 30-70%, şimal-şərq və şərq küləkləri isə 0-4 %-ə çatır. Yüksək dağlıq qurşaqlarda (2000-3200 m) ilin isti dövründə əsasən şimal, şimal-şərq və şərq küləkləri müşahidə edilir. Küləklərin istiqaməti dağlıq ərazidə dərələrin istiqamətinə uyğun gəlir. Arazboyu düzənlikdə isə dəyişkəndir. Rayon ərazisində ən güclü küləklər xüsusilə iyul-avqust aylarında şərq küləkləri, ən zəif küləklər isə şimal küləkləridir. Arazətrafi düzənlikdə ilin soyuq dövründə küləklərin sürəti 1-2 m/san, iyul-avqust aylarında 3-5 m/san çatır. Yüksək dağlıq qurşaqlarda ilin soyuq dövründə küləyin sürəti 3-7 m/san bərabər olur. Ağ yel və quru küləklər əsəndə havanın temperaturu 30 dərəcədən yuxarı qalxır, rütubət isə 30 %-dən aşağı enir. Bu növ küləklər Arazboyu düzənlikdə (aprel-sentyabr ayları ərzində) 50-70 gün, alçaq dağlıq qurşaqlarda 30-49 gün, orta dağlıq qurşaqlarda 10-29 gün, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə 10 günə kimi müşahidə edilir.[6]

İqlim tipləri: Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun iqliminə və xüsusilə onun ayrı-ayrı ünsürlərinin səciyyəsinə bir sıra elmi məqalələr həsr edilmişdir. Nəticədə Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun iqlimini 5 tipə ayırmışlar.

1.Yayı quraq keçən soyuq yarımşəhra və quru çöl iqlimi. Arazboyunca yerləşən maili düzənlik və qismən alçaq dağlıq sahələri (600-1100 m) əhatə edən bu iqlim tipi daxilində orta illik temperatur 10° - 14° , orta illik yağıntı 300 mm-ə qədər, mümkün buxarlanma isə 1200-1400 mm-ə qədərdir. Ən isti (iyul) ayın temperaturu 29° , ən soyuq (yanvar) ayın temperaturu isə 3° - 6° -dir. İldə qar örtüyü 20 gündən 40 günə qədər davam edir.

2.Yayı quraq və isti keçən soyuq iqlim. Bu tip alçaq dağlıq qurşağın yuxarı, orta dağlıq qurşağın isə aşağı (1100-1600 m) hissəsini əhatə edir. Burada orta illik temperaturu 8° - 10° , orta illik yağıntı 300-350 mm, mümkün buxarlanma isə 800-1100 mm-dir. Birinci iqlim tipinə nisbətən burada orta temperatur bir qədər aşağı düşərək yanvar ayında mənfi 5° - 6° dərəcəyə, iyul ayında isə müsbət 21° - 26° çatır.

3.Ərazinin yüksək dağ zirvələrini (3200 m-dən yuxarı) əhatə edən dağ tundra iqlimi, qış və yayın soyuq olması və yağıntının bundan əvvəlki zonaya nisbətən azalması ilə səciyyələnir. Orta illik temperatur mənfi 3° - 8° , ən soyuq ayın orta temperaturu mənfi 13° - 16° , ən isti ayın isə 2° - 8° -dir.[3]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın iqlimi Ə.A.Mədətzadə və Ə.M.Şıxlinskiyin redaktəsi altında. Bakı, 1968;
2. Babayev S.Y Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı, Elm-1999
3. M.A.Müseyyibov Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı-1998 s-149-151
4. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi
5. Nadirov V.A Azərbaycan ərazisində müxtəlif təminatlı iqlim göstəricilərinin paylanma qanunauyğunluğu. Bakı: Elm, 1986, səh-31]
6. Naxçıvan MR Milli Hidrometeorologiya xidməti]

7. Rəhimov X.Ş, Həsənov M.S Naхçivan MR ərazisində Rütubətlənmə şəraiti və iqlim suvarma norması haqqında ASS-nın əsərləri.XIV cild. Bakı, 2012 s, səh-330-333

ИЗУЧЕНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНА НАХЧЫВАНИ

Алиева Сабина

Статья посвящена климатическим особенностям Нахчыванской физико-географической области и характеристике их основных характеристик. Физико-географическая область Нахчыван отличается от других физико-географических областей преобладанием резко континентального климата. Большое количество солнечной радиации, сложная атмосферная циркуляция и очень разнообразный рельеф являются основными факторами, создающими климат. из перечисленных факторов особое значение имеет рельеф. Район окружен с севера Зангезурскими и Дарелаязскими горами, примыкает к горам Армении и Ирана, расположен вдали от водоемов, что обуславливает резко континентальный климат .

STUDY OF THE CLIMATE CHARACTERISTICS OF THE PHYSICAL-GEOGRAPHICAL DISTRICT OF NAKHCHIVAN

Aliyeva Sabina

The article is devoted to the climatic features of the Nakhchivan physical-geographic region and the characteristics of their main characteristics. The physical-geographical region of Nakhchivan differs from other physical-geographical regions due to the dominance of a sharp continental climate. The high amount of solar radiation, the complex atmospheric circulation and a very diverse relief are the main factors that create climate. Among the listed factors, the relief is of particular importance. The region is surrounded by the Zangezur and Darelayaz mountains from the north, it is adjacent to the mountains of Armenia and Iran, and it is located far from water bodies, which causes a sharp continental climate.

UOT 911.2

LANDŞAFTIN DİFERENSİASİYASINI TÖRƏDƏN AMİLLƏRİN QISA SƏCİYYƏSİ

Məhin Nurməmmədli

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. İsmayılova Aygün

mehinnurmemmedli36@gmail.com

Xülasə. Məqalə Böyük Qafqazın cənub yamacının landşaftlarının diferensiasiya xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunub. Qeyd edilən ərazidə yayılan landşaftlar zonal, azonal qanunauyğunluğa tabedir. Bu qanunauyğunluqların yaranmasının əsas səbəbləri yerin forması, günəşin müxtəlif enliklərə fərqli bucaq altında düşməsi və yerin xəyali oxunun 66.5° mailli olmasıdır.

Açar sözlər: diferensiasiya, qanunauyğunluq, zonallıq, azonallıq, meridional sektorluq

Böyük Qafqazın cənub yamacının landşaftlarının diferensiasiyasının öyrənilməsində B.Budaqov, M.Müseiyibov, Y.Ə.Qəribov, M.Süleymanov və s kimi alimlərin mühüm xidmətləri olub.

Müəyyən quruluşa malik olan coğrafi təbəqə və bura daxil olan komponentlər özünəməxsus maddə və enerji dövrəsinə, intensiv dəyişikliklərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər təbii ərazi komplekslərində diferensiasiyanın yaranmasına səbəb olur. Coğrafi diferensiasiya haqqında anlayış həm coğrafi təbəqə həm də hər hansı bir landşaft tipini əhatə edərək müxtəlif cür komponentlərdən təşkil olunub.

Coğrafi təbəqəni əhatə edən diferensiasiya qanunauyğunluqlarının əsas yaranma səbəbləri onu ayrı-ayrı komponentlərindəki inkişafın

rəngarəngliyidir. Təbii ki, bu cür inkişaf qeyri bərabər şəkildə gedir və bu da öz növbəsində diferensiasiyasının iki fərqli növünü ayırmağa imkan verir.

a) Regional

b) Lokal

Regional diferensiasiya dedikdə, günəşin enerjisi və yerin daxili enerjisi başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən amillər həm məkan həm də zaman baxımından qeyri bərabər şəkildə inkişaf edir ki, bu da coğrafi landşaft sferasında zonallıq və azonallıq adlanan iki mühüm diferensiasiya qanunauyğunluqlarının yaranmasına səbəb olur.

Zonallığın yaranmasında vacib amillər aşağıdakılardır .

1) Yer in malik olduğu forma və böyüklükdən aslı olaraq günəşdən gələn radiasiyasının coğrafi enliklərə qeyri bərabər şəkildə paylanması və şüaların planetimizin səthinə fərqli bucaq altında düşməsi

2) Yer in xəyali oxunun 66.5° mailli olmasından aslı olaraq fəsilələrə görə günəşdən gələn radiasiyanın fərqlənməsi .

Bu xüsusiyyət öz növbəsində istilik və rütubətin zonallığa uyğun paylanmasını mürəkkəb edir. Əgər ki, yer kürəsinin xəyali oxu orbit müstəvisinə perpendikulyar olsaydı o zaman hər bir coğrafi enlik bir il boyunca təqribən eyni qədər istilik alardı.

3) Qeyd edilən amillərdən başqa, yer kürəsinin öz oxu ətrafında hərəkəti də zonallığın yaranmasına səbəb olan xüsusiyyətlərdən biridir.

Bir çox alimlər belə hesab edir ki, üfüqi zonallıqla enlik zonallıq eyni anlayışlardır. Q.D. Rixter deyir ki, enlik zonallıq anlayışı əvəzinə üfüqi zonallıq ifadəsini işlətmək daha doğrudur.

Təbii olaraq, Rixterin bu fikrini bir çox coğraflar məsələn, N.A. Qvozdetski təsdiqləyir və hesab edir ki, üfüqi zonallıq termini enlik zonallıq terminindən daha geniş eyni zamanda çoxmənalıdır. Üfüqi zonallıq anlayışına enlik zonallıq terminindən başqa, əlavə zonallıqlar məsələn dağarası ərazilərdə müşahidə olunan konsentrik qurşaqlar, həmçinin dağətəyi ərazilərdə ki, rütubətli və quraq landşaft qurşaqları da aiddir.

Nümunə olaraq deyə bilərik ki, Ön Qafqazda yerləşən dağlar enlik istiqamətində uzandığı üçün adı çəkilən ərazidə rütubətli dağətəyi qurşaq enlik qurşağına uyğundur .

Əsasən dağlıq ölkələrdə su hövzəsinə yaxınlıq və uzaqlıqdan aslı olaraq hündürlüyə doğru landşaft tiplərinin əmələ gəlməsi öz növbəsində üfüqi zonallıq termininə uyğun gəlir. Nümunə əsasında baxsaq görərik ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında qərb hissədə hündürlük üzrə landşaft tipləri demək olar ki, rütubət sevən bitki komplekslərindən ibarət olduğu halda, şərq hissədə quraqlıq sevən bitkilər dominantlıq təşkil etməkdədir.

Enlik zonallığı yer kürəsində materikləri əhatə etməklə enli qurşaq şəklində uzanır və istiliklə rütubətin qarşılıqlı müsbətindən, eyni zamanda torpaq və bitki

Örtüyünün üstün olmasından, xarici proseslərin mürəkkəbliyi dərəcəsində aslıdır.

Landşaft zonaları terminini coğrafi zona anlayışı ilə bərabərləşdirmək həmçinin, bu ifadələri bir-birinin sinonimi kimi qələmə vermək doğru deyil. Təbii zona dedikdə buraya torpaq, bitki, hidroloji və okean dibinə çökdürülmüş akkumulyativ mənşəli zonalar və.s aiddir.

Enlik zonallıq termininin mənşəyi qədim dövrlərə gedib çıxır, hətta bu anlayışın yaranma səbəbi antik dövr alimlərinə məlum idi. Yer kürəsindəki istilik zonalarının müqayisəli şəkildə xarakterik xüsusiyyətlərini 1795-ci ildə İ.İ. Lepexin müəyyən edib. Sonraki illərdə isə Humboldt enlik zonallıq anlayışında iqlim və botaniki amillərin müqayisəli təhlilini verib. Rus alimi V.V. Dokuçayev ilk dəfə tam şəkildə, hər tərəfli cəhətdən zonallıq anlayışını əsaslandırıb. O, Torpaq zonalarını təhlil edərək, torpaq əmələ gətirici amillərin öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə yerləşdiyini müəyyən etmişdir. Hər bir alim öz mövqeyindən bu məsələyə fikir yürüdür. Belə ki, L.S. Berq landşaft zonasına kompleks şərait kimi baxır. İsaçenko hesab edir ki, landşaft zonallığı müəyyən bir genetik kateqoriyadır. Doğrudur ki, zonallıq qədim coğrafi qanunauyğunluqdur və yerin kürə formasına gəldiyi gündən indi ki dövrə qədər mövcuddur. Coğrafi zonaların hələ Arxeý , Proterozoy dövründən yəni təqribən 2 milyard il əvvəldən mövcudluğu müəyyən olunub. Arxeý erasından müasir dövrədək zonallıq qanunauyğunluğu uzun inkişaf yolu keçib.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək qurşaqlar daxilində landşaft zona və yarımzonalarını fərqləndirmək mümkündür. Məsələn şimal soyuq qurşaq daxilində arktik səhra , tundra, meşə tundra yarımzonaları yaxud mülayim qurşaq daxilində tayqa, qarışıq enliyarpaqlı meşələr, çöl, meşə-çöl və.s

- **Landşaftın azonal və intrazonal diferensiasiya**

Landşaftdakı üfiqi zonallıq planetimizin səthində müxtəlif formalarda, özünü göstərir, hətta enlik qurşağın sərhədindən ətrafa çıxaraq meridional istiqamətə yaxınlaşır. Zonallığın bu və ya başqa xüsusiyyətlərini Dokuçayev hələ əvvəlki illərdə müəyyən edib. O, təbiətin yalnız riyaziyyat olmadığını zonallığın isə sxem və qanundan ibarət olduğunu deyirdi.

Bir çox coğraflar azonallığa səbəb olan amilləri çox mənalı şəkildə izah edir. Belə alimlərdən biridə A.Q. İsaçenkodur. O, azonallıq terminini belə izah edir: Azonallıq özünün ümumi tektonikasına əsaslanan və çox sahəli təzahür xüsusiyyətləri ilə fərqlənən kompleks qanunauyğunluqdur. İsaçenko, yer kürəsinin quru və okeanlara ayrılmasını, eyni zamanda tektonik fərqləri, geoloji və geomorfoloji xüsusiyyətləri azonal qanunauyğunluqla bağlayır. İsaçenko azonal qanunauyğunluğa bir sıra amilləri aid edir. Bunlara təbii ərazi komplekslərinin meridional diferensiasiyası, eyni zamanda dağlarda müşahidə olunan hündürlük zonallığı və.s aiddir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, azonallığı əmələ gətirən xüsusiyyətlərə yer qabığının yaranma tarixini, onun geoloji, tektonik xüsusiyyətləri və.s aid etmək olar.

Digər rus alimi S.V. Kalesnik azonal qanunauyğunluğu daha geniş, çoxmənalı şəkildə şərh edir. O, qeyd edilən diferensiasiya qanunauyğunluğuna bir sıra amillərin təsir etdiyini düşünür. Bu amillərə coğrafi zonaları müəyyən bölmələrə ayrılması , landşaft qurşaqlarının meridional diferensiasiyası eyni zamanda hündürlük qurşaqlarında təbə olması aiddir.

A.Q.İsaçenko hesab edir ki, zonallığın pozulması təbiətdə rast gəlinəcək qanunauyğun hadisədir. Əgər yer səthindəki relyef və onun komponentləri xarakter xüsusiyyətlərinə görə yekcins olarsa bu zaman coğrafi zonalar tamamilə bütöv bir zolaq yarada bilər. Ancaq müəyyən olunub ki yerin daxilindəki tektonik proseslər nəticəsində yer səthi müəyyən diferensiasiyaya məruz qala bilər. Ancaq bu diferensiasiyanın səbəbi zonallıqla bağlı deyil, məhz yer planetinin daxili enerjisinə görədir. Azonal diferensiasiya qanunauyğunluğu ən dəqiq şəkildə özünü yer planetinin quru parçasına və vahid dünya okeanına bölünməsinə özünü göstərir. Materiklər yer planetinin 29%-ni, okeanlar 71%-ni əhatə edir. Eyni zamanda çoxdan məlumdur ki, materiklərin əksər hissəsi 39.3% şimal yarımkürəsində, 19.1% i cənub yarımkürəsindədir. Burdan belə nəticə çıxır ki, şimal yarımkürəsində materiklərin geniş ərazi tutması landşaft qurşağının cənub yarımkürəsi ilə müqayisədə tam şəkildə özünü göstərməsinə imkan verir.

Lokal şərait xüsusiyyətlərinin , yəni relyef, rütubət süxurların tərkibi xüsusiyyətlərinin təsirindən qurşaqların daxilində yaranan qeyri-zonal komplekslərə intropozonal komplekslər deyilir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, azonal amillərin lokal təsirlərdən aslı olaraq qurşaq daxili diferensiasiyası intrazonallığın yaranmasına səbəb olur.

- **Landşaftın meridional və ya sektorlar üzrə diferensiasiyası**

Meridional diferensiasiya və onun yaranması iqlimin meridianlara əsasən fərqli olması ilə əlaqədardır. Belə ki, müasir dövrdəki landşaftda meridional diferensiasiya anlayışına əyalətlilik termini kimi baxılırdı. Ancaq əyalətlilik anlayışı hal-hazırda əhatə etdiyi ərazinin kiçik olmasına görə öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Hazırki coğrafi ədəbiyyatlarda əyalət dedikdə planetimizin yer səthinin əsasən çox kiçik ərazisi başa düşülür

Meridional diferensiasiya qanunauyğunluğunda ən önəmli mərhələ Gerasimov tərəfindən qələmə alınan SSRİ-nin düzənlik və qonşu ölkələrinin torpaqlarına və iqliminə həsr olunan əsəridir. Gerasimov qeyd edir ki, zonalar fəsiyaya bənzər şəkildədir. Bunun əsas səbəbi isə, yer səthinin relyefi və iqlimi arasındakı qarşılıqlı əlaqədir.

Təbii Ərazi Kompleksləri üzrə zonal və meridional diferensiasiya qanunauyğunluqlarının qarşılıqlı vəziyyətdə aslı olması , landşaftşünaslıq elminin mühüm problemlərindəndir. Zonallığın əmələ gəlməsi hadisəsində müəyyən göstəricilərin xarakterik xüsusiyyətləri sahil və kontinental sektor ərazilərdə fərqli şəkildə özünü göstərir. Qeyd edək ki, okean sahili sektorlarda, xüsusəndə rütubətli musson iqlimin təsiri ilə şərq zonalarda enlik qurşağı üzrə rütubət və temperatur dərəcəsində müəyyən fərqlər hiss olunur. Yuxarıdakı təhlillərdəndə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hər bir landşaft qurşağı bir sektordan digər sektora keçəndə müəyyən dəyişikliklərlə məruz qala bilər.

Buna misal olaraq Avrasiyada geniş sahə tutan , tayqa təbii zonası və onun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan hissələri (Şərqi Avropa, Qərbi Sibir və.) misal göstərmək olar

Ədəbiyyat siyahısı:

1. M.Ə.Süleymanov, İ.S.Əliyev Landşaftşünaslığın əsasları. Bakı 2008

2. M.A.Müseyibov Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı-1998 s-149-151
3. Y.Ə.Qəribov Landşaftların antropogen transformasiyası
4. <https://az.m.wikipedia.org>

**Краткое описание факторов, вызывающих
дифференциацию ландшафта
Махин Нурмамедли**

Статья посвящена анализу отличительных черт ландшафтов южного склона Большого Кавказа. Распространение ландшафтов на указанной территории подчинено зональным и азональным закономерностям. Основными причинами появления этих закономерностей являются форма Земли, солнце падает под разными углами на разных широтах и тот факт, что воображаемая ось Земли наклонена под углом 66,5°.

**A brief description of the factors causing the
differentiation of the landscape
Mahin Nurmammadli**

The article is devoted to the analysis of the differentiating features of the landscapes of the southern slope of the Greater Caucasus. The landscapes spread in the mentioned area are subject to zonal and azonal regularities. The main reasons for the emergence of these regularities are the shape of the earth, the sun falling at different angles at different latitudes, and the fact that the earth's imaginary axis is inclined at 66.5°.

UOT: 550

**GÖYÇƏ-HƏKƏRİ OFİOLİT ZONASININ KİÇİK QAFQAZIN
STRUKTURUNDA MÜASİR MÖVQEYİ**

Əhmədova Günel

Magistr, Geologiya və Geofizika İnstitutu

Elmi rəhbər: dos. Vəliyev Zəki

gunel.ahmedova89@mail.ru

Xülasə. Ofiolitlərin formalaşma şəraitləri haqqında tədqiqatçıların təsəvvürlərinin təkamülü sırf intruziv, hal-hazırda alloxton yatıma malik okean qabığı üçün səciyyəvi olan komplekslər kimi izlənilib. Kiçik Qafqazın tədqiq olunan ofiolit assosiasiyası hiperbazitlər, qabbroidlər və effuziv-radiolarit komplekslərinin birgə ifadə edilmiş qurşağıdır. O, dar təknədən ibarət olmuşdur və geniş inkişaf etmişdir.

Açar Sözlər: ofiolit, alloxton, mikroplitə, melanj

Kiçik Qafqaz qırıxıqlıq sisteminə Lök-Qarabağ, Göyçə-Həkəri, Misxan-Zəngəzur Araz zonaları daxildir. Lök-Qarabağ zonası Cənubi-Qafqaz mikroplitəsinin cənub-qərb qanadı, Araz zonası isə Mərkəzi İran mikroplitəsinin ən kənar şimal-qərb blokudur. Onların arasında yerləşən ofiolitlər gec təbaşirdə mikroplitələrin kənarına obduksiya etmişdir və şimaldan Göyçə-Həkəri və cənubdan Vedi (Ermənistan ərazisində) melanj zonalarını əmələ gətirmişlər.

Zonanın quruluşunda yura, təbaşir, bəzi yerlərdə isə paleogen və neogen süxurları iştirak edir. Təbii-coğrafi şəraitinə görə əlverişli landşaft örtüyünə, oroqrafik relyef quruluşuna, morfoloji struktur örtüyünə malik olan Qərbi Azərbaycan ərazisində aşağıdakı geoloji-geotektonik və təbii struktur vahidlərini ayırmaq olar:

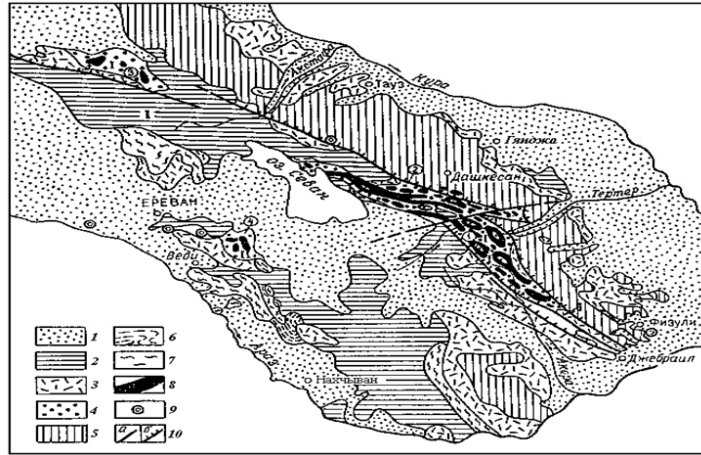
- Zəngəzur dağlıq silsiləsinin şərq hissəsi (Qaladaş və Bəyboğan sıra dağları);
- Arazboyu düzənlik (Mehri-Nüvədi vadisi);

-Bazarçay hövzəsinin müsbət relyef formaları (Üçtəpə silsiləsi Qızılboğaz zirvəsi, 3558 m), Qısırdağ silsiləsi (Ağdaban zirvəsi, 3107 m);

-Göyçə gölü hövzəsi (Qərbi Azərbaycanın ən böyük gölü, sahəsi 1240 kv.km, 1898 m yüksəklikdə tektonik mənşəli Göyçə gölü ətrafındakı dağ silsilələri – cənub hissədə Canıyandıq dağı (Tuluca zirvəsi, 3597 m); Göyəm dağı (3597 m), günbatanda Əhməngən dağı (Qızıldağ zirvəsi, 3610 m); Göyəm-Basarkeçər vulkanik yüksəklikləri);

-Dərələyəz dağlıq silsiləsinin şimal ətəkləri (Zəngi və Vedi çayları hövzəsindəki silsilələr-Gərnı dağı, Zəngi yaylası, Ağrıdağ vadisi);

-Ağbaba yaylası və Şirəel vadisi; İncəçay hövzəsi (Dilican vadisi, Borçalı dağlıq yaylasının cənub ətəkləri);

Şəkil 1. Kiçik Qafqazda ofiolit kompleksi süxurlarının yayılma sxemi.

Zonalar: I – Göyçə-Həkəri, II – Vedi; 1-dördüncü dövr və neogen çöküntüləri; 2- paleogen yaşlı andezit və andezit-dasit tərkibli vulkanogen süxurlar, fliş və əhəngdaşları, əsasi və turş intruzivlər; 3- təbaşirin terrigen-karbonat süxurları; 4- yura və təbaşirin çökmə süxurları; 5- yuranın vulkanitləri və terrigen-karbonat süxurları, əsasi və turş intruzivlər; 6- triasın əhəngdaşları; 7- terrigen qatın əhəngdaşları və paleozoy kembriyəqədərki kristallik şistlər; 8- serpentinitlər, 9- ultraəsasi süxurların açıldığı quyular; 10- qırılıb-qalxma (a) və qırılıb-qalxma – üstəgəlmə (b). Dairədəki rəqəmlər – yarımzonalar: 1- Sarıbaba,” – Toraqayçay, 3 – Amasiya, 4 – Vedi.

Kiçik Qafqazın tədqiq olunan ofiolit assosiasiyası – məkan zaman çərçivəsində hiperbazitlər, qabbroidlər və effuziv-radiolarit komplekslərinin birgə, klassik ifadə edilmiş qurşağıdır. O, dar təknədən ibarət olub, şimalda Murovdağ və Qarabağ üstəgəlmələri ilə, cənubda isə Laçın-Başlıbel yarılmaları ilə nəzarətlənən Göyçə-Həkəri zonasında ən tam və geniş inkişaf etmişdir. Bu zona Göyçə gölünün şimal-şərq sahili boyu cənub-şərqdə Keçəldağ (Lısaqor) aşırımına kimi, Şahdağ və Qarabağ silsilələri boyunca, ümumi uzunluğu 200 km-dən artıq olan iki kulisəbənzər yerləşmiş yarımzonadan (Toraqayçay və Sarıbaba) ibarətdir. 1960-cı ildən – yeni qlobal nəzəriyyə - “ plitələr tektonikasının” – nın inkişaf dövründən başlayaraq, “ ofiolit “ probleminə əhəmiyyətli dərəcədə başqa yanaşma müşahidə olunurdu. Bu nəzəriyyənin müddəalarına əsasən, qırıqlıqlıq əyalətlərin ofiolitlər kompleksləri tərkib və quruluşca müasir okean qabıqlarına uyğundur.

Beləliklə, son illər toplanmış materiallar, şübhəsiz, qurşaq çərçivəsində ofiolit komplekslərinin quruluşu və yayılma qanunauyğunluqları haqqında təsəvvür yaradır, lakin bu prosesin geodinamikası, xüsusən formalaşma mərhələləri, allohton lövhələrin köklü zonalarının yerləşməsi və onların hərəkət istiqamətləri, haşiyələnən strukturlar, həmçinin onları təşkil edən komplekslərin formalaşma şəraitlərinin spesifikliyi ilə əlaqədar bir çox suallar problem səviyyəsində qalır ki, onlar gələcək işlənilmələri tələb edir.

Резюме. Прослежена эволюция представлений исследователей об условиях формирования офиолитов как чисто интрузивных комплексов, характерных для океанической коры с аллохтонным отложением. Изучаемая офиолитовая ассоциация Малого Кавказа представляет собой комбинированный пояс гипербазитов, габброидов и эффузивно-радиоляритовых комплексов. Он состоял из узкой лодки и развивался широко.

Ключевые слова: офиолит, аллохтон, микропластина, меланж.

Summary. The evolution of researchers' ideas about the conditions of formation of ophiolites has been traced as purely intrusive complexes characteristic of oceanic crust with allochthonous deposition. The studied ophiolite association of the Lesser Caucasus is a combined belt of hyperbasites, gabbroids and effusive-radiolarite complexes. It consisted of a narrow boat and developed widely.

Keywords: ophiolite, allochthon, microplate, melange

Ədəbiyyat siyahısı

1. Akademik Ak.A.Əlizadə Azərbaycanın geologiyası III cild. Bakı, “ Elm “ nəşriyyatı, 2015 – 382 s.
2. Абдуллаев З.Б., Гусейнова С.Ф 1987. Геохимия гипербазитов Малого Кавказа. Баку: ЭЛМ, 168 с.3.
<http://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2021/aprel/740718.htm>
4. Исмаил-Заде А.Д. Габбро-гипербазиты и проблема офиолитов Малого Кавказа. Баку: «Nafta-Press», 2007, 262 стр.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ALTERNATİV ENERJİ POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

İbrahimova Aynur

Magistr II kurs, Bakı Dövlət Universiteti

aynibr4@gmail.com

Xülasə: Ölkəmizdə alternativ enerji mənbələrindən istifadə və həmçinin “yaşıl enerji”yə keçid prosesinə xüsusi diqqət yetirilir. 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi qoyuluş gücündə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılması əsas prioritetlərdəndir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da alternativ enerjiden istifadə əsas məqsədlər sırasındadır. Məqalədə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı dövlət proqramları”nın hərtərəfli icrasına uyğun olaraq Muxtar Respublikamızda alternativ enerji mənbələrinin yaradılmasından bəhs olunur. Alternativ enerjinin günümüzdə əhəmiyyəti vurğulanaraq, onun potensial ehtiyatları barədə məqalədə məlumat verilir. Tükənməyən təbii ehtiyatların Muxtar Respublikamızın eləcə də ölkəmizin inkişafında əhəmiyyəti qeyd olunaraq, ondan istifadənin müasir vəziyyəti haqda məlumatlar qeyd olunur. Su Elektrik stansiyaları, Günəş Elektrik stansiyaları, o cümlədən, Külək Elektrik stansiyalarından alınan enerjinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının və ölkəmizin enerji təchizatında rolu qeyd edilir.

Açar sözlər: Alternativ enerji, sosial-iqtisadi inkişaf, dövlət proqramları, günəş enerjisi, külək enerjisi

Məqalənin mətni: Blokada şəraitində yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikasında müstəqillik illərində etibarlı enerji təhlükəsizliyi infrastrukturunun yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvanın təbii və alternativ enerji

mənbələrindən düzgün və səmərəli istifadə edilməklə elektrik enerjisinə olan tələbatın 60%-ə yaxını bərpa olunan enerji hesabına təmin edilir. Bu da onu deməyə əsas verir ki Muxtar Respublikamızın alternativ enerjisi yalnız daxili tələbatı ödəməklə deyil, həm də ixrac potensialına malikdir. Bu gün regionun təbii resurs potensialından istifadə edərək elektrik enerjisinə olan tələbatı tamamilə bərpa olunan enerji mənbələri hesabına ösəmək mümkündür. Ona görə də enerji istehsalı sahəsində xüsusi tədbirlər planı hazırlanmış və davamlı xarakter almışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqlim şəraiti ərazinin alternativ enerji potensialının istifadəsində geniş imkanlar açır. Hazırkı dövrdə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018 və 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları”nın icrasına uyğun olaraq Naxçıvanın alternativ enerji potensialının müəyyənləşdirilməsi üçün bir sıra layihələr həyata keçirilir. Bunlara misal olaraq Ordubad rayonunda qurulan məntəqələri göstərmək olar. Bu məntəqələrdə Ordubad rayonu ərazisində küləyin sürəti və istiqaməti barədə müşahidə işləri və hesablamalar aparılması planlaşdırılmışdır. Həmçinin yeni Günəş elektrik stansiyalarının qurulması üçün torpaq sahələrinin ayrılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu proses ərazidə günəş enerjisindən istifadə əmsalının yüksəlməsinə də şərait yaradacaqdır.

Muxtar Respublikamız günəşli günlərin və radiasiyanın illik miqdarına görə ölkəmizdə 1-ci yerdə durur. Günəşli saatların illik miqdarı 2600-2800 saat/il, ümumi radiasiyanın illik miqdarı isə 145-155 kkal/kv.sm-dir. (I,səh.144) Bu da onun günəş enerji potensialının qiymətləndirilməsi və inkişafına şərait yaradır. Günəş enerjisinin kifayət qədər olması bu ərazilərdə günəş elektrik stansiyalarının yaradılmasına imkan verir.

2015-ci ilk dəfə olaraq Babək rayonu ərazisində 20 MVt gücündə Naxçıvan Günəş elektrik stansiyası istifadəyə verilmişdir. 2017-ci ildə bu stansiyanın istehsal gücü 2 MVt artırılaraq 22 MVt-a çatdırılmışdır. 2019-cu ildə Kəngərli rayonu Qabılı kəndi yaxınlığında istehsal gücü 2 MVt olan və 2020-ci ildə istehsal gücü 3 MVt-a çatan, 2021-ci ildə Şərur rayonunda 5 MVt gücündə günəş elektrik stansiyalarının yaradılması Naxçıvan Muxtar Respublikasının energetika sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu elektrik stansiyası ilə birgə Naxçıvanda günəş elektrik stansiyalarının ümumi gücü 36 MVt, illik istehsal gücü isə 55 mln. kVt-a çatdırılır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ərazidə istehsal olunan elektrik enerjisinin 11,47%-i Günəş elektrik stansiyalarının payına düşür.

Şərur-Ordubad düzənliyinin şərq hissəsində, Culfa və Ordubad rayonu ərazisində küləkli günlərin sayı və sürətinin çoxluğu bu ərazilərdə külək elektrik stansiyalarının qurulmasına şərait yaradır. Qış aylarında düzənlik ərazilərdə küləklərin sürəti 1-2 m/san, yay aylarında isə 3-5 m/san-yə çatır. Dağlıq ərazilərdə isə ilin soyuq dövründə küləyin sürəti 3-7 m/san-yə çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu küləklər həm Zəngəzur silsiləsi üzərində radiasiya soyumasından həm də İran yaylası üzərindən daxil olur. Zəngəzur silsiləsi üzərində yüksək təzyiqli sahədə yaranan hava axını alçaq təzyiqli sahəsinə-düzənlik əraziyə doğru yamac boyu hərəkət edir. Dərənin forması və şərqə tərəf açıqlığı, daralması və hava kütlələri təzyiqinin çoxalması ərazidə yerli antisiklon yaradır. (II,

səh.27) Bu da ərazidə küləklərin sürətinin artmasına səbəb olur. İran yaylasından daxil olan hava kütlələri dağlara perpendikulyar olur və onların mexaniki təsiriylə istiqamətini dəyişir. Nəticədə Araz çayı boyu düzənlik sahədə “yerli siklon” səciyyəli qapalı dövran yaranır.

Culfa və Ordubad düzənliyi üzərində təbii resurslardan günəş və külək ehtiyatlarının bol olması bu ərazilərdə elektrik stansiyalarının yaradılmasına şərait yaradır. Muxtar Respublikamızda ilk dəfə olaraq 2021-ci il iyun ayının 18-də Culfa rayonu ərazisində 1,1 MVt-lıq Günəş-Külək Hibrid Elektrik Stansiyası yaradılmışdır. Culfa rayon Güllüstan kəndi yaxınlığında 3,3 hektarlıq əkinə yararsız ərazi bunun üçün ayrılmışdır. Culfa rayonunun enerjiyə olan tələbatının 10%-i bu elektrik stansiyası vasitəsilə ödəniləcəkdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının alternativ enerjisi potensialına həm də su ehtiyatlarının enerjisini aid etmək lazımdır. Naxçıvan Muxtar Respublikamızda irilixirdalı 400-ə qədər çay vardır. Onun əsas çaylarına Arpaçay, Naxçıvançay, Gilançay, Əlincəçay, Ordubadçay aiddir. Demək olar ki bütün çayları dağlıq ərazidən axdığı üçün, bu çayların enerji ehtiyatları da yüksək qiymətləndirilir. Hazırda Muxtar Respublikamızda beş su elektrik stansiyası vardır. 2006-cı ildə Heydər Əliyev su anbarı üzərində gücü 4,5 meqavat olan su elektrik stansiyası, 2010-cu ildə Ordubad rayonu ərazisində 20 meqavat gücündə “Bilöv” Su Elektrik stansiyası, 2014-cü ildə isə Şərur rayonunda Arpaçay üzərində 20,5 meqavat gücündə “Arpaçay-1” və 1,4 meqavat gücündə “Arpaçay-2” su elektrik stansiyaları istifadəyə verilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Su Elektrik stansiyalarından istehsal edilən enerji ümumi ölkəmizdəki həmin stansiyalardan istehsal edilən enerjinin 29,75%-ni təşkil edir.

Hazırda “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-1023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı”nın hərtərəfli icrasına uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında 36 MVt gücündə Ordubad, 15,6 MVt gücündə Tivi və 3 MVt gücündə Şərur Su elektrik stansiyalarının tikintisi aparılır. 09.06.2022-ci il məlumatına əsasən 2020-ci ildən inşasına başlanan və gücü 15,6 meqavat olan Tivi Su Elektrik stansiyasında tikinti quruculuq işləri sürətlə aparıldığı qeyd edilir. Layihəsi reallaşdırılan stansiya Bilöv və Ordubad Su Elektrik stansiyaları ilə yanaşı Muxtar Respublikada 3-cü derivasiya tipli Su Elektrik stansiyası olacaqdır. Burada illik 47 mln kVt saat elektrik enerjisi inşa ediləcək ki, bu da Muxtar Respublikada tələbatın 10%-nə bərabərdir.

Muxtar Respublikamızın alternativ və bərpa olunan enerji potensialından istifadə olunması ərazinin o cümlədən Respublikamızın energetika sənayesinin inkişafında mühüm amil sayılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. S.Babayev “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Coğrafiyası”, Bakı ELM-1999
2. Nançıvanı tanıyaq, Bakı-Mürtəcim-2017
3. <https://ntv.az/news/iqtisadiyyat/65072-ordubad-ve-tivi-ses-in-insasi-davam-etdirilir>

4. <http://nminenergy.gov.az/enerjiistehsali>

5. <https://e-qanun.az/framework/41320>

THE CURRENT STATE OF USING THE ALTERNATIVE ENERGY POTENTIAL OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Summary: In our country, special attention is paid to the use of alternative energy sources and the transition to "green energy". One of the main priorities is to increase the share of alternative and renewable energy sources to 30% in the installed capacity of electricity by 2030. In the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of Azerbaijan, the use of alternative energy is one of the main goals. The article talks about the creation of alternative energy sources in our Autonomous Republic in accordance with the comprehensive implementation of the state programs of social and economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan. Emphasizing the importance of alternative energy today, the article provides information about its potential resources. Noting the importance of inexhaustible natural resources in the development of our Autonomous Republic as well as our country, information on the current state of its use is noted. The role of energy received from hydropower plants, solar power plants, including wind power plants in the energy supply of Nakhchivan Autonomous Republic and our country is noted.

Keywords: Alternative energy, socio-economic development, government programs, solar energy, wind energy

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме: В нашей стране особое внимание уделяется использованию альтернативных источников энергии и переходу на «зеленую энергию». Одним из основных приоритетов является увеличение доли альтернативных и возобновляемых источников энергии до 30% в установленной мощности электроэнергии к 2030 году. В Нахчыванской Автономной Республике, которая является неотъемлемой частью Азербайджана, использование альтернативной энергии является одной из основных целей. В статье говорится о создании альтернативных источников энергии в нашей Автономной Республике в соответствии с комплексной реализацией государственных программ социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики. Подчеркивая важность альтернативной энергетики на сегодняшний день, в статье приводится информация о ее потенциальных резервах. Отмечая значение неисчерпаемых природных ресурсов в развитии как нашей Автономной Республики, так и нашей страны, отмечаются сведения о современном состоянии их использования. Отмечается роль энергии, получаемой от гидроэлектростанций, солнечных электростанций, в том числе ветряных электростанций в энергообеспечении Нахчыванской Автономной Республики и нашей страны.

Ключевые слова: Альтернативная энергетика, социально-экономическое развитие, государственные программы, солнечная энергия, энергия ветра.

СОЛЕННЫЕ ОЗЕРА АБШЕРОНСКОГО РАЙОНА

Айсель Ибрагимова

Магистр

Бакинский Государственный Университет

691geography@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются солёные озера, расположенные на геотории Абшеронского района: их географическая характеристика, экологическое состояние, а также экономическое значение для страны. Отмечено степень загрязнения и преобладающие источники загрязнения, а также их воздействие на солёные озера. Рассматривается также какая фабрика занята добычей и обработкой соли, и его влияние на экологическое состояние озер. Помимо этого учитывается использование солёных озер в виде экскурсий для привлечение туристов.

Ключевые слова: солёные озера, источники загрязнения, поваренная соль

Annotation: This article discusses salt lakes located in the geotopia of the Absheron region: their geographical characteristics, ecological state, as well as economic significance for the country. The degree of pollution and the predominant sources of pollution, as well as their impact on salt lakes, are noted. It also considers which factory is engaged in the extraction and processing of salt, and its impact on the

ecological state of the lakes. In addition, the use of salt lakes in the form of excursions to attract tourists is taken into account.

Keywords: salt lakes, sources of pollution, table salt

Введение. На геотерии Абшеронского района находится ряд соленых озёр (крупнейшие — Масазыр и Мирзэяди), которые играют важную роль в продовольственном обеспечении страны поваренной солью. Озеро Масазыр расположен вблизи одноименного посёлка Масазыр, озеро Мирзэяди-между Бинегеди и Новханы. В результате в 2010 году на Масазырском озере был открыт завод по производству двух видов соли Azeri. По подсчётам специалистов, примерный запас соли, который возможно извлечь из этого озера, составляет 1735 миллионов тонн. Наряду с тем, что солёные озёра богаты минералами и солями, также ценна её лечебная грязь. Данная грязь способна лечить ряд болезней суставов, мышц, костей, в том числе урологические и невротические заболевания. Само времяпровождение у берегов солёных озёр способно вылечить ревматизм, воспаление лёгких и другие болезни.

На Абшереоне представлена скудная гидрографическая сеть, в основном солёные озёра. Площадь их колеблется от 0,001 до 10 км². Из-за наблюдаемого аридного климата на данной геотерии, а также поступающие из глубоких слоев подземные воды, которые имеют высокую минерализацию (15-120 г/л) часть из них участвует в питании озер, не благоприятствует образованию здесь пресноводных озер (рис 1).

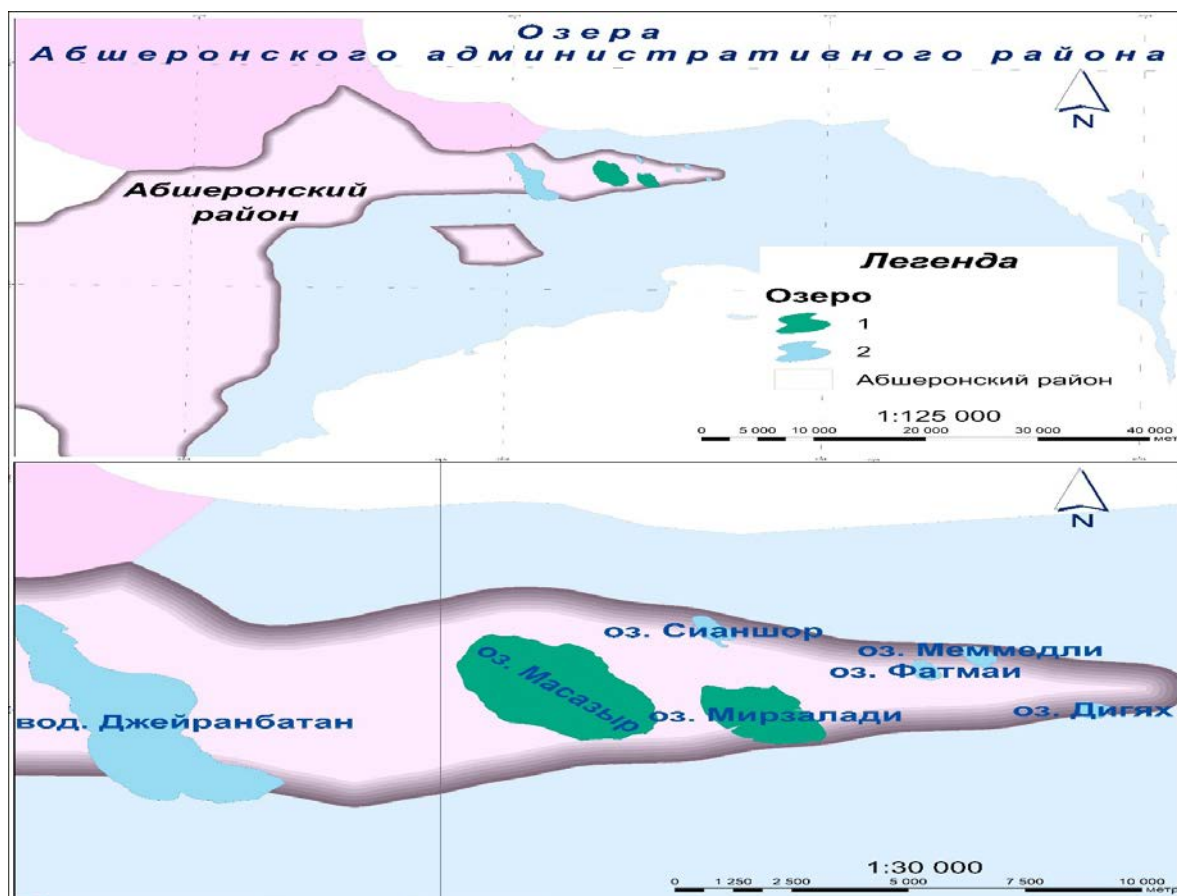

Рисунок 1. Карта, сделанная по ГИС программе

Повышенное антропогенное воздействие такими, как промышленными, хозяйственно-бытовыми отходами, пестицидами и фенолами приводят к нарушению экосистемы озёр. Значительная часть озёр загрязнена нефтепродуктами, поступающие в почву мигрируют в озёра, водохранилища, поверхностные и подземные воды. В Абшеронском районе степень загрязнения слабое или умеренное, а источниками загрязнения озёр являются коммунально-бытовые и промышленные стоки (табл. 4).

Так, на сегодняшнее время в одном из поселков Абшеронского района Ашагы Гюздек расположено озеро Дашагиль, куда сливаются сточные воды с построенных заводов "Milla", "Caspian", "Neft baza". Фабрика «Азердуз» использует воду из озера Бинегеди для извлечения соли при помощи небольшого канала, соединяющего оз. Бинегеди с оз. Масазыр. В само озеро Бинегеди сбрасываются сточные воды без очистки. Приблизительно три года назад организация Экофронт провела очистку вод озера Бинегеди и с помощью техники приостановила поток воды в озеро Масазыр, но фабрика «Азердуз» снесла плотину и возобновила процесс.

Таким образом, доминирующим фактором в формировании химического состава озерных вод стали играть не природные процессы, а антропогенные выбросы в водоёмы [11,14].

На основе таблицы 4 можно заметить, что основным источником загрязнения озер Абшеронского района являются бытовые выбросы, коммунальные стоки и остаточные воды от полива.

Экологическое состояние самосадочных озер Апшерона
Таблица 1.

Название	Абс. высота, м	Площадь водной пов-ти, км ²		Минер-ия рапы в начале лета, г/л		Степень загряз-ия ¹	Преобладающие источники загрязнения ¹
		Естес-т-ое сост-ие	Наруш-ое сост-ие	Естес-т-ое сост-ие	Наруш-ое сост-ие		
Масазыр	0	8,2	9,1	>300	300	С	5,6
Мирзалади	5	3,6	3,9	>300	~300	С	5,6
Маммедли	10	0,8	1,05	~200	40-100	У	4,5,6,2,3
Сианшор	21	0,3	0,46	~200	80	П	1,6
Фатмаи	-	0,4	0,4	~300	~150-200	С	4,5,6
Дигях	22	0,4	0,4	~150	~120	У	4,5,6
Джейранба тан	29	Ложбины этих озер превращено в пресноводное вдхр. Джейранбатан площадью 13,9 км ² , объём воды 186 млн м ³ .					
Атбатан	-						

¹ Степень загрязнения: П- повышенное, У- умеренное, С- слабое.

" Источники загрязнения: 1- стоки нефтяного хозяйства, 2- строительный мусор, 3- отходы других отраслей промышленности, 4- бытовые выбросы, 5- остаточные воды от полива полей, 6- коммунальные стоки.

В настоящее время источниками для производства соли являются оз. Масазыр и расположенное восточнее от него небольшое оз. Мирзалади (см. рис.1).

Площадь озера Масазыр составляет около 10 км², глубина меняется от 0,1 до 1 м, концентрация соли (NaCl) равна 270 г/л. В озерной котловине накопилось огромное количество донных отложений, их толщина превышает 9,5 м. В определенных интервалах глубин донных отложений оз. Масазыр имеются соляные слои, например: толщиной 0,3 м в интервале глубин 4,80-5,10 м, толщиной 0,05 м в интервале 5,75-5,80 м, толщиной 0,15 м в интервале 6,45-6,60 м и толщиной 0,3 м в интервале 7,30-7,60 м [17] (рис.2). В минералогическом составе донных отложений (с глубины 0,2 м) оз. Масазыр среди тяжелых фракций ведущее место занимают пироксены (50%), а среди легких фракций глинистые минеральные обломки (92%).

Рисунок 2. Осушение соли, собранной из оз. Масазыр

Рисунок 3. Профиль донных отложений

центральной части оз. Масазыр
(составлен по материалам Я.В.Гаврилова)

Площадь озера Мирзалади составляет 3,4 км², глубина не достигает 1 м. За последнее время в озеро поступают бытовые воды из близлежащих населенных пунктов. В зависимости от сезона года минерализация варьируется в пределах 50-300 г/л.

Поскольку озёра на Абшеронском полуострове все солёные, в данных геоториях не обитают гидробионты. В основном в солёной воде растут *Dunaliella Salina* (одноклеточные водоросли). Клетки водорослей содержат красный пигмент бета-каротин. В результате поглощения солнечного света водоросли излучают красноватый пигмент, который придаёт озерам розовый или красноватый оттенок. Это явление наблюдается как в оз. Масазыр, так и оз. Мирзалади [13] (рис 3). По современным прогнозам, запас солей из озера Мирзалади составляет приблизительно 1 миллион 735 тысяч тонн.

С 2010 года фабрика «Азердуз» занимается добычей, рафинированием и производством йодированной соли из самосадочных озёр. Предприятие обеспечено современным оборудованием на уровне международных стандартов. Здесь выпускают два вида соли:

- 1) Рафинированная поваренная соль производится из воды озера
- 2) Соль торговой маркой «высший сорт» производится из соляного слоя

Производимая поваренная соль потребляется не только в пределах внутри республики, но и экспортируется в Россию, Казахстан и Грузию.

Исследования свидетельствуют о благоприятных условиях оз. Масазыр и расположенного недалеко от него оз. Мирзалади для добычи и переработки поваренной соли. Будучи уникальными природными водоемами, эти озера содержат значительное количество сырья, которое может быть использовано для производства соли в течение многих

Лучшее время для планировки посещения оз. Масазыр утром или вечером. Солнечные лучи в это время окрашивают в ярко-розовые цвета. Из-за использования озера Масазыр в промышленных целях, данная территория не пригодна для развития пляжей и зон отдыха. Предпочтительно посещать его в составе экскурсий, на момент которой можно:

- сделать красивые кадры на фоне изумительной природы;
- ознакомиться с берегами, которые из-за обилия соли похожи на снежные покрывала;
- возможность сфотографировать грибовидные соляные образования;
- получить информацию о способах применения азербайджанской

Вывод.

Из всего сказанного можно сделать вывод, что солёные озера на геотории Абшеронского района обладают благоприятными условиями для добычи и производства поваренной соли, а также экспортовки в другие страны. Также следует предпринять непосредственно определенные меры по устранению загрязнения озёр Абшеронского района.

Список использованных источников

1. Исмаилов Ч.Н. Экология Каспийского моря и прибрежных территорий. Баку. Пресс-центр Айна. 2005, с. 127
 2. Кахраманова Ш.Ш. Основные источники загрязнения озёр на территории города Баку. <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnyie-istochniki-zagryazneniya-ozer-na-territorii-goroda-baku/viewer>
 3. В. А. Мамедов, Х.Х.Халилова. Пути трансформации соледобычи из самосадочных озёр Абшеронского полуострова. <https://cyberleninka.ru/article/n/puti-transformatsii-soledobychi-iz-samosadochnyh-ozer-apsheronского-poluostrova/viewer>
 4. Мамедов В.А. Экогеографические проблемы озёр аридных зон Азербайджана. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekogeograficheskie-problemy-ozer-aridnyh-zon-azerbaydzhana/viewer>
-

UOT 911.2

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ RELYEF SƏTHİNİN ÜFUQİ PARÇALANMAXÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MƏRFOMETRİK ANALİZLƏRİ

Mətin Məcnunov

Magistrant. Bakı Dövlət Universiteti
Elmi rəhbər: dos. Tahirə Qəhrəmanova
metinmecnunov@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisini geomorfoloji cəhətdən qiymətləndirmək üçün relyef səthinin üfüqi parçalanmasından, üfüqi parçalanmanı yaradan təbii və antropogen amillərdən, bu amillərin parçalanmanın yaranmasındakı və inkişafındakı təsirlərindən, həmçinin parçalanmanın ərazi üzrə dəyişmə və yayılma xüsusiyyətlərdən bəhs olunur. Üfüqi parçalanmanın hesablanması və tərtib edilməsi üçün lazım olan göstəricilər haqqında məlumat verilmiş və ARCGis proqramı vasitəsi ilə Muxtar Respublika ərazisinin üfüqi parçalanma xəritəsi tərtib olunmuş və parçalanmaya uyğun olaraq müəyyən göstəricilər əldə olunmuşdur. Xəritə üzərində 8 şkala bölgüsü yaradılmış və hər şkala bölgüsü parçalanmadərəcələrinə uyğun olaraq rənglənmişdir. Xəritədən alınmış kəmiyyət göstəricilərinə uyğun olaraq cədvəl tərtib edilmiş, daha sonra bu cədvəldə kəmiyyət göstəriciləri keyfiyyət göstəriciləri ilə əvəz olunaraq parçalanma dərəcələrinə ayrılmışdır. Hazırlanmış üfüqi parçalanma xəritəsi vizual şəkildə təhlil olunmuş, bütün ərazi boyu parçalanma göstəriciləri, tutduqları sahələr, faiz göstəriciləri və hər göstəricinin yayıldığı sahələr şərf edilmişdir.

Açar sözlər: ARCGis, üfüqi parçalanma, geomorfoloji qiymətləndirmə, morfometrik analiz

Naxçıvan Muxtar Respublikasında istər antropogen təsirlərlə istərsədə xarici qüvvələrin relyef təsiriylə səthin parçalanması baş verir ki, bu parçalanma üfüqi parçalanmanın yaranmasına səbəb olur. Təsərrüfat sahələrinin yerləşdirilməsində, yaşayış məntəqələrinin tikintisində və s. proseslərinin həyata keçirilməsi zamanı relyef səthinin parçalanma dərəcəsinin inkişafını, parçalanma intensivliyini və s. proseslərin nəzərə alınması vacibdir. Üfüqi parçalanma ərazi relyefinin qiymətləndirilməsində olduqca böyük rol oynamaqdadır.

Üfüqi parçalanma çayların uzunluğu, qollarının sayı, çay şəbəkəsinin sıxlığı, ərazidəki yarıq və qobu şəbəkəsi və s. kimi elementlərlə xarakterizə olunur. Üfüqi parçalanmanın bir çox sahələrə təsiri vardır ki, bunlardan ən əsası kənd təsərrüfatı sahəsidir. Bununla yanaşı yaşayış məntəqələrinin salınması zamanı da ərazinin üfüqi parçalanma göstəricilərinə nəzərə alınması vacibdir.

Tədqiqat ərazimizdə üfüqi parçalanma geniş yayılmışdır ki, bunada bir sıra amillər təsir göstərməkdədir. Bu amillər aşağıda qeyd olunmuşdur.

1. Ərazidə yayılmış süxurların tərkibi. Bildiyimiz kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi mürəkkəb geoloji quruluşa malik olduğu üçün ərazidə yayılmış süxurlarda növ tərkibidə fərqlidir. Burada gilli, gillicəli, qumlu, qumsal süxurlar, çaylar vasitəsi ilə yüksək dağlıq ərzilərdən yuyularaq gətirilib düzənlik zonalarda çökdürülən çınqıl və qum materialları, həmçinin geniş sahələrdə duzlu süxurların yayılması filtrasiya prosesinin sürətlənməsinə şərait yaradır.

2. İqlim amili. Tədqiqat ərazisi məlum olduğu kimi kəskin kontinental iqlimi ilə seçilir. Yağıntının miqdarının az, buxarlanma qabiliyyətinin çox olması ilə əlaqədar ərazi üzrə rütubətlənmə əmsalında kiçik qiymətlər alır.

3. Antropogen amillər. Səthin üfüqi parçalanmasına təsir edən amillərdən biridə Antropogen təsirlərdir. Bura daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlı olaraq suvarma şəraitində becərilən əkinçilik, orta dağlıq sahələrdə dəmyə əkinçiliyi, heyvandarlıq təsərrüfatının inkişafı, həmçinin sənaye və dağ mədən sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə eroziya prosesləri baş verir.

4. Çay şəbəkəsi. Ərazidə olan çay şəbəkəsi səthi parçalanmaya təsir edən əsas amillərdən biridir. Çay şəbəkəsinin sıxlığı artdıqca, qollarının sayı çoxaldıqca parçalanma əmsalında artır. Çayların səthi parçalamaq dərəcəsi çayların illik axımından, suyun miqdarından, fəsillər üzrə tərəddüdlərindən və meyillik dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir.

Üfüqi parçalanmanı əmsalını təyin etmək üçün ən effektiv üsul topoqrafik xəritə üzərində ölçmə işləri aparmaqdır. Bu əmsalı müəyyən etmək üçün vahid bir sahəyə düşən eroziyon şəbəkənin uzunluğu təyin olunur və həmin ərazinin sahəsinə bölünməklə üfüqi parçalanma əmsalı təyin edilir. Bunu riyazi şəkildə aşağıdakı düsturlada göstərə bilərik

$$K=L/S$$

Burada K-üfüqi parçalanma əmsalı, L-eroziyon şəbəkənin ümumi uzunluğu, S-kvadratın sahəsi

Bu düstur əsasında hər kvadrat daxilində parçalanma dərəcələri müəyyən edilərsə eyni kəmiyyət göstəriciləri olan ərazilər izoxətlər ilə birləşdirilərək üfüqi parçalanma xəritəsi tərtib olunur.

Öz tədqiqat ərazimizdə üfüqi parçalanma şəbəkəsinin daha yaxşı görmək və təhlil etmək üçün ARCGis proqramı ilə Muxtar Respublika ərazisinin üfüqi parçalanma xəritəsi tərtib olunmuşdur.

Üfüqi parçalanmanı daha yaxşı görmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının üfüqi parçalanma xəritəsini nəzərdən keçirək.

Şəkil 2.3 Naxçıvan MR-ın üfüqi parçalanma xəritəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Xəritədədə görsəndiyi kimi üfüqi parçalanmanın ən kiçik qiyməti orta və yüksək dağlıq ərazilərdə, daha yüksək parçalanma dərəcəsi isə alçaq dağlıq və düzənlik hissələrdə geniş yayılmışdır. Üfüqi parçalanmadan alınmış kəmiyyət göstəriciləri keyfiyyət göstəriciləri ilə əvəz olunaraq aşağıdakı cədvəldə daha ətraflı şəkildə verilmişdir.

Üfüqi parçalanma göstəriciləri

Üfüqi parçalanma, km/km ²	Yayılma sahəsi		Parçalanma dərəcəsi	Sahəsi	
	km ² -lə	%-lə		km ² -lə	%-lə
<1	695,1	12,71	Zəif	695,1	12,71
1-1,5	1684,9	31,12	Mülayim	3150,7	65,22
1,5-2	1865,8	34,10			
2-2,5	987,0	17,53	Orta	1217,6	21,24
2,5-3	230,6	3,71			
3-3,5	30,2	0,63	Yüksək	36,1	0,74
3,5-4	5,9	0,11			
5>	2,0	0,09	Çox yüksək	2,0	0,09

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Üfüqi parçalanma xəritəsində 8 şkala təyin olunmuş və horizantallar 1; 1.5; 2; 2,5; 3; 3,5; 4; 5 qiymətlərinə uyğun gələn nöqtələrdən keçirilmişdir. Hər şkala aralığı isə müvafiq olaraq parçalanma dərəcələrinə ayrılmışdır. <1 olan aralıq zəif parçalanmış ərazilər, 1-2 aralığı mülayim parçalanmış, 2-3 aralığı orta parçalanmış, 3-4 aralığı yüksək parçalanmış, 5> isə çox yüksək parçalanmış ərazilərə uyğun gəlir. Üfüqi parçalanma xəritəsinin təhlil etsək görərik ki, zəif parçalanmış ərazilər tədqiqat zonasının yüksək və orta dağlıq ərazilərini əhatə edir. Buraya Şərur, Şahbuz, Culfa və Ordubada rayonlarının 12,6% paya sahib olmaqla bu ərazi ümümisahənin 695,1 km² hissəsini əhatə edir.

Mülayim parçalanmış ərazilər Naxçıvan, Əlincə, Gilan, Ordubad və Düylünçaylarının hövzələrində yuxarı və orta axarları boyu geniş bir ərazini əhatə etməkdədir. Bu sahə 65,2% paya sahib olmaqla ümumi ərazinin 3550,7 km² hissəsini tutur.

Orta dərəcədə parçalanmış ərazilər geniş sahələri əhatə edərək Arpaçaydan Əlinçəçaya kimi alçaq və orta dağlıq ərazilərdə geniş yayılmışdır. Daha çox Qıvraq rayonunun orta dağlıq zonalarında və Naxçıvançayın sağ sahili boyu inkişaf etmişdir. Orta dərəcədə parçalanmaya məruz qalmış ərazilər 21,1% paya malik olmaqla ümumi sahənin 1217,6 km² hissəsinə əhatə edir.

Yüksək dərəcədə parçalanmış ərazilər Muxtar Respublika ərazisində 1%-lik paya sahib olmaqla ümumi sahənin 36,1 km² hissəsini əhatə edir. Bu ərazilər daha çox lokal sahələr təşkil edərək Arpaçay, Naxçıvançay və Əlincəçay hövzələrinin orta və aşağı axarlarında yayılmışlar.

Çox yüksək dərəcədə parçalanmış sahələr çox kiçik ərazi əhatə edir. 0,09% payla 2 km² ərazi əhatə edən bu zona Qıvraq rayonunda Araz çayına yaxın düz sahələrdə müşahidə olunur.

Nəticə

Məlum olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının kontinental iqlimi burada üfüqi parçalama üçün şərait yaradan ən başlıca səbəblərdəndir. Digər tərəfdən süxurların tərkibi, meyillilik, baxarlılıq və antropogen amillərdə parçalanmaya təsiri göstərən amillərdəndir. Parçalanma göstəricilərinin ərazi üzrə təhlilləri bizə müəyyən təsərrüfat sahələrinin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində köməklik göstərə bilər. Həmçinin parçalanma göstəriciləri bizə parçalanmanın yüksək olduğu ərazilərdə müəyyən tədbirlərin görülməsi ilə parçalanma dərəcələrinin azaldılmasındakı işlərin həllində də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyeva S.Y. Arid və semarid dağ geosistemlərində səhrələşmə. Bakı-2011.65-75 s.
2. Quliyev R.Y., Qəhrəmanova T.M. – Morfometrik göstəricilər əsasında ekogeomorfoloji gərginlik xəritələrinin tərtibi // “Azərbaycanda Geodeziya vəKartoqrafiyanın inkişaf perspektivləri” mövzusunda III elmi–praktik konfransın materialları, Bakı, 2011. 74–77 s.
3. Babayev 1999. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası “Elm”, Bakı. 298 s.

Morphometric analyzes of the features of horizontal fragmentation of the relief effect of Nakhchivan Autonomous Republic

Summary

In order to evaluate the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic geomorphologically, the horizontal fragmentation of the relief surface, the natural and anthropogenic factors that create the horizontal fragmentation, the effects of these factors on the creation and development of fragmentation, as well as the characteristics of the change and distribution of fragmentation on the territory are discussed in the article. Information about the necessary indicators for calculating and compiling the vertical division was given, and a map of the vertical division of the territory of the Autonomous Republic was drawn up using the ARCGis program, and certain indicators were obtained according to the division. 8 scale divisions are created on the map and each scale division is colored according to the degree of fragmentation. A table was drawn up according to the quantitative indicators taken from the map, and then in this table, quantitative indicators were replaced by qualitative indicators and divided into degrees of fragmentation. The prepared horizontal fragmentation map was visually analyzed, the fragmentation indicators, their occupied areas, percentage indicators and the distribution areas of each indicator were analyzed throughout the territory.

Key words: ARCGis, horizontal decomposition, geomorphological assessment, morphometric analysis

Морфометрический анализ особенностей горизонтального членения поверхности рельефа Нахчыванской Автономной Республики

Резюме

Для геоморфологической оценки территории Нахчыванской Автономной Республики горизонтальная фрагментация поверхности рельефа, природные и антропогенные факторы, создающие горизонтальную фрагментацию, влияние этих факторов на создание и развитие фрагментации, а также характеристики изменения и распространения фрагментации на территории. Приведены сведения о необходимых показателях для расчета и составления вертикального деления, а также составлена карта вертикального деления территории Автономной Республики с использованием программы ARCGis и получены определенные показатели по делению. На карте создано 8 делений масштаба, и каждое деление масштаба окрашено в соответствии со степенью фрагментации. По взятым с карты количественным показателям была составлена таблица, а затем в этой таблице количественные показатели были заменены качественными и разделены по степеням раздробленности. Проведен визуальный анализ подготовленной карты горизонтальной фрагментации, проанализированы показатели фрагментации, занимаемые ими площади, процентные показатели и ареалы распространения каждого показателя по всей территории.

Ключевые слова: ARCGis, горизонтальная декомпозиция, геоморфологическая оценка, морфометрический анализ

UOT 553

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARIN MİNERAL EHTİYATLARI VƏ ONLARIN İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ

Fidan Xudaverdiyeva

Magistr, I kurs

Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Əfqan Talıbov T.

fxudaverdiyeva1905@gmail.com

Xülasə: Dövlətin iqtisadiyyatının inkişafında mineral ehtiyatlar mühüm yer tutur. Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərin mineral ehtiyatları və onların iqtisadi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Yeraltı və yerüstü sərvətləri, təbiəti ilə zəngin olan Qarabağ torpaqları 30 il ərzində erməni vandalizminə məruz qalmış, xalqımıza, dövlətimizə qarşı cinayət törədilmişdir. Ancaq torpaqlarımızın işğaldan azad olunması ilə artıq həmin ərazilərimizdəki dağıdılmış, istismara məruz qalmış sərvətlərimiz

bərpa edilib onlardan istifadə edilir. Bu ərazilərimizdə çox qiymətli mineral ehtiyatlar var və onların çox böyük iqtisadi əhəmiyyəti var. Ümumiyyətlə, mövcud iqtisadi resursların – təbii ehtiyatların və sərvətlərin qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Azad olunan ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkənin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azərbaycan nəinki torpaqlarını, həm də su ehtiyatlarını erməni işğalından azad edib.

Açar sözlər: mineral ehtiyatlar, təbii sərvətlər, işğaldan azad olunmuş rayonlar, iqtisadi inkişaf

Azərbaycan Respublikasının 1989-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş rayonlarında mövcud infrastruktur uzun illər ərzində məhv edilərək yararsız hala salınıb. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə Müzəffər Azərbaycan Ordusunun sayəsində bir-birinin ardınca şəhər və kəndlərimizin, doğma torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi - 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın böyük zəfəri ilə başa çatdı. İndi həmin ərazilərimizdə böyük quruculuq işləri aparılır. Erməni vandallarının yerləyeksan etdikləri ərazilərimiz, meşələrimiz, tarixi və mədəni abidələrimiz, dağıdılmış gözəl su mənbələrimiz, saf bulaqlarımız yenidən bərpa olunur.

Bu ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən, 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yatağı mövcuddur.[5] Bu yataqlarda sənaye ehtiyatları təsdiq edilən 132,6 ton qızıl, 37,3 min ton qurğuşun, 189 milyon m³ mişar daşı, 1 milyon 526 min ton gəc, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 23 milyon 243 min m³ gil, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 1898,4 ton civə, 4 milyon 473 min m³ perlit, 2 milyon 144 min m³ pemza, 129 milyon 833 min m³ soda istehsalı üçün əhəng daşı, 147 milyon 108 min ton sement xammalı və s. faydalı qazıntılar var.[6] Kəlbəcərdə sənaye əhəmiyyətli, məşhur Zod qızıl yatağı var. Zəngilanda Kəlbəcərdən sonra ikinci daha böyük və sənaye əhəmiyyətli 6,5 ton qızıl və 3 min ton mis təşkil edən Vejnəli yatağı, ehtiyatları 6618 min kubmetr olan və üzlük daşı istehsalına yararlı Oxçuçay mərmərləşmiş əhəngdaşı, təsdiq edilmiş ehtiyatları 129 mln. ton olan Zəngilan (Daşbaşı-Əsgurum) əhəngdaşı, ehtiyatları 6024 min ton olan qırmadaş və əhəng istehsalına yararlı Zəngilan əhəngdaşı, ümumi ehtiyatları 28 943 min kubmetr təşkil edən Bartaz-I və Bartaz-II porfirit, ehtiyatları 1102 min kubmetr olan kərpik-kirəmid istehsalına yararlı Zəngilan gil və ehtiyatları 17367 min kubmetr olan Zəngilan qum-çınqıl qarışıq yataqları mövcuddur. Zəngilandakı Vejnəli yatağından istifadə ilə ölkəmiz mineral resurslar ixracını daha da artıracaqdır.

İşğaldan azad olunan ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkənin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Düşmən o torpaqlarda hidrotexniki qurğuları da tamamilə sıradan çıxarıb. Hazırda hidrotexniki qurğuların bərpası və suvarma işinin təşkili ilə bağlı planlar həyata keçirilir. Sərsəng su anbarı respublikanın 6 rayonunda (Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) 100 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin etməyə imkan yaradacaq. Azad olunan ərazilərimizdə Sərsəng su anbarından başqa ümumi tutumu 80 milyon kubmetr olan digər su anbarları da var. Onların da ölkə təsərrüfatına qatılması əlavə 15 min hektar torpaq sahəsinin suvarılmasına şərait yarada bilər. Bundan əlavə, Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində yerləşən Xudafərin su anbarının azad

olunması 75 min hektar yeni ərazinin suvarılması və mövcud suvarılan ərazilərin su təminatının yaxşılaşdırılması deməkdir. Bu su anbarının həcmi bəzi hesablamalara görə 1,6 milyard kubmetrdir.

Həmçinin, regionda 11 yeraltı şirin su mənbəyinin yerləşdiyi ehtimal edilir. Digər ölçü ilə bu 1 milyon 968 min m³/gün yeraltı şirin su təchizatı deməkdir. [2]

Azərbaycan Respublikasının ərazisi, xüsusilə də Qarabağın dağlıq hissəsi dünya əhəmiyyətli mineral və termal su mənbələri ilə zəngindir. Erməni vandalları bu sərvətlərimizi də darmadağın etmişlər, bəzilərini isə başqa adlarla dünya bazarına satışı çıxarmışlar. Hazırda bu sərvətlərin bərpası üçün işlər görülür. Bu ehtiyatlardan həm içməli su, həm meliorasiya, həm də elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə ediləcək. Mineral sular şüşələrə doldurularaq mənbələrindən çox uzaqlara daşınır və əhali tərəfindən geniş istifadə edilir. Mineral suların bəziləri isti su halında yer üzərinə çıxır. Bunların isə faydası və əhəmiyyəti daha çoxdur. Son zamanlarda isti sulardan müalicə məqsədi ilə yanaşı, digər sahələrdə də geniş istifadə olunur. Azərbaycandakı bir çox mineral su bulaqlarının adları onların müalicə xassələrinə uyğun verilmişdir. Qoturlusu bulağı - qoturluq xəstəliyini, Yelisu bulağı - yel xəstəliyini müalicə edir, İstisu bulağının suyu isti olduğu üçün onlara bu cür adlar verilmişdir. Respublikamızın mineral sularının ümumi miqdarından - 34 bulaq radonlu sulara aiddir.[1]

Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39,6%-i işğaldan azad edilmiş ərazilərin payına düşür. Bu ərazilərdə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək mineral su yataqları da var. Bu, gündə 7805 m³ mineral su təchizatı deməkdir. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağıracaq, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Sırlan və başqa mineral su yataqlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.[3] Qarabağ vulkanik yaylasında toplanan mineral su ehtiyatları kimyəvi tərkibinin müxtəlifliyinə görə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi Kəlbəcərdə və Laçında mineral su yataqları var və bunlar Azərbaycanda olan mineral suların ümumi ehtiyatının 33%-ini təşkil edir. Bu rayonlarda mineral suların ümumi ehtiyatı 7393 m³/gün təşkil edir ki, bunun da 42%-i Laçının, 58%-i Kəlbəcərin payına düşür. Yalnız Kəlbəcər rayonunun Tərtər çayı hövzəsində 400-dən artıq mineral su yataqları var.[4] Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə fərqlənir. Laçın rayonu ərazisində isə hidrotermal ilıq sular yerləşir. Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunan Kəlbəcər rayonu gözəl təbiəti, əlverişli relyefi, zəngin yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatları, böyük müalicəvi təsirə malik mineral su yataqları ilə tanınır. **Turşsu** mineral bulağı Azərbaycanın Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşir. Turşsu vasitəsi ilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunur. Beləliklə, regionun mineral su ehtiyatı içki sənayesində yeni emal güclərinin, içki sənayesi – turizm - rekreasiya üçbucağının təşkil edilməsinə şərait yarada bilər.[3]

Bütün bunlar regionun böyük iqtisadi potensialından xəbər verir. Həmin ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı nəticəsində həm ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun həcmi, həm də dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları artacaqdır. [5]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, azad olunan ərazilərin bərpası və inkişafı istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlər və həmin rayonların iqtisadi potensialı ölkəyə, xüsusilə də qeyri-neft sektoruna yerli və xarici investisiyaların cəlb olunmasına təkan verəcək. Bu ərazilərdəki mineral ehtiyatların ölkə üçün mühüm iqtisadi əhəmiyyəti var. Qarabağın isti sularının tükənməz və ucuz istilik enerjisindən sənaye və kənd təsərrüfatında, kommunal işlərində və elektrik qüvvəsi istehsalında müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür. Qızmış buxarlar və isti sular xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qarabagda-qiyetli-mineral-sular-var-1649363541>
2. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azad-olunan-erazilerin-zengin-suehtiyatlari-kend-teserrufati-ucun-xususi-ehemiyet-kesb-edir-1617827088>
3. <https://report.az/multimedia/qarabagin-qizildan-qiyetli-mineral-sulari/>
4. <https://aztibb.az/az/news/10986-mualicevi-mineral-sularimiz-ikinci-yazi>
5. <https://vergiler.az/news/news/10830.html>
6. <https://fraz.az/az/news/read/53>

МИНЕРАЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ОСВОБОЖДЕННЫХ РАЙОНОВ И ИХ ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Xudaverdiyeva F.A.

Резюме: Минеральные ресурсы играют важную роль в развитии экономики государства. В статье приведены сведения о минеральных ресурсах освобожденных территорий и их хозяйственном значении. Карабахские земли, богатые подземными и наземными ресурсами и природой, в течение 30 лет подвергались армянскому вандализму, против нашего народа и нашего государства было совершено преступление. Однако с освобождением наших земель от оккупации наши разрушенные и эксплуатируемые ресурсы в этих районах были восстановлены и использованы. Эти наши районы обладают очень ценными полезными ископаемыми и имеют большое народнохозяйственное значение. В целом оценка существующих экономических ресурсов - природных богатств и богатств - является одним из важных вопросов. Богатые водные ресурсы освобожденных районов имеют особое значение для промышленности и сельского хозяйства страны. Таким образом, Азербайджан освободил от армянской оккупации не только свою землю, но и свои водные ресурсы.

Ключевые слова: полезные ископаемые, природные ресурсы, районы освобожденные от оккупации, экономическое развитие

MINERAL RESOURCES OF LIBERATED REGIONS AND THEIR ECONOMIC SIGNIFICANCE

Xudaverdiyeva F.A.

Summary: Mineral resources play an important role in the development of the state's economy. The article provides information about the mineral resources of the liberated territories and their economic importance. Karabakh lands, which are rich in underground and surface resources and nature, were subjected to Armenian vandalism for 30 years, and a crime was committed against our people and our state. However, with the liberation of our lands from occupation, our destroyed and exploited resources in those areas have been restored and used. These areas of ours have very valuable mineral resources and they are of great economic importance. In general, the assessment of existing economic resources - natural resources and wealth - is one of the important issues. The rich water resources of the liberated areas are of particular importance for the country's industry and agriculture. Thus, Azerbaijan freed not only its land, but also its water resources from Armenian occupation.

Keywords: mineral resources, natural resources, regions freed from occupation, economic development

ABŞERON YARIMADASI LANDŞAFTLARININ SƏHRALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Diana Ağabəyova

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhər: dosent Asəf Cərullayev

dianaghabayova@gmail.com

Xülasə. Abşeron landşaft rayonu, Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub yamacının şərq qurtaracağında yerləşərək, Abşeron yarımadasının ərazisini əhatə edir. Şimal, şərq və cənubdan onu Xəzər dənizi əhatə edir ki, bu da ərazinin müasir landşaftlarının formalaşmasına xeyli təsir göstərir. Qərbdən Qobustan landşaft rayonu ilə həm-sərhəddir. Bu sərhəd Yasamal dərəsi boyunca keçir. Abşeron yarımadasının uzunluğu 60 km, eni isə 30 km-dir.

Tektonik cəhətdən rayon Böyük Qafqaz meqantiklinorisinin kənar şərq struktur elementini təşkil edən Abşeron periklinal əyilməsinin bir hissəsidir. Ərazidə əsasən IV və qismən III dövrün çöküntüləri yayılmışdır. Bu çöküntülər antiklinal tirələr, sinklinal çökəkliklər və platolar yaradır ki, onlar da əsasən submeridional istiqamətdə uzanır.

Ərazidə yarım səhra və quru çöl landşaftları yayılmışdır. Bütün Abşeron yarımadası üçün eyni iqlim şəraiti xarakterikdir, lakin onun landşaftları relyefin hündürlüyündən, meyilliyindən, parçalanmasından asılı olaraq da müxtəlif sahələrdə nisbətən fərqlənir. Uzun tarixi dövr ərzində ərazidə, öz təbii şəraitinin (iqlim, relyef, coğrafi mövqe) və antropogen amillərin təsiri ilə səhrələşmə prosesi intensivləşmişdir.

Açar sözlər: Abşeron, landşaft, səhrələşmə, deqradasiya, tədbirlər, yarım səhra

Giriş

Səhrələşmə bir transformasiya nümunəsi olmaqla, torpağın və bitki örtüyünün deqradasiyası, onların məhsuldarlığının azalması və ya tamamilə itirilməsi deməkdir. Səhrələşmənin nəticəsində məhsuldarlıq fəlakətli dərəcədə aşağı düşür, mal-qara tələf olur, su mənbələri quruyur, əkin sahələri şoranlaşır, qumluqların ərazisi genişlənir, nəticə olaraq aclıq və xəstəliklər artır.

Dünyanın yüzdən çox dövlətinin ərazisi səhrələşməyə məruz qalır. Bu proses 900 mln-dan çox adama mənfi təsir göstərir. Tədqiqatlara görə antropogen səhrələr planetimizin 6,7%-ni təşkil edir. Torpağın deqradasiyası dünya üzrə təxminən 2 milyard hektar əraziyə təsir edir. Hər il eroziya nəticəsində 24 milyard ton münbit torpaq itirilir və 12 milyon hektar torpaq deqradasiyaya uğrayır ki, bu da dəqiqədə 23 hektara bərabərdir. [5]

Azərbaycan ərazisi də bu problemdən kənar deyildir. Azərbaycanın iqlim şəraiti onu iqlimi aridləşən və landşaftı səhrələşən ölkələr qrupuna daxil edir. Burada səhrələşmə prosesinin intensiv getdiyi ərazilərdə yağıntıların orta illik miqdarı 150-400 mm arasında təbəddüd edir, səthi buxarlanma yağıntının miqdarından 3-4 dəfə artıqdır.

Səhrələşmə prosesinin sürətlənməsinin əsas iki səbəbi, iqlimin quraqlıqla səciyyələnən dəyişmələri və torpağın istifadəsi ilə əlaqədar insan fəaliyyəti ilə bağlıdır. Cənubi Qafqaz ölkələrində dağların yamaclarında meşələrin qırılması, torpaqda eroziyasının güclənməsinə, iqlim və mikroiklimin quraqlaşmasına və son nəticə olaraq geosistemlərin deqradasiyası və səhrələşməsinə səbəb olur. Bütün bunlar XX əsrdə, xüsusən onun ikinci yarısında əmək alətlərinin mexanikləşdirilməsi, suvarılan sahələrin, biçənəklərin və otluqların artırılması nəticəsində daha geniş vüsət aldı və hazırda meşə massivləri ölkə ərazisinin ancaq 9%-ni əhatə edir. [1]

Üç tərəfdən Xəzər dənizinin suları ilə əhatə olunan və bütün ərazisi üçün eyni iqlim tipi xarakterik olan Abşeron ərazisinin məskunlaşması sıx olub, ərazi əhali tərəfindən yaxşı mənimsənilmişdir. Yəni burada torpağın səhralaşmasına təsir edən, həm antropogen, həm də təbii amillər üstünlük təşkil edir. Göstərilən amillərin təsiri hər yerdə eyni deyildir və yerin coğrafi şəraiti və sahil zonasının mənimsənilməsindən asılıdır [Məmmədov R., 1999].

İqlimin quraqlığı arid-denudasiya, şoranlaşma-deflyasiya relyef formalarının geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. İqlim şəraitinə uyğun olaraq yarımadada humusun miqdarının az olduğu (1-1,5%) boz və boz-qonur torpaqlar geniş yayılmışdır (Zeynalov Ə.H., 1963, İslamov C.1., 1979). Qabarıq relyef formalarında malik sahələrdə quraq iqlim şəraitində aşınma prosesinin intensivliyindən asılı olaraq primitiv və ibtidai torpaqlar üstünlük təşkil edir. Axarsız çökəkliklərdə və zəif axımı olan düzənliklərdə şorakətləşmiş torpaqlar formalaşmışdır. Rayonun əsas bitki örtüyünü yarımsəhra efemerləri təşkil edir. Bunlardan başqa yovşan, qarağan, ətli şoran, kəngiz və s. geniş yayılmışdır. [4]

Abşeron yarımadasının təbii mühitinin ayrı-ayrı komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili və onların landsaftda əks olunması burada iki landsaft kompleksinin quru-çöl və yarımsəhra komplekslərinin ayrılmasına imkan verir (Budaqov B.Ə., Mikayılov A.A., 1972, İslamov C., 1979).

2000-ci ilin aprel ayında coğrafiyaşünasların yerin LANDSAT süni peykindən alınmış kosmik şəkillərin analiz etməsi, onların reallığa nə dərəcədə uyğun olduğunu müqayisə etmək üçün apardıqları çöl tədqiqatları, həmçinin landsaftın səhralaşmasının dərəcə və növ xəritələrinin tərtibi Abşeron yarımadasının 3000 km² ərazisinin 1445.397 km²-də bitki örtüyünün deqradasiyaya məruz qaldığını göstərdi. Digər tip səhralaşmaya məruz qalan ərazilər aşağıdakı kimidir: duzlaşma - 789.208 km², texnogen - 458.758 km², su eroziyası - 308.964 km², külək eroziyası - 43.247 km², su basma və qrunt sularının qalxması - 21.621 km². Eyni zamanda ərazi səhralaşma dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi bölünmüşdür: zəif - 26,638 km² (1%), mülayim - 722,623 (24%), güclü - 1659,243 (54%), çox güclü - 658,937 (21%). [1]

Nəticələrin analizinə görə Abşeron yarımadasında səhralaşmaya məruz qalmayan sahənin olmadığını təsbit olunur. Tədqiq olunan ərazinin, təqribən 50%-i güclü səhralaşmaya məruz qalmışdır.

Abşeronun səhralaşma dərəcəsi təsnifatına görə ikinci yerdə duzlaşma, üçüncü yerdə texnogen proseslər durur. Tərtib olunmuş xəritələrin, çöl tədqiqat işlərinin və kosmik şəkillərin birgə analizi, Abşeron yarımadasında səhralaşmanın əsas səbəbinin antropogen amillər olduğunu göstərir. Azərbaycanın ərazisinin 2,4%-ni təşkil etdiyi halda, burada ölkə əhalisinin 40%-ə qədəri yaşayır. Əgər ölkədə əhalinin orta sıxlığı 1km²-ə 93 nəfərdirsə, Abşeronda bu rəqəm 577,7-yə çatır. [1]

Abşeron regionunda səhralaşma prosesini sürətləndirən digər əsas səbəblərə intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində torpağın deqradasiyası, daş və qum karxanalarında torpaq bitki örtüyünün deqradasiyası, landsaftın eroziyası, yol şəbəkələri və yaşayış məntəqələrinin salınması ilə əlaqədar səhralaşma, turist bazaları və digər istirahət zonalarında bitki örtüyünün deqradasiyası, neft hasilatı,

emalı və nəqli ilə əlaqədar torpağın çirklənməsi, ölkə sənayesinin əsasən Abşeron yarımadasında yerləşməsi və s. aiddir.

1977-ci ildə BMT-nin keçirdiyi Beynəlxalq konfransda «Səhralaşmaya qarşı mübarizə planı» qəbul olundu. Planın ilk vəzifəsi səhralaşmanın qlobal miqyasda qarşısının alınması və səmərəli istifadə etmək üçün səhralaşmış ərazilərin bərpası olmuşdur. Planın son vəzifəsi isə ekoloji imkan çərçivəsində ərazinin məhsuldarlığını saxlamaq və inkişaf etdirməkdir. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Beynəlxalq konfransda gündəliyə «21-ci əsrdə səhralaşmaya və quraqlığa qarşı mübarizə» məsələsi salınaraq bütün bəşəriyyətin mühüm məsələsi müəyyən edildi.

Konfransın yekun sənədinə görə, səhralaşmaya qarşı əsas mübarizə tədbirlərdən biri suyu saxlamağa və torpağın keyfiyyətini yüksəltməyə qadir olan ağac və bitki örtüyü yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Səhralaşmaya qarşı hökumət torpaqdan səmərəli istifadə haqqında milli plan qəbul etməli, quraqlığa davamlı tez böyüyən yerli və digər ağac cinslərindən istifadə edərək meşə əkinə proqramının həyata keçirilməsini tezləşdirməli, oduncaqdan yanacaq kimi istifadə olunmasını məhdudlaşdırmalı və problem üzrə monitorinq proqramını gücləndirməlidir. Abşeron ərazisinin təbii şəraitinin təhlilinə görə səhralaşma prosesini yavaşlatmaq və qarşısını almaq üçün aşağıdakı tədbirlər sisteminə uyğun hərəkət etmək vacibdir. [5]

Son illərdə Yaşıllaşdırma Təsərrüfatı birliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və başqa qurumlar tərəfindən Abşeron yarımadasında bir sıra yaşıllaşdırma tədbirləri aparılmışdır. Bu tədbirlər zamanı çox sayda aqronomlar, elmi işçilər iştirakı təmin olunmuş və bunun nəticəsində lazımsız özfəaliyyətə son qoyulmuş və yaşıllaşdırma elmi metodlar əsasında irəliləməyə başlamışdır. [6]

Səhralaşmanın təbii səbəblərinə qarşı Abşeron yarımadasının sahil zonasının Xəzər dənizi sularının altında qalması ilə dəyən ziyanın qarşısını almaq məqsədi ilə, suyun yuxarı səviyyələri üçün müdafiə bəndləri tikilə bilər. Bunun nəticəsində yaranan gölməçə-bataqlıqlar ətraf mühitin iqlimini dəyişdirmiş və müxtəlif infeksiya, revmatizm, astma və s. xəstəliklərin mənbəyinə çevrilmişdir. Göstərilən mənfə halları aradan qaldırmaq üçün həmin yerlərin təbii materiallarla doldurularaq hamarlanması məqsədə uyğundur.

Abşeron yarımadasında səhralaşmanın antropogen amillərinə qarşı tədbirlərə aiddir: neft və neft məhsulları ilə, həm də atılmış neft texnikası ilə çirklənmiş əraziləri təmizlənməsi, məişət tullantı sularının və quyu sularının atılması nəticəsində yaranmış gölləri qurudulub, təmizlənməsi, daş və qum karxanalarının fəaliyyətini nizamlanması, torpaqların sürüşmə və eroziyadan müdafiəsi üçün terraslaşdırılmış meşə zolaqlarının salınması, mal qaranın otarılması üçün xüsusi otlaq yerlərinin ayrılması, regionda kənd təsərrüfatı nizamlanması, torpağın intesiv istismarından imtina etmək və aqromeliorasiyanın qanunlarına əməl etmək. [1]

Nəticə

Abşeron rayonunda səhralaşma prosesi Xəzər sahilində tutduğu coğrafi mövqeyi və məskunlaşma dərəcəsi ilə əlaqədar həm təbii, həm də antropogen amillərdən asılı olaraq intensivləşir. Abşeron landşaft rayonunun iqliminin, coğrafi

mövqeyinin və antropogen təsirlərinin təhlil olunmuş göstəriciləri əsas götürülərək səhrələşmə dərəcəsi və onun əsas səbəbləri aydınlaşdırılmışdır. Abşeron landşaft rayonu ərazisində görülən yaşıllaşdırma tədbirləri təhlil edilmişdir. Abşeron regionunda səhrələşməyə qarşı görülə biləcək tədbirlər ümumiləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. B.Ə.Budaqovun anadan olmasının 70 illiyi Azərbaycanda səhrələşmə problemləri Bakı, 2003
2. B.Ə.Budaqov Sovet Azərbaycanının təbiəti Bakı, 1988
3. Q.K. Gülün redaktorluğu ilə Azərbaycan SSRİ-nin fiziki coğrafiyası Bakı, 1959
4. E.K.Əlizadə, Q.İ.Rüstənov, E.C,Kərimova Abşeron yarımadasının müasir landşaftlarının ekogeokimyəvi xüsusiyyətləri Bakı, 2015
5. Xəlilov T., Zeynalova M. Qlobal ekoloji problemlər Bakı, 2014
6. Respublika qəzeti, Şəhərin yaşıllaşdırılmasına böyük qayğı 2011, 20 fevral, s 5.

CHARACTERISTICS OF DESERTIFICATION OF ABSHERON PENINSULA LANDSCAPES

Summary

The Absheron landscape district is located on the eastern end of the southern slope of the Great Caucasus range, and covers the territory of the Absheron peninsula. It is surrounded by the Caspian Sea from the north, east and south, which has a significant impact on the formation of modern landscapes of the area. It borders the Gobustan landscape district from the west. This border runs along the Yasamal valley. Absheron peninsula is 60 km long and 30 km wide.

Tectonically, the region is part of the Absheron periclinal flexure, which forms the outer eastern structural element of the Greater Caucasus meganticlinori. Sediments of IV and partly III period are spread in the area. These sediments form anticlinal ridges, synclinal depressions and plateaus, which extend mainly in a submeridional direction.

Semi-desert and dry steppe landscapes are common in the area. The same climatic conditions are characteristic for the entire Absheron peninsula, but its landscapes are relatively different in different areas depending on the height, slope, and division of the terrain. During the long historical period, the process of desertification intensified in the area under the influence of its natural conditions (climate, relief, geographical position) and anthropogenic factors.

Key words: Absheron, landscape, desertification, degradation, measures, semi-desert

ОСОБЕННОСТИ ОПУСТЫНИВАНИЯ ЛАНДШАФТОВ АБШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Резюме

Абшеронский ландшафтный район расположен на восточной оконечности южного склона Большого Кавказского хребта и охватывает территорию Апшеронского полуострова. Он окружен Каспийским морем с севера, востока и юга, что оказывает существенное влияние на формирование современных ландшафтов района. С запада граничит с ландшафтным районом Гобустана. Эта граница проходит по Ясамальской долине. Апшеронский полуостров имеет длину 60 км и ширину 30 км.

В тектоническом отношении район входит в состав Апшеронского периклинального изгиба, образующего внешне-восточный структурный элемент мегантиклинори Большого Кавказа. В районе распространены отложения IV и частично III эпохи. Эти отложения образуют антиклинальные хребты, синклинальные впадины и плато, вытянутые преимущественно в субмеридиональном направлении.

В районе распространены полупустынные и сухие степные ландшафты. Для всего Апшеронского полуострова характерны одни и те же климатические условия, но его ландшафты относительно различны на разных участках в зависимости от высоты, уклона и членения местности. В течение длительного исторического периода в районе усиливался процесс опустынивания под влиянием его природных условий (климат, рельеф, географическое положение) и антропогенных факторов.

UOT 911.2

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB-QƏRB YAMAQLARINDA TƏBİİ DAĞIDICI HADİSƏLƏRİN YARATDIĞI EKOLOJİ PROBLEMLƏR

Samirə İsmayilli

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Əhmədova Gülnarə

samireismayilli416@gmail.com

Xülasə. Məqalə Böyük Qafqazın cənub-qərb yamaqlarında təbii-dağidıcı hadisələrin yaratdığı ekoloji problemlərə həsr olunmuşdur. Tədqiq edilən ərazidə dağ-meşə landşaftlarından başlayaraq dağ-çəmən landşaftlarına kimi bu landşaftlarda baş vermiş təbii-dağidıcı hadisələr nəticəsində yaranmış ekoloji problemlərin həlli yolları təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Landşaft, torpaq, rekultivasiya, eroziya, sürüşmə

Giriş. Böyük Qafqazın cənub-qərb yamaqlarının öyrənilməsində B. Budaqovun, M. Müseyibovun, Y. Qəribovun, M. Süleymanovun və s. rolları olmuşdur.

Torpağın eroziya prosesi mürəkkəb hadisədir və onun yaranması, inkişafı təbii-tarixi amillər, həmçinin insanların təsərrüfat fəaliyyətinin də buna təsiri olmuşdur. Təbiətdə insanların təsərrüfat fəaliyyətinə qədər torpaq eroziyası baş verməmişdir. İnsanların təsərrüfat fəaliyyətindən sonra torpaqların eroziyası baş vermişdir. Eroziya proseslərinin baş verməsində relyefin, iqlimin, torpaqəmələgətirən süxurların, süxurların litoloji tərkibinin, torpaq-bitki örtüyünün və s. böyük rolu vardır.

Relyef-Eroziya prosesinin yaranmasında relyefin də rolu böyükdür. Ərazinin relyefi eroziya prosesinin yaranmasının əsas amilidir. Relyefin eroziya prosesində rolunu izah etmək üçün axar suların işini və fiziki xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Bunun üçün biz burada, kütlənin sərbəst düşməsinin sürətinin düşmə hündürlüyünün kvadrat kökü ilə düz mütənasib olması aslılığının olduğunu bilməliyik. Bu aslılığı aşağıdakı düsturla göstərə bilirik:

$$V = \sqrt{2gh}$$

Bu düsturda **v**-sürət

g-cazibə sürəti=9,8m/san

h-düşmə hündürlüyü

Məhz buna görə də eyni şəraitdə məhəlli eroziya bazisinin dərinliyi dörd dəfə artdıqda səthi su axınının sürəti təxminən ikiqat artır.

Geoloji quruluşu-eroziya prosesinin yaranmasında geoloji quruluşun, torpaqların, süxurların, mineroloji, kimyəvi tərkibinin də rolu böyükdür.

Sürüşmə hadisələri mürəkkəb prosesdir və sürüşmələr torpaq qatı ilə ana süxurun müxtəlif mexaniki tərkibdə olması nəticəsində yaranır. Torpaqəmələgətirən ana süxurlar gilli mexaniki tərkibdə olduqda su keçirməyən horizont ilə torpaq arasında pozulur. Və bu pozulmanın nəticəsində də yamaqlarda toplanmış yağış suları torpağı ısladır. Torpaq da tam olaraq su tutumu vəziyyətinə çatdıqdan sonra yamac boyu

hərəkət edərək sürüşməyə başlayır. Bu hadisənin əksi olaraq isə allüvial çöküntülər olan sahələrə düşmüş yağıntılar yavaş-yavaş torpağa hopur və bunun nəticəsində sürüşmələr baş verir.

İqlim-eroziya prosesinin yaranmasında iqlimin də rolu böyükdür. Yer səthinə düşən yağıntıların bir hissəsi buxarlanaraq yenidən atmosfərə qayıdır, qismən yerin səthi ilə axmağa başlayır və torpağa hopur. Eroziya prosesinin əmələ gəlməsi yağmur ilə də əlaqəlidir. Torpağı dağıdıb özü ilə aparən suyun miqdarı düşən yağmurların miqdarından aslıdır. Eroziya prosesinin formalaşmasına, güclü gətməsinə yağmurların intensiv olması gətirib çıxarır. Yağmurların intensivliyi artdıqca torpağın yuyulması da artır. Meyilliyi 17° olan yamacda intensivliyi dəqiqədə 1 mm olan yağmurlar düşdükdə 0,25 m² sahədən 3,5 litr su axını olmuş və 26 q torpaqların yuyulmasına səbəb olmuşdur.

Bonit.	Keyf.	Kənd təsərrüfat Sahələri							
		Əkin	Çoxillik	Bıçənək	Həyəty.	Örüş və			Cəmi
						Kənd	Qəsəbə	Yollar	
10	I	39	844	295	153	377	1	10	11
80	II	64	142	163	-	735	2	17	18
60	III	21	355	115	-	293	1	54	72
40	IV	15	190	101	-	421	4	45	96
20	V	-	-	-	-	139	2	12	17
10	I-V	12	282	291	153	146	6	33	38

Eroziya prosesinin əmələ gəlməsinə qar örtüyünün də təsiri vardır. Azərbaycanda qar örtüyünün torpağın yuyulmasına təsirini daha çox dağ-çəmən torpaqlarının bitki olmayan ərazilərində müşahidə etmək mümkündür.

Torpaq örtüyü-eroziya prosesinin əmələ gəlməsində və inkişafının sürətlənməsində, torpaq örtüyünün, onun fiziki xassələrinin, mexaniki tərkibinin, suya qarşı davamlılığının və s. də təsiri vardır. Ümumiyyətlə səthi su axınının əmələ gəlməsinə, onun miqdarına torpağın suyu sızdırmasının böyük təsiri vardır. Datorpaqları eroziyaya qarşı davamlı olub 3-5 mm böyüklükdə olan hər bir aqreqatın dağılmasına 3-4 litrə kimi su tələb edir.

Azərbaycanda torpaq eroziyasına qarşı mübarizəyə dağlıq ərazilərdə daha çox fikir verilməlidir. Dağlıq ərazilərdə eroziyanın qarşısını almaq üçün mübarizə tədbirlərini görmək üçün torpağı pozulub dağılmaqdan qorumaq və arın rayonlarda su rejiminə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafına dair Milli proqramı. Azərbaycan Respublikasının Ekoloji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Bakı, 2002
2. Budaqov B.Ə., Mikayılov A.A., Fiziki – coğrafi (landşaft) rayonlaşma. Azərbaycan Respublikasının Konstruktiv coğrafiyası Bakı. Elm. 1996.
3. Yaqubov Q.Ş. Azərbaycan Respublikasının texnogen – pozulmuş 88 torpaqlarının tədqiqi, genetik xüsusiyyətləri və onların rekultivasiya yolları. Bakı. 2003.

Summary. A brief description of the factors that cause landscape erosion.

Below are examples of the main factors that cause landscape erosion. We can point to these factors as disturbance of soil structure, water regime, anthropogenic effects of people, etc. can show. In order to prevent them, measures such as soil restoration, paying attention to the irrigation regime, etc. should be taken

Резюме. Краткое описание факторов, вызывающих эрозию ландшафта

Ниже приведены примеры основных факторов, вызывающих эрозию ландшафта. К таким факторам можно отнести нарушение структуры почвы, водного режима, антропогенное воздействие человека и т.д. Для их предотвращения необходимо принимать такие меры, как восстановление почвы, обращая внимание на режим орошения и т.д.

ACINOHUR ALÇAQDAĞLIĞININ İQLİM XÜSUSİYYƏTİ, SƏTH VƏ YERALTI SULARI

Hüseynova Şəbnəm

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi

Elmi rəhbər: c.ü.f.d Nuridə İsmayılova

shabnam.aliyeva022@icloud.com

Xülasə. Acınohurda kontinental iqlim şəraiti təsirlidir. Azərbaycanın çox yağışlı hissələrindəndir. Yağıntılar yaz mövsümündə konveksiya yağıntıları şəklində olur. Yazda qütb kontinental hava kütlələri şərqə çəkilir, beləliklə, qərb çökəkliklərinin fəaliyyəti ilə yağıntılar alır. Əslində havanın istiləşməsi qəfil və sürətli olarsa, xalq arasında qırx böyrək yağışı kimi tanınan konvektiv yağıntılar baş verir. Yayda qütb hava kütlələrinin şimala doğru yerdəyişməsi nəticəsində ərazidə tropik hava kütlələri üstünlük təşkil edir. Bu hava kütlələrinin təsiri ilə yay fəslə isti və quraq keçir. Payız mövsümündə gələn mobil hava kütlələri yağıntı gətirir. Qış mövsümündə şimaldan Azərbaycana daxil olan soyuq hava kütlələri Acınohur və ətrafında soyuq, qarlı günlərə səbəb olur.

Açar sözlər: Acınohur, iqlim xüsusiyyəti, yeraltı sular, Ceyrançöl

Giriş. Acınohur-Ceyrançölü qərbdə Gürcüstan sərhədindən şərqdə Ağsuçaya qədər uzanır. Şimaldan Əyriçay çökəkliyi, cənubdan isə Araz-Kür düzü ilə əhatədedir. Relyefin hündürlüyü 150 m ilə 600-1100 m arasındadır, alçaq dağ silsilələrindən və aralarında sinklinal quruluşun qorunub saxlandığı çökəkliklərdən və hündür düzənliklərdən ibarətdir. Yüksək dağların sıldırım, cənub yamaclarında əsas relyef prosesi arid denudasiya prosesləri olmuş və yaratdığı düzənliklər, yarıqdağlar çox inkişaf etmişdir. Rayonda su təchizatı aşağı səviyyədədir, əsasən rayon ərazisindən keçən tranzit çaylardan ibarətdir. Rayon ərazisi müxtəlif hündürlüklərdə bir-birini əvəz edən yüksək quraqlıq, yarımsəhra, kserofit-kolluq quru çöllər, nadir hallarda quraq meşə landşaftları ilə xarakterizə olunur.

Türyançay Dövlət Qoruğu Ağdaş və Yevlax rayonlarında Türyançay və Əlicançay arasında yerləşən Əhər-Baxar silsiləsinin cənubunda Acınohur dağətəyi landşaftlarının mühafizəsi məqsədilə yaradılmışdır. Bu yer qurumuş nadir meşə-kol bitkiləri və qoruqda qorunan heyvan kompleksi ilə səciyyəlidir. Qoruğun 73%-ni quru nadir meşələr, 26%-ni çöl landşaftları təşkil edir. Türyançay qoruq ərazisində 60-a yaxın ağac və kol növü var ki, xüsusi qorunur. Əsas qorunan ağac növləri ardıc ağacı və saqqızdır. Qoruq ərazisindən keçən çayların sahillərində gürcü palıdları, qaraağacları, gürcü ağcaqayınları, qovaqları, söyüdləri və s. Quru çöl birləşmələri adətən ardıc meşələrinin məhv edildiyi yerlərdə əmələ gəlir. Qoruqda yetişdirilən nar və üzüm Azərbaycanda Qırmızı Kitaba daxildir. Hazırda yalnız Türyançay Qoruğunun Acınohur dağətəyi ərazilərinin landşaft və ekoloji müxtəlifliyi üçün etalon hesab etmək olar. Tədqiqat sahəsindəki ən böyük hesab edilən Acınohur iqlimin təsirinin azaldılmasında və ekoloji müxtəliflikdə mühüm rol oynayır. Burada

mövcud olan su quşları və digər canlılar ətrafdakı dominant yarımşəhra landşaftının biomüxtəlifliyinin artırılmasının mühüm mənbəyi hesab oluna bilər. Son zamanlar göldə suyun səviyyəsinin getdikcə azalması ekoloji böhranın yeni fokusuna səbəb olub.

Acınohur dağətəyi landşaftlarının ekoloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanması və daha da artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir:

- Sıx taxıl sahələrinin genişləndirilməsi zamanı qoruyucu meşələrin salınması;
- Çay vadilərinin kənarında əmələ gələn nadir təbiət abidələri, qocaman ekzotik ağaclar, çay landşaftlarının və ekotonlarının mühafizəsi üçün proqram və layihələrin hazırlanması [1, s. 54].

Acınohur alçaqdağlılığında qrunt suları yağıntı, axar su, suvarma suyu və bəndlərdən sızmalarla qidalanır. Qrunt sularının axını ümumiyyətlə cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru olur. Sahənin cənubunda və qərbində təbaşir və neogen əhəngdaşları və marnlar keçirici olduğundan yerüstü suların yeraltı sulara enməsinə asanlaşdırır. Düzənlikdə yeraltı suların səviyyəsi aylara görə dəyişir. Noyabr-yanvar dövründə yağıntının artması və buxarlanmanın azalması ilə qrunt suları yüksəlir. Buna görə də aprel-iyun dövrləri qrunt sularının səviyyəsinin ən yüksək olduğu dövrlərdir. Bu müddətdən sonra sentyabr və oktyabr aylarında yağıntıların azalması və buxarlanmanın artması ilə əlaqədar olaraq qrunt sularının səviyyəsində xeyli azalma müşahidə edilmişdir [2, s. 41].

Acınohur alçaqdağlılığında və ətrafındakı yerüstü və qrunt suları torpağın əmələ gəlməsinə və inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə dağlıq ərazilərdən yaranan dövrü xarakterli axınlar yaz mövsümlərində axınlarının artması ilə bol çöküntülər daşıyır. Düzənliyin dibində yerləşən göllərdə mövsümi yağıntılardan asılı olaraq səviyyə dəyişiklikləri müşahidə olunur. Vertizol torpaqlar göl sularının çəkildiyi gilli ana material üzərində əmələ gətirir. Qrunt sularının xüsusiyyətlərinə görə əmələ gələn çuxur gölləri də Acınohurun torpaqlarına mənfi təsir göstərir [3, s. 12].

Məlum olduğu kimi, torpaq əmələ gəlməsinə təsir edən əsas amillər bunlardır:

- əsas süxur,
- iqlim,
- relyef,
- bitki örtüyü,
- canlılar,
- zaman.

Bu amillərdən asılı olaraq tədqiqat sahəsində müxtəlif torpaq növləri meydana gəlmişdir.

Qəhvəyi torpaqlar Ceyrançöl düzənliyinin şimal-şərqində və cənub-qərbində olur, torpaqların əksəriyyəti quru əkinçilikdə istifadə olunur. Torpağın dərinliyi qeyri-kafidir. Əhənglənmə onların əmələ gəlməsində rol oynadığından, onların profilində kalsium var. Bu torpaq tipində neogen göl çöküntüləri və əhəngdaşı, mergel, qumdaşı, gildaşı, gilli əhəngdaşı növbələrindən ibarət şistlər əsas süxur

təşkil edir. Tədqiqat sahəsindəki qəhvəyi meşə torpaqlarında güclü eroziya müşahidə olunur [4, s. 32].

Tədqiqat sahəsinin cənubunda məhdud ərazidə müşahidə olunur. Əsas material əsasən əhəngdaşı və çınqıl köhnə yataqlarıdır. Bu torpaqlarda yayılmış topoqrafiya bir qədər dalğalıdır. Acınohur düzündə Qırmızı Qəhvəyi torpaqların dərinliyini məhdudlaşdıran əsas amil eroziyadır. Bunun ardınca əsas materialın sərtliyi gəlir. Ümumiyyətlə quru əkinçilikdə istifadə olunan bu torpaqların təbii bitki örtüyü birillik çöl bitkiləri və tikanlılardır.

Əhəngsiz qəhvəyi torpaqlar andezit və bazalt kimi maqmatik süxurların aşınma məhsulları üzərində əmələ gəlmişdir. Tədqiqat sahəsindəki çəmənliklərin və otlaqların altında inkişaf edən bu torpaqlarda eroziya mühüm problemdir. Yerlərdə quru əkin sahəsi kimi də istifadə edilən Əhəngsiz Qəhvəyi torpaqlar A, B, C profilli torpaqlardır [5, s. 55].

Qara Qum Təpələri düzənlikdə çox kiçik bir ərazini əhatə edən və Ceyrançölü toplu halında rast gəlinən torpaq növüdür. Torpaq inkişafı olmayan və buna görə də torpaq növü kimi təsnif edilən bu ərazilər üzərində sabit bitki örtüyü olmayan çılpaq təpələr şəklindədir. Küləklə daşındıqları və bir yerdə saxlandıqları üçün boş və əlaqəsi olmayan qumları hərəkətə gətirirlər. Xüsusilə quraq yaz aylarında əsən güclü küləklər ətrafdakı kənd təsərrüfatı sahələrini bürüyərək becərilən bitkilərin qovrulmasına səbəb olan geniş qumsal hərəkətinə səbəb olur. Torpaq təpələri kənd təsərrüfatında istifadə üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmir [6, s.21].

Kür və Qabırçı çayları boyu istisna olmaqla, çay şəbəkəsinin sıxlıq kəmiyyəti 0,20-030 km/km² olan ümumi ərazinin Ceyrançöl sahəsində onun qiyməti sifra yaxındır. Bununla yanaşı, burada ərazinin təbii şəraitindən, süxurların litoloji tərkibindən, iqlim amillərindən, əsasən, yağıntıların intensivliyindən və rejimindən, relyef, torpaq və bitki örtüyündən asılı olaraq səciyyəvi yarpaq və qobular inkişaf etmişdir.

Ceyrançöl – Acınohur alçaqdağlığı ərazisində eroziya fəaliyyəti ilə yanaşı, burada çayların nəqləmə qabiliyyətinin zəiflədiyi sahələrdə akkumulyasiya prosesləri üstünlük təşkil edir. Bunun nəticəsində düzənlik və çökəkliklərdə və eləcə də tirə və silsilələrin yamaclarının ətəklərində və çayların düzənliyə çıxdığı yerlərdə prolüvial, delüvial və qismən də allüvial çöküntülərin akkumulyasiyası baş verir. Burada Ceyrançöl, Saloğlu, Qarayazı, Eldar, Acınohur, Turut, Sarıca, Xanabad, Kürdmaşı və s. düzənliklərində akkumulyativ çöküntülər xeyli qalınlığa malikdir [4,s.76].

Yağış və qar sularının müstəvi eroziyası (müstəvi və ya səthi yuyulma) fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yamaclardan narın mineral hissəciklərinin onların ətəklərində akkumulyasiyası nəticəsində əmələ gəlmiş və beləliklə də, lössəbənzər çöküntülərdən təşkil olunmuş bu relyef forması Ceyrançöl - Acınohur alçaqdağlığının silsilə, tirə və yüksəkliklərinin ətəklərində geniş yayılmışdır.

Flüvial proseslərin həm eroziya və həm də akkumulyasiya fəaliyyətinin birgə təsirinin nəticəsini ehtiva edən denudasiya prosesləri tədqiq olunan ərazidə çay terrasları ilə yanaşı, düzəlmə səthlərinin də formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq olunan ərazidə müşahidə edilən həmin səthlərin hündürlüklərinin 200 m - 600-800 m arasında tərəddüt etməsi tektonik hərəkətlərin diferensial səciyyə daşması ilə əlaqədardır.

Gəncə Bozdağında hündürlüyü 380-410 m-lə 450-460 m arasında müşahidə edilən düzəlmə səthi yarıq və qobularla parçalanmışdır. Daşüz silsiləsinin şimal yamacındakı düzəlmə səthi dislokasiyaya məruz qalmış və şimala doğru zəif deformasiyaya uğramışdır. Daşbulaqdan şimal və şimal-qərbdə relyefdə daha yaxşı saxlanmış və uzunluğu 5-6 km-ə çatan səthin hündürlüyü 440-560 m arasında tərəddüt edir. Qabırçı çayının sağ sahiləki Yaylacıq və Eldaroyuğu Tülkütəpə silsilələrində müşahidə edilən düzəlmə səthlərinin hündürlüyü 400-500 m-lə 560-700 m arasında dəyişir və uzunluğu 15 km-ə, eni isə 100-800 m-ə çatır. Ərazinin qərb hissəsində Candar göldən şərq və şimal-şərqdə müşahidə edilən və ən yüksək nöqtəsi 360- 600 m-ə çatan düzəlmə səthləri qobu və yarıqlarla zəif parçalanmış dalğavari düzənliyi xatırladır [6, s.32].

Nəticə

Acınohur alçaqdağlılığında və ətrafındakı yerüstü və qrunt suları torpağın əmələ gəlməsinə və inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə dağlıq ərazilərdən yaranan dövri xarakterli axınlar yaz mövsümlərində axınlarının artması ilə bol çöküntülər daşıyır. Acınohur alçaqdağlılığında qrunt suları yağıntı, axar su, suvarma suyu və bəndlərdən sızmalarla qidalanır. Əhəngsiz qəhvəyi torpaqlar andezit və bazalt kimi maqmatik süxurların aşınma məhsulları üzərində əmələ gəlmişdir. Acınohurda kontinental iqlim hökm sürür.

Ədəbiyyat siyahısı

7. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2000.
8. Carullaev A.Ş., Azərbaycanın qış otlaqlarının eroziyaya uğramış torpaqlarının geokoloji qiymətləndirilməsi. Bakı, 2015.
9. Xəlilov H.A. Geomorfologiya və ətraf mühit. Bakı Avropa Nəşriyyatı, 2020.
10. Əlizadə E.K., Tanrıverdiyev X.K., Xəlilov H.A. və s. Geomorfoloji rayonlaşdırma. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. Cild I. Fiziki coğrafiya. Bakı, 2014.
11. Qaşqay R.M. Daxili sular. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. Bakı, 2015.
12. Məmmədov R.M., Rəhimov X.Ş., Həsənov V.S. və s. İqlim tipləri. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. I cild. Fiziki coğrafiya. Bakı, 2014.

CLIMATIC CHARACTERISTICS, SURFACE AND UNDERGROUND WATERS OF ACİNOHUR LOWLAND

Shabnam Huseynova

Summary

Continental climate conditions are effective in Acinohur. It is one of the most rainy parts of Azerbaijan. Precipitation occurs in the form of convectional precipitation in spring. In spring, polar continental air masses are drawn eastward, thus receiving precipitation through the activity of westerly troughs. In fact, if the warming is sudden and rapid, convective precipitation, popularly known as forty-kidney rain, occurs. In summer, tropical air masses prevail in the area as a result of the northward displacement of polar air masses. Due to the influence of these air masses, the summer season is hot and dry. In autumn, mobile air masses bring precipitation. In the winter season, cold air masses entering Azerbaijan from the north cause cold, snowy days in and around Acinohur.

Key words: Acinohur, climatic feature, groundwater, Jeyranchol

КЛИМАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ПОВЕРХНОСТНЫЕ И ПОДЗЕМНЫЕ ВОДЫ АЧИНОХУРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Шабнам Гусейнова

Резюме

Континентальные климатические условия эффективны в Ачинохуре. Это одна из самых дождливых частей Азербайджана. Осадки выпадают весной в виде конвекционных осадков. Весной полярные континентальные воздушные массы тянутся на восток, получая, таким образом, осадки за счет деятельности западных желобов. На самом деле, если потепление внезапное и быстрое, происходят конвективные осадки, известные в народе как сорокапчочковый дождь. Летом в районе преобладают тропические воздушные массы в результате смещения к северу полярных воздушных масс. Из-за влияния этих воздушных масс летний сезон здесь жаркий и сухой. Осенью подвижные воздушные массы приносят осадки. В зимний сезон холодные воздушные массы, поступающие в Азербайджан с севера, вызывают холодные снежные дни в Ачинохуре и его окрестностях.

Ключевые слова: Ачинохур, климатическая особенность, подземные воды, Джейранчоль.

UOT: 911.2, 913(479.24), 556.

XƏZƏR DƏNİZİNDƏ EVTROFIKASIYA FENOMENİ

Abduləzizova Sevinc

Qərbi Kaspi Universiteti

Bakı, Azərbaycan

Elmi rəhbər: c.ü.f.d Aruz Mikayılov

sevinjjibrahimli@gmail.com

Xülasə: Evtrofikasiya günəş işığı, karbon qazı və qida gübrələri kimi fotosintez üçün lazım olan bir və ya bir neçə məhdudlaşdırıcı böyümə faktorunun (Schindler 2006) artan mövcudluğu səbəbindən həddindən artıq bitki və yosun böyüməsi ilə xarakterizə olunur. Evtrofikasiya göllər yaşlandıqca təbii olaraq əsrlər boyu baş verir və çöküntülərlə doldurulur (Carpenter 1981). Bununla belə, insan fəaliyyəti su ekosistemlərinə azot və fosfor kimi məhdudlaşdırıcı qida maddələrinin həm nöqtə mənbə atqıları, həm də qeyri-nöqtəli yüklənməsi (yəni, mədəni evtrofikasiya) vasitəsilə evtrofikasiyanın sürətini və dərəcəsini sürətləndirib və içməli su mənbələri üçün dramatik nəticələrə gətirib çıxarıb. Məsələn, akvakultura alimləri və gölməçə rəhbərləri daha yüksək trofik səviyyələrə aşağıdan yuxarı təsirlər vasitəsilə ilkin məhsuldarlığı artırmaq və rekreasiya və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli balıqların sıxlığını və biokütləsini artırmaq üçün gübrələr əlavə etməklə çox vaxt su hövzələrini qəsdən eutrofiya edirlər (Boyd & Tucker 1998). Bununla belə, 1960-1970-ci illərdə elm adamları yosunların çiçəklənməsini kənd təsərrüfatı, sənaye və kanalizasiya kimi antropogen fəaliyyətlər nəticəsində yaranan qida maddələrinin zənginləşdirilməsi ilə əlaqələndirdilər (Schindler 1974). Mədəni evtrofikasiyanın məlum nəticələrinə mavi-yaşıl yosunların çiçəklənməsi, çirklənmiş içməli su təchizatı, istirahət imkanlarının pozulması və hipoksiya daxildir. Təkcə ABŞ-da evtrofikasiyanın vasitəçilik etdiyi zərərin dəyəri hər il təxminən 2,2 milyard dollardır (Dodds *et al.* 2009).

Açar sözlər: evtrofikasiya, xəzər, fitoplankton, yosun

Mürəkkəb geoloji inkişaf tarixinə malik olan Xəzər dənizi bir sıra təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində çirklənməyə məruz qalmışdır. Antropogen amillərdən ən geniş yayılmış fenomen evtrofikasiyadır. Evtrofikasiya su hövzələrində artıq qida maddələrinin toplanması və bunun nəticəsində suyun üzərinin yosun və digər su bitkiləri ilə örtülməsidir. Bu fenomeni yaradan əsas səbəblər su hövzəsinin təbii qocalması və çirkab suların hövzəyə axması nəticəsində yarana bilər. Prosesi yaradan əsas elementlər azot və fosfordur. Mavi-yaşıl yosunların çürüməsi üçün oksigenin miqdarı çox olmalıdır. Buna görə də bu yosunlar suyu oksigensizləşdirir. Dəniz canlılarının oksigenlə təminatı çətinləşir və nəticədə məhvinə səbəb olur. Bununla yanaşı günəş şuaları su hövzəsinin dərinliyinə daxil

ola bilmir, canlıların həyat şəraiti çətinləşir. Çiçəklənmənin su səviyyəsi ilə əlaqəsinə diqqət yetirilir: səviyyənin azalması ilə mavi-yaşıl yosunların çiçəklənməsi riski artır.

Su obyektlərinə qeyri-adi qida maddələrinin daxil olmasının ən mühüm səbəblərindən biri insanların tullantılarını dənizlərə və göllərə atmasıdır. Bu tullantılar kanalizasiya tullantıları, eləcə də yuyucu vasitələr və kənd təsərrüfatı gübrələri kimi azot və fosforla zəngin olan digər tullantılar ola bilər. Bundan əlavə, məişət və sənaye tullantıları və akvakultura tullantıları eutrofikasiyaya səbəb olan digər mənfi amillərdir.

2010-cu ildə tipik fitoplanktonun ifrat çiçəklənməsinin ümumi müddəti təxminən 5 həftə (8 may - 10-12 iyun) olmuşdur. Çıxış 2001-ci ildə olduğu kimi, qəfil olub, lakin inkişaf qərb və cənub-qərb sahillərindən başlayıb, demək olar ki, bütün Xəzər dənizinin cənub hissəsinə (əsas tutulan suların 75-80%-ə qədəri) yayılıb. Bununla belə, 2001-ci ilin yayı ilə müqayisədə çiçəkləmə intensivliyi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı idi - 2001-ci ildə xlorofil-a konsentrasiyasının maksimum dəyərləri (SeaWIFS məlumatlarına görə 9 km-lik şəbəkədə 8 günlük diskretlik ilə) $15,8 \text{ mq/m}^3$ çatdı. 2010-cu ilin may ayında isə cəmi $2,5 \text{ mq/m}^3$ idi. [Guseynova S.A., Zaitsev, 2008, 1]

Bu prosesi bir neçə əsas mərhələyə bölmək olar:

1. Azot və fosfor su hövzəsinə daxil olur və fitoplanktonun inkişafı üçün "gübrə" olur.
2. Yosunların kəskin məcburi böyüməsi başlayır, sonradan onların həyat dövrü başa çatır və parçalanmağa başlayır və günəş işığı dərin qatlara təsir edə bilmir.
3. Ölü biokütlə böyük miqdarda karbon qazı buraxır.
4. Karbon qazı pH səviyyəsinə mənfi təsir edərək onu turşu edir və bu səviyyə suda canlı orqanizmlərin sayının azalmasına səbəb olur.

Eutrofikasiyanın qarşısının necə alınacağına gəlincə, görülməli olan ən vacib tədbir azot və fosfor kimi qeyri-adi tullantıların su ekosistemlərinə daxil olmasını azaltmaqdır. Bununla belə, digər kritik tədbirləri sadalasaq:

1. Tərkibində azot və fosfor olan sənaye tullantılarına nəzarət
2. Yuyucu vasitələr kimi təmizləyici materiallardan fosforun çıxarılması və ya azaldılması
3. Azot və fosforu çıxara bilən məişət və sənaye çirkab sularının təmizlənməsi qurğularının tikintisi
4. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərində şüurlu gübrələmə və gübrələmə nəticəsində yaranan çirklənmənin kompostlama kimi proseslərlə idarə edilməsi alınacaq tədbirlərdir. [M. F. Chislock, 2013, 2]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Guseynova S.A., Zaitsev V.F. Şimali Xəzərin qərb hissəsində fitoplankton icmasının xüsusiyyətləri // Rusiyanın cənubu: ekologiya, inkişaf. - 2008. - № 3.
2. M. F. Chislock, et al. Eutrophication: Causes, Consequences, And Controls In Aquatic Ecosystems. (1 Yanvar 2013)
3. Ç. İsmayılov. Xəzər dənizi və sahilyanı ərazilərin ekologiyası, "Ayna Mətbu Evi", 2005.

4. T.Bəhərçi, V.Mehdiyeva. Xəzər dənizinin və Abşeronun ekoloji problemləri, onların həlli yolları. Dərs vəsaiti. Bakı-2012.

5. МЕХТИЕВ А.Ш., А.К. ГЮЛЬ. 1999. Загрязнение грунтов Азербайджанской акватории Каспия. Азербайджанское Национальное Аэрокосмическое Агенство, Баку.

Резюме: Эвтрофикация характеризуется чрезмерным ростом растений и водорослей из-за повышенной доступности одного или нескольких ограничивающих факторов роста, необходимых для фотосинтеза (Шиндлер, 2006), таких как солнечный свет, углекислый газ и питательные удобрения. Эвтрофикация происходит естественным образом на протяжении столетий по мере того, как озера стареют и заполняются отложениями (Carpenter 1981). Тем не менее, деятельность человека ускорила скорость и масштабы эвтрофикации как за счет сбросов из точечных источников, так и за счет неточечной загрузки ограничивающих питательных веществ, таких как азот и фосфор, в водные экосистемы (т. е. культурная эвтрофикация), что имело серьезные последствия для источников питьевой воды. Например, ученые, занимающиеся аквакультурой, и управляющие прудами часто преднамеренно эвтрофицируют водоемы, добавляя удобрения для повышения первичной продуктивности путем восходящего воздействия на более высокие трофические уровни, а также для увеличения плотности и биомассы рекреационной и экономической рыбы (Boyd & Tucker 1998).). Однако в 1960-х и 1970-х годах ученые приписывали цветение водорослей обогащению питательными веществами в результате антропогенной деятельности, такой как сельское хозяйство, промышленность и сточные воды (Schindler, 1974). Известные последствия культурной эвтрофикации включают цветение сине-зеленых водорослей, загрязнение источников питьевой воды, ухудшение возможностей для отдыха и гипоксию. Ущерб, вызванный эвтрофикацией, только в Соединенных Штатах составляет примерно 2,2 миллиарда долларов в год (Dodds et al. 2009).

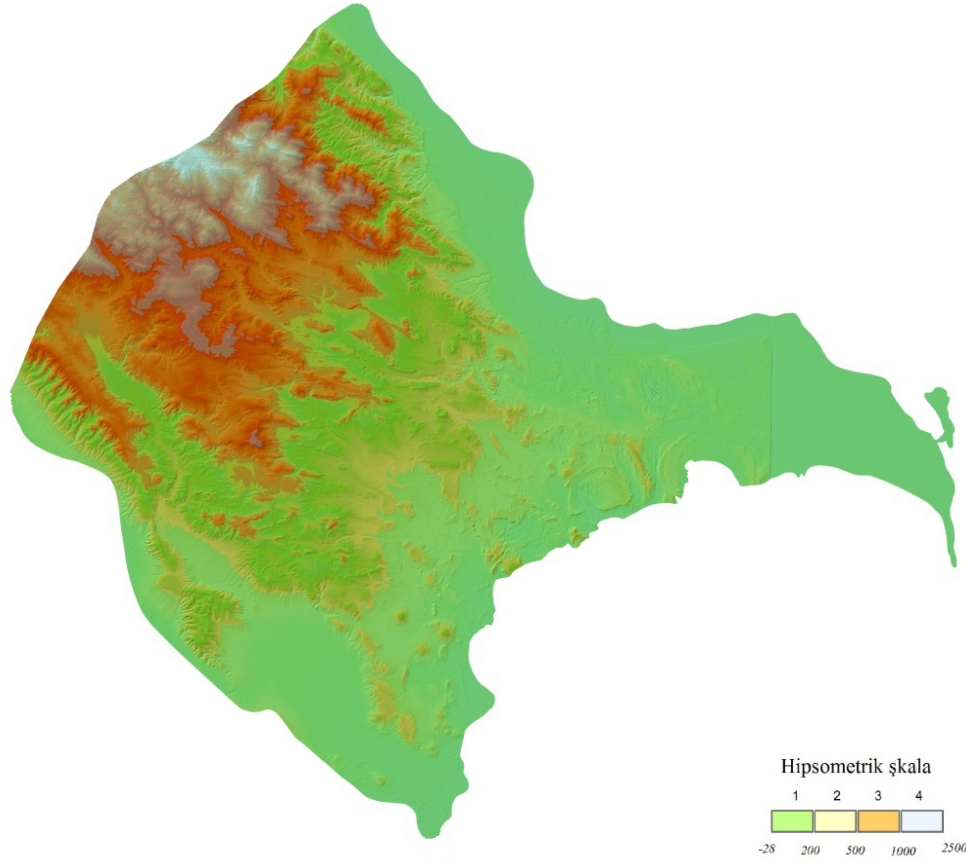
Ключевые слова: эвтрофикация, Каспий, фитопланктон, водоросли.

Abstract: Eutrophication is characterized by excessive plant and algal growth due to the increased availability of one or more limiting growth factors necessary for photosynthesis (Schindler 2006), such as sunlight, carbon dioxide, and nutrient fertilizers. Eutrophication occurs naturally over centuries as lakes age and fill with sediment (Carpenter 1981). However, human activities have accelerated the rate and extent of eutrophication through both point source discharges and nonpoint loadings of limiting nutrients such as nitrogen and phosphorus into aquatic ecosystems (i.e., cultural eutrophication), with dramatic consequences for drinking water sources. For example, aquaculture scientists and pond managers often intentionally eutrophicate water bodies by adding fertilizers to increase primary productivity through bottom-up effects on higher trophic levels and to increase the density and biomass of recreationally and economically important fish (Boyd & Tucker 1998).). However, in the 1960s and 1970s, scientists attributed algal blooms to nutrient enrichment from anthropogenic activities such as agriculture, industry, and sewage (Schindler 1974). Known consequences of cultural eutrophication include blue-green algal blooms, contaminated drinking water supplies, impaired recreational opportunities, and hypoxia. The cost of eutrophication-mediated damages in the United States alone is approximately \$2.2 billion annually (Dodds et al. 2009).

Key words: eutrophication, Caspian, phytoplankton, algae

QOBUSTAN-ABŞERON FİZİKİ-COĞRAFİ RAYONUNUN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Fərəcli Sona
Bakı Dövlət Universiteti
Bakalavr, III kurs
sonaferecli7@gmail.com

Şəkil 1. Qobustan-Abşeron fiziki coğrafi rayonun xəritəsi

Böyük Qafqaz təbii vilayətin şərqində yerləşən Qobustan-Abşeron fiziki-coğrafi rayonu Xəzər dənizinin sahillərindən şimal-qərbdə Gədi dağına (1222 m) qədər olan əraziləri əhatə edir. Rayon cənub-qərbdə Şirvan düzünə qədər, cənubda Cənub Şirvan düzünə qədər uzanır. Qobustan alçaq dağlıq sahəsi və Ələt tirəsi fiziki-coğrafi rayonda mühüm relyef formalarıdır. Burada həmçinin yarıqanlar, alçaq dağlar, tirələr, dağlararası çökəkliklər və sahilboyu terraslar geniş yayılmışdır.

Geoloji quruluşu, palçıq vulkanları.

Bölgə paleogenin, neogenin və dördüncü dövrün əhəngdaşlarından, qum və gillərdən təşkil olunmuşdur. Alçaq dağlıqdan və dağətəklərindən ibarət olan bu ərazidə dağ tirələri, yastanlar, dağarası çökəkliklər, düzəlmə səthləri, dəniz terrası düzənlikləri əsas yer tutur. Burada əsasən ariddenudasiya, eroziya-denudasiya, abraziya və akkumulyasiya relyefəmələgətirici proseslər üstünlük təşkil edir. Azərbaycanın ərazisində inkişaf etmiş palçıq vulkanlarının iri, sıx və aktiv olanları bu rayon daxilindədir. (Torağay, Axtarma Paşalı, Otman Bozdağ və s)

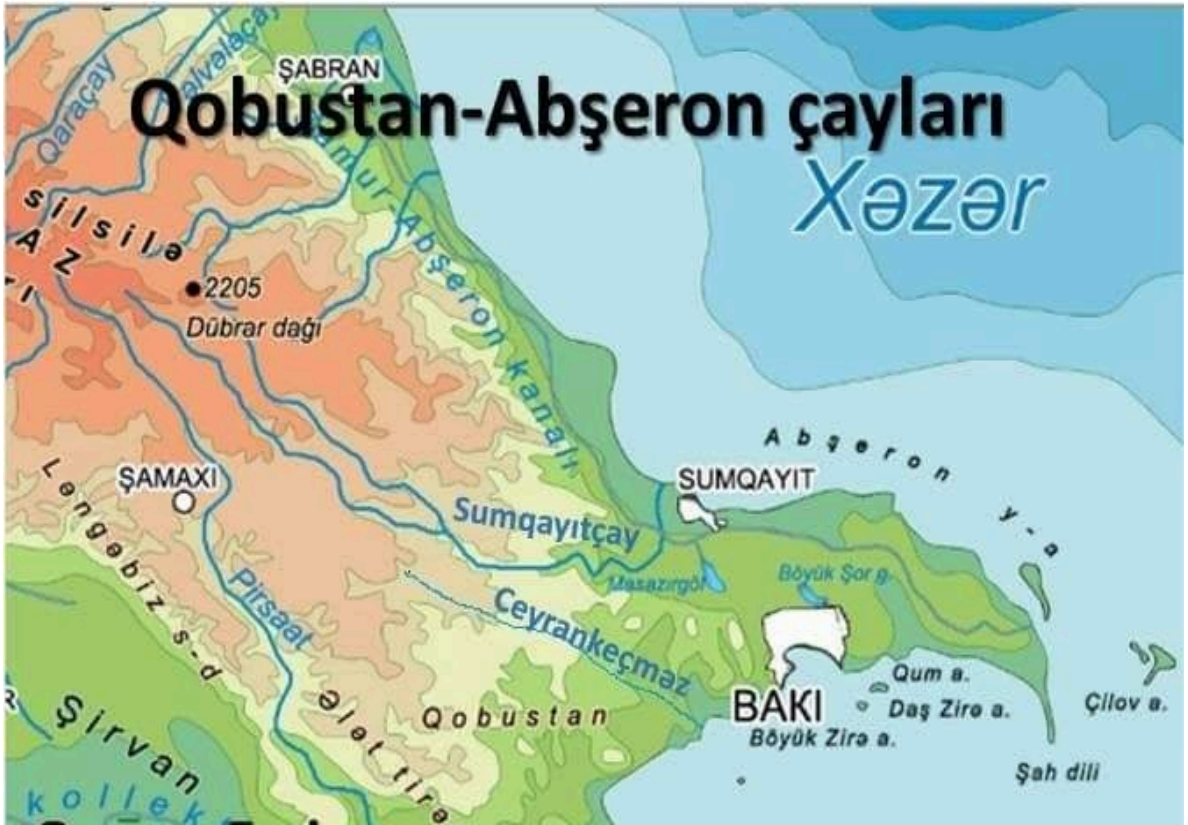
Şəkil 2. Qobustan-Abşeron fiziki coğrafi rayonunda yerləşən palçıq vulkanları

İqlimi. Qobustan-Abşeron fiziki-coğrafi rayonunun ərazisi yayı quraq keçən mülayim - isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi zonasına daxildir. Burada bir ildə günəşli saatların miqdarı 2400-2500-ə bərabərdir. Ümumi günəş radiasiyasının illik miqdarı 135 - 140 kkal/sm²-ə bərabərdir. İyul ayında torpaq səthi ilə hava temperaturu arasındakı orta aylıq fərq 6 - 7°C - dir. Qobustan - Abşeron rayonunun cənubunda və cənub-şərqində il ərzində müşahidə edilən buxarlanma defisiti (900 - 1000 mm) respublikada ən yüksək olub, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Arazboyu düzənliyində olduğu qədərdir. Havanın orta illik temperaturu Qobustanın cənub-şərqində 14-14,5°C- dir. Deməli, bura respublikada ən isti sahədir. Rayonun qalan ərazisində isə havanın orta illik temperaturu 10-12°C-dir. Əgər yanvarda havanın orta aylıq temperaturu 0°C ilə müsbət 3°C arasındadırsa, iyulun orta aylıq temperaturu 25 -27°C -dir. Qobustanın cənubi-şərqində bu temperaturu 27°C -dən də artıqdır. Qeyd olunan temperatur göstəricilərindən yayın isti, qışın isə mülayim keçdiyi aydın görünür.

İl ərzində havanın mütləq minimal (18 - 22°C) və mütləq maksimal (40-43°C) temperaturunun amplitudu 65°C-yə qədərdir. 10°C-dən yuxarı orta sutkalıq temperaturun illik cəmi cənub-şərq Qobustanda 4400°C-dən çoxdur, ondan şimalda və şərqdə isə bu temperatur 3800°C-yə qədərdir. 10°C-dən yuxarı orta sutkalıq temperaturun cəmi göstərir ki, Qobustan - Abşeron rayonu ərazisində olan yüksək istilik ehtiyatından kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilməsində istifadə edilərsə, ondan yüksək məhsul götürmək mümkündür. Lakin buranın illik təbii yağıntısının azlığı (300 mm) və rayonun cənub-şərq hissəsində onun respublika ərazisi daxilində minimuma (200 mm-dən az) çatması burada təsərrüfatın genişləndirilməsinə ciddi maneə yaradır. İsti yarımdə (aprel-sentyabr) 100 mm-dən az, soyuq yarımdə isə 150 mm-ə qədər yağıntı düşür.

Qobustan-Abşeron rayonunda il ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı cənub-şərqdə minimal olub, 10 gündən az, şimal-qərbdə isə 20 gündən artıqdır. Bu, Qobustan-Abşeron ərazisindən qış otlaqları kimi istifadə etməyə geniş imkanlar yaradır. Odur ki, bu ərazi respublikamızın ən iri qış otaqlarından biridir. İl ərzində cənub-şərqdə nisbi nəmlik cüzi (20%), şimal-qərbdə isə zəifdir. (30-40%). İl ərzində (aprel-sentyabr) Qobustan-Abşeronda 50-yə qədər ağ yelli günlər olur. Bu isə təsərrüfata ciddi ziyanlar vurur. Əgər Qobustanda hakim küləklər qərbdən və şərqdən əsirsə, Abşeronda əksinə, şimaldan (xəzri) və cənubdan (gilavar) əsir. Qobustan-Abşeron rayonunun ərazisi respublikamıza daxil olan (yerli hava şəraitindən başqa) 8 hava tipindən ən azı beşinin bilavasitə təsiri altındadır. Odur ki, Qobustan və Abşeron ərazilərində hava əsasən dəyişkən olur.

Daxili Suları (Sumqayıtçay. Sumqayıt kanyonu.)

Şəkil 3. Qobustan-Abşeron fiziki coğrafi rayonun çaylarının xəritəsi

Ərazi ən az axım zonasına daxildir. Burada il ərzində axım 1 l/san km^2 -dən azdır. Qobustanın şimalında çay şəbəkəsinin sıxlığı $0,20 \text{ km/km}^2$ -ə çatırsa, onun cənub şərqində və Abşeronda bu rəqəm sıfıra enir. Qobustan ərazisindən Sumqayıtçay, Pirsaatçayları keçir. Dövrü olaraq quruyan Ceyrankeçməz çayı Qobustan ərazisində formalaşır. Birinci hər iki çay ilin isti yarısında (xüsusilə iyul və avqust aylarında) quruyur. Ceyrankeçməz çayı isə yağış və qar sularından qidalandığından burada su ancaq ilin soyuq yarısında olur. Şıdırığı yağış zamanı Ceyrankeçməz çayından gecli su-palçıq axınlı sel keçir. Bu sellər təsərrüfata ziyan vurmaqla bəzən insan tələfatı ilə də nəticələnir.

Sular öz kimyəvi tərkibinə görə natrium-sulfatlıdır. Bəzi quru dərələrin suyu (xüsusilə ilin yay aylarında) çox acı olub istifadəyə tam yararsızdır. Suyu acı olduğundan dərələrin birini Acı dərə adalandırmışlar. Qobustanda üzə çıxan şirin qrunut suları ancaq onun şimal, şimal-qərb hissəsindədir. Ərazidə suların codluğu çox yüksəkdir.

Şəkil 4. Sumqayıtçay. Sumqayıt kanyonu

Torpaq örtüyü. Qobustan-Abşeron ərazisi torpaqları şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru tədricən dəyişir. Şimal-qərbdə relyefin qismən yüksəkliyi, illik yağıntıların qismən artıqlığı, ot örtüyünün olması burada şabalıdı və açıq-şabalıdı torpaqların yaranması ilə nəticələnmişdir. Cənub-şərqə doğru havanın temperaturunun artması torpağın qismən quru iqlim şəraitində formalaşmasına və qismən şorlaşmasına səbəb olmuşdur. Odur ki, həmin istiqamətdə şabalıdı, açıq-şabalıdı torpaqlar boz-qonur torpaqlarla, ondan şərqə isə (dəniz sahillərinə doğru) şorakətvari boz-qonur torpaqlarla əvəz olunur.

Təpəlik və yastanlararası çökəkliklərdə şoran və şoranvari torpaqlar yayılmışdır. Abşeron yarımadasının təpəlik və yüksək terras düzənliklərində boz-qonur torpaqlar inkişaf etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən torpaqlarda süvarma tətbiq olduqda bir sıra kənd təsərrüfatı bitkilərinin (xüsusilə üzümçülük, bağçılıq, tərəvəzçilik, taxılçılıq) inkişaf etdirilməsi və yüksək məhsul alınması imkanı vardır.

Flora və faunası. Qobustan ərazisində, xüsusilə onun şimal-qərbində və cənub-qərbində yovşanlı, yovşanlı-şoranlı quru çöl bitkiləri, cənub-şərqində isə şoranotulu xırda kollu (kəngiz) yarımşəhra bitkiləri vardır. Abşeron yarımadasının mərkəz hissəsində efemerli, müxtəlif otlar, sahil zonası boyu isə qum bitkiləri yayılmışdır. Şor göllərin yerində və sahillərində, həmçinin tirəarası çökəkliklərdə şoranlıqlar vardır. Abşeron yarımadası bitkiləri bəzən yarımşavanna xarakterini daşıyır. Qobustanın şərq zonasında dar zolaq şəklində birillik şoran otlu sahələr (Bağaz düzü, Lökbatan-Sanqaçal düzü və s.) vardır.

Qobustan-Abşeronda çöl siçanı, qırmızıquyruq qum siçanı çox geniş yayılmışdır. Keçmişdə sürü ilə olan ceyranlardan indi əsər-ələmət qalmamışdır. Burada qırqovul və kəklik vardır. Bu ərazi əsasən qışlaq kimi istifadə olunur. Burada maldarlıq, suvarma əkinçiliyi, üzümçülük və bağçılıq ilbəl inkişaf edir. Zeytun plantasiyaları yüksək məhsul verir. Badam və püstə sahələrində yetərincə genişdir.

Şəkil 5. Qırmızıquyruq qum siçanı

Şəkil 6. Qırqovul

Şəkil 7. Kəklik

Ədəbiyyat siyahısı

1. G.Həsənov, S.B. Məmmədov, Y.Q. Əliyev. İzahlı Ensiklopedik Coğrafiya Terminləri Lüğəti «Təhsil» Bakı-2005.
2. Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası, I cild, Bakı 2016, 529 s.(421-423 s.
3. Микаилов А.А., Гарибов Я.А. Некоторые вопросы типизации горных ландшафтов Азербайджанской ССР по устойчивости антропогенных факторов. Изв. АН Азерб. ССР. серия наук о Земле., 1987, №5, с. 44-50
4. <https://www.wiki.az-az.nina.az/Bak%C4%B1.html>
5. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-co%C4%9Frafiyas%C4%B1/24072/az%C9%99rbaycanda-iqlim.html>
<https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-co%C4%9Frafiyas%C4%B1/24072/az%C9%99rbaycanda-iqlim.html>

<https://coqrafiya.blogspot.com/2013/12/azrbaycan-respublikasinin-iqlim.html?m=1>

6. <http://www.e-derslik.edu.az/books/238/units/unit-1/page93.xhtml>
 7. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan%C4%B1n_land%C5%9Ffaflar%C4%B1
-

II BÖLMƏ / SECTION II / РАЗДЕЛ II

İQTİSADI VƏ SOSIAL COĞRAFIYA, İNSAN COĞRAFIYASI. TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ, DAVAMLI İNKİŞAFI VƏ İQTİSADI-COĞRAFI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ. ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASI, URBANİZASIYA VƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİ

ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY, HUMAN GEOGRAPHY. TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE ECONOMY, SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ECONOMIC-GEOGRAPHIC ASSESSMENT. POPULATION SETTLEMENT, URBANIZATION AND MIGRATION PROCESSES

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ, ГЕОГРАФИЯ ЧЕЛОВЕКА. ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ХОЗЯЙСТВА, ЕЁ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА. РАССЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ, УРБАНИЗАЦИЯ И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADI RAYONLAR ÜZRƏ SƏHIYYƏ VƏ TƏHSİL AMİLLƏRİNİN YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Ruslan Bayramov

Magistr II kurs, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Maqsud Babayev

ruslanbayramov500@gmail.com

Xülasə: Hər bir insanın öz fəaliyyətini yüksək şəkildə təmin etməsi üçün sağlam həyat tərzi sürməyi vacibdir. Hərtərəfli inkişafın başlıca ünsürü olan “insan” mərkəzli sosial-iqtisadi inkişafın qurulması üçün əhalinin rifahının qorunması və məhsuldar qüvvə kimi formalaşdırılması vacib olan əsas məsələlərdən biri kimim çıxış edir. Məqalədə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyası və Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”-nə daxil olan insan və cəmiyyətin rifahının qorunması və gücləndirilməsi üçün əsas amillərdən hesab olunan səhiyyənin vacibliyi qeyd olunmuş, iqtisadi rayonlar üzrə hər 10000 nəfərə düşən həkim sayı tədqiq edilmişdir. Eləcə də, təhsilin başlıca rifah elementlərindən biri olduğu qeyd olunmuş və iqtisadi rayonlar nəzərə alınmaqla əhalinin 4-29 yaş qrupları üzrə hər təhsil müəssisəsinə düşən təhsil almayan şəxslərin sayı müəyyən olunmaqla “potensial itmiş gənclərin” sayı hesablanmışdır. Həmçinin, nəticələrin yaşayış məntəqələrinə göstərdiyi təsir amilləri öyrənilmiş, əhalinin bu iki amil səbəbilə region ərazilərdən şəhər yaşayış məntəqələrinə miqrasiya problemi araşdırılmış və yaranmış və ya yarana biləcək problemlərin həllində nəticələr və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Davamlı inkişaf, səhiyyə, təhsil, iqtisadi rayonlar miqrasiya

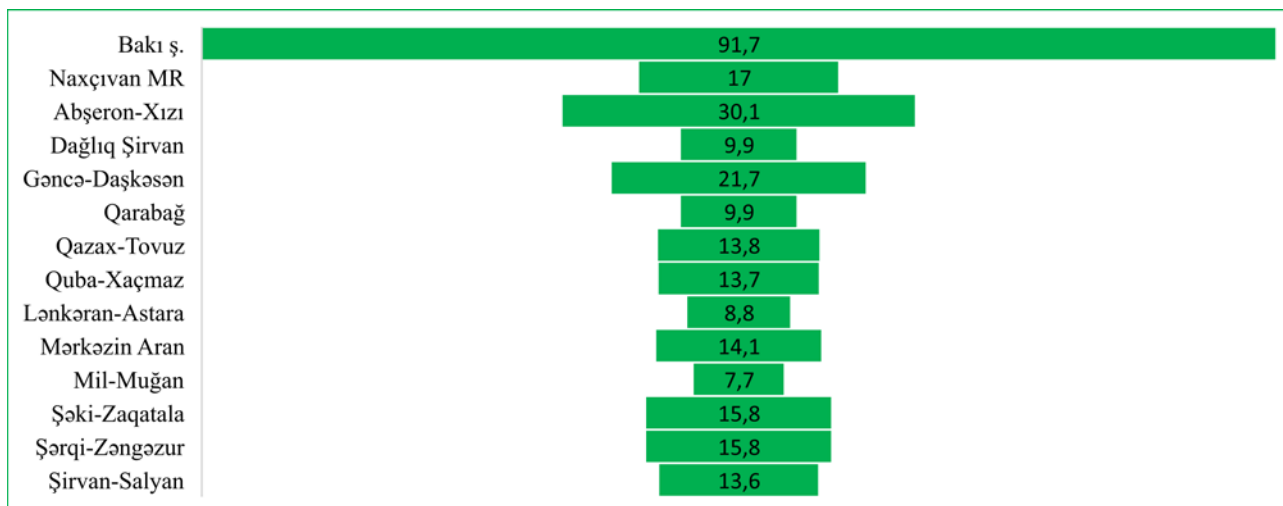
Məqalənin mətni: Davamlı inkişaf prosesində Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin həyat fəaliyyətinin qorunması və inkişafı üçün səhiyyə və təhsilin optimallaşdırılması və icrası həyata keçirilməlidir. [4] Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərtib etdiyi İnsan İnkişafı İndeksində [5] yüksək nəticə əldə etmək və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də qoyulan məsələlərə nail olmaq məqsədilə göstərilən sahələrin inkişaf etdirilməsi vacib məsələ kimi çıxış edir.

Yaşayış məntəqələrinin böyüməsini və əhalinin bu ərazilərdə məskunlaşmasını şərtləndirən amillərdən biri insanın əsas ehtiyaclarını ödəyən sistemin düzgün yaradılmasıdır. [1]

Sağlamlığın qorunması ilk növbədə ekoloji vəziyyətlə bağlıdır. Daha çox ahıllar (yaşı 70-dən yuxarı şəxslər) [3] bu vəziyyəti nəzərə alaraq ekoloji cəhətdən

təmiz olan yaşayış məntəqələrinə üz tutur. Cavan əhalini isə daha çox gəlir maraqlandırır və bu da şəhər mərkəzlərində cavan əhalinin sayının artımı və demoqrafik gücün azaldığı anlamına gəlir. Belə bir şəraitdə isə əhalinin sağlamlığının qorunması ikinci növ vəziyyəti, yəni səhiyyəni ön plana çıxarır.

Respublikada səhiyyənin gücü iqtisadi rayonlarda hər 10000 nəfərə düşən həkim sayı ilə müəyyənləşdirilir. Bundan əlavə yataqların və ixtisaslar üzrə həkim sayının müəyyənləşdirilməsi, körpə ölümü də qiymətləndirməni aparmaq üçün əsas mənbələrdən hesab olunur.

Qrafik 1. İqtisadi rayonlar üzrə əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən həkim sayı

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, “2022-ci ilin əvvəlinə ölkənin iqtisadi rayonları və inzibati ərazi vahidləri üzrə səhiyyənin əsas göstəriciləri”, Bakı-2022, [2]

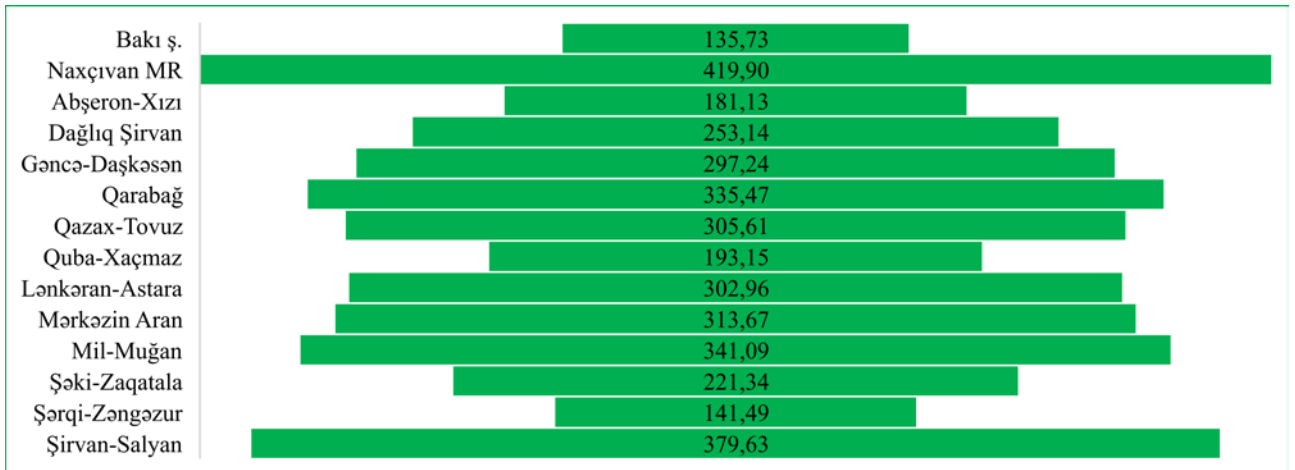
Qrafik 1-də göstərilən məlumatlara əsasən söyləmək olar ki, iqtisadi rayonlar üzrə hər 10000 nəfərə düşən həkim sayında kəskin şəkildə fərqlər mövcuddur. Bu da öz növbəsində bir çox problemlər yaradır və əhalinin region ərazilərdən şəhərlərə miqrasiyasına səbəb olur. Əhalinin sağlamlığının qorunması və həyat fəaliyyətinin təmin olunması üçün ilk növbədə səhiyyənin region ərazilərdə təşkili vacib məsələdir.

Lənkəran-Astara və Mil-Muğan iqtisadi rayonlarında həkimlərin sayının az olması, yaşlı əhalinin bu ərazilərdəki yaşayış məntəqələrində işləyən həkim heyətinə olan inamsızlıqla artırılır və son mərhələdə əhali şəhər yaşayış məntəqələrinə üz tutur. Hətta, bu səbəblə region ərazilərdə fəaliyyət göstərən həkim heyəti də tələbatın şəhərlərdə artacağı təqdirdə şəhərlərə köç etmək qərarı alır.

Beləcə şəhər yaşayış məntəqələrində həkimlərin sayı həddindən artıq çox, rayonlarda isə tələbatı ödəyə bilməyəcək qədər az olur. Əhalinin sağlamlığını düşünərək şəhərlərə üz tutması nəticəsində isə region ərazilərdə, rayon və kənd yaşayış məskənlərində əhali azalır və təsərrüfat sahələrində məhsuldar qüvvələrin çatışmazlığı yaranır.

Problemin həlli üçün daha yaxşı təhsilə malik olan həkim kadr heyətinin yaradılması, düzgün təhsil üçün bu sahədə, xüsusilə, həkim heyətinin az olduğu digər sahələrdə tibb təhsil müəssisələrinə yüksək bacarıqlı müəllim heyətinin cəlb olunması, həkimlərin maaşlarının optimal olaraq qaldirılması, əhali arasında tibb sahəsində məşğul olan işçilərin sayını artırmaq üçün davamlı olaraq seminarların, iclasların aparılması və əhalinin bu sahəyə olan maraqlarını artırmaq lazımdır.

Qrafik 2-də iqtisadi rayonlar nəzərə alınmaqla əhalinin 5-24 yaş qrupları üzrə təhsil almayan şəxslərin eyniadlı iqtisadi rayonda yerləşən ümumi təhsil

Qrafik 2. İqtisadi rayonlar üzrə 1 təhsil müəssisəsinə düşən təhsil almayan əhalinin sayı (5-24 yaşlı əhali) arasında

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, "Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə 2021/2022-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət və qeyri-dövlət əyani ümumi təhsil müəssisələri", Bakı-2022, [2]

müəssisələrinə olan nisbəti göstərilmişdir. Təhlil nəticəsində hər təhsil müəssisəsinə düşən potensialı itmiş şəxslərin sayı əldə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qrafikdə sağlamlıq məhdudiyyəti olan şəxslərin sayı nəzərə alınmamışdır.

Qrafikdə göstərilən qiymətlərin böyük olması təhsildə mənfi tendensiyanın olmasını göstərir. Bu mənfilik özünü iki əsas göstəricidə doğruldu:

1. Əhali arasında savadsızlıq problemi yaranır. Bu həm regionun, həm də dövlətin İnsan İnkişafı İndeksində geriləməsinə yol açır. Nəticədə əhali arasında yeni təsərrüfat sahələrində, həmçinin, ixtisaslaşmış ənənəvi sahələrdə fəaliyyət prosesində çətinliklər yaranır (Qrafikdə göstərilən "ümumi təhsil müəssisələri" daxilinə peşə məktəbləri də daxildir).

2. Əhalinin təhsillə bağlı inamsızlığı təhsilin daha güclü olduğu regionlara olan miqrasiyası ilə nəticələnir. Beləcə, inkişaf etmiş regionlarda sıxlıq yaranır, inkişaf etməkdə olan regionlarda isə cavan əhali qıtlığı yaşanır. Davamlı inkişaf şəraitində təhsil əhalinin yerləşməsinə və məskunlaşmasına bilavasitə təsir göstərir.

İnformasiyaya əsasən söyləmək olar ki, bu göstəricilərdən ən böyüyü Naxçıvan Muxtar Respublikası, Şirvan-Salyan, Qarabağ və Mil-Muğan iqtisadi rayonlarıdır. Demək, xüsusilə, bu iqtisadi rayonlarda təhsilə önəm verilməsi, əhalinin təhsilə olan marağının artırılması, təhsil müəssisələrinin sayının əhalinin 4-24 yaşlı qruplarına optimallaşdırılması mütləqdir. Bu məqsədlə uyğun dövlət

proqramlarının yaradılması və ya mövcud dövlət proqramların icrası həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Determinant factors for the expansion of informal settlement in Gondar city, Northwest Ethiopia, Endalew Terefe Alene
2. Dövlət Statistika Komitəsi
3. Sosial xidmət haqqında, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU
4. <https://president.az/az/articles/view/50474>
5. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

Резюме: Каждому человеку важно вести здоровый образ жизни, чтобы обеспечить свой высокий уровень активности. Выступаю как один из основных вопросов, важных для защиты благосостояния населения и формирования его как производительной силы для установления «человекоцентристского» социально-экономического развития, являющегося основным элементом всестороннего развития. В статье раскрывается важность здравоохранения, которое считается одним из основных факторов защиты и укрепления благополучия людей и общества, включенных в Концепцию устойчивого развития ООН и «Азербайджан 2030: национальные приоритеты социально-экономического развития». развития» Азербайджанской Республики. было изучено количество падающих врачей. Также было отмечено, что образование является одним из основных элементов благосостояния, а количество «потенциально потерянной молодежи» рассчитано путем определения количества необразованных лиц в каждом образовательном учреждении в возрастных группах 4-29 лет. населения с учетом экономических районов. Также были изучены факторы воздействия результатов на населенные пункты, исследована проблема миграции населения из региональных районов в городские поселения за счет этих двух факторов, а также выдвинуты выводы и предложения по решению возникших или могущих возникнуть проблем.

Ключевые слова: Устойчивое развитие, здравоохранение, образование, миграция экономических регионов

Summary: It is important for every person to lead a healthy lifestyle in order to ensure their high level of activity. I speak as one of the main issues that is important to protect the well-being of the population and form it as a productive force for the establishment of "human"-centered socio-economic development, which is the main element of comprehensive development. In the article, the importance of health care, which is considered one of the main factors for protecting and strengthening the well-being of people and society, included in the United Nations Sustainable Development Concept and "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" of the Republic of Azerbaijan, is mentioned. the number of doctors falling has been studied. Also, it was noted that education is one of the main elements of well-being, and the number of "potentially lost youth" was calculated by determining the number of non-educated persons in each educational institution in the 4-29 age groups of the population, taking into account the economic regions. Also, the impact factors of the results on settlements were studied, the problem of population migration from regional areas to urban settlements due to these two factors was investigated, and conclusions and proposals were put forward to solve the problems that have arisen or may arise.

Keywords: Sustainable development, health, education, economic regions migration

UOT 372.8 :91

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNA TƏSİRİ

Lamiyə Xəlilova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: prof. Çingiz İsmayılov

Xlamiya@mail.ru

Xülasə. Məqalədə iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatı sektoruna təsirindən bəhs olunur. İlkin olaraq iqlim dəyişikliyi anlayışı qeyd edilmişdir. Bundan əlavə iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatı sektoruna təsirləri qeyd olunmuşdur. İqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatına və burdan da dolayısı ilə ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təsiri qeyd olunmuş və iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin azaldılması üçün FAO-nun 7 tədbirinə nəzər salınmışdır.

Açar sözlər: İqlim dəyişikliyi, kənd təsərrüfatı, FAO, ərzaq təhlükəsizliyi

İqlim dəyişikliyi bütün dünyada iqlim şəraitində uzunmüddətli dəyişikliklərə aiddir. Bu dəyişikliklər global istiləşmə, dəniz səviyyəsinin qalxması, ekstremal hava hadisələri (məsələn, quraqlıq, daşqınlar, qasırğalar), buzlaqların əriməsi və digər təbii fəlakətlər kimi müxtəlif təsirlərlə özünü göstərir.

Bu dəyişikliklərin səbəbləri insan fəaliyyəti və təbii amillərin qarşılıqlı təsiri ilə bağlıdır. Qalıq yanacaqların yanması, sənaye fəaliyyətləri, meşələrin qırılması və istixana qazları emissiyaları iqlim dəyişikliyinə səbəb olan ən mühüm insan təsirləridir.

İqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatına təsiri çoxşaxəlidir və müxtəlif bölgələrdə müxtəlif yollarla müşahidə oluna bilər.

Aşağıda iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatına təsirlərinə dair bəzi nümunələr verilmişdir:

Quraqlıq: Quraqlıq bitkilərin böyüməsinə və məhsuldarlığına mənfi təsir göstərə bilər. Temperaturun artması və su ehtiyatlarının azalması səbəbindən bir çox bölgələrdə quraqlıq riski artır.

Artan temperatur: Bitkilərin böyüməsi üçün optimal temperatur diapazonu var və bu diapazon aşılındığında bitki böyüməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Temperaturun artması bitkilərin məhsuldarlığını aşağı sala və bəzi bitki xəstəliklərinin yayılmasına səbəb ola bilər.

Ekstremal hava hadisələri: Güclü yağışlar, daşqınlar, tornadolar və qasırğalar kimi ekstremal hava hadisələri məhsul məhsuldarlığına mənfi təsir göstərə bilər.

Torpaq eroziyası: İqlim dəyişikliyi torpaq eroziyasını artırır və torpağın keyfiyyətini pisləşdirir. Bu, bitkilərin böyüməsini və məhsuldarlığını azalda bilər.

Su ehtiyatlarının azalması: İqlim dəyişikliyi su ehtiyatlarının azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da bitkilərin böyüməsini və məhsulun səmərəliliyini azalda bilər. Su ehtiyatlarının azalması xüsusilə susuz ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalına təsir göstərə bilər.

Buna görə də kənd təsərrüfatı sektoru iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə strategiyalarını qəbul etməli və həyata keçirməlidir. Bu strategiyalar arasında davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri, iqlimə uyğun toxumların istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi var.

Bununla belə, iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatı istehsalına və ərzaq təhlükəsizliyinə də ciddi təsir göstərə bilər. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalı onsuz da aşağı olduğundan, iqlim dəyişikliyi ərzaq istehsalı və ərzaq təhlükəsizliyi üçün ciddi təhlükə yaradır.

Aşağıdakı iqlim dəyişikliyi və onun kənd təsərrüfatına təsirlərini azaltmaq üçün FAO-nun bəzi tədbirləri haqqında 7 fakta nəzər salaq:

1. Kənd təsərrüfatına atılan istixana qazlarının demək olar ki, üçdə ikisini və kənd təsərrüfatı metan emissiyalarının 78%-ni heyvandarlıq sahəsi təşkil edir.

Heyvandarlıq sektoru kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının açarındır. O, ərzaq təhlükəsizliyinə, yaxşılaşdırılmış qidalanmaya, yoxsulluğun azaldılmasına və iqtisadi artıma töhfə verir.

Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyinin və Paris Sazişinin həyata keçirilməsi kontekstində FAO heyvandarlıq sistemlərinin səmərəliliyini artırmaqla aclığa son qoymaq və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaqda ölkələrə kömək etmək öhdəliyi götürmüşdür.

2. İqlim dəyişikliyinə təbii sərvətlərə mənfi təsiri bu resurslardan davamlı istifadəyə artan ehtiyacı vurğulayır.

İqlim dəyişikliyinə təbii ehtiyatlara mənfi təsirləri, su ehtiyatlarının və keyfiyyətin azalmasından torpağın deqradasiyasına qədər, bu resurslardan davamlı istifadəyə artan ehtiyacı vurğulayır. Məsələn, torpaq və meşə təsərrüfatının düzgün idarə edilməsi karbon qazının təbii udulmasına gətirib çıxarır ki, bu da istixana qazı emissiyalarını azaldır.

3. FAO hesab edir ki, artan əhalini qidalandırmaq üçün kənd təsərrüfatı istehsalı 2050-ci ilə qədər təxminən 60% artmalıdır.

İqlim dəyişikliyi bu məqsədi təhlükə altına qoyur. Ağıllı kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını və gəlirlərini davamlı şəkildə artırmaq, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq və dayanıqlılığını artırmaq və mümkün olduqda istixana qazı emissiyalarını azaltmaq və yaxud aradan qaldırmaq yolu ilə kənd təsərrüfatı sistemlərinin transformasiyası və istiqamətinin dəyişdirilməsi üçün fəaliyyətə istiqamət verir.

4. Dünyada istehsal olunan bütün ərzaq məhsullarının üçdə birindən çoxu hər il israf edilir və ya itirilir.

Bu, ildə təxminən 1,3 milyard tondur. FAO və Messe Düsseldorf tərəfindən idarə olunan Ərzaq Mühafizəsi Təşəbbüsü, qida itkisi mövzusunda sənaye, tədqiqatçılar, siyasətçilər və vətəndaş cəmiyyəti arasında dialoqu təşviq edir və səmərəli tədbirlərin işlənilməsinə hazırlanmasını dəstəkləmək üçün konfranslar və layihələr üçün qida dəyəri zəncirində maraqlı tərəfləri bir araya gətirir.

5. 2050-ci ilə qədər dolanışıq vasitələrinin, ərzaq təhlükəsizliyinin və ərzaq təhlükəsizliyinin balıqçılıq sektorundan çox asılı olduğu tropiklərdə əsas balıq növlərinin tutulmasının təxminən 40% azalacağı gözlənilir.

FAO-nun Məsuliyyətli Balıqçılıq üzrə Davranış Kodeksi hökumətlərə və özəl sektora dünya okeanlarını, çaylarını və göllərini qoruyub saxlamağa və davamlı şəkildə idarə etməyə kömək edir.

6. Meşələrin qırılması və meşələrin deqradasiyası dünyadakı bütün istixana qazları emissiyalarının 10-11%-ə qədərini təşkil edir.

FAO tərəfindən hazırlanmış Dayanıqlı Meşə İdarəçiliyi Vasitəsi meşə sahiblərinin və digər maraqlı tərəflərin davamlı şəkildə meşə idarəçiliyi resurslarına çıxışını təmin etmək üçün modullar şəklində təşkil edilmiş çoxlu sayda alətlər, nümunə araşdırmaları və digər resursları ehtiva edir.

7. Dünya 2030-cu ilə qədər Sıfır Aclığa nail olmağı planlaşdırır; iqlim dəyişikliyi aclıqla mübarizəni davam etdirmək və məqsədə çatmaq üçün həll edilməli olan problemdir.

FAO hökumət və özəl sektor arasında dialoqu asanlaşdırmaqla ölkələrə qlobal qida sistemini təkmilləşdirməkdə kömək edir .

Nəticə

- Məqalədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqlim dəyişikliyi kənd təsərrüfatına bir-başa təsirə malikdir.
- İqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatının olan mənfi təsiri öz növbəsində ərzaq təhlükəsizliyini də təhdid etməkdədir.
- FAO iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatının təsiri və həlli yolunda müxtəlif addımlar atır.

Tövsiyələr

- İqlim dəyişikliyinə uyğun bitki seçimi: Bəzi bitkilər, digərlərindən daha davamlıdır və daha çox istilik, su və ya digər ətrafsel dəyişikliklərlə başa çıxma bilər.
- Sulama rəhbərliyi: İqlim dəyişikliyi su qaynaqlarına təsir edə bilər və su qıtlığı problemlərini artırma bilər. Bu səbəbdən, sulama idarəetmə strategiyalarına investisiya etmək üçün su qaynaqlarını qoruma və istifadəsini optimallaşdırma bilər.
- Davamlı əkinçilik təcrübələri: Davamlı əkinçilik təcrübələri torpağın sağlamlığını, bitki böyüməsini və suyun idarə edilməsini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.
- İqlim dəyişikliyinə uyğun kənd təsərrüfatı planlaması: İqlim dəyişikliyinə uyğun kənd təsərrüfatı planlaması, temperatur, yağıntı, torpaq növü və bitki böyümə xüsusiyyətləri kimi ətraf mühit amillərinə uyğun olaraq istehsalın planlaşdırılmasından daha az təsirlənməyinizə kömək edə bilər.
- İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün kənd təsərrüfatı texnologiyaları: Yüksək texnologiyalı kənd təsərrüfatı alətləri, sensorlar və avtomatik suvarma sistemləri kimi texnologiyalar kənd təsərrüfatının daha səmərəli idarə edilməsini təmin etmək və məhsul itkilərini azaltmaq üçün istifadə edilə bilər.

Mənbə:

- 1) Aydinalp, Cumhur ve Cresser, Malcolm S. (2008), “The Effects of Global Climate Change on Agriculture”, American-Eurasian J. Agric. & Environ. Sci., 3 (5), s.672-676.
- 2) Başoğlu, Aykut ve Telatar, Osman Murat (2013), “İqlim Değişikliği'nin Etkileri: Tarım Sektörü Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi, 6, s.7-25.
- 3) <https://www.ipcc.ch/>
- 4) <https://climate.nasa.gov/evidence/>
- 5) <https://unfccc.int/>
- 6) <https://www.eea.europa.eu/themes/climate>
- 7) <http://www.fao.org/>
- 8) <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22890>

Summary. The article discusses the impact of climate change on the agricultural sector. Initially, the concept of climate change was mentioned. In addition, the effects of climate change on the agricultural sector were mentioned. The serious impact of climate change on agriculture and hence on food security is noted and 7 measures of FAO to reduce the effects of climate change are reviewed.

Keywords: Climate change, agriculture, FAO, food security

Резюме. В статье рассматривается влияние изменения климата на аграрный сектор. Первоначально упоминалось понятие изменения климата. Кроме того, были упомянуты последствия изменения климата для сельскохозяйственного сектора. Отмечается серьезное воздействие изменения климата на сельское хозяйство и, следовательно, на продовольственную безопасность, и рассматриваются 7 мер FAO по уменьшению последствий изменения климата.

Ключевые слова: изменение климата, сельское хозяйство, FAO, продовольственная безопасность.

УДК 322.1

ВОССТАНОВЛЕНИЕ, РЕКОНСТРУКЦИЯ И ОБУСТРОЙСТВО ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ КАРАБАХСКОГО И ВОСТОЧНО-ЗАНГЕЗУРСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКИХ РАЙОНОВ

Гасымлы Жаля

Магистрант

Бакинский Государственный университет

jalya2408@gmail.com

Аннотация: 27 сентября 2020 года запомнился нам началом 44-дневной контр наступательной военной операцией, завершенная 10 ноября блестящей победой армии Азербайджана, результатом которого стала конец 30-летней оккупации Карабахских земель. Все эти достижения связаны не только военными, но и с дипломатическим усилиям, запоминаясь в истории как конец страданиям азербайджанского народа, вандализма армян в Карабахском регионе. На протяжении 30 лет враг варварски разрушал населенные пункты в Карабахском регионе, незаконно использовал плодородные посевные площади, пастбища и эксплуатировал природные ресурсы из недр земли, в результате чего свыше 160 месторождений различных металлов были полностью истощены. Проблема восстановления Карабахского региона крайне сложна и заключена в том, что за всю историю Земли и происходящих в ней войн, не один из народов не сталкивался с таким количеством вандализма, в результате чего были полностью разрушены необходимые условия для нормальной жизнедеятельности человека. Цель статьи заключена в изучении перспективных возможностей, определении путей восстановления, реконструкции инфраструктуры, сфер экономики и в разработке необходимых программ для их реализации.

Ключевые слова: Карабахский регион, экономика, инфраструктура, коммуникация, smart-village

В Карабахе более 900 населенных пунктов, 150 тысяч домов, 7 тысяч общественных зданий, 693 школы, 855 детских садов, 695 медицинских учреждений, 927 библиотек, 44 храма, 9 мечетей, 473 исторических памятника, дворцов и 30 музеев, 40 тысяч музейных экспонатов, 6 тысяч промышленных и сельскохозяйственных предприятий, 160 мостов и другие объекты инфраструктуры были полностью разрушены. Ущерб, нанесенный нашей стране Арменией, измеряется миллиардами. [5]

За данный промежуток времени были полностью нарушены:

- демографическая структура

- состояние экономики региона

- социальная ситуация региона, где число вынужденных переселенцев составило более 1 млн человек.

Враг уничтожил один из крупнейших городов Азербайджана-Агдам. На территории Агдама находился множество памятников архитектуры и искусства с древней историей, которые оккупационный режим до последних дней второй Карабахской войны проводил в Агдаме незаконные археологические раскопки и перевозил все найденное в Армению. Помимо разрушения домов в Агдаме, была разрушена вся инфраструктура путем разграбления культурных памятников, включая Музей хлеба, Исторический музей страноведения, Мемориальный музей Тарзана Гурбана Пиримова и Агдамскую картинную галерею, гробницы и каменные памятники XIV века, купол и мечеть XVIII века, гробницы ханской дочери Хуршудбану Натаван и ее сына, шахбулагская крепость, караван-сарай, святыни и т. д.

Утвержденное Президентом Азербайджанской Республики 2 февраля 2021 года распоряжение -Азербайджан 2030: национальные приоритеты по социальному развитию отражает 5 направлений, одним из которых является возвращение населения на освобожденные от оккупации территории. В реализации предпринимает серьезные шаги, связанные с выполнением сложной, многогранной, трудоемкой, требующей больших средств и времени работы. Таким образом был создан Межведомственный центр по координации работы в этой области —координационный штаб и Координационный центр при нем, состоящий из 17 рабочих групп, для регулирования работы, проводимой всеми государственными структурами. Создание Фонда возрождения Карабаха выражается как важный исторический момент, который будет оказывать финансовую помощь для развития экономики и процветания региона. Возникает вопрос о том, откуда найти большое количество денежных средств для развития Карабаха.

Имеющийся потенциал в виде сырья, природных ресурсов, огромные площади плодородных земель позволяют утверждать, что экономика в Карабахе вырастет в 10 раз после полного восстановления данного региона.

Для его реализации необходимо:

1. обеспечить доступность консультации и оказание услуг для фермеров в областях специализации сельского хозяйства;
2. оценка экономического потенциала региона и определение областей сравнительного преимущества, так как невозможно восстановить все сферы одновременно;
3. реабилитация промышленных, сельскохозяйственных и обслуживающих предприятий;
4. организация финансово-банковских услуг населению и предприятиям;
5. установление принципов рыночной экономики (включая установление гарантий права частной собственности на землю и другую недвижимость и ускоренную приватизацию);
6. помимо государственных инвестиций, создаются проекты по привлечению иностранных и частных денежных вложений. В этом направлении уже поступают положительные сигналы, компании нескольких стран выразили готовность к строительным работам в Карабахе. [1]

Одним из главных направлений при восстановлении районов Карабаха является обеспечение необходимых условий для благоприятной жизнедеятельности бывших вынужденных переселенцев Азербайджана, требующее восстановления социально-экономических показателей для того, чтобы население имело жилой дом, рабочие места, возможность обеспечить себя продуктом питания и одеждой.

Основные этапы процесса восстановления и реконструкции рассматриваются следующим образом:

- управление и обеспечение безопасности. Основными вопросами, решаемыми по данному направлению, являются: - деконтаминация территорий (в первую очередь разминирование). Большая часть освобожденных территорий заминирована, в том числе неразорвавшимися снарядами, загрязнена оружием. Поэтому в первую очередь эти территории должны быть очищены, обеспечена безопасность и созданы существующие структуры управления. В настоящее время на этих территориях действуют тральщики Турции, России, Венгрии. Поскольку масштабы загрязненной территории очень велики, полная разминирование займет больше времени.

- ликвидация экологических нарушений, представляющих непосредственную опасность для жизни; Немаловажное значение имеет и устранение экологических нарушений. Правоохранительные органы уже начали работу на этих территориях. Незаконное использование ресурсов месторождений золота Гызылбулаг и медно-молибдена Демирли в Карабахском экономическом регионе, в результате чего наносится и ущерб окружающей среде, что стало причиной акций протеста простого населения на пути Шуша — Ханкенди — Лачин. Требования протестующих -положить конец экологическому террору в Карабахе. [2]

- организация пограничного и полицейского контроля;

- восстановление органов имущественного самоуправления.

- восстановление транспортных сетей. На работы по восстановлению транспортной сети в 2021 году из бюджета первоначально было выделено 2.2 млрд. манатов.

- добыча и распределение электроэнергии;

- оздоровление жилого фонда и водоснабжения;

- восстановление телекоммуникационных сетей.

- обеспечение развитие социальных услуг (образование, здравоохранение).

На основании указа об организации временного особого управления на освобожденных территориях в соответствии с административно-территориальным делением создаются временные комендатуры, осуществляющие особое управление в каждом районе. Комендантство функционирует как местное учреждение азербайджанской власти. В соответствии с этим указом на территориях планируется восстановление всех структур государства.

Наше государство уже начало восстановительные работы на основе заранее подготовленных инфраструктурных проектов для создания жилых домов, дорог, социальных и административных объектов и другие.

Основываясь на сырьевую базу Карабахского региона, первые действия направлены на создание предприятий промышленности, примером которых являются создание Агдамского индустриального парка и экономической зоны Аразской долины. Имеющиеся природный потенциал обеспечивает созданию 2 заводов по производству цемента, 10 карьеров по добычу камня кубика и столько же карьеров и песка, песка-щебня.

На данный момент уже сданы двухполосные автодороги Тертер - Суговушан - Талыш (28,5 километра), "Дороги Победы" (Zəfər Yolu, 101 километр) и альтернативной автомагистрали в обход Лачина - 22 километра. (Рис.1.)

На протяжении 2022–2023 годов Государственное агентство автомобильных дорог Азербайджана ведет прокладку автомобильных дорог Талыш-Тапгарагоюнлу-санаторий Гашалты, Барда-Агдам, Губадлы-Эйвазлы, Губадлы-Махмудлу-Яздюзю, Гадрут-Туг-Азыхская пещера, Худаферин-Губадлы-Лачин, Горадиз-Джебраил-Зангилян-Агбенд. В рамках восстановления транспортных путей до 2024 года планируется строительство международного аэропорта в Лачинском районе. Организация "Азербайджанские железные дороги" до конца 2023 года планирует строительство путей Барда-Агдам и Горадиз-Агбенд. [4]

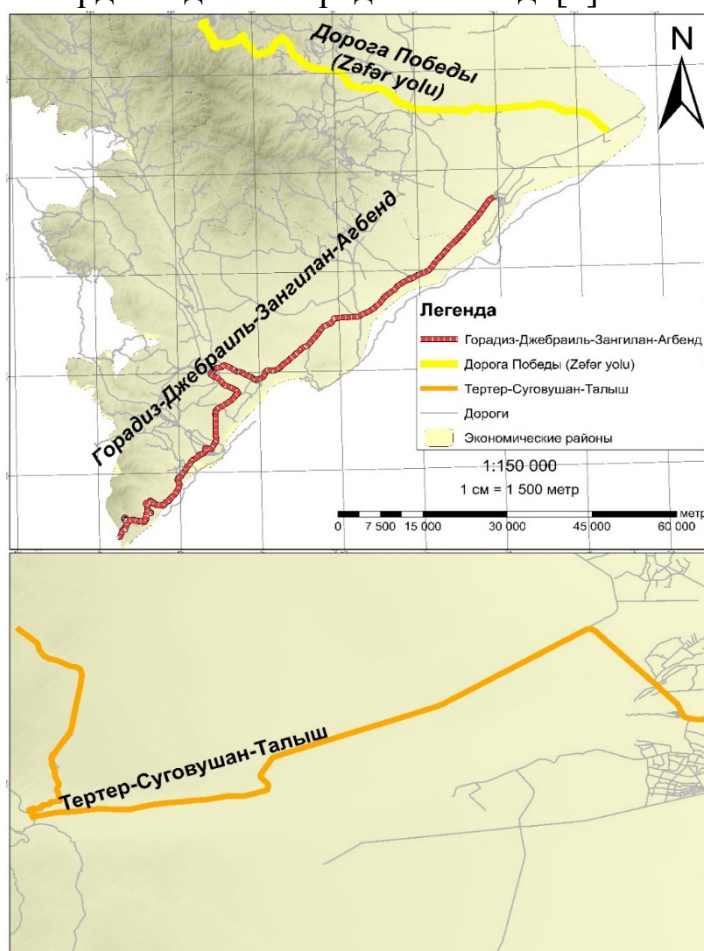

Рис. 1. Стратегически важные автомобильные пути Карабахского региона

Особое внимание уделяется созданию сети аэропортов. Уже завершены строительства Физулинского и Зангиланского международных аэропортов.

Для развития карабахского туризма должны быть созданы новые маршруты. Поскольку это гористая местность, необходимо создать горный и альпинистский туризм. Богатство этих районов минеральными и терминальными источниками воды расширяет туристические возможности региона.

Город Шуша был объявлен Президентом культурной столицей Азербайджана. Проводятся строительные и реставрационные работы по возвращению исторического облика города Шуша. Исторические памятники, уникальная архитектура Шуши, жемчужины азербайджанской культуры, создадут широкие возможности для создания новых туристических маршрутов. Город Шуша имеет умеренные климатические условия, а его минеральные воды обладают целебными свойствами.

Кроме того, в Кельбаджарском и Лачинском районах, где имеются богатые водные ресурсы, на основе запасов пресной воды можно производить обработку и упаковку питьевой воды и экспортировать ее на местные рынки и в зарубежные страны. В то же время в Кяльбаджаре прорабатываются проекты по реконструкции существующих горячих водных санаториев и их вводу в эксплуатацию для лечения местных и иностранных гостей. Худаферинский мост и исторические памятники и леса Зангилана также могут стать туристическим маршрутом в будущем. Развитие туризма на освобожденных территориях может принести достаточный доход в бюджет страны. С восстановлением этих территорий откроется большое количество новых рабочих мест. Таким образом, реализация новых инфраструктурных проектов окажет положительное влияние на занятость наших граждан.

Выводы:

В то же время определены следующие руководящие принципы, которым должно уделяться внимание государство в процессе восстановления территорий:

- I. достижение высокой плотности населения;
- II. адаптация инфраструктуры к бесперерывным логистическим возможностям этого региона;
- III. соблюдение принципа социальной справедливости и восстановление прав собственности при репатриации населения;
- IV. обеспечение устойчивости экономического развития;
- V. оптимизация объема требуемых инвестиций;
- VI. привлечение частных, а также местных и иностранных инвестиций в процесс восстановления с целью сокращения государственных расходов, особенно широкое использование партнерства государственного и частного секторов.

Список использованной литературы

1. <http://iqtisadiislahat.org/>
 2. <https://news.ru/cis/v-azerbajdzhane-obyasnili-prichiny-akcii-protesta-na-doroge-shusha-hankendi/?ysclid=leh0gvtert241352061>
 3. Həmidov V.V. Azərbaycanca mövcud siyasi-coğrafi problemlər və onların həlli yolları Bakı: 2009
 4. Zahid Səttar oğlu Məmmədov. XXI əsr: İqtisadi inkişafın nəqliyyat amili. Bakı, Azərənəşr. 2002
 5. Газета «Азербайджан», 21 января, 2021 года
- UDC 322.1

RESTORATION, RECONSTRUCTION AND ARRANGEMENT OF THE TERRITORIES OF THE KARABAKH AND EAST ZANGEZUR ECONOMIC DISTRICTS LIBERATED FROM OCCUPATION

Gasimli Zhala
Master degree
Baku State University

Abstract: On September 27, 2020, we will remember the beginning of a 44-day counter-offensive military operation, completed on November 10 with a brilliant victory of the Azerbaijani army, which resulted in the end of the 30-year occupation of the Karabakh lands. All these achievements are connected not only with military, but also with diplomatic efforts, remembered in history as the end of the suffering of the Azerbaijani people, the vandalism of Armenians in the Karabakh region. For 30 years, the enemy has been barbarously destroying settlements in the Karabakh region, illegally using fertile acreage, pastures and exploiting natural resources from the bowels of the earth, as a result of which over 160 deposits of various metals have been completely depleted. The problem of restoring the Karabakh region is extremely complex and lies in the fact that in the entire history of the Earth and the wars taking place in it, not one of the peoples has faced so much vandalism, as a result of which the necessary conditions for normal human life were completely destroyed. The purpose of the article is to study promising opportunities, identify ways to restore, reconstruct infrastructure, economic sectors and develop the necessary programs for their implementation.

Keywords: Karabakh region, economy, infrastructure, communication, smart-village
УДК 322.1

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARININ İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN BƏRPASI, YENİDƏN QURULMASI VƏ ABADLAŞDIRILMASI

Qasimli Jalə
Magistrant
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə: 27 sentyabr 2020-ci il 44 günlük əks-hücum əməliyyatının başlanması ilə yadda qalıb, noyabrın 10-da Azərbaycan Ordusunun parlaq qələbəsi ilə başa çatıb və nəticədə Qarabağ torpaqlarının 30 illik işğalı başa çatıb. Bütün bu nailiyyətlər təkcə hərbi deyil, həm də diplomatik səylərlə bağlıdır, tarixdə Azərbaycan xalqının iztirablarının, Qarabağ regionunda ermənilərin vandalizminin sonu kimi xatırlanır. Düşmən 30 il ərzində Qarabağ bölgəsindəki yaşayış məntəqələrini vəhşicəsinə dağıdıb, münbit əkin sahələrindən, otlaplardan qanunsuz istifadə edib və təbii sərvətlərdən istifadə edib, nəticədə 160-dan çox müxtəlif metal yatağı tamamilə tükənib. Qarabağ bölgəsinin bərpası problemi son dərəcə mürəkkəbdir və ondan ibarətdir ki, Yer kürəsinin bütün tarixində və orada gedən müharibələrdə xalqlardan heç biri bu qədər vandalizmlə qarşılaşmayıb, bunun nəticəsində normal insan həyatı üçün lazımi şərait tamamilə dağıdılıb. Məqalənin məqsədi perspektivli imkanları öyrənmək, infrastrukturun bərpası, yenidən qurulması yollarını, iqtisadiyyat sahələrini müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsi üçün lazımi proqramları hazırlamaqdır.

Açar sözlər: Qarabağ bölgəsi, iqtisadiyyat, infrastruktur, kommunikasiya, smart-village

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЕЛЕВЫХ ЯВЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАКАТАЛЬСКОГО РАЙОНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ХОЗЯЙСТВО ЭТОГО РАЙОНА

Зюмруд Кахаева
Магистр
Бакинский Государственный Университет
zkahayeva@gmail.com

Аннотация: Во введении статьи излагаются основные природные явления, характерные для Закатальского района по гипсометрической высоте от равнин до высокогорных участков. Рассматриваются основные типы селевых потоков, основные характерные черты и природные условия для проявления селевых потоков в Закатальском районе. Также рассматривается экономическая характеристика селевых явлений на территории Закатальского района и его влияние на хозяйство данного района. Разработана карта, с помощью программы ArcMap 10.8, в которой показаны проявления селевых потоков на высоте 400-2000 м на территории Закатальского района. На карте были указаны основные населенные пункты, которые подвергаются частым селевым потокам. Отдельно рассматриваются основные хозяйственные объекты, подвергающимися воздействию селевых потоков. Также было рассмотрено, как селевые потоки влияют на основные виды сельского хозяйства: растениеводство и животноводство. Говорится о влиянии селевых потоков на основные виды инфраструктуры и линии коммуникации, а также их влияние на электроснабжение, провода водоснабжения. Следует выделить основные дороги внутрирайонного и магистральные дороги межрайонного значения Закатальского района, которые подвергаются постоянным селевым потокам. В заключении говорится о необходимости принятия мер защиты Закатальского района от селевых потоков.

Ключевые слова: стихийные явления, сели, Закатала, инфраструктура, коммуникация, подвержение

THE ORIGIN OF MUDFLOW PHENOMENA ON THE TERRITORY OF THE ZAKATALA REGION AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY OF THIS REGION

Zumrud Kahayeva
Master
Baku State University
zkahayeva@gmail.com

Annotation: In the introduction of the article, the main natural phenomena characteristic of the Zakatala region are described in terms of hypsometric height from the plains to the highlands. The main types of mudflows, the main characteristic features and natural conditions for the manifestation of mudflows in the Zakatala region are considered. It also considers the economic characteristics of mudflows in the territory of the Zakatala region and its impact on the economy of this region. A map has been developed using the ArcMap 10.8 program, in which is showed the manifestations of mudflows at an altitude of 400-2000 m in the Zagatala region. The map showed the main settlements that are subject to frequent mudflows. Separately, the main economic objects exposed to mudflows are considered. It was also considered how mudflows affect the main types of agriculture: crop production and animal husbandry. It is said about the impact of mudflows on the main types of infrastructure and communication lines, as well as their impact on electricity supply, water supply wires. It is necessary to single out the main roads of intra-district and main roads of inter-district significance of the Zakatala region, which are subject to permanent mudflows. The conclusion refers to the need to take measures to protect the Zagatala region from mudflows.

Keywords: natural disaster, mudflows, Zagatala, infrastructure, communication, exposure

Введение

На территории Закатальского района происходят такие стихийные явления, как сели, затопления прибрежного участка, которые происходят в результате поднятия уровня реки, землетрясения, оползни, обвалы, градобития, грозы и молнии, ливневые дожди (лейсаны), продолжительные обложные дожди и другие. Эти стихийные явления наносят большой урон населению и их хозяйству.

Вышеуказанные стихийные явления, происходящие на территории Закатальского района по гипсометрическим показателям территории подразделяются на:

- стихийные явления, характерные для равнинной части – затопление прибрежных участков рек в результате увеличения уровня в реках, гроза, молния, градобитие, ливни (лейсаны), а также землетрясение и другие.
- стихийные явления, характерные для предгорных и низкогорных участков – селевые потоки, градобития, оползни, частые дожди, гроза, молния и другие
- стихийные явления, характерные для среднегорной части – оползни, обвалы, овраги, гроза, молния и другие
- стихийные явления, характерные для высокогорных участков – обвалы, оползни, гроза, молния.

Селевые потоки являются характерными стихийными явлениями для территории Закатальского района.

Селевыми потоками называется большой водоем, который:

- возникают в горных районах с наклоном территории 6° - 20° ;
- внезапно и за короткий промежуток времени, длящиеся от одного до нескольких часов;
- имеют большое количество твердых и взвешенных (до 80%), илово-водно-каменистых паводков.

Они вызывают большую опасность и панику у населения. окрестностей с их громкими ревущими потоками.

Основными характерными чертами проявления селевых явлений являются:

1. ливневые дожди (лейсаны)
2. уклон территории
3. рельеф территории и абсолютная высота
4. горные реки с сильной скоростью течения

Типы селей по степени насыщенности наносами

- Грязевые сели — смесь воды с илом и мелкоземом при небольшой концентрации камней.
- Грязекаменные сели — смесь воды, гальки, гравия, валунов различного размера, а также мелкоземы.
- Водокаменные (наносоводные) сели — смесь воды с преимущественно крупными камнями.

Сели различаются:

По скорости паводка (10-15 м/сек);

По продолжительности (от 10 минут до 10 часов и более);

По высоте волны (1,0-3,0 м);

По смыву и отложению твердых материалов с территории за определенный период времени.

А также отличаются от других стихийных бедствий своими масштабами, расселением населения и ущербом сельскохозяйственным угодьям.

По материалам МЧС Азербайджана за 2006-2018 годы, общее количество пострадавших от селевых потоков в Шеки-Загатальской зоне сел достигает 171. А только в Закатальском районе от постоянных селевых потоков страдают более 20 сел. Таким образом, численность пострадавшего от

селей населения достигла 399 799 человек, а количество пострадавших от селевых потоков семей – 54 569 человек. Общая площадь Шеки-Загаталы составляет 30 959 371 га. Площадь затопления участка составляет 9521 325 га. За последние сто лет на реках Азербайджанской Республики произошло 675 селевых потоков, а в среднем 1,3-1,5 млрд. причинил ущерб в размере человека. В настоящее время 55 000 или 55,8% из 98 000 семей с населением 400 000 человек в Шеки-Загатале находятся под угрозой затопления. [1]

По данным Р. Н. Махмудова (2006), наиболее активными сезонами возникновения паводков и селевых потоков в Азербайджане считаются апрель-май, июль-август и сентябрь-октябрь.

На территории республики зарегистрировано более 150 рек с селевыми потоками, из них 67 считаются более опасными. 16, в частности, в Шеки-Загатале (Балакенчай, Катехчай, Талачай, Гарачай, Мухахчай, Капычай, Курмукчай, Дашагильчай, Киччай, Шинчай, Алижанчай, Турянчай, Тиканлычай, Агчай, Бумчай, Демирапаранчай, Хамзалычай). Только в Закатальском районе к рекам с сильными проявлениями селевых потоков относятся: Талачай, Тирихчай, Гарачай, Мазымчай, Катехчай, Ганыхчай (Алазани), Мухахчай и другие мелкие реки. На сегодняшний день в Кишчае зафиксировано 36 селевых потоков, Шинчае - 20, Балакенчае - 18, Талачае - 18, Курмукчае - 21, Мазымчае - 9, Катехчае - 10. [1]

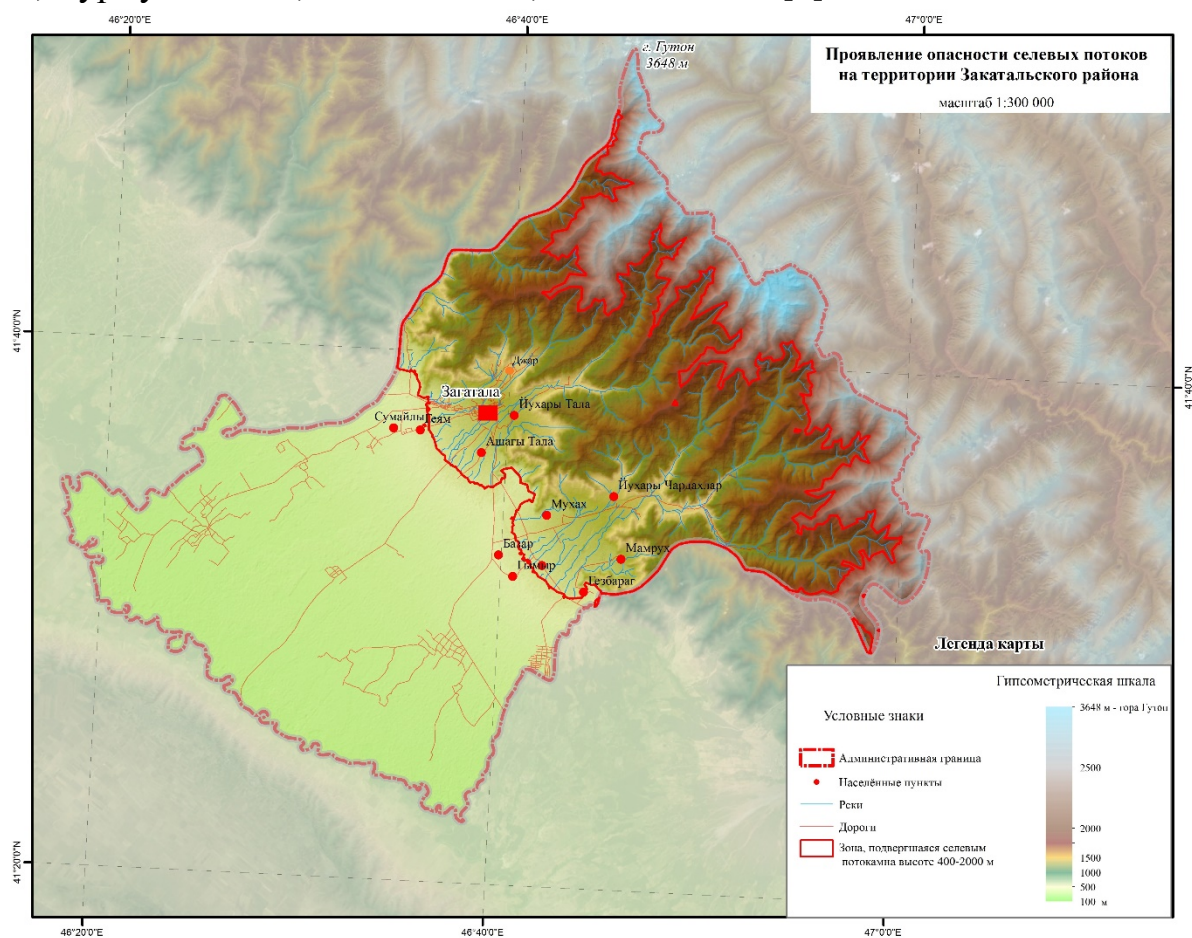
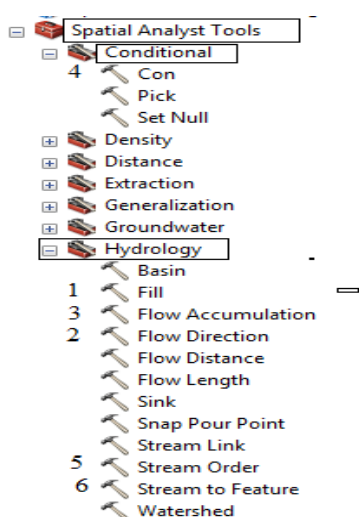

Рис 1. Карта проявления селевых потоков на высоте 400-2000 м на территории Закатальского района

Карта была разработана с помощью программы ArcMap 10.8. Для создания карты были использованы следующие действия для дешифрирования: Hydrology⇒Flow Direction⇒Flow Accumulation⇒Con⇒Stream Order⇒Stream to Feature.

На карте также показаны основные населенные пункты Закатальского района, которые подвергаются селевым потокам. Также сели влияют на дорожную сеть Закатальского района. Помимо магистральной дороги Евлах-Закатала-Грузия (местное название-М5) постоянным селевым потокам подвергаются такие дороги местного назначения Закатальского района, как Закатала-Кебелоба-Чокакоба-Маков, Ашагы Тала-Али Байрамлы-Муганлы, Бахмедли-Лагич, Ашагы Тала- Мухах, Гымыр-Чобанкол, Йени Сувагиль-Гюллюк. Также постоянным селевым потокам подвергается дорога Ашагы Тала-Базар-Алиабад-Тасмалы (Гах), которая соединяет Закаталу с Гахским районом. Общая длина магистральных дорог и дорог местного значения в Шеки-Закатальском районе, которые подвергаются, постоянным селевым потокам составляет 22 км. [3]

Помимо сухопутных дорог в Закатальском районе селевые потоки также влияют на мосты и гидротехнические сооружения.

Одной из отраслей хозяйства, которая находится под воздействием селевых потоков – это сельское хозяйство. Сели влияют как на растениеводство, так и на животноводства Закатальского района. Также затопливается прибрежный участок ореховых садов и разрушается корневая система ореховых деревьев.

Селевые потоки в Закатальском районе также влияют на коммуникационную систему и на инфраструктуру. Они разрушают провода водоснабжения и таким образом наносят экономический ущерб местному населению, которые близко к приречным зонам. Больше всего от селевых потоков страдают села: Юхары Тала, Ашагы Тала, Джар, Мухах. [1]

Заключение. Для защиты хозяйственной системы Закатальского района от селевых потоков следует применять комплексные - как пассивные, так и активные методы. К пассивным методам относятся лесомелиоративные и агро-мелиоративные мероприятия. Сюда же относится регулирование выпаса скота на горных склонах, охрана лесного, травяно-кустарникового покрова, устройство лесных полос по берегам русел рек и шоссе, надлежащее соблюдение агротехнических правил земледелия, террасирование склонов и другие мероприятия. Одним из активных, важных и надежных мероприятий, направленных против селей и затопления приречных участков является проведение инженерных работ. Сооружение и эксплуатация гидротехнических сооружений в прибрежных районах затопляемых рек может сыграть большую роль в ослаблении паводковых потоков. Стены, балки и бетонные дамбы также используются в качестве средств защиты от

наводнений. При проведении инженерно-строительных работ против селей должны быть реализованы такие мероприятия, как выпуск и отвод селевых стоков с защищаемого объекта, защита русла реки от размыва и воздействия течения. [1]

Список использованной литературы

1. Пашаев.Н.Э Экономико-географическая оценка воздействия стихийных бедствий на экономику Азербайджанской Республики. Баку, издательство "Европа" – 2018, 372 с
2. Гасимова Э.Э. География стихийных бедствий. Баку: OPTIMIST 2022, 240 с.
3. Гасимова Э.Э Влияние стихийных бедствий на автомобильные дороги Азербайджана. Баку, 2017, 209 с.
4. Бабаханов Н.А Стихийные бедствия: их проявления и наносимые ущербы, меры защиты от них. Баку: "Элм" 2013, 256 с.
5. Н.А.Бабаханов Можно ли укротить стихийные бедствия?. Баку "Элм" 2006, 216 с.

Интернет источники:

- 1) <https://www.fhn.gov.az/>
- 2) report.az
- 3) <https://students-library.com/>
- 4) <https://www.volgmed.ru/>

UOT- 911; 911.2; 911.3; 913; 553.

GƏNCƏ-DAŞKƏSƏN İQTİSADI RAYONUNUN COĞRAFİ MÖVQEYİ VƏ TƏBİİ RESURS POTENSİALI

Türkan Məmmədli

Magistr

Bakı Dövlət Universiteti

mammadli.turkan.r@gmail.com

Xülasə. Son illər təbii resurs potensialı ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm amildir. Sənaye sahələrinin inkişafı üçün şərait yaradır. Yeni dövrün tələb etdiyi siyasətin keçirilməsi iqtisadiyyat üçün yaxşı yöndə təsir etmişdir. Bu məqalədə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyi, təbii resurs potensialları təhlil olunmuşdur. Həmçinin təbii resursların inzibati rayonlar üzrə yerləşmə xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Məlumdur ki, Gəncə-Daşkəsən rayonu ümumiyyətlə filiz faydalı qazıntı sahələri üzrə daha çox inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonda çıxarıla biləcək ehtiyatları gələcək illərdə daha yüksək səviyyəyə çatdırmağı planlayırlar. Bu sahədə bir sıra layihələr tərtib edərək, inkişaf yolunda addımlar atılır. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu filiz faydalı qazıntılar üzrə deyil, eyni zamanda qeyri-filiz faydalı qazıntılar, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Regionun təbii resursları ərazidə metallurgiya, emal sənayelərinin qida, yüngül sənaye sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. Bununla yanaşı iqtisadi rayonda yeni faydalı qazıntı yataqları aşkar olunmuş və istismara verilmişdir. Bu kimi səbəblərdən bu sahələrin elmi-cəhətdən araşdırılması vacib amildir. Bu səbəbdən regiona məxsus təbii resursların potensialı ətraflı təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: coğrafi mövqe, faydalı qazıntılar, ehtiyatlar, inzibati rayon, torpaq, çay, üzümçülük.

Giriş.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının qərbində yerləşir və Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamacındadır. Kiçik Qafqaz təbii-

iqtisadi rayonuna daxildir. İqtisadi rayon şimaldan Gürcüstan, cənub-qərbdən isə Ermənistanla həmsərhəddir. Ümumi sahəsi 5.27 min km²-dir və ölkə ərazisinin 6%-ni təşkil edir. Regionun əhalisinin sayı 612.1 min nəfərdir.[3. 68-s] Coğrafi mövqeyinə görə ərazisi olduqca əlverişlidir. Buna səbəb olaraq ərazinin iqlimini, relyefini, sosial infrastrukturunu, iqtisadi potensialı göstərmək olar. Bununla yanaşı, Qara dəniz və Gürcüstana gedən nəqliyyat-kommunikasiya xətləri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft kəmərlərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurun qaz kəmərinin, TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin buradan keçməsi və s. kimi bütün bu səbəblər Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunu iqtisadi-coğrafi mövqə cəhətdən əlverişli edir. [1. 212-s]

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkə regionlara bölündü və 10 iqtisadi rayon yaradıldı. Hal-hazırkı Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna daxil olan rayon və şəhərlər 1991—2021-ci illər ərzində Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil idi. Lakin, İkinci Qarabağ müharibəsində işğal altında olan torpaqlarımız azad olunduqdan sonra 2021-ci ilin 7 İyul tarixində iqtisadi rayonun yeni bölgüsü təqdim olunduqdan sonra Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu yaradıldı. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna respublika tabeliyində olan Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Samux, Göygöl, Goranboy inzibati rayonları aiddir.

Gəncə-Qazax maili düzənliyi, Murovdağ silsiləsi əsas relyef elementlərindəndir. Cənub hissəsi isə dağlıq relyefə malikdir. Yüksək dağlıq hissələri soyuq iqlimindən, yararlı torpaq ehtiyatlarının azlığından dolayı təsərrüfat fəaliyyəti və məskunlaşma üçün əlverişli deyil. Yalnız heyvandarlıq üçün yararlıdır.[2] Bu dağ silsilələrindən ayrılan iqtisadi rayona məxsus olan dağ tirələri, dağarası çökəkliklər müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafına səbəb olur. Eyni zamanda orta dağlıq hissədə yüksək rütubət, bikiyə vegetasiya dövrünə rastlayan yağintı bolluğunda dolayı inkişaf edən dəmyə əkinçiliyi bu ərazinin təsərrüfat üçün yararlı olduğunun sübut edir. Dağətəyi zonalar çay dərələri ilə parçalanmışdır. Buna baxmayaraq bu zona əkinçilik, heyvandarlıq üçün əlverişlidir. Kür, Şəmkiçay, Gəncəçay, Qoşqarçay, Kürəkçay, Qabırçı və s., Göygöl, Maralgöl gölləri, Mingəçevir, Yenikənd su anbarları əhalinin və kənd təsərrüfatının, sənayenin suya olan tələbatını ödəyir.[4. 15-17—s] Su ehtiyatları ilə kifayət qədər təmin olduğunu demək olar.

Su elə bir təbii resursdur ki, insan fəaliyyəti, ekoloji mühit, bitkilərin inkişafı üçün digər təbii resurslardan daha çox zəruridir. Bütün təbii resurslar təbii olaraq yaranır və iqtisadi cəhətdən dəyəri olan bir material və yaxud da ki, hər hansı bir maddədir. Təbii resurs potensialı isə bölgənin iqtisadiyyatda, təsərrüfatda istifadə oluna bilən təbii ehtiyatlarının cəmidir. Təbii şərait və təbii ehtiyatlar baxımından əlverişli iqtisadi-coğrafi rayon olması həm kənd təsərrüfatının, həm də sənayenin inkişafı üçün şərait yaradır. Bunlarla əlaqədar olaraq əhali bu iqtisadi rayonda daha da çox sıx məskunlaşmışdır.[11]

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun zəngin su *ehtiyatlarından suvarmada, içməli su təchizatında, sənayedə* və s. sahələrdə istifadə olunur. Eyni zamanda, sudan *elektrik enerjisi* istehsal olunur. Su əsasən kənd təsərrüfatında, sənayedə, məişətdə

istifadə olunduğundan bu ehtiyacları ödəmək üçün çaylardan, göllərdən və s. kimi təbii hövzələrdən və ya süni su hövzələrindən su götürülür. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu ölkə üzrə çayların bolsulu olduğu bir region olması ilə seçilir. Ərazi Kür çayı hövzəsinə aiddir. Kür çayı və onun sağ qolları olan Şəmkiçay (85 km), Gəncəçay (93 km), Qoşqarçay (76 km), Kürəkçay(186 km), İncəçay (51 km), Gorançay(81 km), Qabırır(320 km), çayları bu ərazidən keçir. [4.17-s] Goranboy rayonunda əkin aparılan sahələrin 46 min hektarı 958 ədəd subartezian quyusu, 16 ədəd nasos stansiyaları, 20500 hektarı isə təbii su mənbələri vasitəsilə suvarılır. [12]

İqtisadi rayonda həm ekoloji, həm də iqtisadi əhəmiyyətli olan göllər vardır. Suvarma, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq ehtiyaclarının ödənilməsində rol oynayırlar. Göygöl gölü mühüm turizm mərkəzi və şirin su mənbəyidir. Gəncə şəhəri içməli su tələbatını Göygölün vasitəsilə ödəyir. Maralgölün isə suyu oksigenlə zəngin olduğundan göldə fərel balıqları saxlanır. Göygöl kimi Maralgölün də suyu şirin suludur və onun suyundan kənd təsərrüfatında, sənayedə istifadə olunur. Qaragöl isə çöl heyvanlarının məskunlaşması üçün əlverişlidir. [5;6]

Gəncə- Daşkəsən iqtisadi rayonunun tərkibində mühüm əhəmiyyətə malik yeraltı su yataqları vardır. Onlar Göygöl, Goranboy rayonunda və Gəncə şəhərindədir. Daşkəsən rayonunun Qaraqullar kəndində yerləşən Alaxançallı (108 min l/gün) mineral su mənbəyi soyuq karbonlu-dəmirli mineral su kimi qiymətləndirilir. Həmçinin, Yuxarı Daşkəsən kəndindən yuxarıda Hamamçay (4.3 min l/gün), Aşağı Daşkəsən kəndində isə Küşkarçay (5.4 min l/gün) mineral su mənbələri vardır. Bundan başqa Qabıqtala mineral su mənbəyinin istismar ehtiyatları 4.3 min l/gün olaraq qiymətləndirilmişdir. *Goranboy* rayonunun Buzluq, Çaybulaq, Sərdarbulaq, Yuxarı Ağcakənd kimi müalicəvi əhəmiyyətli mineral su mənbələri vardır. *Göygöl* rayonunda Çaykənd, Hacıkənd, Toğanda və s. yaşayış məntəqələrində mineral su mənbələri, Yeddi bulaq, Novruz bulağı, Dərzi Qaya bulağı, Göy Dağ bulağı, Xatın bulağı və başqa bulaqlar var. Yuxarı *Daşkəsən* qəsəbəsində Narzan bulağı, Qabaqtəpə kəndində Yumurtalı bulaq, Qayğı bulağı, Qiblə bulağı, Alaxançallı kəndində Turşsu bulağı, Əmirvar kəndində İdris bulağı, Alunitdağ qəsəbəsində Böyrək bulağı, Xoşbulaq kəndində isə Seyid bulağı müalicəvi xüsusiyyətlərə malik bulaqlardandır. Gəncə-Daşkəsəndə yerləşən digər termal bulaqlar müalicəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də geotermal enerji mənbəyidir. [13] Məsələn, Gəncə yatağındakı Maykor kompleksinin istismar ehtiyatı 22,8 min m³/gün, suyunun temperaturu isə 65°C-dir. Goranboy yatağında da Maykor kompleksi var ki, onun isə istismar ehtiyatı 35 min m³/gün, suyunun temperaturu 90°C-dir. [10. 11-s]

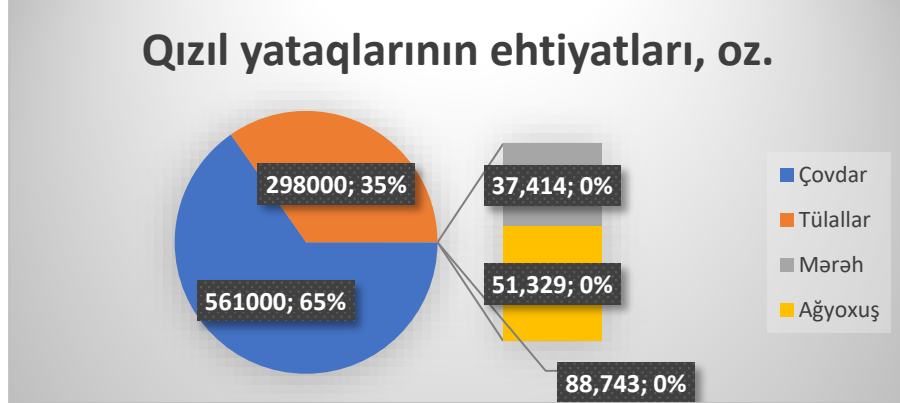
Zonanın ən məşhur təbii resursu kimi tanınan Naftalan nefti müalicəvi əhəmiyyətinə görə dünyada yeganə sayılan təbii resurslardan biridir. Tərkibində sürtgü yağlarının çəkisi çox yüksəkdir (0,930-0,960). Naftalan nefti sayəsində ərazidə turizmin inkişaf edir. [14]

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı, sənaye, meşə təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli torpaq resurslarına malikdir.[9] Dağətəyi və düzən ərazilərdə tünd boz-qəhvəyi, bataqlıq çəmən, bozqırlaşmış-çəmən, alçaq və orta dağlıq ərazilərdə dağ-qara torpaq, tünd dağ-boz-qəhvəyi, dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə torpaqları,

yüksək dağlıq torpaqları çimli və bozqırlaşmış dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Əsasən *üzümçülük, kartofçuluq, taxılçılıq, heyvandarlıq, maldarlıq, qoyunçuluq* üçün əlverişlidir. [10.11-14—s]

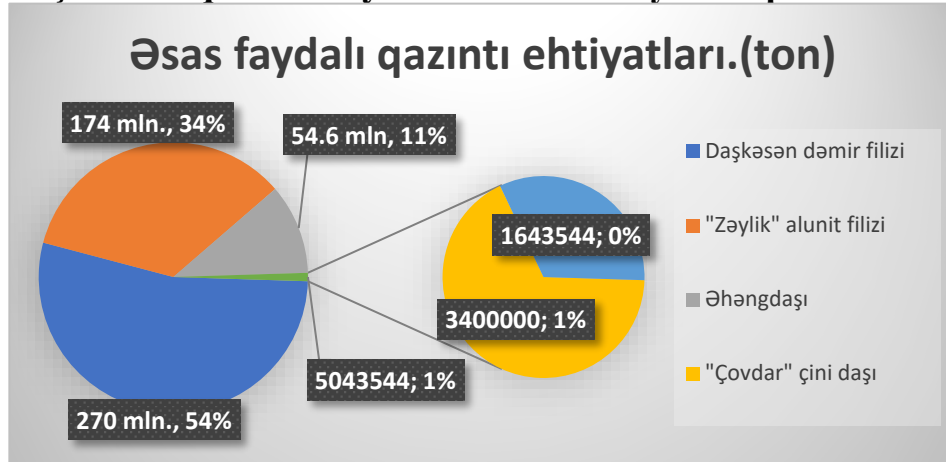
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu dəmir filizi və aluniti, əlavə olaraq əhəngdaşı, gips, sement, mərmər, kobalt kimi ən önəmli faydalı qazıntılara sahibdir.[9]

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun qızıl yataqlarının ehtiyatları.(Oz)

Daşkəsən rayonunda yerləşən Çovdar qızıl yatağının 561 min unsiyayaydək qızıl ehtiyatı vardır. Bu isə iqtisadi rayondakı ümumi qızıl ehtiyatlarının 65 faizini təşkil edir. Bu yataqdan şimalda isə Mərəh yatağı yerləşir onun qızıl ehtiyatı isə 37,414 unsiyadır. 2017-ci ildə kəşf edilmiş Ağyoxuş adlanan yatağın tərkibində “Ağyoxuş-1”, “Ağyoxuş-2”, “Ağyoxuş-3” yataqları vardır. Qızıl ehtiyatı 51,329 unsiya olaraq hesablanmışdır. Bundan əlavə Göygöl rayonunda Tüllalar qızıl yatağı 2022-ci ildən dövlət balansına alınmışdır. Yatağın qızıl ehtiyatları 298 min unsiya olaraq qiymətləndirilmişdir. [7]

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun əsas faydalı qazıntı ehtiyatları.(ton)

Daşkəsən dəmir filizi yataqları ölkədə ən məşhur yataqlardır. Daşkəsən dəmir filizi sahəsində “Şimal-şərq”, “Cənub-şərq”, “Şimal-qərb”, “Cənub-qərb”, “Dərdərə”, “Dəmirov” yataqları vardır. Ərazidə yeraltında 270 milyon ton filiz ehtiyatı var.

Zəylik alunit filizi yatağı kompleks və eyni zamanda yüksək tərkibli xammal olması səbəbilə mühüm təbii resurslardan biridir. Onun ehtiyatı 174 milyon ton olaraq qiymətləndirilmişdir. Bu yataq soda, gübrə, gil-torpaq istehsalında ən vacib xammal mənbəsidir.

Daşkəsən rayonunda qeyri-filiz yataqlarına aid olan *əhəngdaşı* yataqları vardır. Ümumi ehtiyatı 50,8 milyon ton olaraq qiymətləndirilmişdir. Metallurgiya sənayesi üçün daha çox əhəmiyyətlidir. “Xoşbulaq” əhəngdaşı yatağı burada ən böyük əhəngdaşı ehtiyatlarına malik olan yataqdır. Bundan başqa burada mərmərlənmiş əhəngdaşı yataqları da vardır ki, bu üzlük daşları üçün xammaldır. Qalıq ehtiyatı 3,8 milyon tondur. “Çovdar” *çini daşı* yatağını bu ərazidə yayılan qeyri-filiz yataqlarının ümumi ehtiyatı 3,4 milyon ton olaraq qiymətləndirilmişdir. Əsasən, keramik məmulatlar, odadavamlı materiallar, tikinti keramika, kağız sənayesi üçün xammal rolunu oynayır. Qalıq ehtiyatı 4654 min m³ olan “Yuxarı Ağcakənd” *gips yatağı* Goranboy rayonunda yerləşir. Gips yatağı sənaye sahələri üçün vacib rol oynadığından sənaye əhəmiyyəli sayılır. [7,8]

Nəticə

Belə nəticəyə gəlirik ki, rayon su, torpaq, filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntı resursları cəhətdən zəngindir. Bu ehtiyatların əhaliyə, dövlətin iqtisadiyyatına fayda verməsi üçün müxtəlif layihələr tərtib olunur. Bu yolla iqtisadi rayon özünü inkişaf etdirmək üçün addımlar atır. Təbii resursların istifadəsi zaman yaranan çətinliklərin və ekoloji problemlərin həlli üçün çalışılır. Gəncədə Alüminium istehsalı kompleksinin açılışı, Daşkəsəndə Qızıl-Mis emalı müəssisələrinin yaradılması çox vacib inkişaf siyasətidir. Yeni faydalı qazıntı yataqlarının aşkar olunması və onların istismara verilməsi məhsul istehsalı və ixracına, məşğulluğun artmasına, özəl investisiyaların cəlb olunmasına təkan verəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası - II cild. İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya.
2. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası - III cild. Regional coğrafiya.
3. Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri 2022. Bakı, ADSK 2022.
4. M.A.Müseibov. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası Bakı, 1998.
5. <https://report.az/multimedia/zelzele-neticesinde-yaranan-tebiet-mocuzesi-maralgol/>
6. <https://portal.azertag.az/az/node/10420>
7. <https://azergold.az/layihe/agyoxus-yatagi-agyoxus-qizil-yataqlari-qrupu>
8. <https://azertag.az/xeber/Prezident-Ilham-Aliyev-Daskesende-AzerGold-QSC-nin-CHovdar-Inteqreolunmus-Regional-Emal-Sahesinin-fealiyyeti-ile-tanis-olub-Dovletimizin-baschisi-Azerbaycan-Televiziyasina-musahibe-verib-YENILANI-B-VIDEO-1835737>
9. <https://www.azerbaijans.com/>
10. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/kb-rova-S-nub-r.pdf>
11. <https://standoffcase.ru/az/ratings/prirodno-resursnyi-potencial-regiona-resursnyi-potencial.html>
12. https://www.youtube.com/watch?v=gMuobKftyrl&ab_channel=REALTV
13. <https://www.movqe.az/news/sosial/12108.html>
14. <https://naftalansm.az/about/naftalan-oil>

Geographical position and natural resource potential of Ganja-Dashkasan economic region.

Turkan Mammadli

Master

Baku State University

mammadli.turkan.r@gmail.com

Summary. In recent years, natural resource potential is an important factor for the development of the country's economy. It creates conditions for the development of industries. The implementation of the policy required by the new era has had a positive effect on the economy. In this article, the geographical position of the Ganja-Dashkasan economic region and the potential of natural resources were analyzed. The location characteristics of natural resources by administrative regions are also shown. It is known that Ganja-Dashkasan region is generally more developed in terms of ore minerals. They plan to increase the resources that can be mined in the economic district to a higher level in the coming years. In this field, a number of projects have been drawn up and steps are being taken towards development. Ganja-Dashkasan economic region specializes not only in ore minerals, but also in non-ore minerals and various fields of agriculture. The natural resources of the region have given impetus to the development of metallurgy, processing industries, food and light industries in the area. At the same time, new mineral deposits were discovered and put into operation in the economic district. For such reasons, it is an important factor to investigate these areas from a scientific point of view. For this reason, the potential of the region's natural resources was analyzed in detail.

Key words: geographic location, minerals, resources, administrative region, land, river, viticulture.
Географическое положение и природно-ресурсный потенциал Гянджа-Дашкесанского экономического района.

Тюркан Мамедли
Владелец
Бакинский государственный университет
mammadli.turkan.r@gmail.com

Краткое содержание. В последние годы природно-ресурсный потенциал является важным фактором развития экономики страны. Это создает условия для развития промышленности. Осуществление политики, необходимой новой эпохе, оказало положительное влияние на экономику. В данной статье проанализировано географическое положение Гянджа-Дашкесанского экономического района и потенциал природных ресурсов. Также показаны особенности размещения природных ресурсов по административным районам. Известно, что Гянджа-Дашкесанский район в целом более развит в плане рудных полезных ископаемых. В ближайшие годы они планируют увеличить ресурсы, которые можно добывать в экономическом районе, до более высокого уровня. В этой области разработан ряд проектов и предпринимаются шаги в направлении развития. Гянджа-Дашкесанский экономический район специализируется не только на рудных, но и на нерудных полезных ископаемых и различных областях сельского хозяйства. Природные ресурсы области дали толчок развитию металлургии, перерабатывающей, пищевой и легкой промышленности в районе. В то же время в экономическом районе были открыты и введены в эксплуатацию новые месторождения полезных ископаемых. По этим причинам важным фактором является исследование этих областей с научной точки зрения. По этой причине был детально проанализирован потенциал природных ресурсов региона.

Ключевые слова: географическое положение, полезные ископаемые, ресурсы, административный район, земля, река, виноградарство.

UOT- 91; 911.3; 913(479.24).

ŞİRVAN – SALYAN İQTİSADİ RAYONUNUN KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mələk Məlikova
Magistr
Bakı Dövlət Universiteti
melekmelikova0@gmail.com

Xülasə. Regionların inkişafına dair uğurla icra edilən Dövlət Proqramları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində inkişafın yeni əsaslarını yaratdı, tərəqqi prosesini növbəti uğurlu mərhələyə keçirdi. Məqalədə iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatı sahələri üzrə əvvəlki illər ilə göstəriciləri cədvəllərdə göstərilərək təhlil olunmuşdur. Potensial ehtiyatlar üzrə yeni yaradılan və yeni yaradılması planlaşdırılan müəssisələrin

inkışaf strategiyasına da toxunulmuşdur. Şirvan- Salyan iqtisadi rayonu üçün tərtib olunaraq həyata keçirilən təbirlər təbii şəraitdən aslı olaraq daha çox məhsuldarlıq əldə edərək idxal və ixrac tələbatımızı ödəməkdir. Eyni zamanda iqtisadi rayon üçün potensial ehtiyatlara uyğun olaraq əkinçilik məhsullarının yeni sortlarının əkilməsi hyata keçirilmişdir. Bütün bu tədbirlərin daha əhəmiyyətli tərəflərindən biri isə Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması olmuşdur.

Statistik göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, iqtisadi rayonda buğda, paxlalı bitkilər və şəkər çuğunduru üzrə əkin sahələri artmışdır . Beləki, iqtisadi rayonda 2015-ci ildə şəkər çuğunduru üzrə əkin sahələri 695 hektar olubsa, 2021-ci ildə bu rəqəm 51% artaraq 1353 hektara çatmışdır. Daha kəskin artım dinamikası isə Biləsuvar və Hacıqabul rayonlarında olmuşdur. Keçən son 6 il ərzində sənaye məhsulunun dəyəri 13 dəfə artaraq 56236,0 min manat olmuşdur. Şirvan – Salyan iqtisadi rayonunda sənaye müəssisələrinin faiz göstəricisi, ölkə üzrə ümumi göstəricinin 4%-ini təşkil edir.

Giriş. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 yanvar tarixli 500 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkışafı Dövlət Proqramı”nın icrası məqsədləri üçün həmin Dövlət Proqramında göstərilmiş iqtisadi rayonların bölgüsünə əsasən 14 iqtisadi rayondan biri də Şirvan-Salyan İqtisadi rayonudur. Sahəsi 6,08 min km², 2022- ci ilin son statistik hesablanamsına əsasən əhalisinin sayı 504,3 min nəfərdir. Tərkibinə Respublika əhəmiyyətli Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan inzibati rayonları daxildir. Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunun yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyi digər bir çox sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının ərazi üzrə formalaşaraq inkışaf etməsinə şərait yaratmışdır.

İqtisadi rayonun kənd təsərrüfatında payının artmasına səbəb olmuşdur. Ən yüksək artımşəkər çuğunduru əkinində olmuşdur. Keçən 6 il ərzində iqtisadi rayon üzrə şəkər çuğunduru əkin sahələrinin sahəsi 51 % artaraq, 1353 ha ərazi əhatə etmişdir. Pambıq və payızlıq və yazlıq buğda üzrə əkin sahələrində 45 % artım müşahidə olunmuşdur. Ölkə üzrə pambıq sahələri 100.6 min hektar ərazi əhatə edir. İqtisadi rayon ümumi respublika üzrə pambıq sahələrinin faiz göstəricisinin 21 %-ni əhatə edir. Üzüm və giləmeyvə bağlarının shəsində olan artım texniki bitkilər qədər olmasa da, illər üzrə dəyişən silsilə ilə genişlənmişdir. İqtisadi rayon üzrə iqlim, iqtisadi və digər səbəblərdən bostan bitkiləri və kartıf əkinlərində xeyli azalma müşahidə edilmişdir. Xüsusən də bostan bitkilərinin əkinində 47 % azalma özünü göstərmişdir. [4]

Cədvəl 1.

Şirvan – Salyan iqtisadi rayonu üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin illər üzrə sahə göstəricisi

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi, ha							
		2015	2017	2018	2019	2020	2021
1	Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər	100617	108888	143946	122105	108844	111423
2	Payızlıq və yazlıq buğda	24967	36826	63862	49962	33909	36406
3	Pambıq	3722	30719	27355	20533	21303	21823
4	Şəkər çuğunduru	695	1086	803	204	770	1353
5	Dən üçün günəbaxan	805	828	592	1182	119	170
6	Kartof	740	689	800	710	703	715
7	Tərəvəz	5167	3976	3181	3625	3372	3405
8	Bostan bitkiləri	2961	2274	2044	1988	1736	1588
9	Bağlar və giləmeyvəliklər	4119	4445	4704	4865	4875	4838
10	Üzüm bağları	1372	1423	1416	1427	1415	1421

Heyvandarlıq istiqamətində artım prosesi olmamışdır. İribuynuzlu mal- qara, qoyun və keçilərin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Son illərdə arıçılıq istiqamətli tədbirlər planının hazırlanaraq həyata keçirilməsi istiqamətinə əsasən arı ailələrinin sayında ciddi artım olmuşdur. Əgər 2015 – ci ildə iqtisadi rayonda 487 arı ailəsi mövcud olmuşdursa 2021 – ci ildə bu rəqəm 5578-ə qalmışdır. Salyan, Neftçala və Şirvanda Sarı Qafqaz cinsinə məxsus arı ailələri ərazi üzrə yayılmışdır. [2]

Salyan rayonunda 2021-ci ilin yanvar-dekabr aylarında kənd təsərrüfatı üzrə məhsul buraxılışının həcmi 189356,7 min manat təşkil edib. Onun da 97068,3 min manatı heyvandarlıq, 92288,4 min manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşüb. 2020-ci ilin yanvar-dekabr aylarında isə kənd təsərrüfatı üzrə məhsul buraxılışının həcmi 176616,2 min manat təşkil edib ki, onun da 93570,5 min manatı heyvandarlıq, 83045,7 min manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür. 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə məhsul buraxılışının həcmi 12740,5 min manat yəni 7,2 faiz artıb. Salyan Ərazi Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin əhatə etdiyi rayonlar üzrə bu il 124 min hektardan təxminən 226 min ton taxıl yığılmışdır.

Salyan Ərazi Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin əhatə etdiyi rayonlar üzrə bu il 124 min hektardan təxminən 226 min ton taxıl yığılmışdır.

Ötən ilin yekunlarına görə ən yüksək məhsuldarlıq göstəricisi qeydə alınmış Salyan rayonunda bu il də pambıq sahələrinin həcmi artıb. 2020-ci ildə Salyanda 5 min hektar sahədə pambıq əkini aparılıb, fermerlər mövsümün sonunda tədarük məntəqələrinə 20 min tondan artıq pambıq təhvil veriblər. Bu il isə rayonda 6124 hektar sahədə pambıq əkilib. Sahələrdə aparılan monitorinqlər Salyan rayonunun bu il də orta məhsuldarlıq göstəricilərinə görə ilk yerlərdə qərarlaşacağını göstərir. Rayonun Boranıkənd kəndində açıq sahədə keçirilən görüşdə qrafikə uyğun aqrotexniki qulluq tədbirlərinin aparılması, suvarma məsələləri, fermerlərin gübrə,

dərman və texnika ilə təchizatı, bitki mühafizə tədbirləri, pambıqçılığa dövlət dəstəyinin daha da gücləndirilməsi istiqamətində plan hazırlanıb. Beləki, pambıqçılıq fermerlərin gəlirlərinin artmasında mühüm rol oynadığı kimi, kənd əhalisi arasında məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə də ciddi təsir göstərir.[7] Son illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün tətbiq olunan güzəştlər pambıqçılığın inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsində mühüm rol oynamış, bu sahəyə investisiyaların cəlb olunmasına və pambıq istehsalına marağı artırmışdır.

Şirvan- Salyan iqtisadi rayonunda son illər üzrə bağlar və giləmeyvəliklərində sayında olan müsbət dəyişkənlik nəzrə çarpır. Bu istiqamət üzrə iqtisadi rayonun xüsusi ilə Biləsuvar və H acıqabul rayonları seçilir. Biləsuvar rayonunda alma bağlarının sahəsi 44.2 ha, Neftçala rayonunda isə 35.4 ha ərazi sahəsi əhatə edir. Hacıqabul rayonu isə ərik və nar bağlarının sahələrinin sayına görə xüsusi yer tutur. Hacıqabulda təsərrüfatın digər sahələri ilə yanaşı, bağçılığın inkişafına da xüsusi diqqət yetirilir. Bunun sayəsində də rayonda hər il yeni-yeni bağçılıq təsərrüfatları yaradılır, meyvə istehsalı artır

Təsərrüfatın bu sahəsi ilə məşğul olan fermerlər hər il meyvə bağlarından 100 tonlarla məhsul istehsal edərək bazarlara çıxarır və emal müəssisələrinə göndərirlər. Hazırda rayonda həyətəyən sahələrlə birlikdə 1610.3 hektar meyvə bağı var. Cari təsərrüfat ilinin ötən ayları ərzində bu bağlardan 13 min 909.3 ton meyvə tədarük olunub. Bağbanlar ən yüksək nəticəni nar bağlarından əldə ediblər. Onlar becərdikləri 1228 hektar nar sahəsindən bu günə kimi 9 min 324 ton məhsul yığıblar. Hər hektarın məhsuldarlığı 76 sentner olub. Yığılan narın üçdə iki hissəsi rayonun Udulu kəndində fəaliyyət göstərən fermerlər tərəfindən tədarük edilib. [3]

Neftçala rayonunda 2022 – ci ilin ümumi məhsulun 64,6 milyon manatı və ya 41,3 faizi kənd təsərrüfatının payına düşür. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin və “Az Varvara” MMC-nin birgə təşkilatçılığı ilə Neftçala rayonunda nəre balıq körpələrinin Kür çayına buraxılması həyata keçirilib. “Az Varvara” MMC-nin Balıqyetişdirmə Təsərrüfatında yetişdirilmiş çəkisi 40 qramadək olan minlərlə balıq körpəsi xüsusi avadanlıqlar vasitəsi ilə çaya ötürülüb.

Qeyd edək ki, oktyabr ayının sonunadək, ümumilikdə 30 minədək balıq körpəsinin Kür çayına buraxılması planlaşdırılır. Bu cür tədbirlərin keçirilməsində məqsəd ölkənin təbii su hövzələrində balıq populyasiyasını tənzimləmək, balıq məhsullarını əhalinin tələbatına uyğunlaşdırılmaq və onların qorunmasının vacibliyini təşviq etməkdir. [5]

Nəticə. İqtisadi rayonda əkinçilik istiqamətli məhsuldarlıq özünü ən çox pambıq əkinində göstərməkdədir. Beləki, 2015-ci ildə Şirvan-Salyan iqtisadi rayon üzrə məhsuldarlıq 19,3 sentner/ha olmuşdur. 2016-cı və 2017-ci illər ərzində müəyyən səbəblərə görə məhsuldarlıqda olan azalma özünü göstərsə də, 2019-cü ildə 50-% artım baş verərək 30,8 sentner/ha məhsuldarlıq götürülmüşdür. Bu sahə üzrə dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi üzrə qiymətləndirilir. Son 10 ildə ən yüksək məhsul yığımını 2020-ci ildə olsa da, növbəti il üçün yenidən azalma özünü göstərdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası – II cild. İqtisadi, social və siyasi coğrafiya.
2. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası – III cild. Regional coğrafiya.
3. Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Bakı – 2022, 771 səh.
4. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. Bakı – 2022, 302 səh.
5. . <http://eco.gov.az/index.php?pg=508>
6. . <http://www.bilesuvar-ih.gov.az/az/news/645.html>
7. <https://agro.gov.az/az/news/kend-teserruefati-naziri-inam-kerimov-salyanda-aciq-sahede-pambiqci-fermerlerle-goerues-kecirib>
8. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
9. <http://shirvan-ih.gov.az/az/page/3.html>
10. <https://www.agro.gov.az/az/news/aqrolznq-asc-nn-nmaynd-heyt-salyanda-fermerlrl-grb>

Development characteristics of rural economy of Shirvan-Salyan economic region.

Malak Malikova

Master

Baku State University

melekmelikova0@gmail.com

Summary.

Successfully implemented state programs on the development of regions created new foundations for development in different regions of Azerbaijan, and moved the progress process to the next successful stage. In the article, the indicators of previous years in the agricultural fields of the economic region were shown in tables and analyzed. The development strategy of newly created and newly planned enterprises on potential reserves was also touched upon. The arrangements designed and implemented for the Shirvan-Salyan economic region are to meet our import and export needs by getting more productivity from the natural conditions. At the same time, the planting of new varieties of agricultural products was carried out in accordance with the potential resources for the economic region. One of the more important aspects of all these measures was the opening of new jobs in the Shirvan-Salyan economic district and increasing the employment level of the population.

According to the statistical indicators, we can say that the cultivated areas of wheat, legumes and sugar beet have increased in the economic region. Thus, in 2015, sugar beet cultivation areas in the economic region were 695 hectares, and in 2021, this number increased by 51% and reached 1353 hectares. A sharper growth dynamics occurred in Bilasuvar and Hajigabul regions. During the last 6 years, the value of the industrial product increased 13 times and reached 56236.0 thousand manats. The percentage indicator of industrial enterprises in the Shirvan-Salyan economic district is 4% of the total indicator for the country.

Особенности развития сельской экономики Ширвано-Сальянского экономического района.

Малак Маликова

Магистр

Бакинский государственный университет

melekmelikova0@gmail.com

Краткое содержание.

Успешно реализованные государственные программы по развитию регионов создали новые основы для развития в различных регионах Азербайджана и перевели процесс прогресса на следующий успешный этап. В статье приведены в таблицах и проанализированы показатели прошлых лет по сельскохозяйственным полям экономического района. Также была затронута стратегия развития вновь создаваемых и вновь планируемых предприятий по потенциальным резервам. Мероприятия, разработанные и реализованные для Ширвано-Сальянского экономического района, должны удовлетворить наши потребности в импорте и экспорте за счет получения большей производительности от природных условий. При этом посадка новых сортов сельскохозяйственной

продукции осуществлялась в соответствии с потенциальными ресурсами экономического района. Одним из наиболее важных аспектов всех этих мер было открытие новых рабочих мест в Ширвано-Сальянском экономическом районе и повышение уровня занятости населения.

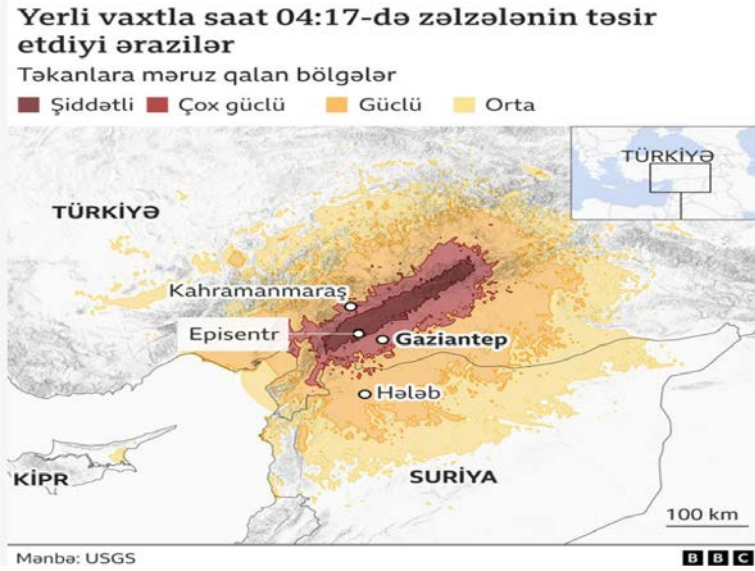
По статистическим показателям можно сказать, что в экономическом районе увеличились посевные площади пшеницы, зернобобовых и сахарной свеклы. Так, в 2015 году площади посевов сахарной свеклы в экономическом районе составляли 695 га, а в 2021 году это число увеличилось на 51% и достигло 1353 га. Более резкая динамика роста наблюдалась в Билясуварском и Гаджигабульском районах. За последние 6 лет стоимость промышленной продукции увеличилась в 13 раз и достигла 56236,0 тыс. манатов. Процентный показатель промышленных предприятий Ширвано-Сальянского экономического района составляет 4% от общего показателя по стране.

XXI ƏSRİN FƏLAKƏTİ. TÜRKİYƏDƏ BAŞ VERMİŞ ZƏLZƏLƏ VƏ ONUN ÖLKƏNİN İQTİSADI VƏ SOSIAL HƏYATINA TƏSİRİ

Babakışiyeva Firuzə
BDU, Coğrafiya fakültəsi
IV kurs, bakalavr
firuzebabakisiyeva@gmail.com

Bir neçə tektonik qırılma xətlərinin yaxınlığında yerləşən Türkiyə dünyanın ən aktiv zəlzələ zonalarından biridir. Ölkənin çox hissəsi Anadolu tektonik ərazisində yerləşir. Bu ərazi isə Avrasiya, Afrika və Ərəb tektonik lövhələrinin arasında yer tutur. Ekspertlərin fikrincə, bölgənin ən böyük - Avrasiya və Afrika lövhələri yer dəyişdirdikcə, Türkiyənin ərazisi də sıxılır. Bu isə zəlzələ və təkanların tez-tez baş verməsinə gətirib çıxarır. Türkiyənin Fəlakət və Fövqəladə Hallar Agentliyi 2022-ci ildə 22 mindən çox təkan qeydə alıb. Onlardan çoxu öldürücü həddə olur. Ən çox insan tələfatı ilə nəticələnən sonuncu ağır zəlzələ 1999-cu ildə İzmitdə 7.6 bal gücündə olmuşdu. Həmin təbii fəlakət nəticəsində 17 mindən çox insan həlak olmuşdu. Çox təəssüf ki, belə dağıdıcı zəlzələlərdən biri də 2023-cü ilin 6 fevral tarixində yerli vaxtla səhər saat 04:17-də baş verdi. Türkiyənin cənub-şərq bölgəsində - Kahramanmaraşın Pazarcık və Elbistan qəsəbələrində bir-birinin ardınca baş verən 7,7 və 7,6 bal gücündə zəlzələlər təəssüf ki, bütün ölkəni dərinədən sarsıtdı. Fəlakətin İdarə Olunması Agentliyinin (AFAD) bu zamana qədərki statistik məlumatlarına əsasən, ölənlərin sayı 40 minə yaxınlaşıb, yaralıların sayı isə 100 minə keçib. Zəlzələlər Türkiyə və Suriyanın şimal-qərb bölgəsində böyük dağıntılara səbəb olub. Zəlzələ əsasən, Adıyaman, Kilis, Osmaniye, Qaziantep, Malatya, həmçinin Şanlıurfa, Diyarbəkir, Adana və Hatayda baş verib ki, burada 2 milyona yaxın suriyalı qaçqın da daxil olmaqla 13,5 milyon insan yaşayır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, Türkiyə və Suriyanın təsirlənmiş bölgələrində 1,4 milyonu uşaq olmaqla 23 milyona yaxın insan yaşayır. İdlib, Afrin və Hələb kimi bölgələrdə 10 minə yaxın adam həyatını itirib. Türkiyə və Suriyanı silkələyən zəlzələnin episentri Türkiyənin cənub-şərqində yerləşən Qaziantep şəhəri

yaxınlığında olduđu qeyd olunur. Lakin 7.8 bal gücündə olan zəlzələ ölkənin hər yerində, eləcə də Suriya, Livan, Kipr və İsraildə də hiss edilib.

Şəkil 1. Türkiyədə baş vermiş zəlzələnin episentri

"Əsrin fəlakəti" olaraq xarakterizə edilən zəlzələlər təkcə Türkiyənin deyil, dünyanın da gündəmini dəyişib. Beynəlxalq aləm hər gün zəlzələ bölgəsindən daxil olan xəbərləri həyəcanla izləməklə yanaşı, nəticələrin aradan qaldırılması üçün əlindən gələn yardım və dəstəyi göstərmişdir. Seysmoloqların onilliyin ən dağıdıcı zəlzələsi kimi qeyd etdikləri fəlakət tək Türkiyənin deyil, türk və müsəlman dünyasının tarixinə də qara hərflərlə yazılacaq. Zəlzələnin təsiri o qədər böyük olub ki, yeraltı təkanlar Misir, Livan, Suriya, İraq və İrana qədər uzanan geniş məsafədə hiss edilib. Təbii fəlakət Livanda evlərə ziyan vurub, İraq və İranda evlər silkələnib, Misirdə insanlar özlərini evlərindən çölə atıblar. Zəlzələ zonasının sahəsi 108 min 812 kvadrat kilometrə çatıb. Müqayisə üçün bildirək ki, bu ərazi Bolqarıstanla bərabər, Danimarkadan və Niderlanddan isə üç dəfədən çox böyükdür.

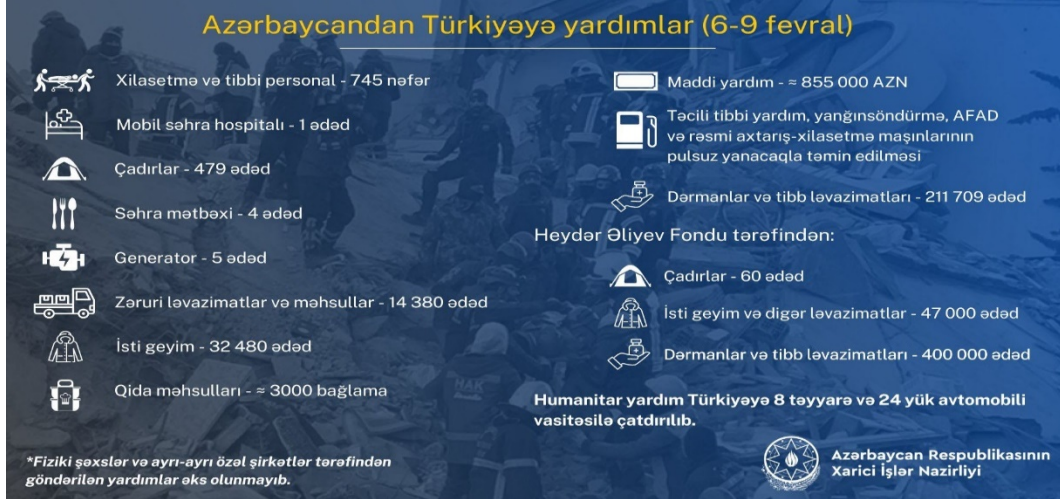
Zəlzələdən zərər çəkən əhali sayı 13 milyon 500 min nəfəri keçib. Bu əhali Bolqarıstan, Tunis, Belçika, İordaniya, Çexiya, İsveç, Yunanıstan, Portuqaliyanın əhalisindən çoxdur. Zəlzələnin episentri də çox üzdə - 7 kilometr dərinlikdə olub. Müqayisə üçün 2011-ci ildə Yaponiya zəlzələsinin episentrinin 30 km, 1960-cı ildə Çili zəlzələsinin episentrinin 33 km, 1952-ci ildə Rusiyadakı Kamçatka zəlzələsinin episentrinin isə 21,6 km dərinlikdə olduğunu qeyd edək. Zəlzələnin yaratdığı enerji 132 atom bombasına yaratdığı təsirə bərabər olub.

Şəkil 2. Zəlzələ nəticəsində yararsız hala düşmüş binalar

Yuxarıdakı rəqəmlərdən və müqayisələrdən də göründüyü kimi, qardaş ölkə misli görünməmiş fəlakətlə üz-üzə qalıb. Zəlzələnin ilk anından bölgəyə göndərilən axtarış-xilasetmə qruplarının sayına gəldikdə, bu rəqəm 31 mindən çox olub, yardım üçün müraciət edən ilk ölkə isə məhz Azərbaycan olub.

Digər ölkələrdən gələn axtarış-xilasetmə personalının sayı da 8 mini ötüb. Bunlardan başqa, yerli təhlükəsizlik və yerli dəstək qruplarına təyin edilmiş personalla birlikdə sahədə çalışanların sayı 166 mini keçib.

Şəkil 3. 6-9 fevral tarixlərində Azərbaycandan Türkiyəyə göndərilmiş yardımlar.

Zəlzələnin Türkiyənin iqtisadiyyatına təsiri. Dağıdıcı zəlzələ təbii ki, Türkiyə iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşməmişdir. İlk qiymətləndirmələrə görə, zəlzələ Türkiyənin iqtisadi artım tempini 2 % azalda bilər. Buna baxmayaraq, əksəriyyət 1999-cu ildə baş vermiş zəlzələdə olduğu kimi Türkiyənin bu sınaqdan da zəifləmədən çıxacağına əmindir. 1999-cu il zəlzələsi Türkiyə iqtisadiyyatının 35 %-nin formalaşdığı ərazilərdə baş vermişdi, son zəlzələ isə qardaş ölkə iqtisadiyyatının 10 %-nin cəmləşdiyi coğrafiyadadır. Əgər 1999-cu il zəlzələsi daha çox sənayeləşmiş zonada idisə, bu dəfə nisbətən az sənayeləşmiş ərazini əhatə edir. Nəhayət, Türkiyə 1999-cu ilə nisbətən indi daha güclü iqtisadiyyata malikdir. Əgər 1999-cu ildə Türkiyədə ÜDM-in həcmi 256 milyard dollarıydısa, indi bu rəqəm 819 milyarddır. Bu baxımdan, qardaş ölkənin fəlakətin nəticələrini aradan qaldırma gücündə olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Zəlzələlərin nəticələri həm də Türkiyə büdcəsinin gəlirlərinin 10,4 milyard dollar azalmasına gətirib çıxarıb. Əmək itkiləri Türkiyə iqtisadiyyatına 2,9 milyard dollara qədər ziyan vuracağı qeyd olunmuşdur. Türkiyə zəlzələnin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün xarici borclanmaya da getməli ola bilər. Hazırda ölkənin xarici borcunun ÜDM-ə nisbəti 34 %-dir. Beynəlxalq ekspertlər bu rəqəmin ilin sonunda 43 %-ə yüksələcəyini gözləyir. Ekspertlərin fikrincə, zəlzələnin iqtisadiyyata təsirinin tam aradan qaldırılması illər çəkəcək. Unutmaq olmaz ki, Türkiyə iqtisadiyyatı onsuz da son illər o qədər də yaxşı günlər yaşamır. Bu baxımdan, zəlzələnin vurduğu zərər və bərpa prosesinə ayrılan xərclər ölkə iqtisadiyyatını daha çətin duruma sala bilər. Türkiyə hökuməti təcili yardım

fəaliyyətinə, ilkin olaraq, 100 milyard türk lirəsi dəyərində büdcə ayırıb. Bu, təxminən 9 milyard manat vəsait deməkdir.

Zəlzələnin əhatə dairəsini görməyə imkan verən göstəricilərdən biri də ölkədə tükədilən elektrik enerjisidir. Rəsmi açıqlamaya görə, zəlzələdən sonra Türkiyədə günlük elektrik enerjisi istehlakı ötən həftənin eyni günü ilə müqayisədə 11 % azalıb.

Türkiyədə **ÜDM-un formalaşmasında zəlzələ bölgələrinin payı 9.3 %-dir.** Müxtəlif sektorlarda bu göstərici daha yüksəkdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalında zəlzələ baş verən bölgənin payı 14.3 %-dir. Başqa deyimlə, ölkədə yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsullarının, dəyər olaraq, 1/7-i bu 10 bölgənin payına düşür. Zəlzələ olan ərazilərin ölkə sənayesindəki payı isə 11.1 %-dir. Türkiyə iqtisadiyyatından ötrü önəmli sayılan turizm sektorunda isə bölgənin payı nisbətən az-1 %-dir.

Ancaq ekspertlər düşünürlər ki, zəlzələ Türkiyənin bütün turizm sektoruna təsir göstərəcək, axı indiki yas ortamı üzündən yaxın dövrlərdə daha az sayda turist buraya gələcək. Bu baxımdan, zəlzələnin turizm sektoruna təsiri həmin bölgənin payından daha çox olacaq.

Zəlzələ olan bölgələrin Türkiyənin ixracatındakı payı 8.5 %-dir. Ötən il Türkiyənin toplam ixracının 254 milyard dollar olduğu yada salınsa, söhbət azı 20 milyard dollardan gedir. Müqayisə üçün bu, Azərbaycanın 2022-ci ildə neft satışından qazandığı gəlirdən daha böyük rəqəmdir. Ekspertlərin qənaətinə, 2023-cü ildə bölgənin toplam ixracında bir neçə milyard dollar dəyərində azalma baş verəcək.

Zəlzələ baş verən bölgələrdən ikisi – Qaziantəp və Hatay Türkiyənin ən çox ixrac gerçəkləşdirən ilk 10 bölgəsi arasındadır. Ötən il təkcə Qaziantəp bölgəsində ixrac göstəricisi 10.52 milyard dollar olub. Bu o deməkdir ki, Türkiyənin ixracatının 4.4 %-i yalnız Qaziantəp bölgəsinin payına düşür. Zəlzələnin ən çox zərər vurduğu yerlərdən olan Hatayda isə ötən il 3.56 milyard dollarlıq ixracat olub. Müqayisə üçün, həmin müddətdə Azərbaycan Respublikasının toplam neftdənkənar ixracatı daha az-3 milyard dollardır. Zəlzələ bölgələrində yerləşən Adana və Qəhrəmanmaraşda da illik ixrac 1 milyard dolları aşır.

Ölkədə baş verən zəlzələdən sonra türk lirəsi də dəyərsizləşib və dollar önündə yeni antirekord qeydə alınıb. Hazırda Türkiyədə **1 dollar 18.83 lirədir.** İqtisadi gözləntilərin pisləşməsi ölkənin qiymətli kağızlar bazarına da mənfi təsir göstərib. Səhmləri İstanbul birjasında emissiya edilən ən böyük 100 şirkətdən 84-ü zəlzələdən sonra dəyər itirib.

Zəlzələ ölkənin logistika infrastrukturlarının fəaliyyətində də dayanmalara səbəb olub. Türkiyənin əsas neft ixrac məntəqəsi və Azərbaycan neftinin də Avropaya açılan qapısı sayılan Adanadakı Ceyhan limanında zəlzələ üzündən əməliyyatlar dayandırılıb. Azərbaycanla yanaşı, İraq nefti də buradan ixrac edilir. Bölgənin digər vacib logistika mərkəzi İskəndərün limanında isə zəlzələ yanğın törədib və bu üzədən limanın fəaliyyəti dayandırılıb.

Göründüyü kimi Türkiyədə baş vermiş zəlzələ nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına dəymiş bütün bu zərərlərin aradan qaldırılması uzun bir müddət çəke bilər, lakin biz əminik ki, Türkiyə həm öz iqtisadi potensialı, həm də qardaş ölkələrin

dəstəyi nəticəsində tezliklə öz iqtisadi durumunu bərpa etməklə bərabər, inkişaf da etdirəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://oxu.az/economy/697862>
2. <https://www.bbc.com/azeri/articles/c3g4q8v7d35o>
3. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2023/02/17/srin-f-lak-ti-turkiy-z-lz-l-l-ri-v-yardimlar-1947664>
4. <https://report.az/region-xeberleri/bloomberg-zelzelenin-turkiye-iqtisadiyyatina-vurdugu-ziyan-84-milyard-dollar-kece-biler/>
5. <https://reliefweb.int/report/turkiye/turkey-earthquake-emergency-situation-report-17022023>
6. https://pressklub.az/news_az/zelzelenin-turkiye-iqtisadiyyatina-vurdugu-ziyanin-berpasi-iller-aparacaq/
7. <https://report.az/xarici-siyaset/rusiya-xin-bascisi-regional-tehlukesizlik-hem-ikiterefli-hem-de-coxterefli-munasibetlerimizde-aktual-movzu-kimi-qalir/>

MINERAL RESOURCES AND ECONOMICAL DEVELOPMENT OF THE TERRITORIES FREED FROM OCCUPATION

Hokuma Orujova

Student, bachelor, 3rd year

orujovah@gmail.com

Summary: *The article examines the distribution of mineral resources of the territories freed from occupation and the ways of development of the region in the current conditions. For this purpose, the existing potentials of Karabakh and the state of their use due to the occupation of almost 30 years are studied. The objective realities of increasing the use of the potential of the region after the liberation of the occupied territories are considered. The new economic zoning in Azerbaijan is of strategic importance and in this regard, the ways of development of Karabakh economic region in the near future are considered.*

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Karabakh economic region, mineral resources, raw material base, aspects of regional development, assessment of economic potential*

As a result of the successful military and strategic policy of the President of the Republic of Azerbaijan, the territories of Nagorno-Karabakh and the surrounding districts of Lachin, Kelbajar, Gubadli, Zangilan, Djebrail, Agdam, Fizuli were liberated from the Armenian occupation. Despite its small area, the territory has a significant mineral resource base. The territory of Karabakh is known for its Zaghlik alunite, Dashkesan iron and marble, Filizchay polymetallic ores, Paragachay molybdenum and Gyumushli lead. The area is also very rich in various types of construction materials, which are of great importance in industry and construction of Azerbaijan. Large reserves of such materials are found in deposits Chobandag (140 million tons of limestone and 20 million tons of clay), Shahbulag (25 million tons of clay), Boyahmedli (45 million tons of clay) and other deposits located in Aghdam region. There are also large deposits of large building stone in Khankendi and marble in Kharov. A comprehensive and systematic approach to the effective use of existing resources and economic potential in general can improve economic sustainability in the country.

After the liberation of Karabakh, the consideration of various options and directions of a more objective assessment of the potential and path of development of the region began. On the basis of the administrative measures carried out to increase the productivity and rationality of the management system in the regions of the country, serious changes took place and a new geography of economic zoning was carried out. According to Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on July 7, 2021 a new division of economic regions of the Republic of Azerbaijan was approved and two new economic regions were created:

- 1) Karabakh economic district.
- 2) East-Zangezur economic district.

The formation of these economic areas is based on historical realities. electricity transmission. Powerful systems of natural gas and drinking water supply are being created. International airports, international highways and railroads are under construction, the foundation of the largest Aghdam Industrial Park is laid. The richest natural resources - minerals of Karabakh and its strategic importance not only in Azerbaijan, but in the whole region - contribute to all that. Except for internal economic policy it is necessary to take practical measures for objective estimation of damage caused to economy of Azerbaijan due to illegal exploitation of mineral resources in Karabakh occupied by Armenians and a number of foreign companies which illegally took part in robbery of natural wealth of Azerbaijan during 30 years. According to the head of the National Geological Survey Service of Azerbaijan, the total value of mineral reserves registered in the period before the occupation of Karabakh is estimated at nearly 50 billion AZN.

It is worth mentioning that apart from illegal exploitation of mineral resources of the region, as a result of the occupation 900 settlements, 150 thousand houses, 7 thousand public buildings, 693 schools, 695 medical institutions, 855 kindergartens, 6 thousand industrial and agricultural enterprises, 160 bridges, 2.3 thousand km of water pipes, 2000 km of natural gas communications, 15 thousand km of electric lines, 280 thousand hectares of forest area and 1 million ha of agricultural arable land were destroyed. As a result, in the liberated territories of the country, intensive work on the restoration and revival of villages, settlements and towns is carried out, as a result of which new jobs and sources of added value are created to accelerate the rate of growth of the national economy. According to the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan of January 4, 2021 the composition of the Supervisory Board of "Karabakh Revival Fund" was approved which contributed to intensification of the reconstruction works in Karabakh by organizing and carrying out complex measures.

In addition to raw material resources, Karabakh has large reserves of minerals and water resources. Thus, the reserves of mineral waters in the region can contribute to the creation of new processing facilities in this industry, the organization of a modern hub in the tandem: beverage production, tourism and recreation.

In addition, a number of productive and promising areas of agricultural development are traditionally concentrated in the Karabakh economic region - cotton growing, grain growing, livestock breeding, silkworm breeding, etc. The new

zoning and organization of the regional management structure and form will allow more effective and productive use of the available economic potential in the Karabakh economic region.

A sustainable transport infrastructure is necessary for the realization of the economic potential of liberated territories. Therefore, one of the main directions of the restoration program for the liberated territories is the establishment of a comprehensive transport infrastructure. The Fuzuli International Airport, the first airport in Karabakh, has already been built, and test flights have been carried out. The runway at this airport is 3,000 meters long and 60 meters wide. In addition, on October 20, 2022, the Zangelan International Aeroport was opened. Foundation for the other International Airport in the Lachin district of Karabakh was also laid. Along with airports, Azerbaijan has also commenced work on restoring and expanding the network of local highways and railroads in liberated territories. Some highways have already been put into operation. These roads will enable access to Karabakh from the northern, eastern, and southern directions, transforming it into the transportation hub in the region.

The Republic of Azerbaijan, due to the industrial potential of Karabakh, can significantly increase the export of mineral resources, including the export of precious metals, as they play a leading role in the economy of the country. Their exploitation can significantly develop the mining industry, the income from which can be attributed to the profits of the non-oil sector. In the Karabakh economic region also priority development will be strengthened in the areas of agriculture and in the agricultural sector as a whole the substantial development of the agro-industrial complex, agricultural parks.

Azerbaijan has defined conceptual approaches and priorities for the restoration and revival of the liberated territories from the Armenian occupation, and all work is based on the best international practices and high technologies. One of the main goals of the restoration of Karabakh is to bring its share in the Azerbaijani economy back to pre-occupation levels. The economic development of the Karabakh and East Zangazur economic regions and their access to the international north-south and east-west transport corridors will also transform Karabakh into the economic driver of the entire South Caucasus.

References

1. Хоштария, Н.. Экономический потенциал Карабаха после деокупации – мнение эксперта. 30.01.2019. https://moscow-baku.ru/opinions/aktualno/ekonomicheskij_potentsial_karabakha_posle_de_okkupatsii_mnenie_eksperta/
2. Efendieva Z.J., Khalifazade Ch. M. Economic problems and environmental challenges in one mining in Azerbaijan. 2018. <https://doi.org/10.1134/S1062739118013486>
3. Гусейнова, Н.Э., Яхьяева, А.Ю., Алиев, Ш.Т. Проблемы повышения инвестиционной привлекательности Карабахского региона Азербайджана и пути их решения. II International Scientific and Practical Conference current issues and prospects for the development of

- scientific research held on May 7, 2021 in Orléans, France.
<https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/8.05.2021/534>.
4. <https://aircenter.az/en/single/with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-789>
 5. Post-war Prospects for Nagorno-Karabakh. June 9, 2021.
<https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/264-post-war-prospects-nagorno-karabakh>
 6. Шавельева, В. Стоимость полезных ископаемых Нагорного Карабаха до оккупации оценивается почти в 225 млрд рублей. Москва - Баку. 13.11.2020.
https://moscowbaku.ru/news/novosti/stoimost_poleznykh_iskopaemykh_nagornogo_karabakha_do_okkupatsii_otseivaetsya_pochti_v_225_mlrdrub/

Summary (in russian): В статье рассматривается распределение минеральных ресурсов освобожденных от оккупации территорий и пути развития региона в современных условиях. С этой целью изучаются существующие потенциалы Карабаха и состояние их использования в связи с почти 30-летней оккупацией. Рассматриваются объективные реалии увеличения использования потенциала региона после освобождения оккупированных территорий. Новое экономическое районирование в Азербайджане имеет стратегическое значение, и в этой связи рассматриваются пути развития Карабахского экономического района в ближайшем будущем.

UOT 314

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALI

Nərminə Əliyeva

III kurs, Coğrafiya fakültəsi

Elmi rəhbər: dos. Saleh Nağıyev

narmina.aliyeva02@mail.ru

Xülasə: Əhalinin təbii təkrar istehsalının səviyyəsi təbii hərəkət göstəriciləri - doğum, ölüm, təbii artım əmsalları ilə müəyyən olunur. Əhali və onun strukturu ilə bağlı kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri milli gücün əsas elementləridir və təbii ki, Azərbaycan xalqının genofondunun qorunması, miqrasiya və demoqrafiya kimi məsələlər milli təhlükəsizlik baxımından olduqca mühümdür. Bu, sosial sahələrin və insan kapitalının inkişafı “İnkişaf Konsepsiyası”nın əsas prioritetlərindən biridir. 2022-ci ilin statistik göstəricilərə görə Azərbaycan əhalisinin ümumi sayı 10156.4 nəfər olmuşdur. Təbii artımın əmsalı 3.5-ə bərabər olmuşdur ki, bu göstərici ölkəmiz üçün o qədər də ürək açan deyil. Respublika əhalisinin 52.9%-i şəhərdə, 47.1 %-i kənddə məskunlaşmışdır. Doğumun səviyyəsi isə urbanizasiya prosesinin inkişafından da xeyli asılıdır. Ümumi əhali arasında şəhər sakinlərinin payının artması doğumun azalmasına səbəb olur. Belə ki, şəhər yerlərində, xüsusilə də böyük şəhərlərdə doğum əmsalı kənd yerləri ilə müqayisədə aşağıdır. Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulanların sayı 2009-cu ildə 17,2 nəfərə, 2020-ci ildə 12,7 nəfərə bərabər olmuşdur. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, insanların həyat şəraiti yaxşılaşdıqca, vaxtından tez ölüm halları azalır, əhalinin orta ömür müddəti artır. Səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsinin artması ilə əhalinin tibb mədəniyyəti yüksəlir, müxtəlif xəstəliklərin yayılmasının qarşısı alınır, bununla da ölüm səviyyəsinin, o cümlədən uşaq ölümünün azalması müşahidə olunur. Əhalinin hər 1000 nəfərinə olan ölənlərin sayı 2009-cu ildə 2,4, 2020-ci ildə 4,0 nəfərə bərabər olmuşdur. Son dövrlərdə ölüm göstəricisinin yuxarı olması koronavirus infeksiyası kütləvi şəkildə yayılması səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: nəsilvermə əmsalı, təhlükəli tendensiya, gender disproporsiyası

Əhalinin təkrar istehsalı dedikdə - insan nəslinin daim, fasiləsiz bərpa olunması, yeniləşməsi prosesi başa düşülür. Əhalinin təkrar istehsalı özünün ilk başlanğıcında təklikdə baş verən kütləvi doğum və ölüm hadisələrinin əsasında yaranan bioloji proses kimi çıxış edir. Kişilərin sayı müxtəlif illər üzrə dəyişir.

Qadınların isə kişilərə nəzərən artımı daha çox müşahidə olunmuşdur. Statistika görə hazırda Azərbaycanda 118 oğlan uşağına 100 qız uşağı düşür. Onu da qeyd etmək ki, respublikada 1975-1980-ci illərdə yeni doğulan uşaqların cins nisbəti pozulmamışdır. 1990-cı ildən başlayaraq cins nisbətində pozulma müşahidə olunmuşdur, 1998-ci ildən isə cins nisbətinin pozulması halları artmışdır. Doğumla bağlı göstəriciləri incələyərkən bəlli olur ki, ölkənin bəzi bölgələrində yeni dünyaya gələn oğlanların sayı digər bölgələrlə müqayisədə daha çoxdur. Bu baxımdan, ölkədə yeni dünyaya gələn uşaqlar arasında gender balansının ən çox pozulduğu rayon Xocalıdır. 2021-ci ildə Xocalı rayonunda toplam 204 uşaq dünyaya gəlib. Onlardan 135-i oğlan, 69-u qızdır. Doğulan uşaqlar içərisində cins fərqinin yüksək olduğu digər rayonlara isə Daşkəsən, Yardımlı, Gədəbəy, Bərdə aiddir. Rayonlar üzrə yeni doğulanlar arasında cins fərqinin ən az olduğu bölgə Biləsuvar rayonudur. Burada 2021-ci ildə 1466 uşaq dünyaya gəlib. Onlardan 741 nəfəri oğlan, 725 nəfəri qız olub. Bu o deməkdir ki, yeni doğulan uşaqlar arasında oğlanların sayı qızların sayını cəmi 2.2 faiz üstələyib. Yeni doğulan oğlan uşaqlarının sayının qız uşaqlarının sayına ən çox yaxın olduğu ikinci rayon Göyçaydır. Doğulan uşaqların cins nisbətində pozulmasının qarşısı alınmazsa, gələcəkdə qadınların sayının daha da azalmasına səbəb olacaq və bu da nəticədə gender disproporsiyasına gətirib çıxaracaq. Belə hesab etmək olar ki, əhali arasında cins nisbətində pozulmasının qarşısını almaq üçün respublikada cavabdeh qurumlar bu problemin həllinə cəlb olunmalıdır.

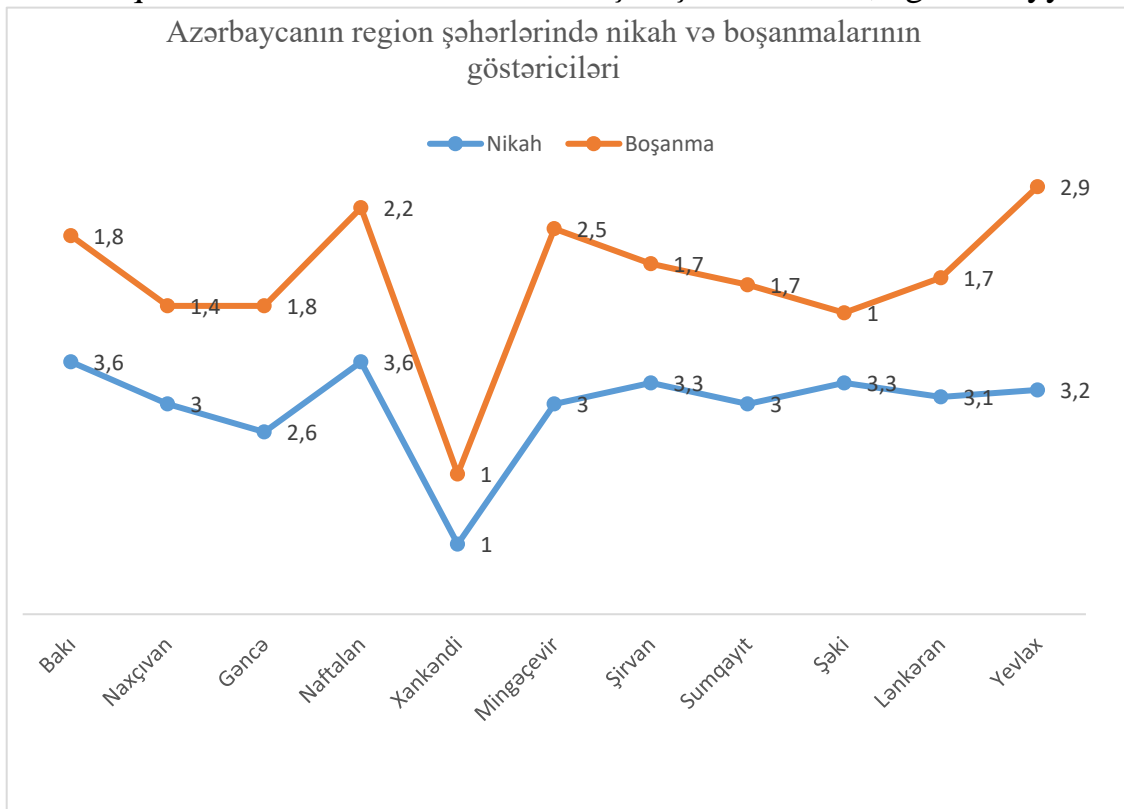
Bir sözlə, bu problemi dövlət strukturları, kütləvi informasiya vasitələri və cəmiyyət birgə həll etməlidir. Qeyd olunduğu kimi, bu, çox ciddi hal aldığından, müəyyən tələblərin qarşıya qoyulması bu məsələnin tam həlli demək deyil. Ona görə də, bu məsələyə birmənalı yanaşmanın dəyişməsi üçün yeganə yol əhali arasında maarifləndirici tədbirlərin aparılmasıdır. Əhali statistikasında ümumi nəsilvermə (fertilite) əmsalı adlanan göstərici mövcuddur. Bu əmsal reproduktiv dövr (15-49 yaşlı) ərzində bir qadının orta hesabla neçə uşaq doğa bildiyini göstərir. Bu göstərici, əsasən, dünyaya uşaq gətirmək qabiliyyətində olan qadınlara orta hesabla neçə uşaq düşdüyünü müəyyənləşdirmək üçündür: əgər bu göstərici ikidən kiçik olarsa, deməli, həmin ölkənin əhalisi demografik problemlə üzləşə bilər. Yəni, qadın 2-dən az uşaq dünyaya gətirərsə, təhlükəli tendensiya sayılır. Mövcud durumun stabil olması üçün toplam doğum əmsalı 2-yə bərabər və ya 2-dən böyük olmalıdır. Aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, ötən 50 il ərzində ölkədə nəsilvermə əmsalı kəskin şəkildə tənəzzülə uğramışdır. Şəkildən görüldüyü kimi, ümumi nəsilvermə əmsalı (hər qadına düşən doğulan uşaqların orta sayı) 1961-ci ildə 5,6 olmuş və bu əmsal azalaraq 2001-ci ildə minimum səviyyəyə – 1,8-ə enmişdir. 2010-cu ildə isə bu əmsal artaraq 2,3-ə yüksəlmişdir. Hazırda ümumi nəsilvermə əmsalı 1.5-ə bərabərdir. Nəsilvermə əmsalının göstəriciləri şəhər və kəndlərdə fərqlənir. Şəhərlərdə nəsilvermə əmsalı 1.4-ə, kəndlərdə isə 1.7-ə bərabərdir.

Əhalinin təbii artımına təsir edən amillərdən digəri nikahla bağlıdır. Əgər nikah səviyyəsi aşağıdırsa, bu əhalinin artımında dövriliyin təmin olunmasına əks təsir göstərə bilər.

2020–ci ildə Azərbaycanın region şəhərlərində nikah və boşanmalarının göstəriciləri (min nəfər)

Ümumiyyətlə, dünyanın əksər ölkələrində doğum səviyyəsinin stimullaşdırılması üçün demoqrafik siyasət həyata keçirilir. Əksər hallarda bir çox dövlətlərdə üçüncü və dördüncü uşağın doğulmasını stimullaşdırmaq məqsədilə müvafiq proqramlar gerçəkləşdirilir. Bu proqramda, əsasən, çoxuşaqlılıq deyil, üçüncü uşağın dünyaya gəlməsini stimullaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulur. Lakin burada bir məqamı da vurğulamaq olar ki, bizim ölkəmizdə həmişə oğlanların “xüsusi” statusu olub. Əvvəllər oğlan övladı istəyən ailələr hətta dördüncü, beşinci uşaq qız olduqda belə, oğlan arzusu ilə növbəti uşağın dünyaya gəlməsinə razı olurdular. Amma indi vəziyyət tamamilə dəyişib və yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir texnologiyanın tətbiqi nəticəsində valideynlər əvvəlcədən dölün cinsini ultrasəs müayinəsi vasitəsilə müəyyənləşdirirlər. Nəticəsindən asılı olaraq, atılan müvafiq addımlar isə demoqrafik balansın təbii formada tənzimlənməsinə maneçilik törədir. Yaranan problemin mənbəyi aparılan selektiv abortlarda deyil, cəmiyyətdə və ailədə qadına olan münasibətdir.

Belə ki, 2022-ci ilin 11 ayında ölkə üzrə 55 681 ölüm halı qeydə alınıb. Bununla da, 2021-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əhalinin hər 1000 nəfərinə ölüm səviyyəsi azalaraq 7,6-dan 6,0 ya düşüb. Müstəqillik illərində (1991-2019-cu illərdə) ölkəmizdə yaşayan hər 1000 nəfər kişilərə düşən qadınların sayı 45 nəfər və ya 44 faiz azalaraq 1048 nəfərdən 1002 nəfərə düşmüşdür. Əlbəttə, əgər vəziyyət bu cür

davam edərsə gələcəkdə kişi və qadınların say nisbətliyi arasındakı tarazlıq tədricən pozular və əhalinin normal təkrar istehsalının təmin edilməsini ləngidə bilər. Ona görə də ölkədə əhali arasında ölümün azaldılması ilə bağlı elə demoqrafik siyasət tədbirləri işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir ki, bütünlükdə əhalinin, o

cümlədən də ana və körpələr arasında baş vermiş xəstəlik və ölüm hallarının səviyyəsini minimum həddə salmaq mümkün olsun. Bunun üçün ölkəmizdə hər cür maddi və başqa imkanlar vardır.

Ölkəmizdə uşaqlar arasındakı ölüm səviyyəsində baş verən dəyişiklərə nəzər saldıqda isə aydın olur ki, hazırda respublikamızda 1 yaşa qədər uşaqlar arasında ölümün əsas səbəblərinə perinatal dövrdə meydana çıxan bəzi hallar (64,3 faiz); tənəffüs sistemi xəstəlikləri (9,8 faiz); anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları) deformasiyalar və xromosom pozuntular (9,6 faiz); tənəffüs sistemi xəstəlikləri (6,5 faiz); bəzi infeksiyon və parazitər xəstəlikləri (2,4 faiz); sinir sisteminin xəstəlikləri (0,5 faiz); travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər səbəblərindən olan xəstəliklər (0,4 faiz) və sair xəstəliklər (6,3 faiz) daxildir. Cins tərkibi üzrə uşaqlar arasında ölümün vəziyyətində baş vermiş dəyişiklərə gəldikdə isə bunu 5 yaşadək uşaqlar arasında ölümün dinamikasından daha aydın görmək olar. Hazırda respublika əhalisi, xüsusilə də uşaqlar arasında ölüm səviyyəsini nisbətən yüksək olaraq qalması bir tərəfdən burada hələlik kifayət qədər yüksək ixtisaslı tibbi kadrların çatmaması, onların bir qisminin xarici ölkələrdə işləməyə çıxıb getmələri ilə, digər tərəfdən bir sıra rayon və şəhərlərdə tibbi müəssisələrdə lazımı maddi-texnikalarının olmaması; onların bəzilərində hələdə antisanitariya şəraitin mövcud olması; bir sıra hallarda həkimlər arasında ələbaxımlıq hallarının mövcud olması; əhalinin bir qisminin hələdə köçkün və qaçqın vəziyyətdə yaşaması və onların lazımı səviyyədə yüksək keyfiyyətlə qida məhsulları qəbul etməmələri və sair bu kimi amillərlə bağlıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Eminov Z.N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı-2005, Çıraq. 560 s.
2. Məmmədov R.M., Eminov Z.N., Əyyubov N.H. Əhali coğrafiyasının reallıqları: inkişaf dinamikası, məskunlaşma, resurslar və perspektivlər. Müstəqillik yollarında. Bakı-2016, Şərq-Qərb, 628 s. (s. 382-489).
3. Əfəndiyev V.Ə, Nağıyev S.Q. Geourbanistika. Bakı-2016, BDU, 272 s.
4. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı-2021 DSK, 140 s.
5. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild, Avropa, Bakı-2013, 501 s.
6. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı-2022 DSK, 140 s.

POPULATION REPRODUCTION IN AZERBAIJAN IN RECENT TIMES

Summary: The level of natural reproduction of the population is determined by natural movement indicators - birth, death, natural growth rates. Quantitative and qualitative indicators related to the population and its structure are the main elements of national power, and of course, issues such as the protection of the gene pool of the Azerbaijani people, migration and demography are very important from the point of view of national security. This development of social areas and human capital is one of the main priorities of the "Development Concept". According to the statistics of 2022, the total population of Azerbaijan was 10156.4 people. The coefficient of natural growth was equal to 3.5, which is not so encouraging for our country. 52.9% of the republic's population lives in cities, 47.1% in villages. The level of birth rate depends a lot on the development of the urbanization process. An increase in the share of urban residents in the total population leads to a decrease in birth rates. Thus, the birth rate in urban areas, especially in big cities, is lower than in rural areas. The number of births per 1000 people was 17.2 in 2009 and 12.7 in 2020. As the level of socio-economic development of society increases, people's living conditions improve, premature deaths decrease, and the average life expectancy of the population increases. With the increase in the level of development of the healthcare system, the medical culture of the population increases, the spread of various diseases is prevented, and thus the mortality rate, including child mortality,

is reduced. The number of deaths per 1,000 people was 2.4 in 2009 and 4.0 in 2020. In recent times, the high death rate has been caused by the massive spread of the coronavirus infection.

Key words: fertility rate, dangerous trend, gender disproportion

ВОСПРОИЗВОДСТВО НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПОСЛЕДНЕЕ ВРЕМЯ

Резюме: Уровень естественного воспроизводства населения определяется показателями естественного движения - рождаемостью, смертностью, естественным приростом. Количественные и качественные показатели, связанные с населением и его структурой, являются основными элементами национальной мощи, и, конечно, такие вопросы, как защита генофонда азербайджанского народа, миграция и демография, очень важны с точки зрения национальной безопасности. По статистике 2022 года общая численность населения Азербайджана составляла 10156,4 человек. Коэффициент естественного прироста равнялся 3,5, что не столь обнадеживает для нашей страны. В городах проживает 52,9 % населения республики, в селах – 47,1 %. Уровень рождаемости во многом зависит от развития процесса урбанизации. Увеличение доли городских жителей в общей численности населения приводит к снижению рождаемости. Таким образом, рождаемость в городах, особенно в крупных городах, ниже, чем в сельской местности. Число рождений на 1000 человек населения составило 17,2 в 2009 г. и 12,7 в 2020 г. По мере повышения уровня социально-экономического развития общества улучшаются условия жизни людей, снижается преждевременная смертность, увеличивается средняя продолжительность жизни населения. С повышением уровня развития системы здравоохранения повышается медицинская культура населения, предотвращается распространение различных заболеваний, а значит, снижается смертность, в том числе детская. Число умерших на 1000 человек в 2009 году составило 2,4, в 2020 году – 4,0. В последнее время высокая смертность обусловлена массовым распространением коронавирусной инфекции.

Ключевые слова: коэффициент рождаемости, опасная тенденция, гендерная диспропорция.

MİL-MUĞAN İQTİSADI RAYONUNDA DAVAMLI SOSIAL İQTİSADI İNKİŞAFIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fidan Məhərrəmzadə

Magistr

Bakı Dövlət Universiteti

babayevafidan00@gmail.com

Xülasə. Mil-Muğan iqtisadi rayonu əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri, çoxşaxəli təsərrüfat fəaliyyəti sayəsində böyük sosial-iqtisadi inkişaf potensialına malik regiondur. Mil-Muğan iqtisadi rayonu strateji cəhətdən Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşərək onu ticarət və nəqliyyat üçün mühüm tranzit qovşağına çevirir. Məqalədə Mil-Muğan iqtisadi rayonunda davamlı iqtisadi inkişafın qiymətləndirmə göstəriciləri təhlil olunmuş göstəricilər əsasında inkişaf indeksi təyin edilmişdir.

Açar sözlər: davamlı sosial-iqtisadi inkişaf, yoxsulluq, infrastruktur, ümumi daxili məhsul, inkişaf indeksi

İqtisadi artım dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın ilkin göstəricilərindən biridir. Son illərdə Mil-Muğan iqtisadi rayonunda 2011-2021-ci illər arasında orta illik artım tempi 5,8% olmaqla, təsirli iqtisadi artım qeydə alınıb. Bu artım müxtəlif amillərlə, məsələn, qeyri-neft sektorunun genişlənməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi.

Qeyri-neft sektoru inkişafın əsas sürücüsü olmuşdur, tikinti, ticarət və xidmət sektorları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməyə məruz qalmışdır. Rayon iqtisadiyyatının mühüm hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatı sektoru da davamlı olaraq inkişaf edərək, 2011-2021-ci illər arasında orta illik artım tempi 2,2% təşkil edib.

Məşğulluq davamlı sosial-iqtisadi inkişafın mühüm göstəricilərindəndir. Mil-Muğan iqtisadi rayonunda işçi qüvvəsində iştirak səviyyəsi durmadan artaraq

2021-ci ildə 57,6%-ə çatmışdır. Bununla belə, region hələ də ciddi məşğulluq problemi ilə üzləşir və işsizlik səviyyəsi 2021-ci ildə 7,4% təşkil edir ki, bu da ölkə səviyyəsindən bir qədər yüksəkdir (orta hesabla 5,2%).

Yoxsulluğun azaldılması davamlı sosial-iqtisadi inkişafın digər mühüm göstəricisidir. Son illərdə Mil-Muğan iqtisadi rayonu yoxsulluğun azaldılmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edib, yoxsulluğun səviyyəsi 2008-ci ildəki 26,7%-dən 2019-cu ildə 7,3%-ə enib. Bununla belə, region hələ də yoxsulluqla bağlı ciddi problemlərlə üzləşir, kənd yerləri xüsusilə həssasdır [1].

Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın digər mühüm amili infrastrukturudur. Mil-Muğan iqtisadi rayonu son illərdə mühüm infrastruktur inkişafını yaşayır, regionun əlaqə və əlçatanlığını yaxşılaşdırmağa yönəlmiş müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Yeni avtomobil yollarının tikintisi regionun nəqliyyat infrastrukturunu yaxşılaşdırıb, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin inkişafı isə əsas xidmətlərə çıxışı yaxşılaşdırıb. Hökumət həmçinin regionun enerji təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasına və enerji təhlükəsizliyinin təşviqinə yönəlmiş müxtəlif enerji layihələri həyata keçirir [2].

Mil-Muğan iqtisadi rayonunun davamlı sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün iqtisadi, sosial və ekoloji amillər kimi müxtəlif aspektləri nəzərə alan çoxölçülü yanaşma aparılmalıdır.

Bu tip qiymətləndirmə üçün ümumi metodologiya bu ölçülər üzrə müxtəlif göstəriciləri birləşdirən mürəkkəb indeksdən istifadə etməkdir. Geniş istifadə olunan indekslərdən biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP) tərəfindən hazırlanmış və adambaşına düşən ümumi daxili məhsul (ÜDM), gözlənilən ömür uzunluğu və təhsil kimi göstəriciləri özündə əks etdirən İnsan İnkişafı İndeksidir (İİİ).

Cədvəl 1.

Mil-Muğan İqtisadi Rayonunda Davamlı Sosial-İqtisadi İnkişaf Göstəriciləri

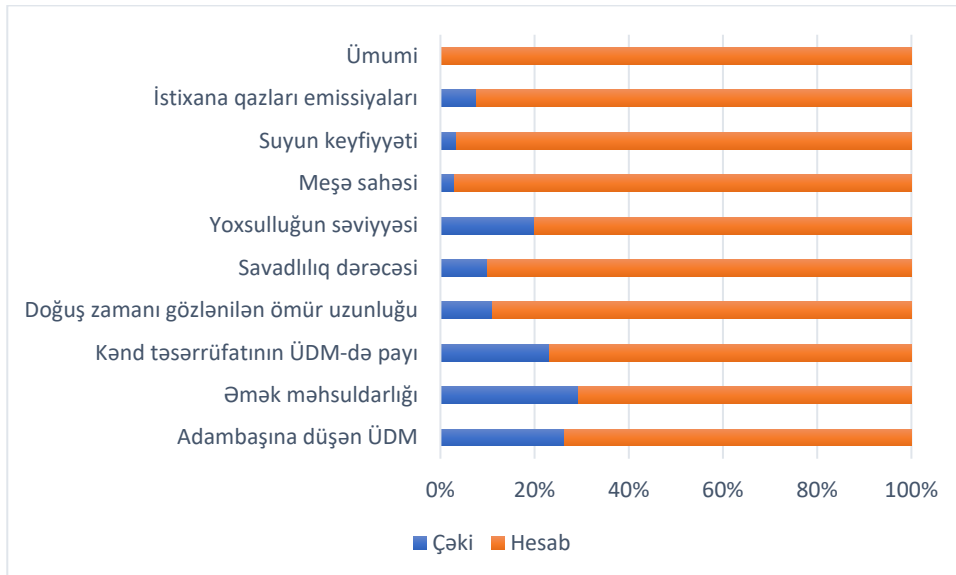
	Göstərici	Verilənlər mənbəyi
İqtisadi	Adambaşına düşən ÜDM Əmək məhsuldarlığı Kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı	Mil-Muğan İqtisadi Rayon Statistika İdarəsi
	Doğuş zamanı gözlənilən ömür	Mil-Muğan Səhiyyə İdarəsi
Sosial	Savadlılıq dərəcəsi	Mil-Muğan Təhsil Şöbəsi
	Yoxsulluq dərəcəsi	Mil-Muğan Sosial Təminat İdarəsi
Ekoloji	Meşə sahəsi Suyun keyfiyyəti İstixana qazı emissiyası	Mil-Muğan Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi

Mənbə: İsmayılov, R. və Əliyev, S. (2019). Mil-Muğan iqtisadi rayonunda sosial-iqtisadi inkişafın hazırkı vəziyyəti və perspektivləri. İqtisadi Siyasət və Sahibkarlıq, 2(2), 15-27

Mil-Muğan iqtisadi rayonuna gəldikdə, digər göstəricilər də rayonun özünəməxsus xüsusiyyətlərini tutmaq üçün uyğun ola bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatının regionda əsas sektor olduğunu nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı, torpaqdan istifadə və su ehtiyatları ilə bağlı göstəriciləri də indeksə daxil etmək olar. Çəki sütunu mürəkkəb indeksdəki hər bir göstəricinin nisbi əhəmiyyətini göstərir. Ballar 0-dan 1-ə qədər dəyişir, yüksək ballar daha yaxşı performans göstərir. Müəkkəb indeksə əsasən Mil-Muğan iqtisadi rayonunda dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi 1 balda 0,61 balla orta səviyyədədir. Regionda davamlı sosial iqtisadi inkişaf səviyyəsinin son illərdə nisbətən artımı müşahidə edilir.

Qrafik 1.

Mil-Muğan İqtisadi Rayonunda Dayanıqlı Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Kompozit İndeks

Mənbə: İsmayılov, R. və Əliyev, S. (2019). Mil-Muğan iqtisadi rayonunda sosial-iqtisadi inkişafın hazırkı vəziyyəti və perspektivləri. İqtisadi Siyasət və Sahibkarlıq, 2(2), 15-27

Mil-Muğan iqtisadi rayonunun davamlı inkişafının qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilən digər metodologiya ekoloji izdir. Ekoloji iz region əhalisinin istehlak etdiyi mal və xidmətlərin istehsalı üçün tələb olunan torpaq və su ehtiyatlarının miqdarının ölçüsüdür.[4]

Qeyd etmək lazımdır ki, göstəricilərin və çəkilərin seçimi subyektivdir və regionun konkret kontekstindən və prioritetlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Ona görə də burada təqdim olunan metodologiya Mil-Muğan iqtisadi rayonunda davamlı sosial-iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsi üçün mümkün yanaşmalardan yalnız biridir.

Nəticə: Hökumət yoxsulluğun azaldılmasına və sosial inklüzivliyin təşviqinə yönəlmiş müxtəlif sosial müdafiə proqramlarını, məsələn, həssas ailələrə sosial yardımın göstərilməsi, kənd inkişaf mərkəzlərinin yaradılması, səhiyyə və təhsil

proqramlarının həyata keçirilməsini həyata keçirir. Mil-Muğan iqtisadi rayonu iqtisadi artım üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir, lakin bu potensialı reallaşdırmaq üçün bir sıra problemlər həll edilməlidir. İnfrastruktura, xüsusən də nəqliyyat və turizmə investisiyalar regionun inkişafı üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva, G. (2017). Mil-Muğan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri. Kənd Təsərrüfatı Elmi və Texnologiyası Jurnalı, 19(3), 583-596.
2. Rəhmanov F.P. Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində. Bakı: «Gənclik», 2012
3. İsmayılov, R. və Əliyev, S. (2019). Mil-Muğan iqtisadi rayonunda sosial-iqtisadi inkişafın hazırkı vəziyyəti və perspektivləri. İqtisadi Siyasət və Sahibkarlıq, 2(2), 15-27
4. Sərdarov T. “Azərbaycan Respublikasında regionların sosial infrastrukturunun tənzimlənməsi problemləri”, Bakı 2010

ASSESSMENT OF SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN MIL-MUGHAN ECONOMIC DISTRICT

Fidan Maharramzade

Master

Baku State University

babayevafidan00@gmail.com

Abstract. Mil-Mugan economic region is a region with great socio-economic development potential thanks to its favorable geographical location, rich natural resources, multifaceted economic activity. Mil-Mugan economic region is strategically located at the intersection of Europe and Asia, making it an important transit hub for trade and transport. In the article, a development index was determined based on the analyzed indicators of sustainable economic development in Mil-Mugan economic district.

Keywords: sustainable socio-economic development, poverty, infrastructure, gross domestic product, development index

ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МИЛЬ-МУГАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Фидан Магеррамзаде

Магистр

Бакинский государственный университет

babaevafidan00@gmail.com

Резюме. Миль-Муганский экономический район - регион с большим потенциалом социально-экономического развития благодаря выгодному географическому положению, богатым природным ресурсам, многогранной хозяйственной деятельности. Миль-Муганский экономический район стратегически расположен на стыке Европы и Азии, что делает его важным транзитным узлом для торговли и транспорта. В статье на основе проанализированных показателей устойчивого экономического развития Миль-Муганского экономического района определен индекс развития.

Ключевые слова: устойчивое социально-экономическое развитие, бедность, инфраструктура, валовой внутренний продукт, индекс развития.

УДК 911

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ БАКИНСКОЙ АГЛОМЕРАЦИИ

Дадашева Улькер

Резюме: В тезисе рассматриваются особенности демографического развития населения города Баку, тенденции прироста населения, численность населения, тенденции естественного и миграционного прироста, а также факторы которые их формируют. Было изучено влияние демографических процессов на плотность и расселения населения в Бакинской агломерации.

Ключевые слова: городское население, демографические процессы, миграция.

Демографические процессы формируются под влиянием социально-экономических изменений на территории. В городах этот процесс еще более выражен. Население города Баку, и всей агломерации также увеличивалась в разных тенденциях. Наблюдаемое демографическое развитие оказало непосредственное влияние на распределение и расселение населения в этом регионе, поэтому важно изучить влияние демографических процессов на расселение. Исследование характеристик демографического развития городского населения страны, процесс расселения и других факторов, влияющих на них началось в 60-е годы прошлого века. А.М. Гаджизаде, В.А. Эфендиев, С.К. Нагиев, Э.К. Мехралиев, Н. Х. Эйюбов, М. О.Садыгов, З.Н. Эминов. Э.С. Бадалов и другие ученые провели определенные исследования в этой области.

Бакинская агломерация является одной из крупнейших в стране как по численности входящего в нее населения, по занимаемой территории так и особенностям экономического потенциала. До июля 2021 года территория города Баку входила в Апшеронский экономический район. По указу Президента Азербайджана от 7 июля 2021 года «О новом разделении экономических районов в Азербайджанской Республике», был создан Бакинский экономический район, куда и входит город Баку.

Город Баку состоит из 12 административных районов. Территория Большого Баку составляет 2130 км², а плотность населения составляет 1072 человека на км² (на 1 января 2020 года). В начале 2022 г. в Бакинском экономическом районе проживало - 2303,1 тыс. человек. Столица страны г. Баку расположен в этом регионе. Поэтому в экономическом районе только 47,1 тыс. человек живут в сельских поселениях и уровень урбанизации составляет 98,4%.

Динамика населения определяет его естественный прирост, разницу между рождением и смертью. Показатели естественного прироста населения в г. Баку показывают постепенное снижение в 1990-2000 годах, увеличение в 2000-2010 годах и дальнейшее снижение в последующие годы (согласно данным Статкомитета республики).

В 2019 г. в связи с распространением инфекционных заболеваний, в стране резко увеличилась смертность. Если в 2019 г. смертность была на уровне 55,9 тыс. человек или 5,6 на 1000 населения, то в 2020 г. она увеличилась до 75,7 тыс. человек или 7,6 на 1000 человек. Поэтому естественный прирост снизился до предельно низкого уровня для последних

лет. При сложившейся ситуации в городе Баку коэффициент естественного прироста на 1000 человек стал ниже общереспубликанского уровня и составляет 3,4, коэффициент смертности увеличился до 7,5.

Одним из важных факторов, влияющих на рост населения, является миграция. Население г. Баку формируется за счет как естественного, так и миграционного прироста.

В 1995 году баланс миграции в г. Баку был отрицательным. В этот период политическая нестабильность и большой экономический кризис, связанный с переходом к рыночной экономике, ускорили миграционные процессы в стране. Социально-экономические реформы, осуществленные на ранней стадии в 1995-2000 годах, привели к относительному улучшению условий жизни и сдвигу баланса миграции с отрицательного на положительный. За следующие 10 лет показатели миграции увеличились в 11,6 раза. Рост в тот период произошел в основном за счет населения из регионов, в результате чего территория подверглась демографическому давлению и социально-экономическому бремени. Государственные программы и другие комплексные меры, реализуемые в сфере социально-экономического развития регионов, предотвратили стремительный приток населения в столицу. В последующие годы баланс миграции изменился с положительного на отрицательный.

Список литературы

1. Демографические показатели Азербайджана. Баку, ГСК, 2020. 529с.
2. Эминов З.Н. Население Азербайджана. Баку: Чираг, 2005, 560с.
3. Бадалов Э.С. Социально-демографические проблемы и проблемы расселения на Апшеронском экономико-географическом районе. Баку, 2016, 199с.

BAKİ AQLOMERASİYASININ DEMOQRAFİK İNKİŞAFI

Xülasə: Tezisdə Bakı şəhərinin əhalisinin demoqrafik inkişafının xüsusiyyətləri, əhalinin artım tendensiyaları, əhalinin sayı, təbii və miqrasiya artımının tendensiyaları, eləcə də onları təşkil edən amillər araşdırılır. Bakı aqlomerasiyasında əhalinin sıxlığı və məskunlaşması ilə bağlı demoqrafik proseslərin təsiri də öyrənilmişdir.

Açar sözlər: şəhər əhalisi, demoqrafik proseslər, miqrasiya.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE BAKU AGGLOMERATION

Summary: The thesis discusses the features of the demographic development of the population of the city of Baku, population growth trends, population size, natural and migration trends, as well as the factors that shape them. The influence of demographic processes on population density and settlement in the Baku agglomeration was studied.

Keywords: urban population, demographic processes, migration.

UOT 911,3

ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ ГЯНДЖА-ДАШКЕСАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Гараева Эмира

Магистр, I курс

Бакинский Государственный Университет

Руководитель: доцент Алиева И.С.

Изменения, которые постоянно происходят в городе, носят не только социально-экономический, но и демографический характер. Эти изменения и составляют содержание демографического развития города, под которым понимается изменение численности населения, и его структуры в определенный период времени.

Гянджа-Дашкесанский экономический район — один из развитых экономических районов Азербайджана. Включает города Гянджа и Нафталан, а также Дашкесанский, Геранбойский, Гейгельский, Самухский административные районы. Площадь — 5270 км², численность населения - 612,1 тыс. человек (1 января 2022 г.). Плотность населения - 116 человек на 1 км² (1 января 2022 г.). По экономическому потенциалу Гянджа-Дашкесан является одним из развитых регионов в западной части нашей страны.

История создания города Гянджа начинается еще в 5 веке до н.э. Численность населения в 2015 году составлял 330,1 тыс. человек, а уже к 1 января 2022 году стало - 335,8 тыс. человек. Плотность населения - 3053 человека на 1 км². Всего на 1 марта 2023 года на территории Гянджи постоянно проживают 163 795 мужчин (47.6%) и 180 313 женщин (52.4%). Всего количество официально занятого населения Гянджи составляет 224 358 человек (65.2%), пенсионеров 92 909 человек (27%), а официально оформленных и состоящий на учете безработных 16 517 человек (4.8%). По своему экономическому развитию многопрофильный город.

Дата создания города Нафталан - 28.04.1967. Численность населения в 2015 году составлял 9,9 тыс. человек, а 1 января 2022 году стало 10,3 тыс. человек. Плотность населения - 258 человек на 1 км² (1 января 2022 г.). По состоянию на сегодня в Нафталане проживает **3679** мужчин и **3676** женщин. Этот город имеет единственную в мире лечебную нефть. Люди приезжают восстанавливать свое здоровье.

Дата создания района Дашкесан - 08.08.1930. Численность населения в 2015 году составлял 34,4 тыс. человек, а 1 января 2022 году стало - 35,5 тыс. человек. Плотность населения - 34 человека на 1 км² (1 января 2022 г.). По состоянию на сегодня в Дашкесане проживает **5171** мужчин и **5167** женщин. Это город горнодобывающей промышленности.

Дата создания района Геранбой - 08.08.1930. Численность населения в 2015 году составлял 101,2 тыс. человек, а 1 января 2022 году стало - 105,8 тыс. человек. Плотность населения - 62 человека на 1 км² (1 января 2022 г.). По состоянию на сегодня в Геранбое проживает **3830** мужчин и **3826** женщин. Отличается своей развитостью в сельском хозяйстве.

Дата создания района Гейгель - 08.08.1930. Численность населения в 2015 году составлял 62,2 тыс. человек, а 1 января 2022 году стало - 65,3 тыс. человек. Плотность населения - 71 человек на 1 км² (1 января 2022 г.). По состоянию на сегодня в Гейгеле проживает **9307** мужчин и **9299** женщин. Гейгельский Национальный Парк отличается своим горным биоразнообразием, где находится 7 красивейших горных озер.

Дата создания района Самух - 18.02.1992. Численность населения в 2015 году составлял 56,4 тыс. человек, а 1 января 2022 году стало - 59,4 тыс. человек. Плотность населения - 41 человек на 1 км² (1 января 2022 г.). В этом городе и окружающих его селениях развивается сельское хозяйство.

Согласно выше приведенных материалов можно отметить, что по количеству и по плотности населения ведущее место занимает город Гянджа, а по району ведущее место принадлежит Геранбойскому району.

LƏNKƏRAN RAYONUNUN ƏSAS QIDA EHTİYYATLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Kəmalə Məmmədova

Magistr, I kurs

Bakı Dövlət Universiteti

kmalmmmdova77@gmail.com

Xülasə: Bəşər varlığının bütün mərhələlərində ərzaq təminatının əsas mənbəyi kimi kənd təsərrüfatı çıxış etmiş və etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı məhsulları və onun iqtisadi-coğrafi tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edən ən mühüm məsələlərdən biridir. Respublikanın iqlim və torpaq ehtiyatları ölkənin müxtəlif bölgələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişməsinə və inkişafına şərait yaradır. Ölkənin bir çox digər bölgələri kimi Lənkəran da yerli qida sistemə təhə verə biləcək müxtəlif yerli məhsulları yetişdirmək potensialına malikdir. Lənkəran müxtəlif bitkilərin becərilməsi üçün əlverişli iqlimə malikdir və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə tanınır. 2020-ci il ilə müqayisədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 3,8 faiz artmışdır. Bitkiçilik məhsullarının istehsalı 6,3 faiz, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı isə 0,7 faiz artmışdır. Ümumi statistik göstəricilərdə məhsul istehsalı və həcmi yüksək olsada ayrı-ayrı məhsulların istehsalı zamanı məhsuldarlıq gözlənilən nəticəni vermir. Hətta bəzi bitkilərin məhsuldarlığı 2020-ci illə müqayisədə aşağı düşmüşdür. Belə ki, məsələnin bu istiqamətdə təhlili və araşdırılması məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Rayonun əsas qida ehtiyatlarının hazırkı vəziyyəti, problemləri və problemlərin həlli üçün yeni üsul və yanaşmalar təhlil olunmuş və müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: çəltik istehsalı, kənd təsərrüfatı, sitrus meyvəçiliyi, balıq emalı, çay emalı

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun qida sənayesinin əsasını kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir. Rütubətli subtropik iqlim, məhsuldar torpaqlar, su və kifayət qədər əmək ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının əsasını fərəş tərəvəzçilik, çayçılıq, çəltik əkini, sitrus meyvəçilik və taxılçılıq təşkil edir. Lənkəran regionunun əhalisinin əsas qida rasionu və təsərrüfatında çəltikçiliyin rolu böyükdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2018-ci il 9 fevral tarixli Sərəncamı ilə “2018-2025-ci illər üçün çəltikçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilib. Dövlət Proqramının başlıca məqsədi ərzaq təhlükəsizliyi baxımından ölkə əhalisinin ekoloji cəhətdən təmiz düyü məhsullarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsi, idxalın əvəzlənməsi, çəltik emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi və kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün Azərbaycanda çəltikçilik sahəsinin inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Dövlət Proqramının icrası nəticəsində 2025-ci ildə ölkə üzrə çəltik əkini sahələrinin 10 min hektara, istehsalın həcmi isə 40 min tona çatdırılacağı nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət Proqramının icrası istiqamətində görülən əməli işlər və dövlət səviyyəsində sahibkarlara yaradılan şərait Lənkərandə da çəltikçiliyə marağı xeyli artırmışdır. Rayonda çəltikçiliklə məşğul olan ən iri

təsərrüfatlar “Green East” MMC, “Muğan Düyü” MMC, “Cənub Aqro” MMC, “RUZ” MMC, “Faran” MMC və BETA firmasıdır.

Ötən əsrin 60-cı illərinədək Lənkəranda becərilmiş “Haşimi”, “Həsəni”, “Ənbərbu”, “Qırmızı Əmbərbu”, “Çampo”, “Sədri” və digər düyü növləri özünəməxsus dadı, keyfiyyəti ilə seçilmiş və keçmiş ittifaqın müxtəlif şəhərlərinə, hətta xarici ölkələrə göndərilmişdir. Lakin sonradan bu sahə tamamilə unudulmuşdur. 2017-ci ildə qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi nəticəsində çəltik əkini 526,5 hektara çatdırılmış və burada çalışan işçilərin sayı 1068 nəfər olmuşdur. Lənkəranda çəltik əsas məhsuldur, onun becərilməsi üçün minlərlə hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. Rayonun düyü yüksək keyfiyyətli hesab olunur və ilk növbədə Azərbaycanda istehlak olunur. Çəltik əkini üçün sahələrin genişləndirilməsinə və işçi qüvvəsinin sayının artırılmasına baxmayaraq məhsuldarlıq qənaətbəxş deyildir. Çəltik əkini üçün 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 100,3 hektar çox çəltik əkilmişdir. Lakin çəltiyin hər hektardan məhsuldarlığı 32,1 sentner olmaqla 2020-ci illə müqayisədə 2,9 sentner az olmuşdur. Buna səbəb çəltik istehsalı sahəsində toxumçuluq təsərrüfatlarının və yüksək məhsuldar toxum sortlarının səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Belə ki, pandemiya əvvəl toxumlar İrandan gətirilirdi. Eyni zamanda əldə edilən yerli düyünün alışı bazarının aşağı olması emal prosesindən keçən düyünün hazırkı qiyməti ilə maya qiyməti ilə arasındakı fərqin çox aşağı olması istehsalçıya heç də sərf etmir. Nəticədə istehlak zamanı məhsuldarlıq üçün xüsusi xərc çəkilmir. Emal sahəsində enerji təchizatı problemi, iyul-avqust aylarında su çatışmazlığı problemi çəltik təsərrüfatının ixtisaslaşmasına əngəl törədir. Məhsuldarlığı yüksəltmək üçün xüsusəndə toxum istehsalı üçün yeni üsul və texnikaların istifadəsi zəruridir. Düyü məhsuldarlığının artırılmasına kömək edən texniki yeniliklərə suvarma, xüsusilə zərərvericilərə qarşı mübarizə, çəyirtkə epidemiyalarının idarə edilməsi, gübrələmə, müasir sortlar, təsərrüfatların mexanikləşdirilməsi, təkmilləşdirilmiş çəltik dəyirmanı və əkin döviyyəsi daxildir. Nəticədə suvarma məhsuldarlığı çəltik əkilən ümumi illik sahəni daha da artıracaqdır.

Lənkəran rayonun əhalisinin qida rasionunda sitrus və subtropik meyvəçilik özünə məxsus yer tutur. Dağ-ətəyi kəndlərdə bu sahənin inkişafı üçün əlverişli təbii iqlim şəraiti vardır. Sahənin gələcək perspektivlərinin mövcudluğu və ona tələbatın getdikcə artması onun əkin sahələrinin genişləndirilməsini tələb edir. Lənkəran şəhərində fəaliyyət göstərən Lənkəran Konserv Zavodu bölgə fermerlərindən tədarük edilən meyvə və tərəvəzlərin emalı, xüsusilə qızardılmış tərəvəz konservləri, kompot və turşu istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Meyvə və giləmeyvə istehsalı 2021-ci ildə 3,3 faiz artaraq 20795,5 ton təşkil etmişdir. İl ərzində əlavə olaraq 15,2 hektarda limon, 7,2 hektarda naringi meyvə bağları salınmışdır. Bu sahədə də iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli olan həddindən artıq temperatur dəyişiklikləri, quraqlıq və suvarma suyunun və substratların duzluluğu gözlənilən məhsuldarlığın əldə edilməsinə maneə yaradır. Bölgədə sitrusçuluğun daha çox inkişaf etməsi və məhsul bolluğu ixrac imkanlarını labüd edir. Məhsulun yetişmə dövründə baş verən quraqlıq onun xırda və az olmasına səbəb olur. Fermerlər məhsulun tam yetişməsi üçün xərc çəkirlər ki, bu da yerli bazarda qiymətin qalxması ilə nəticələnir. Nəticədə yerli

bazarda yerli məhsulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür. Buna görə də müştərilər idxal olunmuş məhsula üstünlük verirlər. Yetişən məhsulun vaxtında yığılması və bazara çıxarılmasında mütləqdir. Çünki bir çox ərazidə saxlama kameraları olmadığından məhsulu ev şəraitində saxlayırlar. Zonaya yağıntı çox düşdüündə rütubətlik maksimum həddə çatır və nəticədə məhsulun çürümə riskini artırır. Lakin həmin məhsulları anbarda saxlamaq əvəzinə onları konservi istehsalına istiqamtləndirmək mümkündür. Nəticədə fermerin məhsulu çürümək əvəzinə konserv emalı üçün istifadə olunacaqdır. Məhsulun yerindəcə istehsalı həm itkinin qarşısını alacaq həmçinin də yerli və xarici bazara müxtəlif növ məhsul çıxarılmış olacaq. Buna görə də rayonun emal müəssisələrində sitrus və subtropik meyvələrindən şirə, cem və mürəbbə hazırlanması üçün emal sexlərinin yaradılması zəruridir.

Rayonun təbii iqlim şəraiti, torpaqların mövcud vəziyyəti çay bitkisinin becərilməsinə imkan verir. “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın icrası nəticəsində 2027-ci ilədək əkin sahələrinin 3 min hektara, yaşıl çay yarpağı yığımının isə 8,5 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Rayonda “Yaşıl çay” fermer təsərrüfatı ilə yanaşı “Astara Çay” MMC, “Beta” MMC, “Fərman çay” MMC, “Tüado çay” MMC, “Gilan Orchards” MMC, “Ayna” MMC və Lənkəran Çay Elmi Təcrübə bazası kimi ixtisaslaşmış çayçılıq təsərrüfatlarının plantasiyaları fəaliyyət göstərir. Burada çay əkinin əsasən yapon texnologiyası ilə aparılması məhsuldarlığa müsbət təsiri göstərir. Lakin zəif suvarma sistemi və yay aylarının isti, quraq keçməsi çay bitkisinin inkişafına və plantasiyaların sayının azalmasına səbəb olur. Çayın inkişaf dövründə yaranan bu problemlər məhsuldarlığı aşağı salır. 5 il əvvəl Lənkəranda çay plantasiyalarının sahəsi 604 hektara çatdırılmışdır. Lakin son illər rayonda çay plantasiyaları başqa tərəvəz məhsulları ilə əvəz olunduğuna görə 52 hektar çay plantasiyaları ləğv olunmuşdur. Hətta bəzi kəndlərdə 2-3 hektar çay sahəsi qalmışdır. Məhsulun qonşu çay fabriklərinə daşınmasında xərcləri artırır. Çayçılıq böyük sərmayə və zəhmət tələb edən sahədir. Çay kolu 8-10 ilə tam məhsul halına düşür. Ona görə də çayçılığın rayonda inkişafı üçün kompleks dəstəyə ehtiyacı var.

İqtisadi rayonda sahilboyu zolaqda balıq ovlanması üstünlük təşkil edir. Ötən illərlə müqayisədə 2022-ci ildə balıq məhsullarında artım müşahidə edilmişdir. Lənkəran rayonunda yerli tələbatı ödəyəcək balıq emalı potensialı olmasına baxmayaraq burada da balıq tələbatı idxal hesabına ödənilir. Əhalinin əsas qida ehtiyatını forel və kütüm balıqları təşkil edir. Balıqların yağlı, sümüksüz və qiymətlərinin münasib olması əhalinin yerli balıqları üstün tutmasına səbəb olur. Qeyri-qanuni balıqçılıq və ovçuluq, qanunsuz ov alətlərindən istifadə, su sahəsinin çirkləndirilməsi və digər hallar burada sistemli balıq təsərrüfatının qurulmasına maneə olur.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Lənkəran rayonu əlverişli iqlimi və münbit torpağa görə çox böyük ərzaq potensialına malikdir. Regionda yerli iqtisadiyyat və ərzaq təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən sitrus meyvələri, çay, düyü, tərəvəz və meyvələr də daxil olmaqla geniş çeşiddə məhsullar yetişdirilməsi üçün mühit amilləri olduqca əlverişlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında çəltikçiliyin inkişafına dair 2018–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
 2. “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
 3. Azərbaycan regionları. Statistik məcmuə. Bakı, 2021, 772 səh.
 4. Zeynalli.Ə.T. Azərbaycan kənd təsərrüfatı coğrafiyasının müasir problemləri. Bakı “Elm” 2005, 392.
 5. <https://agro.gov.az/>
 6. <http://lenkeran-ih.gov.az/>
 7. <https://e-qanun.az/>
-

UOT 911.3

İDİOPATİK SKOLIOZUN YAYILMASINA TƏSİR EDƏN COĞRAFI FAKTORLAR

Nəzrin Manafova

SABAH qrupları

Bakı Dövlət Universiteti

nazrenmanafli191@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə ən çox rast gəlinən onurğa deformasiyası -skoliozun yaranma səbəbləri ,buna təsir göstərən coğrafi faktorlar təhlil olunur .Məqalə skolioz deformasiyası statistikasının müxtəlif coğrafi enliklərdə dəyişmə qanunauyğunluqlarından bəhs edir.

Məqalə qadınlarda idiopatik skoliozun mütləq göstəricisi olan menarş yaşının melatonin ifrazından asılı olduğunu və melatoninin də coğrafi ərazinin temperaturundan, rütubətindən, işıqlanma dərəcəsindən asılı olaraq dəyişdiyini özündə ehtiva edir.

Birmənalı olaraq idiopatik skoliozun yayılma faizinin şimal ölkələrində daha yüksək dəyərlər nümayiş etdirməsinin və ekvatora yaxınlaşdıqca azalmasının təhlili cədvəl şəklində təqdim olunur.

Bol günə işığı alan Afrika ölkələrində isə sosial -iqtisadi vəziyyətin idiopatik skoliozun yaranmasına təsirinin təhlili verilir.

Açar sözlər: idiopatik skolioz, deformasiya, melatonin, menarş yaşı, sosial-iqtisadi inkişaf

Giriş. Skolioz ən çox rast gəlinən onurğa deformasiyasıdır. Skolioz olan fərddə çiyinlərin, qabırğaların, çanağın simmetriyası pozulur, bundan əlavə ağır dərəcəli əyriliklər bir sıra orqan və sistemlərin patoloji dəyişikliklərinə səbəb olur-tənəffüs sistemi orqanları, ürək, böyrəklərin fəaliyyəti pozulur. Skoliozun müalicəsi üçün idman,üzgüçülük,korset müalicəsi, fizioterapiya təyin olunur. Ağır dərəcəli deformasiyalarda isə yalnız cərrahi müdaxilə ilə skoliozun qarşısı alınır ki, bu da onurğanın atletik-elastiklik qabiliyyətini azaldır, məhdudiyətlər yaradır.Skolioz əməliyyatı ağır və riskli əməliyyat qrupuna daxildir.

Səbəbləri: düzgün qidalanmamaq-D və C vitaminin çatışmazlığı,məktəb yaşlı uşaqlarda düzgün oturma bacarığının olmaması, passiv həyat tərzi,travma,genetik səbəblərdən yarana bilər.Sübut olunub ki tez-tez və uzun müddət xəstələnən-immuniteti zəif olan uşaqlarda onurğa sütununun ağır dərəcəli əyriliklərinə daha çox rast gəlinir.

Statistika: Həkimlərin qeydinə görə, hal-hazırda dünyada 50-80% uşaqlarda qamətin bu və ya digər əyrilikləri müşahidə olunur. 5-9% uşaqlarda isə onurğa

sütununun ən ağır formalı deformatsiyalarından hesab edilən və son nəticədə hətta əlilliyə də səbəb ola bilən skolioz xəstəliyi aşkar edilir. Skolioz 25 yaşdan yuxarı yetkinlərdə hər 100.000-də 8000-ə qədər ,60+ yaş qrupunda hər 100.000 nəfərdə 68.000 nəfərdir .Ümumilikdə dünya əhalisinin təxminən 1%-i(təxminən 70 milyon) skoliozdan əziyyət çəkir və onların 0,4%-i hər il cərrahi müdaxiləyə ehtiyac duyur. Milli Skolioz Fondunun məlumatına görə, hazırda təkcə ABŞ-da skoliozdan əziyyət çəkən 4 milyona yaxın insan var.Skolioz ABŞ-da onurğa xəstəlikləri hallarının 20 faizini təşkil edir və hər il yeniyetmələr üzərində təxminən 29.000 skolioz əməliyyatı edilir Ukraynada təxminən 40-50 min insan skoliozdan əziyyət çəkir, onlardan hər il təxminən 2-3 mini əməliyyat olunur.[1]

Skoliozun coğrafiyası: Müəyyən bir bölgənin coğrafiyasının insan biologiyasına təsiri həmin ərazinin temperaturu, rütubəti və işıqlanma dərəcəsi kimi təbii amillər ilə müəyyən edilir.

İdiopatik (qazanılmış,səbəbi bilinməyən) skoliozun patogenezinə coğrafiyanın mümkün rolu illərdir müzakirə edilir, belə nəticəyə gəlinir ki , günəş işığının coğrafi enliklər üzrə fərqli olması melatonin ifrazının fərqli olması ilə nəticələnir(bu da öz növbəsində qadınlarda menarş yaşını dəyişdirir.Menarş yaşı mütləq bioloji hadisədir və İS in önəmli faktoru hesab olunur).Qaranlıq melatonin istehsalının artmasına səbəb olur. Melatonin dolayı yolla cinsi vəzilərə təsir edir,cinsi yetişkənlikdə rol oynayır. [2][3]

Müxtəlif coğrafi enliklərdə yaşayan qızlar arasında idiopatik skoliozun yayılması ilə menarş yaşı arasında mümkün əlaqə araşdırılıb.(Günəş işığının miqdarı və işığın keyfiyyəti (nisbi şüalanma,dalğa uzunluğu),buludluluq yuxarıda qeyd olunan enliklərdə melatoninin fərqli ifrazı və menarş yaşının fərqli olması üçün böyük rol oynayır.Skolioz əyrinin pisləşməsi və sürətli böyümə dövrləri arasında aydın bir əlaqə mövcuddur. İS in inkişafı pubertal böyümə dövründə sürətlənir və skelet yetkinliyi başa çatdıqdan sonra onun inkişafı yavaşlayır. Menarş yaşının gecikməsi gecikmiş skelet yetkinliyinin göstəricisidir ki ,bu da skolioz əyriliyinin irəliləməsi üçün potensialın olduğunu göstərir. Şimal ölkələrində (45 dərəcədən yuxarı enliklərdə) işıq çatışmazlığı səbəbindən qızlarda melatonin ifrazı artır.Yüksəlmiş melatonin səviyyəsi idiopatik skoliozun mümkün başlanğıc faktoru hesab edilə bilər. O, onurğa sütununun həssaslığının müddətini uzadır.Sümüyün möhkəmlənməsinə mane olur.Buna görə də idiopatik skoliozun yayılmasının şimal ölkələrində daha yüksək dəyərlər nümayiş etdirdiyi və ekvatora yaxınlaşdıqca azaldığı bildirilir.[2][3]

Təhlil: Məlumdur ki:45° şimal enliyindən yuxarı olan bölgələrdə günəş işığının miqdarı daha azdır və səpələnmiş radiasiya şəklindədir .Bundan əlavə günəş işığının keyfiyyəti birbaşa melatoninin ritminə təsir göstərdiyinə görə skolioz əyriliyinin artmasında rol oynayır .Cədvəllərdə müxtəlif enliklərdə yerləşən ölkələr üzrə menarş yaşının gecikməsi və buna uyğun olaraq da skoliozun artım qanunauyğunluqları qeyd olunub

Ölkə	Enlik(şm)	Menarş yaşı	Faiz
Finlandiya	65	16	12
Almaniya	51	15	8.3
Kanada	47	13	2.37
Sloveniya	45	12	2.89
Yunanistan	39	12	2.60
Yaponiya	34	14	4.90
Çin	25	12	1.60
Tayvan	27	12	1
Sinqapur	1	12	0.83
Nigeriya	9	12	5.3
Qana	33	13	3.3
Ruanda	1 (c.e)	13	3.9
Cənubi Afrika	30(c,e)	13	8.3

[4][5]

Müxtəlif enliklər üzrə skolioz göstəricisinin dinamikasının cinslərə görə paylanmasına diqqət edək:

Ölkə	Yerləşdiyi enlik	Yoxlanılan insan sayı	Yaş qrupu	Ümumi faiz(qız ,oğlan)
Almaniya	51 şm.e	17641	10-17	6.2(8.3; 5.0)
Koreya	35 şm.e	1000134	10-14	3.26(4.65; 1.97)
Türkiyə	38 şm.e	31750	10-15	0.47(0.65; 0.31)
Yunanistan	39 şm.e	82091	9-14	1.7(2.6 ;0.9)
Sinqapur	1 şm.e	110744	7-17	0.59(0.24; 0.15)
Braziliya	14 cən.e	13400	12-14	1.4(1.98; 0.87)

[4][5]

Nəticə: idiopatik skolioz oğlanlarla nisbətdə qızlarda daha çox rast gəlinir və skoliotik əyri dərəcəsinin maksimum artması cinsi yetişkənlik dövrünə təsadüf edir .Burada qızlarda menarş yaşının gecikməsi mühüm səbəb kimi çıxış edir.Menarş yaşının gecikməsi də özlüyündə melotonin ifrazının artmasından qaynaqlanırsa ,aydın görə bilərik ki,şimal enliklərində günəş radiasiyanın səpələnən olması və gün işığının kəmiyyətində nəzərəçarpacaq (45 dərəcə şimal enliklərindən cənubda yerləşən ölkələrlə)fərqlin olması yeniyetmələrdə skoliotik əyrinin artmasında coğrafi faktorların rolunu qabardır.

Bol günəş işığı alan Afrika ölkələrində də İS geniş yayılıb. Bu ölkələrdə skoliozun geniş yayılmasına təsir göstərən əsas amil sosial iqtisadi vəziyyətdir. Aydın görə bilirik ki, menarş yaşının göstəricisi normaldır. Demək əsas faktor: yoxsulluqdur.

Kifayət qədər və düzgün qidalanmama uşaqların inkişafının zəifləməsinə, skeletin düzgün yetişməsinə səbəb olur. Sümüyün möhkəmlənməsi və düzgün inkişafı üçün lazım olan vitaminlər çatışmadığı üçün bu faiz yüksək həddədir.

Ədəbiyyat siyahısı

- [1] <https://clear-institute.org/learning-about-scoliosis/scoliosis-statistics/>
- [2] <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16759371/>
- [3] <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17108408/>
- [4] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9290356/>
- [5] <https://journals.sagepub.com/doi/10.1007/s11832-012-0457-4>

GEOGRAPHIC FACTORS AFFECTING THE PREVALENCE OF IDIOPATHIC SCOLIOSIS

Summary: In this article, the causes of the most common spinal deformation - scoliosis, and the geographical factors affecting it are analyzed. The article deals with the regularities of changes in the statistics of scoliosis deformation in different geographical latitudes.

The article states that the age of menarche, which is an absolute indicator of idiopathic scoliosis in women, depends on the secretion of melatonin, and that melatonin also varies depending on the temperature, humidity, and illumination of the geographical area.

The analysis of the prevalence percentage of unambiguously idiopathic scoliosis shows higher figures in the northern countries and decreasing closer to the equator is presented in the form of a table.

An analysis of the influence of the socio-economic situation on the occurrence of idiopathic scoliosis is presented in African countries that receive plenty of sunlight.

Key words: idiopathic scoliosis, deformity, melatonin, menarche age, socio-economic development

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ ИДИОПАТИЧЕСКОГО СКОЛИОЗА

Резюме: В данной статье анализируются причины наиболее распространенной деформации позвоночника - сколиоз, а также географические факторы, влияющие на него. В статье рассмотрены закономерности изменений в статистике деформации сколиоза в различных географических широтах.

В статье говорится, что возраст менархе, который является абсолютным показателем идиопатического сколиоза у женщин, зависит от секреции мелатонина, и что мелатонин также варьируется в зависимости от температуры, влажности и освещенности географической зоны.

Анализ процентной доли распространенности явно идиопатического сколиоза показывает в виде таблицы, что в северных странах эти показатели выше, а в районах, расположенных ближе к экватору, они уменьшаются.

Представлен анализ влияния социально-экономической ситуации на возникновение идиопатического сколиоза в африканских странах, которые получают много солнечного света.

Ключевые слова: идиопатический сколиоз, деформация, мелатонин, менархе, социально-экономическое развитие

UOT 911.3

AZƏRBAYCANDA SELEKTİV ABORTLAR

Şəhanə Babazadə
Bakı Dövlət Universiteti
babazadesh01@gmail.com

Xülasə: Məqalədə dünyaya gələn uşaqların cinsə görə nisbətində böyük fərqlərin yaranmasına şərait yaradan və müəyyən sosial-demoqrafik problemləri ortaya çıxaran selektiv abort məsələsi təhlil olunur. Burada selektiv abortların qısa tarixi və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində onunla bağlı məqamlar haqqında ətraflı informasiya verilir. Həmçinin ölkədə son illərdə selektiv abortlarla mübarizə məqsədilə atılan addımlar burada ətraflı təsvir edilir. Doğulan uşaqların cinslər üzrə paylanması ilə bağlı rəsmi statistik məlumatlar, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bununla bağlı Cənubi Qafqaz respublikalarında vəziyyət, Azərbaycanda kənd və şəhər yerlərində, eləcə də iqtisadi rayonlarda doğulan hər 100 qız körpəyə düşən oğlan körpələrin sayı göstərilir. Selektiv abortların geniş miqyasda yayılmasına şərait yaradan amillər göstərilir. Cəmiyyətə demoqrafik cəhətdən təsir etməklə yanaşı, həm də ana namizədlərinə psixoloji/psixi və fiziki zərbə vuran selektiv abortların ağır fəsadları haqqında məlumat verilir. Sonda rəsmi statistikaya əsasən 0-20 yaş aralığında iki cinsin nümayəndələri arasında olan ciddi rəqəm fərqi göstərilir, eləcə də bu problemin həlli yönündə atıla biləcək addımlarla bağlı tövsiyələr öz əksini tapır.

Açar sözlər: selektiv abort, sosial-iqtisadi problem, demoqrafik məsələ, cinsi disbalans

Giriş. Heç bir süni müdaxilə olmadığı halda dünyaya gələn körpələr arasında üstünlük bioloji cəhətdən oğlanlara məxsusdur: bu göstərici hər 100 qıza 103-107 oğlan düşməsi kimi səciyyəlidir [8]. Lakin müəyyən bir ölkədə hər dünyaya gələn 100 qız uşağına 107-dən çox və ya 103-dən az oğlan düşərsə, bu, müvafiq olaraq oğlan və ya qız uşaqlarına üstünlük verildiyini və doğumun cinsi nisbətinə süni müdaxilə edildiyini göstərir. Bu müdaxilə halları 1980-ci illərdən başlayaraq Çin, Cənubi Koreya, Hindistan kimi ölkələrdə güclənmiş, 90-cı illərdən Cənubi Qafqaz respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda yüksək həddə müşahidə olunmuşdur.

Selektiv abortlar: qısa tarixi və mövcud qanunvericilik. Selektiv abort-cinsi mənsubiyyətə görə hamiləliyin (adətən, 12-ci həftəsindən sonra) pozulmasıdır [2]. Bir sıra ölkələrdə (xüsusən Asiya və Şimali Afrikada) oğlan uşaqlarına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar cinsiyyətin prenatal təyini və selektiv abort vasitəsilə cinsin seçilməsi halları doğumun təbii cinsi nisbətinin pozulmasına şərait yaradır [8]. Təbii cinsi tarazlığın pozulması cəmiyyətə, qadın sağlamlığına və gələcəkdə doğulacaq uşaqlara birbaşa təsir göstərir.

Abortlar ilk dəfə 1920-ci ildə Sovet İttifaqında qanuniləşdirilmişdir. Əhali artımının kəskin azalmasına cavab olaraq abort 1936-1955-ci illərdə qanunla qadağan edilsə də, onun abortların sayına ciddi təsiri olmadığı üçün qanuna düzəliş edilmiş və bu, nəsilverməyə nəzarət metodu kimi qəbul olunmuşdur.

Hazırda Azərbaycanda hamiləliyin ilk 12 həftəliyində abort etdirmək imkanı mövcuddur. Sosial-iqtisadi göstərişlərlə (həyat yoldaşının vəfatı, qadın və ya həyat yoldaşının həbsi, çoxuşaqlılıq və digər bəzi xüsusi hallar) abort 22 həftəlikdə, yalnız tibbi əsaslarla isə 22 həftədən sonra həyata keçirilə bilər. Digər tərəfdən, 2008-ci ildə selektiv abort probleminin qarşısını almaq cəhdi olaraq “Reproduktiv sağlamlığın qorunması və ailə planlaşdırılması haqqında” qanun layihəsinə qadağa daxil edilməsi barədə təklif verilmişdir [3]. Qeyd olunmalıdır ki, Cinayət Məcəlləsinin 141-ci maddəsi (“Qanunsuz abort etmə”) tibb müəssisələrindən kənar və mütəxəssis olmayan şəxslər tərəfindən edilən abortlar və bununla bağlı cəza tədbirlərinə həsr olunub. Həmçinin Azərbaycanda “Uşaqların doğulanadək cins seçiminin qarşısının alınmasına dair 2020-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir [1] [5]. Ümumilikdə qanunvericilikdə selektiv abortlara münasibət bildirilmir, lakin körpənin cinsiyyəti yalnız hamiləliyin 12-ci həftəsindən sonra təyin olunur və xüsusi hallar istisna olmaqla yalnız ilk 12 həftədə abort etməyə icazə

verilir, deməli, selektiv abort dolayı yolla qadağan edilmişdir. Bununla belə, hələ də cinsiyyətə görə körpə seçimi halları müşahidə olunur.

Azərbaycan üzrə statistika, səbəblər və fəsadlar. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra digər Cənubi Qafqaz respublikaları kimi Azərbaycanda da doğumun cinsi nisbətində kəskin disbalans yarandı (cədvəl 1). Dünya Bankının 2020-ci illə bağlı statistik məlumatlarına görə, dünyada hər doğulan 100 qıza ən çox oğlan uşağı Çində və Azərbaycanda düşürdü (əmsal olaraq 1,123 və 1,13) [7] [8].

Cədvəl 1

1990-2020-ci illərdə Cənubi Qafqaz respublikalarında doğulan hər 100 qıza düşən oğlan sayı

İllər/ölkələr	Azərbaycan	Gürcüstan	Ermənistan
1990	106	108	105
1995	110	110	111
2000	115	110	117
2005	116	110	116
2010	116	108	114
2015	114	107	112
2020	113	106	110

Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzrə doğulan uşaqların cins nisbəti də müəyyən fərqlər göstərir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda bu göstərici ən yüksək həddə çatır: burada hər doğulan 100 qıza 123 oğlan düşür. Ümumilikdə kənd yerlərində bu nisbət şəhər yerlərindən daha böyükdür (cədvəl 2) [6].

Cədvəl 2

2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə doğulan uşaqların cins nisbəti

No	İqtisadi rayonlar	Cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
1	Bakı	112	112	-
2	Naxçıvan	111	109	111
3	Abşeron-Xızı	109	109	108
4	Dağlıq Şirvan	121	118	123
5	Gəncə-Daşkəsən	120	119	121
6	Qarabağ	121	118	123
7	Qazax-Tovuz	123	119	124
8	Quba-Xaçmaz	116	116	117
9	Lənkəran-Astara	116	112	118
10	Mərkəzi Aran	111	106	114
11	Mil-Muğan	122	113	124
12	Şəki-Zaqatala	110	113	109
13	Şərqi Zəngəzur	118	123	116
14	Şirvan-Salyan	114	112	115
Cəmi		116	113	118

Azərbaycanda qız uşaqlarından tamamilə imtina edilməsə də, ailələrin bir qismi oğlan övlad sahibi olmağı zəruri hesab edir. Sosial araşdırmalar göstərir ki, bu düşüncənin əsasında oğlan övladların ailə və vətəni qoruma missiyasını həyata

keçirməsi, yaşlı vaxtlarında valideynlərinə maddi cəhətdən dəstək olması, onların soyadı davam etdirməsi və ailə mülkiyyətini saxlaması, bir sözlə, oğulların “həyat və ölüm təminatçısı” olması kimi fikirlər dayanır.

Abort, o cümlədən selektiv abort cəmiyyətdə təbii artıma təsir göstərməklə yanaşı, ana namizədləri üçün çox təhlükəlidir. Psixoloji və ya psixi cəhətdən depressiya, günah hissi, onu aborta məcbur edənlərə nifrət, qarabasmalar, anoreksiya, intihara meyl və s., fiziki cəhətdən isə infeksiyaya yoluxma, reproduktiv orqanın zədələnməsi və ya fəaliyyət göstərə bilməməsi və bu kimi başqa hallar özünü göstərə bilər [2] [4].

Nəticə və tövsiyələr. Azərbaycanda doğulan uşaqların cinsə görə nisbətində oğlan uşaqlarının üstünlük təşkil etməsi əsas sosial-demografik problemlərdəndir. Rəsmi statistika 20 yaşdan kiçik əhali arasında qızların oğlanlardan 110 min nəfər az, 0-4 yaş aralığında isə oğlanların 10% çox olduğunu göstərir [3]. Demografik bu halı selektiv abortlarla əlaqələndirirlər. Selektiv abortların qarşısının alınması üçün əhali maarifləndirilməli, hər iki cinsdən olan övladın eyni səviyyədə dəyərlili olduğu fikri aşılmalı, ailələr üçün sosial proqramlar hazırlanmalı, qadınların təhsil səviyyəsi və cəmiyyətdə mövqeyi gücləndirilməli, cinsə görə disbalansın gələcək fəsadları izah olunmalı, dövlət tərəfindən bu problemin həllinə nəzarət gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov R.T. Selektiv abortların gender təhlili. Bakı, 2018, 112 s.
2. Selektiv abort və onun təsirləri. “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Tədbirlər Planına əsasən, Səhiyyə Nazirliyi İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzi tərəfindən hazırlanan vərəqə (<https://www.isim.az/upload/File/print/print-197-file.pdf>)
3. Yüksel-Kaptanoğlu İ., Eryurt M.A., Koç İ., Bozbeyoğlu İ.Ç. Azərbaycanda doğulan uşaqların cins nisbətinin pozulmasına zəmin yaradan mexanizmlər: keyfiyyət və kəmiyyət əsaslı tədqiqat. Bakı, 2014, 82 s.
4. Preventing gender-biased sex selection: an interagency statement OHCHR, UNFPA, UNICEF, UN Women and WHO, 2011, 18 p.
5. <https://www.sosial.gov.az/3238>
6. <https://www.stat.gov.az/source/gender/>
7. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.BRTH.MF>
8. <https://ourworldindata.org/gender-ratio#sex-ratio-at-birth>

SELECTIVE ABORTIONS IN AZERBAIJAN

Summary: The article analyzes the issue of selective abortion, which creates conditions for the emergence of large differences in the ratio of children born by gender and brings out certain socio-demographic problems. A brief history of selective abortions and detailed information about the points related to it in the Legislation of the Republic of Azerbaijan is provided in the given article. Also, the measures taken to combat selective abortions in the country in recent years are thoroughly described here. Official statistical data on the distribution of children born by gender, the situation in the South Caucasus Republics after the collapse of the Soviet Union, the number of boys per 100 girls born in Azerbaijan in rural and urban areas, as well as in economic regions is provided in the article. Factors contributing to the wide spread of selective abortions are indicated. Apart from affecting the society demographically, it also informs about the severe consequences of selective abortions which inflict psychological/mental and physical damage on the prospective mothers. In the end, according to the official statistics, the serious

numerical difference between the representatives of the two sexes in the age range of 0-20 years is shown, as well as the recommendations regarding the steps that can be taken in the direction of solving this problem are reflected.

Key words: selective abortion, socio-economic problem, demographic issue, gender imbalance

СЕЛЕКТИВНЫЕ АБОРТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме: В статье проанализирована проблема селективных абортов, создающих условия для возникновения значительных различий в соотношении детей, рожденных по признаку пола, и выявлены определенные социально-демографические проблемы. В данной статье представлена краткая история селективных абортов и подробная информация о связанных с ними вопросах в законодательстве Азербайджанской Республики. Кроме того, здесь подробно описываются меры, принятые в последние годы в стране для борьбы с выборочными абортами. Официальные статистические данные о распределении детей, рожденных по признаку пола, положении в южнокавказских республиках после распада Советского Союза, числе мальчиков на 100 девочек, родившихся в Азербайджане в сельских и городских районах, так же, как и в экономических регионах, в статье. Указаны факторы, способствующие широкому распространению селективных абортов. Помимо того, что это затрагивает общество в демографическом плане, оно также информирует о серьезных последствиях выборочных абортов, которые наносят психологический/психический и физический ущерб будущим матерям. В конечном итоге, в статье показано согласно официальной статистике, серьезные количественные различия между представителями обоих полов в возрастной группе 0-20 лет, а также отражены рекомендации относительно шагов, которые могут быть предприняты в направлении решения этой проблемы.

Ключевые слова: селективный аборт, социально-экономическая проблема, демографическая проблема, гендерный дисбаланс

ƏHALİNİN ARTIMI FONUNDA ŞƏHƏRLƏRİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ KƏNDLƏRDƏ ŞƏHƏR İNFRASTRUKTURUNUN TƏTBİQİ

Paşayeva Sona

II kurs bakalavr

Bakı Dövlət Universiteti

sonapasha029@gmail.com

Xülasə: Əhalinin artımı və onun iqtisadi-sosial təsirləri qiymətləndirilmiş, dünya əhalisinin artımı fonunda şəhərlərin planlaşdırılması təhlil olunmuşdur. Kənd yerlərində əhali məskunlaşması və şəhər infrastrukturunun yaradılması üçün təkliflər irəli sürülmüşdür. Əhali artımının təsnifatı və demoqrafik siyasətin regional fərqlilikləri arasında qanunauyğunluqlar müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Əhalinin sayı, əhali məskunlaşması, demoqrafik siyasət, təbii artım, şəhər infrastrukturu.

❖ Dünya əhalisi haqqında ümumi məlumat

Yer kürəsində əhalinin sayı 7 milyard nəfərdən çoxdur. Əhali (insan resursu) hər bir dövlətin mühüm iqtisadi və demoqrafik potensialıdır. Əhalinin sayı işçi qüvvəsinin çox olması deməkdir. Onun sayının yüksək sürətlə artımı nəticəsində təsərrüfat sahələri ucuz işçi qüvvəsi ilə təmin edilir. Bu isə ölkənin iqtisadi potensialının artımına imkan verir. Hər bir ölkə əhalinin sayı və artımının nizamlanması üçün müəyyən tədbirlər görür.

Cədvəl 1. Yer kürəsi əhalisi sayının artımı

Tarix	Əhali, milyon nəfər	İkiqat artım vaxtı
e.ə 400-cü ilədək	153	14 əsrə yaxın
0	252	15 əsrə yaxın

eramızın 400-cü ili	205	8 əsr
800	224	7 əsr
1200	400	6 əsr
1400	375	4 əsr
1600	578	2,5 əsr
1700	680	2 əsrə yaxın
1800	954	1 əsrdən bir qədər çox
1900	1634	70 ildən az
1950	2530	40 il
1993	5510	45 il (proqnoz)
2000	8000-dən çox	–

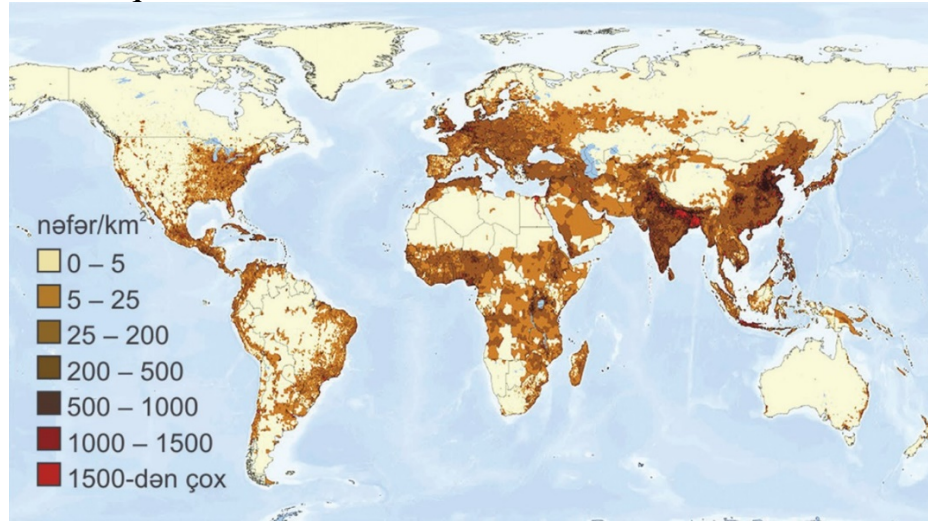
Əhalinin sayını, təbii artımını, cins-yaş tərkibini demografiya elmi öyrənir. 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin ortalarınadək bir əsrdən bir çox müddətdə dünya əhalisinin sayı 2 milyard artmışdır. Bu dövr “demoqrafik partlayış” dövrüdür. Lakin, son dövrdə bu proses stabilləşmişdir. Gələcəkdə əhali sayının sabitləşməsinin mümkünlüyü ehtimalı bugünkü artım sürətinin xüsusiyyətləri ilə təsdiqlənir. Əgər bəşəriyyətin 1 milyarddan 2 milyarda keçməsinə 85 il, 2 milyarddan 3 milyarda keçməsinə 25 il lazım gəlmişdirsə, 3 milyarddan 4 milyarda keçməsinə 15 il lazım gəlmişdir. Bu, o deməkdir ki, birinci halda proses 3 dəfə, ikincidə 2 dəfədən az sürətlə getmişdir. “Əhalinin ikiqat çoxalması” vaxtının azalması da dayanmışdır və gələcəkdə proqnozlaşdırılmır.

Yer üzərində əhali qeyri-bərabər paylanmışdır. Təbii şəraitin yaşayış üçün əlverişli olduğu ərazilərdə əhali sıx, nisbətən əlverişsiz yerlərdə isə seyrək məskunlaşmışdır. Ölkə daxilində əhalinin sıxlığı qeyri-bərabər ola bilər. Yüksək və aşağı əhali sıxlığı olan bölgələrin növbələşməsindəki zahiri nizamsızlığa baxmayaraq, istər təbii xüsusiyyətlər, istərsə də ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlı sərt qanunauyğunlar mövcuddur.

Xəritələr insanların ərazidə məskunlaşması haqqında təsəvvür verir. **Əhali məskunlaşması** – yaşayış məntəqələri şəbəkəsinin yerləşməsi ilə əlaqədar əhalinin ərazidə yerbəyər edilməsidir. Yer üzərində insan məskəni olan hər hansı ərazini yaşayış məntəqəsi adlandırmaq mümkündür. Tarixdən bugünədək insanlar daha çox, çay və göllərin yaxınlığında məskunlaşmışlar və bunlar məskunlaşmağa təsir edən **təbii amillərdir**. Təbii amillərə – relyef, dəniz və okean sahilləri, torpaq, bitki örtüyü və s. amillər də daxildir. Məskunlaşmanın əyani mənzərəsi xəritələrlə müəyyən edilir. Bu məqsədlə ən əlverişli olan iri miqyaslı xəritədir.

Nil, Missisipi, Dunay və s. çayların deltası, Aralıq dənizi sahilləri insanların sıx məskunlaşdığı ərazilərdir. Əhalinin yerləşməsinə təsir edən bir sıra **iqtisadi amillər** də mövcuddur: faydalı qazıntıların hasilatı, sənaye müəssisələrinin və aqrar təsərrüfat komplekslərinin təmərküzləşməsi, turizmin inkişafı və s. Şərqi Asiya, Qərbi Avropa, Karib dənizi sahillərində əhalinin sıx məskunlaşması iqtisadi amillərlə əlaqədardır. Əhalinin məskunlaşması **tarixi amillərdən** də asılıdır. Qədimdən əhalinin məskunlaşmasına təsir göstərmiş amillər vardır: qədim ticarət yollarının ərazidən keçməsi, ərazinin inkişafı tarixi, hərbi yürüş və müharibələr və

s. Afrika, Amerika və Avstraliya əhalisinin əsasən sahilboyunda məskunlaşması tarixi amillərlə əlaqədardır.

Şəkil 1. Dünya əhalisinin sıxlıq xəritəsi

İnsanların əsas məskunlaşma forması bəzi bölgələrdə sıx, digərlərində isə seyrək şəbəkə yaradan daimi yaşayış məntəqələri – şəhərlər və kəndlərdir. Məskənlərin şəhər və kənd yerlərinə ayrılması üçün tarixi əsas ictimai-ərazi əmək bölgüsü olmuşdur. İki əsas məskən tipi mövcuddur – şəhər və kənd məskənləri.

Şəhər məskənləri – bir, yaxud bir neçə müxtəlif xalq təsərrüfatı funksiyalarını – sənaye; nəqliyyat; təşkilat-təsərrüfat, mədəni, siyasi və inzibati; istirahətin və müalicənin (kurortlar) təşkili funksiyalarını yerinə yetirən yaşayış məntəqələridir. Şəhər məskənlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhalinin sayı, məşğulluğu, müxtəlif ölkələrin və bölgələrin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, yaşayış məntəqəsinin iqtisadi və mədəni əhəmiyyəti kimi əlamətlər məcmu şəkildə əsas tutulmalıdır.

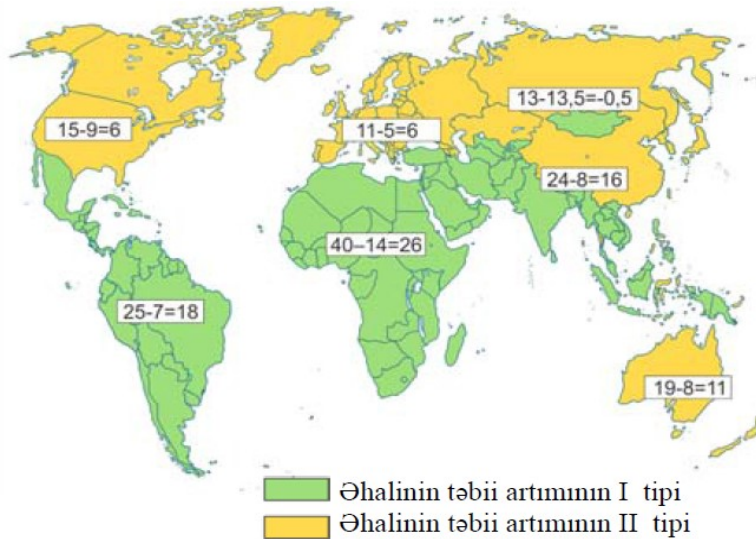
Kənd məskənləri – sakinləri ərazicə hissələrə ayrılmış kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik yaşayış məntəqələri aid edilə bilər. Kənd məskənlərinin çoxlu adları mövcuddur. Hər ölkədə özlərinə məxsus spesifik adlar (qışlaq, aul, şenlik və s.) işlədilir. İctimai əmək bölgüsünün öncül funksiyalarına görə, kənd məskənlərinin iki iri tipi fərqləndirilə bilər: *kənd təsərrüfatı* və *qeyri-kənd təsərrüfatı* məskənləri. “Kənd təsərrüfatı” və “Qeyri-kənd təsərrüfatı” kənd məskənləri, kənd məskənləri tipinin istehsal istiqamətlərini konkretləşdirən anlayışdır. Birinci halda bu, sakinləri, kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olan məskənlərdir, ikinci halda isə, sakinləri kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmayan, ərazicə bölünmüş digər funksiyaların (meşə təsərrüfatı, rekreasiya ehtiyatlarının istismarı və s.) yerinə yetirilməsində iştirak edən yaşayış məntəqələridir.

Tarixi, etnoqrafik və təbii şərait Yer üzünün ayrılıqda hər bir regionunun məskunlaşma spesifikasiyasını müəyyən edir. Təbii şərait texniki amil kimi çıxış etdikdə, məsələn yaşayış üçün sahə seçilərkən, məskunlaşmaya birbaşa təsir də göstərə bilər. Yerlərin meyilliyi, faydalı qazıntı yataqları, su təchizatı və çirkab sularının axıdılması şəraiti yaşayış məntəqələrinin yerləşdirilməsini, onların planlaşdırılmasını və bu yaşayış məntəqələrinin müxtəlif təyinatlı hissələrinin qarşılıqlı surətdə yerləşməsini müəyyənləşdirir.

❖ Əhali artımının təsnifatı

“Şəhər” anlayışı tərifinin spesifikasiyası, əlbəttə, problemə hansı mövqedən yanaşmaqdan asılıdır. Ən ümumi şəkildə şəhər, əhalisinin mütləq əksəriyyəti kənd təsərrüfatında deyil, sənaye, ticarət, xidmət, elm və mədəniyyət sahələrində çalışan iri yaşayış məntəqəsidir. Əhali şəhərin parametrlərini və bütün digər yardımçı sistemlərinin təşkilini müəyyənləşdirən əsas yardımçı sistemdir. Şəhərin əhalisi bütün şəhərsalma ehtiyatları və şəhəri müxtəlif yönlərdən səciyyələndirən törəmə göstəricilərin alınması üçün baza göstəricisidir.

Şəhər əhalisi 3 mənbə: a) təbii artım, b) mexaniki artım, c) kənd məskənlərinin dəyişməsi, yaxud onların şəhər həddlərinə qatılması hesabına təşəkkül tapır. Əhalinin sayını və təbii artımını “*demoqrafiya*” elmi öyrənir. Əhalinin təbii artımı – müəyyən bir müddət ərzində (adətən bir il) doğum və ölüm arasındakı fərqin dəyəridir. Dünyanın əksər ölkələrində əhali təbii artım hesabına artır. Təbii artım səviyyəsinə görə dünya ölkələri 2 növə bölünür: aşağı (1-ci tip) və yüksək (2-ci tip) artım.

Şəkil 2. Əhalinin təbii artımının tipinə görə dünya ölkələrinin təsnifatı

1-ci tip. Əhalinin təbii artımının aşağı olması bir sıra mənfi xüsusiyyətlərə malikdir: əhalinin azalması, əmək resurslarının çatışmamazlığı, pensiya yaşının artması, yaşlı insanların nisbətində artması, immiqrasiyanın artması. Bu növ artım 3 qrupa bölünür: *1-ci qrup* – Təbii artım aşağıdır. Bu artım səviyyəsi, ABŞ, Braziliya, Çili, Argentina, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Qazaxstan, Çin və s. ölkələrdə müşahidə olunur. *2-ci qrup* – Təbii artım 0-a bərabərdir. Bu artım səviyyəsi bir çox ölkələrdə müşahidə olunur: Gürcüstan, Sinqapur, Şimali və Cənubi Koreya, Kuba, Qərbi Avropa ölkələri və s.. *3-cü qrup* – Təbii artım mənfi göstəriciyə malikdir. Yəni ölüm nisbəti doğum nisbətini üstələyir və bu proses depopulasiya (demoqrafik böhran) adlanır. Nəticədə bu ölkələrdə əhalinin sayı getdikcə azalır. Təbii artımın bu növü əsasən Şərqi Avropa ölkələri, həmçinin Qərbi Avropanın bir sıra ölkələri (İsveç, Belçika, Almaniya, Avstriya, Yunanistan və s.) və Yaponiya üçün xarakterikdir. Əhalinin azalması ilə bağlı problemləri həll etməyin bir neçə yolu var: əhalinin fiziki və mənəvi sağlamlığının qorunması; ailələrə, analara və uşaqlara dövlət dəstəyinin göstərilməsi; ekoloji siyasətin həyata

keçirilməsi və təbii sistemlərin bərpası; gənclərin potensial yaradıcılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması.

2-ci tip. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və Cənubi Afrikada əhalinin təbii artımının 2-ci növü müşahidə olunur. Əhalinin yüksək təbii artımının mənfi xüsusiyyətləri: əhalinin kəskin artması; yoxsulluq; müharibələr; ekoloji fəlakətlər; aclıq problemi; aşağı keyfiyyətli tibbi xidmət; xəstəliklərin çoxalması; məşğulluq problemi; kütləvi savadsızlıq.

Ölkələrdə demoqrafik vəziyyətə uyğun olaraq *demoqrafik siyasət* həyata keçirilir. **Demografik siyasət** – əhalinin nizamlanmasına yönəlmiş inzibati, iqtisadi, təbliğat tədbirləri sistemidir. Adətən əhalinin təbii artımı yüksək olan (demoqrafik partlayış) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali siyasəti doğum səviyyəsini azaltmağa yönəldilir. Bu ölkələrdə bir sıra islahatlar aparılır: nikah yaşının artırılması; kiçik bir ailənin təşviqi; ali təhsil müəssisələrində təhsil alan şəxslər üçün ailə qurmasının qadağan edilməsi; kiçik ailələrdən olan uşaqlar üçün təhsil və tibbi xidmətlərə görə güzəştlər; kiçik ailələrə iqtisadi və sosial müavinətlərin verilməsi və s. Əhalinin təbii artımı aşağı olan (demoqrafik böhran) inkişaf etmiş ölkələrdə isə, demoqrafik siyasət doğum səviyyəsini artırılmasına yönəlib və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: uşaq baxımı üçün müavinət; çoxuşaqlı ailələr və yeni evlənənlər üçün müavinətlər; uzunmüddətli ödənişli valideyn məzuniyyətinin verilməsi; tibbi xidmətlərin və uşaqların təhsilinin dövlət tərəfindən ödənilməsi; dövlət uşaq müəssisələrinin yaradılması və s..

Şəkil 3. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün demoqrafik siyasətin xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə yaranmış demoqrafik vəziyyətə təsir edən mühüm amillərdən biri də əhalinin miqrasiyasıdır. Əhalinin miqrasiyası mexaniki artım hesab olunur. Və buradan aydın olunur ki, şəhər əhalisi, təbii artımdan savayı, mexaniki artım hesabına da təşəkkül tapır. Mexaniki artım dedikdə əhalinin miqrasiyası nəzərdə tutulur. Miqrasiya olduqca geniş anlayışdır.

Miqrasiya – insanların daimi və müvəqqəti yaşayış yerlərini dəyişməsi, yəni əhalinin bir yerdən digər yerə hərəkəti deməkdir. Miqrasiyanın əsasən 2 növü var: daxili miqrasiya və xarici miqrasiya. Daxili miqrasiya ölkə daxilində bir bölgədən digər bölgəyə köçməyə deyilir. Xarici miqrasiya isə bir ölkədən başqa ölkəyə getmək deməkdir. Xarici miqrasiya öz növbəsində 2 yerə ayrılır: emiqrasiya və immiqrasiya. İnsanların ölkədən kənara köçməsinə emiqrasiya, ölkəyə daxil olmasına isə immiqrasiya deyilir. Ölkədə immiqrantlarla emiqrantların arasındakı fərq **mexaniki artım** adlanır.

❖ Kənd yerlərində şəhər infrastrukturunun tətbiqi

Təbii artım və mexaniki artımın nisbəti şəhərin tipindən, onun yaşından və həcmindən asılıdır. Təbiidir ki, yeni şəhərlərin əhalisi mexaniki artım hesabına formalaşır. Böyük şəhərlər insanları cəzb edir, kiçik şəhərlər isə əhalisini başqalarına verir. Yeni şəhərlər əhalisini, miqrantları fəal surətdə cəlb etməklə, formalaşdırırlar. Böyük və yeni şəhərlər insanları cəlb etdiyi üçün onlar həmin şəhərlərə daha çox üstünlük verirlər və oraya köçürlər. Bu proses, kiçik şəhərlər və yaxud kəndlərdə əhalinin azalmasına, böyük şəhərlərdə isə əhalinin çoxalıb sıxlıq yaratmasına yol verir. Əhali sıxlığı bir sıra problemlər yaradır. Bu problemlərin həlli üçün, kiçik şəhərlərdə və kəndlərdə bir qədər dəyişikliklər edib, böyük şəhərlərdə olduğu kimi, əhaliyə uyğun şərait, infrastruktur yaradıla bilər.

Şəhər texnologiyalarının kəndlərə inteqrasiya prosesi keçirilsə, kəndlərdə əhalinin sosial-məişət fəaliyyəti üçün kifayət qədər şərait yaradılsa, kənd təsərrüfatının, həmçinin digər iqtisadiyyat sahələrinin də inkişafı dahada yüksələ bilər. Bununla da kəndlər də əhalisini böyük şəhərlər kimi insanları fəal surətdə cəlb edib formalaşdırırlar. Bu baxımdan, insanlar təkcə şəhər və yaxud rayonlarda yox, həmçinin kəndlərdə də, rahatlıqla, heç bir sıxlıq olmadan yaşaya bilərlər. Belə proses əhalinin hər bölgədə stabil və nizamlı məskunlaşmasına, əhalinin rəasional paylanmasına yol verir. Əhalinin artması aclıq, işsizlik və digər problemlər yaradır. Kəndlərdə işsizlik probleminin aradan qaldırılması üçün bir neçə istehsalat müəssisələri və fabriklər (manufakturalar) yaratmaq olar. Məsələn ət və süd məhsullarını, tekstil və s. istehsal edən fabriklər. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, əgər belə imkanlar yaradılsa, bir qədər problemlər aradan qalxa bilər və ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı yüksələ bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhali coğrafiyası / Əfəndiyev V.Ə., Nağıyev S.Q. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2006. – 338 səh.
2. География / Cəlilova A.H., Cəlilov R.E. – 2020
3. e-qanun.az

ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА МОРСКОГО ТРАНСПОРТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Имран Байрамов

студент, Бакинский Государственный Университет

Председатель Студенческого Научного Общества

Азербайджан, Баку

ORCID: 0000-0001-5922-6870

Аннотация. В статье проанализированы количественные показатели морской транспортной инфраструктуры Азербайджанской Республики за период 2001–2021 гг. Выявлены общие закономерности качественных и количественных преобразований в грузо- и пассажироперевозках. Учитывая характер развития экономики и транспорта, а также экономико-географические особенности берегов страны, предложены пути дальнейшего устойчивого развития морского хозяйства.

Ключевые слова: грузоперевозка, пассажироперевозка, морская инфраструктура, внешнеэкономические связи, портовое хозяйство

Развитие морского транспорта в условиях региональной и глобальной экономической интеграции является важным составляющим в структуре экономики Азербайджанской Республики. Наличие значительных запасов углеводородов на шельфовой и прибрежной зоне Каспийского моря, а также географическая расположенность на пересечении важных транспортно-логистических и торговых путей, способствует формированию выгодного экономико-географического положения страны. Учитывая, что единственным выходом страны в Мировой океан является Каспийское море, оно приобретает все большее значение в грузо- и пассажироперевозках. [1]

Интенсивное внедрение инновационных технологий в производственные сферы не обходит стороной и транспортную отрасль экономики. Возможности морского транспорта увеличиваются, приобретая все большее значение. Нами рассмотрены тенденции основных показателей морского транспорта в Азербайджане в разные периоды и выявлены основные закономерности их динамики.

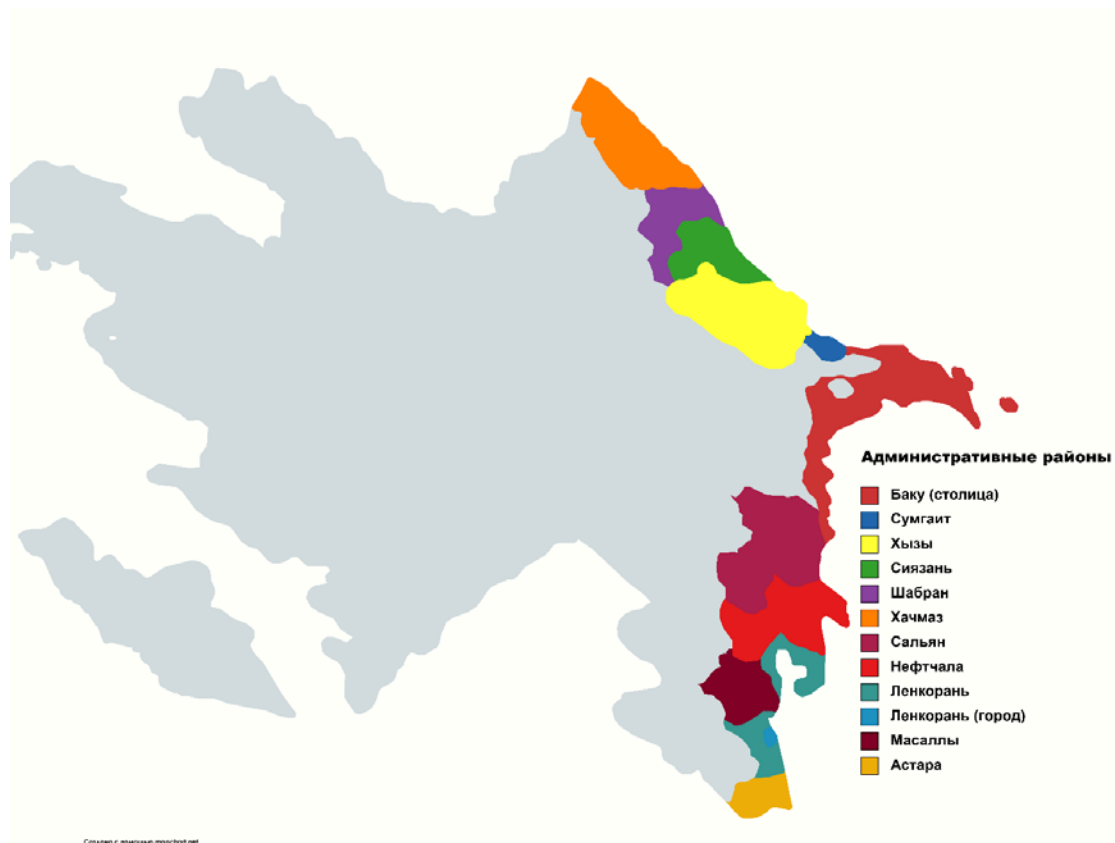

Рис. 1. Карта-схема прибрежных районов Азербайджанской Республики, имеющие морскую инфраструктуру и перспективы для ее развития

Прикаспийский берег Азербайджанской Республики простирается на 825 км от Хачмазского района на севере до Астаринского района на юге. Города Баку, Сумгаит и Ленкорань, Сиязаньский, Шабранский, Хызинский, Сальянский, Нефтчалинский, Ленкоранский и Массалинский административные районы (Рис. 1).

Крупнейшее морское транспортное хозяйство расположено на Бакинском берегу, откуда идут морские пути как государственного и регионального, так и международного значения. [2]

Сравнительный анализ объема грузоперевозок за период 2001–2021 гг. дает наглядную информацию об уменьшении их натурального объема, а также доли в общей структуре грузоперевозок (Рис. 2). Начиная с 2010 года объем грузоперевозок постепенно уменьшается, дойдя до минимума в 2016 и 2021 годах. Данный экономический феномен можно обосновывать рядом факторов, действующих на морской транспорт Республики. Открытие новых железнодорожных путей межрегионального значения, создание высоко оснащенных автомагистралей и интенсификация грузоперевозок по воздушному транспорту путем реконструкции старых аэропортов и строительством новых, оказывает отрицательное влияние на морской транспорт. Хотя объем грузоперевозок в 2021 году увеличился на 101 255 тыс. тонн (больше чем в 2 раза), морские грузоперевозки уменьшились почти вдвое. При этом в таких сферах, как автотранспорт, трубопроводный и воздушный транспорт наблюдается значительный рост натуральных

показателей грузоперевозок. Доля морского транспорта в указанный период уменьшилась на 74,7%, дойдя до 2,8% от общего объема (2021).

Рис. 2. Объем грузоперевозок по морскому транспорту (тыс. т) (2001–2021)

Сравнение показателей основных грузоперевозок показывают, что в отличие от автомобильного и трубопроводного транспорта, в структуре морского транспорта наблюдается относительная стабильность, хотя показатели начала и конца периода исследования имеют резкую дифференциацию (Рис. 3). Доля трубопроводного транспорта возросла от 17,8% (2001) до 31,1% (2021) от общего объема грузоперевозок. Рост данного показателя объясняется строительством и эксплуатацией новых трубопроводов (газо- и нефтепроводы). (Рис. 4)

Грузоперевозки носят внешнеторговый характер и осуществляются как со странами региона, так и другими странами мира. Каботажное судоходство не носит регулярный характер. Показатели прибрежного судоходства имеют самую низкую долю в структуре морских грузоперевозок. [3]

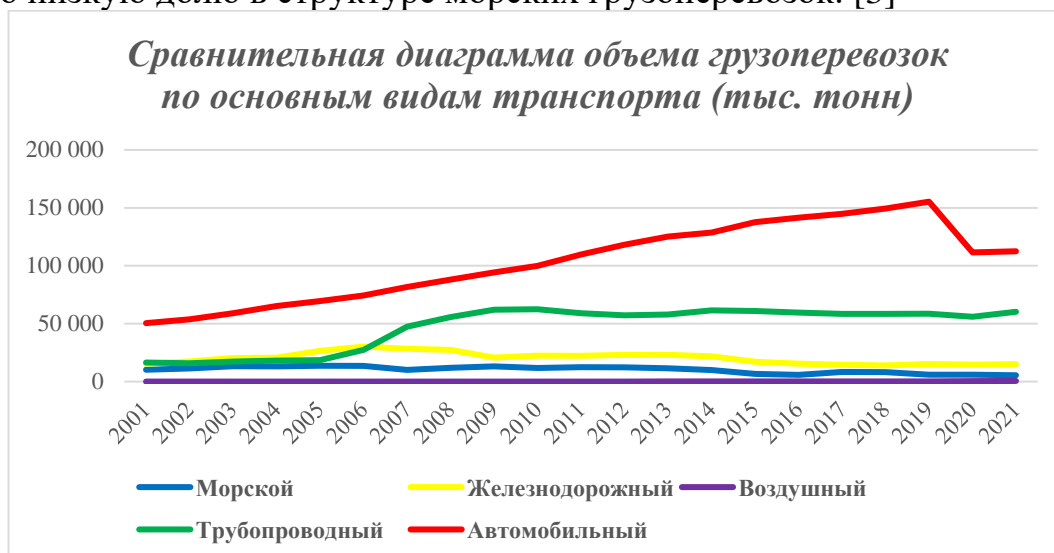

Рис. 3. Сравнительная диаграмма объема грузоперевозок по основным видам транспорта (тыс. т) (2001–2021)

Рис. 4. Доля морского транспорта в общем объеме грузоперевозок (по среднему показателю за период 2001–2021 (в %))

Наряду с грузоперевозками, транспортная инфраструктура Азербайджанской Республики также специализируется в пассажироперевозках. При сравнительном анализе соответствующих показателей перевозок можно выявить дифференциации в структуре грузо- и пассажироперевозок по транспортным средствам. Так, например, структура самого морского транспорта ориентирована в основном на грузоперевозки. Нерентабельность пассажироперевозок по морскому пути способствует уменьшению роль морского транспорта в пассажироперевозках.

Показатели пассажироперевозки и, соответственно, пассажирооборота по морскому пути остаются символическими по сравнению с другими видами транспорта. В этом плане морской транспорт является самым отстающим видом коммуникационной инфраструктуры Республики. Динамика пассажироперевозок по морскому транспорту за исследуемый период составила до 13 тыс. пассажиров (Рис. 5). В Азербайджане не осуществляются каботажные пассажироперевозки. Следовательно, весь пассажирооборот носит зарубежный характер.

Рис. 5. Объем пассажироперевозок по морскому транспорту (тыс. пассажиров) (2001–2021)

Общая средняя дальность расстояния грузоперевозки за исследуемый период составляет 504,5 км. Для пассажироперевозок данный показатель относительно меньше – 404,7 км. Более строгая дифференциация наблюдается в объеме среднего дохода и расхода, полученной от перевозок. Так, средний доход от грузоперевозок за исследуемый период составляет 120 485,5 тыс. манат, а от пассажироперевозок – 1217,7 тыс. манат. Среднегодовой расход от грузоперевозок – 108 824,7 тыс. манат, а от пассажироперевозок – 7220,8 тыс. манат. Сравнение вышеуказанных показателей подтверждает нерентабельность пассажироперевозок в морском транспорте страны. [4]

В Таблице 1. даны количественные показатели судов по годам (за исследуемый период). Данные показатели подтверждают вышесказанные доводы и демонстрируют недостатки, проявившиеся в морской инфраструктуре за последние 20 лет.

Таблица 1.

Показатели морской инфраструктуры [4]

<i>Показатели морской инфраструктуры за период (2001–2021 гг.)</i>	2001	2006	2011	2016	2021
Число судов, шт.	68	75	80	67	49
Полная регистрационная вместимость судов, тыс. тонн	348,2	391,1	448,2	395,4	324,8
Дедвейтная вместимость судов, тыс. тонн	350,1	436,0	496,4	405,8	326,8
Пассажировместимость судов, пассажирское место	1616	1414	228	336	484

Обобщая полученные результаты, можно сделать нижеследующие выводы о современном состоянии морского транспорта Азербайджанской Республики и выявить перспективы ее дальнейшего развития:

1. Среднегодовые уменьшения объема грузоперевозок и в целом отрицательная динамика данного показателя за исследуемый период являются следствием увеличения рентабельности грузоперевозок по другим видам транспорта. Внутриматериковое расположение Каспийского моря является одним из основных причин в создании и поддержании устойчивой транспортной коммуникации между странами региона и мировой морской торговой сети;
2. Вышеуказанный феномен сильно действует и на пассажироперевозки по морскому транспорту, хотя в последние годы динамика пассажироперевозок по морскому транспорту является положительной;
3. Морская транспортная инфраструктура требует дополнительных капиталовложений и финансирования с целью усовершенствования логистических услуг. Инвестирование морского хозяйства может укрепить внешнеторговые связи между странами региона, а также способствовать усилению экономической независимости страны;
4. Внедрение в морскую инфраструктуру современных инновационных технологий и интегрированных систем управления ускорит процесс грузо- и пассажирооборота. Достижение отраслевой экономической независимости в морском транспорте зависит от количественных и качественных преобразований в ее структуре.

Список использованных источников

1. Allahverdiyeva S.Ə. Nəqliyyatın coğrafiyası: dərs vəsaiti / Bakı. – Avropa, 2019, 283 s.
2. Səfərov S.H., Nəcəfov E.M., Allahverdiyeva S.Ə. Nəqliyyatın iqtisadi coğrafiyası / Bakı. – Gənclik, 2020, 455 s.
3. И. Федоровская. Транспортные проекты Азербайджана / Кавказские хроники, 118-126
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi – www.stat.gov.az
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DƏNİZ NƏQLİYYATININ İQTİSADİ-COĞRAFİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İmran Bayramov

Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi

Azərbaycan, Bakı

ORCID: 0000-0001-5922-6870

Xülasə. Məqalədə 2001-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının dəniz nəqliyyatı infrastrukturunun kəmiyyət göstəriciləri təhlil edilmişdir. Yük və sərnişin daşımalarında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin ümumi qanunauyğunluqları müəyyən olunmuşdur. İqtisadiyyatın və nəqliyyatın inkişaf xarakterini, habelə ölkənin sahillərinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dəniz təsərrüfatının gələcək davamlı inkişafının yolları təklif olunur.

Açar sözlər: yük daşımaları, sərnişin daşımaları, dəniz infrastrukturu, xarici iqtisadi əlaqələr, liman obyektləri

ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL ASSESSMENT OF MARINE TRANSPORT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Imran Bairamov

student, Baku State University

Annotation. The article analyzes the quantitative indicators of the maritime transport infrastructure of the Republic of Azerbaijan for the period 2001–2021. The general patterns of qualitative and quantitative transformations in cargo and passenger transportation are revealed. Considering the nature of the development of the economy and transport and the economic and geographical features of the country's coasts, ways for the further sustainable development of the marine economy are proposed.

Key words: cargo transportation, passenger transportation, maritime infrastructure, foreign economic relations, port facilities

AZƏRBAYCANDA YAŞIL ENERJİ İSTEHSALI. ABŞERON-XIZI İQTİSADI RAYONUNDA YAŞIL ENERJİ LAYİHƏSİ

Məşədiyev Elmir

Bakalavr, II kurs

Bakı Dövlət Universiteti

Email-ünvanı: mesediyevelmir@gmail.com

Xülasə. Müasir dövrdə dövlətlərin enerji keçidi, Yaşıl enerjinin mahiyyəti, Azərbaycan da yaşıl enerjinin inkişafı və əhəmiyyəti, Azərbaycanın yaşıl enerjinin ixracı strategiyası, Xızı-Abşerondakı külək elektrik stansiyası,

Açar sözlər: Yaşıl enerji, külək elektrik stansiyası, milli enerji

Son illərdə global enerji siyasətində əsas istiqamətlərdən biri enerji keçididir. Enerji keçidi ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə ənənəvi enerji resurslarının bərpa olunan enerji mənbələri ilə əvəz edilməsini özündə ehtiva edir. Bərpa olunan enerji texnologiyaları sürətli inkişafı və dünya ölkələrinin qarşıya qoyduqları iqlim hədəfləri “yaşıl enerji” keçidini sürətləndirməkdədir.

COVID-19 böhranının mənfi təsirlərinə baxmayaraq, 2020-ci ildə dünya miqyasında ümumi gücü 260 QVt-dan çox olan bərpa olunan enerji stansiyaları istismara verilib ki, bu, 2019-cu ildəki rekordu təxminən 50 % üstələyir.

Azərbaycan da bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin inkişaf etdirilməsi üzrə geniş potensiala malik olan ölkələrdəndir. Hazırda bərpa olunan enerji mənbələri üzrə potensialımız 27 000 MVt həcmində qiymətləndirilir. Külək enerjisi potensialı 3 000 MVt, günəş enerjisi potensialı 23 000 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çayları üzrə potensial isə 520 MVt həcmindədir.

Respublikamızın müxtəlif bölgələrində ümumi gücü 66 MVt təşkil edən külək, 40 MVt olan günəş, 38 MVt bioenerji elektrik stansiyaları, həmçinin 32 MVt gücündə kiçik su elektrik stansiyaları istismar olunur. 2020-ci ildə respublikada ümumi elektrik enerjisi istehsalı 25,8 mlrd kVt/st olub ki, bunun 1,3 mlrd kVt/st-1 böyük su elektrik stansiyaları da daxil olmaqla bərpa olunan enerji mənbələrinin payına düşüb.

Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən prioritet vəzifə olaraq irəli sürüldüyü və 2030-cu ilədək elektrik enerjisinin qoyuluş gücündə payının 30 %-ə çatdırılmasının (hazırda 17 % təşkil edir) hədəf kimi müəyyənləşdirildiyi nəzərə alınmaqla bu istiqamətdə bir çox işlər görülür. Bu sahədə ilk normativ sənəd kimi “Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” qanun layihəsi hazırlanıb, müvafiq prosedurlardan sonra 31 may 2021-ci il tarixində Azərbaycanın Milli Məclisində

üçüncü oxunuşda qəbul edilib. Qanunda sahənin inkişafına özəl, o cümlədən xarici investisiyaların cəlbi istiqamətində mexanizmlər nəzərdə tutulub ki, bunlardan biri bərpa olunan enerji hərraclarının təşkilidir. Bu istiqamətdə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının dəstəyi ilə “Azərbaycanda bərpa olunan enerji hərraclarının keçirilməsinə dəstək” layihəsi həyata keçirilir. Layihə çərçivəsində hərrac qaydaları işlənilib hazırlanır.

Azərbaycan hökuməti artıq xarici bazarlara çatan qalıtıq yanacaq ehtiyatlarına əlavə olaraq, ölkənin istifadə olunmamış geniş bərpa olunan enerji potensialından istifadə etməklə xarici enerji bazarlarına daha çox daxil olmaq niyyətindədir.

Prezident İlham Əliyevin Abu-Dabidə Davamlılıq Həftəsinin açılışında iştirak etdiyi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə (BƏƏ) səfəri zamanı Azərbaycanın yaşıl enerjinin ixracı strategiyasının təfərrüatları gündəmin əsas mövzusu olub.

Prezident İlham Əliyevin sözlərinə görə, Azərbaycan ölkənin geniş bərpa olunan enerji potensialından istifadə etmək və özünü yaşıl enerji ixracının əhəmiyyətli mənbəyinə çevirmək üçün daha çox beynəlxalq tərəfdaşları cəlb etməkdə maraqlıdır. “Beynəlxalq aktorlarla əməkdaşlıq Azərbaycana 22 gigavata qədər külək və günəş enerjisi istehsal etməyə kömək edəcək”, - Prezident İlham Əliyev bildirib.

Dayanıqlılıq tədbiri çərçivəsində Azərbaycanın milli neft-qaz şirkəti SOCAR və BƏƏ-də yerləşən bərpa olunan enerji operatoru Masdar arasında Azərbaycanda dörd gigavattlıq (GW) külək və günəş elektrik stansiyalarının işlənməsi üzrə saziş imzalanıb. Əməkdaşlıq iki mərhələli inkişaf prosesini, o cümlədən qısamüddətli və orta müddətli layihələri nəzərdə tutur, sonuncu isə nəticədə ümumilikdə 10 GvT yaşıl enerji istehsal etməyə imkan verir.

Saziş Masdarın Azərbaycanda bərpa olunan enerji layihələrində iştirakını genişləndirir. 2022-ci ilin mart ayında şirkət Cənubi Qafqaz ölkəsində 230 meqavattlıq (MvT) günəş elektrik stansiyasının təməlini qoydu. Xəbər verildiyi kimi, Masdarın zavodu 2023-cü ildə fəaliyyətə başlayacaq və ildə təxminən yarım milyard kilovat-saat elektrik enerjisi istehsal edəcək ki, bu da 110 mindən çox evi elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün kifayətdir.

Azərbaycanda bərpa olunan enerji istehsalı ilə məşğul olan Körfəz regionunun digər enerji nəhəngi Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən ACWA Power şirkətidir. Azərbaycan və Səudiyyə Ərəbistanının hökumət rəsmiləri Azərbaycanın Abşeron və Xızı rayonlarında külək elektrik stansiyasının təməlqoyma mərasimində iştirak ediblər. Qismən Səudiyyə Ərəbistanının suveren Dövlət İnvestisiya Fonduna məxsus olan ACWA Power-in layihəyə 300 milyon dollar sərmayə qoyacağı bildirilir. Bu stansiya Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunda ən böyük elektrik stansiyası olacaq.

“Xızı-Abşeron” külək elektrik stansiyasının ildə 1 milyard kilovatsaat elektrik enerjisi istehsal edəcəyi gözlənilir. Stansiyanın istehsal etdiyi enerjinin 1 kVt/saata 0,055 AZN və ya \$0,032 qiymətinə satılacağı bildirilir.

Zavod 2023-cü ilin üçüncü rübündə kommersiya baxımından istifadəyə veriləcək. 2020-ci ildə Azərbaycanın Energetika Nazirliyi və 13 ölkədə 66 aktivi və 42,6 gigavatt enerji istehsalı portfelinə malik enerji nəhəngi ACWA Power arasında

Azərbaycanda külək enerjisi parkının inkişafı, tikintisi və istismarı üzrə icra sazişi imzalanıb . Layihənin elektrik enerjisinin alqı-satqısı müqaviləsi (PPA) 20 ildən artıqdır ki, öz işini qurun (BOO) əsasında.

“Xızı-Abşeron” külək elektrik stansiyasının Azərbaycan hökumətinin ölkənin zəngin bərpa olunan enerji resurslarından istifadə etməklə milli enerji kompleksinin şaxələndirilməsi və ilk növbədə qalıq yanacaq ehtiyatlarına əsaslanan enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi istiqamətində söylərini dəstəkləyəcəyi gözlənilir . Təbii qaz ölkənin ümumi daxili enerji istehlakının üçdə ikisindən çoxunu təşkil edir ki, onun da üçdə birindən az hissəsi neft hesabına qarşılır.

“Davamlı əməkdaşlığımız bizə bu böyük ölkədə enerji keçidinin sürətləndirilməsinə töhfə verməyə və Prezident İlham Əliyevin milli enerji kompleksində yaşıl enerjinin payını artırmaq olan ambisiyalı baxışına nail olmaqda fəal rol oynamağa imkan verəcək. ”, - ACWA Power sədri Mohammad Abunayyan Bakıda təməlqoyma mərasimində bildirib .

Bu arada Prezident İlham Əliyev bildirib ki, yeni külək stansiyaları həm də Azərbaycana təbii qaz ehtiyatlarına qənaət etməyə və ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmağa kömək edəcək. Hesablamalara görə, Xızı-Abşeron kompleksi ildə 220 milyon kubfuta qədər təbii qaza və 400 min metrik ton karbon qazına qənaət etməyə imkan verəcək .

Hesablamalara görə, Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı 37 000 MVt təşkil edir ki, bunun on mini 2020-ci ildə ölkə ərazilərinin Ermənistan işğalından azad edilməsindən sonra açılıb .

Ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://www.azernews.az/business/188049.html>
 2. <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-saudi-arabias-acwa-power-break-ground-for-300m-wind-farm-2022-1-15-0/>
 3. <https://report.az/en/amp/energy/what-is-the-significance-of-khizi-absheron-wind-farm-for-azerbaijan/>
 4. <https://minenergy.gov.az/en/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>
-

III BÖLMƏ / SECTION III / РАЗДЕЛ III
GEODEZİYA, KARTOQRAFIYA VƏ COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ.
YERQURULUŞU, TORPAQ VƏ DAŞINMAZ ƏMLAKIN KADASTRI SİSTEMİ.
HİDROLOGİYA VƏ SU EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ.
METEOROLOGİYA VƏ İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ

**GEODESY, CARTOGRAPHY AND GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS. LAND
STRUCTURE, LAND AND REAL ESTATE CADASTRAL SYSTEM. HYDROLOGY
AND EFFICIENT USE OF WATER RESOURCES. METEOROLOGY AND CLIMATE
CHANGES**

**ГЕОДЕЗИЯ, КАРТОГРАФИЯ И ГЕОИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ.
ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО, КАДАСТРОВАЯ СИСТЕМА ЗЕМЛИ И
НЕДВИЖИМОСТИ. ГИДРОЛОГИЯ И ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ВОДНЫХ РЕСУРСОВ. МЕТЕОРОЛОГИЯ И КЛИМАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ**

UOT: 911.2

**GƏNCƏ-QAZAX MAILİ DÜZƏNLIYININ İQLİM XÜSUSİYYƏTLƏRİ,
TORPAQ VƏ BİTKİ ÖRTÜYÜ**

İsmayilov Əli

Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: prof. İmanov Fərda

theismayilov00@gmail.com

Xülasə. Azərbaycanın yuvarlanan təpələri Qafqaz dağlarının və sıx meşələrin heyrətamiz mənzərələrini təqdim edən açıq hava macəraları üçün məşhur məkandır. Azərbaycanın bir çox rayonlarında maili düzənliklər vardır. Bunlardan biri də, Gəncə - Qazax maili düzənliyidir. Azərbaycanın Gəncə-Qazax maili düzənliyi Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində yerləşir və qərbdə Astaraçay çayından şərqdə Kür çayına qədər uzanır. Təxminən 4000 kvadrat kilometr ərazini əhatə edir, zərif yamaqları və quru çay yataqları olan yarı quraq landşaftlarla xarakterizə olunur. Bu düzənliyin hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 200 ilə 550 metr arasında dəyişir. Bitki örtüyü əsasən tikanlı adaçayı, ot və kol kimi otlu növlərdən ibarətdir. İqlimi kontinental və isti, orta temperatur -7°C ilə 27°C arasında dəyişir. Yağıntı nisbətən azdır, ildə orta hesabla 300 mm-dir. Ərazi mineral ehtiyatlarla, o cümlədən neft və təbii qazla zəngindir.

Açar sözlər: Gəncə-Qazax, iqlim, bitki örtüyü, torpaq örtüyü

Giriş

Gəncə Qazax maili düzənliyi Azərbaycanın şimal-qərbində, Böyük Qafqaz dağ silsiləsinin şərq kənarında yerləşən geniş düzənlikdir. Bu, taxıl, meyvə və tərəvəz yetişdirmək üçün yuvarlanan təpələri və dərələri olan böyük kənd təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik bir ərazidir. Landşaft əsasən çöldür, çayları boyunca meşə yamaqları var. Ərazi həm də mal-qaranı lazımı qida ilə təmin edən geniş otlaq sahələrinə ev sahibliyi edir. Ərazi yollarla yaxşı bağlıdır və orta əsrlərə aid Göytəpə qalası, 13-cü əsrə aid məktəb və köhnə Gəncə şəhəri kimi bir sıra məşhur turistik yerlərə malikdir. Bölgə həm də düzənliklərinə səpələnmiş çoxlu qədim abidələr və arxeoloji abidələrlə zəngin mədəni irsə malikdir. Gəncə Qazax maili düzənliyi Azərbaycanın ecazkar təbiət gözəlliyinin unikal və füsunkar hissəsidir [2, s. 21].

Gəncə Qazax maili düzənliyi Azərbaycanda Kür çayının aşağı axarında yerləşir. İqlim xüsusiyyətləri isti və quraq yayı, mülayim qışı və illik yağıntının az olması ilə xarakterizə olunur. Yay adətən olduqca isti olur, temperatur 30°C ətrafında dəyişir, qışda isə nadir hallarda -5°C -dən çox aşağı düşür. Xəzər

dənizindən daha uzaqda yerləşdiyinə görə düzənlikdə qışlar ətraf rayonlara nisbətən daha sərin keçir. Kür çayının olması səbəbindən yay daha isti və quraq keçir. Kür çayının aşağı axarında yerləşdiyinə görə düzənlik kifayət qədər qurudur, orta illik yağıntının miqdarı 200-400 millimetr arasında dəyişir. Bölgənin çöl iqlimi var, yəni şimaldan və cənubdan mövsümi küləklər əsir, yay aylarında tufan aktivliyi müşahidə olunur [1, s. 22].

Gəncə-Qazax maili düzənliyi torpaq və bitki örtüyünün müxtəlifliyi ilə seçilir. Düzənliklər adətən çəmənlik, çöl, kolluq və savanna bitki növləri ilə örtülür, ağacların səpələnməsi ilə. Gəncə-Qazax maili düzənliyindəki torpaqlar dayaz və qumlu torpaqlardan dərin, münbit gilli torpaqlara qədər tekstura və dərinlik baxımından çox müxtəlif ola bilər. Bu torpaqlar adətən yaxşı qurudulmuş və yüksək üzvi maddələrə malikdir, düzənlikdə inkişaf edən bir çox bitki növləri üçün lazımı su və qida maddələrini təmin edir [3, s. 43].

Gəncə-Qazax maili düzənliyi dağlıq ərazilərin tünd şabalıdı torpaqlarından tutmuş aşağı torpaqların daha skeletli torpaqlarına qədər müxtəlif torpaq örtüyü ilə xarakterizə olunur. Torpaqlar əsasən gilli, bəzi əraziləri qumlu və əhəngli torpaqlardan ibarətdir. Torpaqların diqqətəlayiq xüsusiyyətlərindən biri onların kifayət qədər dərin və yaxşı qurudulmasıdır, yerli bitki örtüyünün geniş müxtəlifliyini saxlamaq üçün zəngin mənbədir. Bölgənin yamaclarında və su axarları boyunca əhəmiyyətli miqdarda eroziyalı torpaqlar var ki, bu da səth sularının yüksək dərəcədə hərəkəti və qrunt sularının infiltrasiyası ilə nəticələnib.

Gəncə-Qazax maili düzənliyi Azərbaycanın Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində yerləşir və müxtəlif bitki örtüyünə ev sahibliyi edir. Bu bölgə zəngin çəmənliklər, kolluqlar, müxtəlif bitkilər, ağaclar və kollarla zəngin meşələrlə tanınır. Ən çox yayılmış ağaclar palıd, fıstıq, vələs, qarağac, cökə, ağcaqayın, ağcaqayın və küldür. Bu bölgədə ardıc, albalı dəfnə, yemişan, qartopu, yabanı qızılgül kimi müxtəlif kollar da bitir.

Qışda bu meşələr qarla örtülür və onlara gözəl qış fonu verir. Bu bölgədəki çəmənliklərə Dicots, Poaceae və Rubiaceae bitkiləri daxil olmaqla otlar qrupları daxildir. Bundan əlavə, buradakı çəmənliklərdə dərman bitkilərinin də bitdiyi məlumdur [4, s. 33].

Gəncə-Qazax düzənliyi həm də müxtəlif heyvan və quş növlərinin məskənidir. Bunlara tülkü, dovşan, canavar, cüyür, çaqqal, kirpi, porsuq və qızıl qartal, qartal kimi müxtəlif quşlar daxildir [5].

Nəticə

Gəncə-Qazax maili düzənliyi Azərbaycanda yerləşən böyük geoloji formasıdır. Ərazi quru və isti iqlim ilə xarakterizə olunur, orta temperatur yay aylarında 25-30°C, qışda isə -10°C arasında dəyişir. Yağışlar nisbətən azdır, ona görə də bitki örtüyü əsasən seyrək yayılmış çəmənliklərdən və kollardan ibarətdir. Rayonun torpağı əsasən qumlu və gilli olub, müəyyən ərazilərdə bir qədər dayaz löt çöküntüləri var. Natrium, maqnezium və kalsiumun yüksək tərkibinə görə qələvi və şoran kimi təsnif edilə bilər. Torpağın münbitliyi ümumiyyətlə yaxşıdır, lakin quraq şəraitə görə uğurlu əkinçilik üçün suvarma tələb olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanov H.Q. Torpaqların meliorasiyası. Bakı: Elm, 2004
2. “Azərbaycan Respublikasının təbii-iqtisadi potensialından (torpaq, su, və s.) istifadə sahəsində mövcud vəziyyətin analitik təhlili” mövzusunda elmitədqiqat işi üzrə hesabat. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı 2005
3. Azərbaycan Respublikasında yay-qış otlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair Dövlət proqramı;
4. Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 dekabr 1998-ci il)
5. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (8 iyun 1999-cu il)

Climatic Characteristics, Soil and Vegetation Cover of Ganja-Gazakh Sloping Plain

Ismayilov Ali

Master's student, Baku State University

Scientific leader

Prof. Imanov Farda

Summary. The rolling hills of Azerbaijan are a popular destination for outdoor adventures, offering stunning views of the Caucasus Mountains and dense forests. There are sloping plains in many regions of Azerbaijan. One of them is Ganja-Gazakh sloping plain.

The Ganja-Kazakh sloping plain of Azerbaijan is located at the foot of the Greater Caucasus Mountains and stretches from the Astarachay River in the west to the Kura River in the east. It covers an area of about 4,000 square kilometers and is characterized by semi-arid landscapes with gentle slopes and dry river beds. The height of this plain varies from 200 to 550 meters above sea level. Vegetation consists mainly of herbaceous species such as prickly sage, grasses and shrubs. The climate is continental and warm, with an average temperature ranging from -7°C to 27°C . Precipitation is relatively low, averaging 300 mm per year. The area is rich in mineral resources, including oil and natural gas.

Key words: Ganja-Kazakh, climate, vegetation, land cover

Климатические Характеристики, Почвенно-Растительный Покров Гянджа-Газахской Наклонной Равнины

Исмаилов Али

магистрант, Бакинский государственный университет

Научный руководитель

проф. Иманов Фарда

Резюме. Холмы Азербайджана являются популярным местом для приключений на свежем воздухе, откуда открывается потрясающий вид на Кавказские горы и густые леса. Во многих районах Азербайджана есть наклонные равнины. Одним из них является Гянджа-Газахская наклонная равнина. Гянджа-Казахская наклонная равнина Азербайджана расположена у подножия гор Большого Кавказа и простирается от реки Астарачай на западе до реки Куры на востоке. Он занимает площадь около 4000 квадратных километров и характеризуется полусухим ландшафтом с пологими склонами и пересохшими руслами рек. Высота этой равнины колеблется от 200 до 550 метров над уровнем моря. Растительность состоит в основном из травянистых видов, таких как колючий шалфей, травы и кустарники. Климат континентальный и теплый, со средней температурой от -7°C до 27°C . Осадков относительно мало, в среднем 300 мм в год. Район богат полезными ископаемыми, в том числе нефтью и природным газом.

Ключевые слова: гянджа-казахи, климат, растительность, наземный покров.

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ VƏ QLOBAL İSTİLƏSMƏ

Əsədzadə Nərmin (Magistr)

Ağalı Kübra (Magistr)

Bakı Dövlət Universiteti.

narminasad2001@gmail.com,

Xülasə: Əsrimizin əsas problemlərindən biri olan qlobal iqlim dəyişmələri 7-dən 70-ə qədər bir çox insanı narahat edir. Bu dəyişiklərlə bağlı insanlar tərəfindən bir neçə müxtəlif fikirlər söylənir. Bir qrup insanlar iqlim dəyişmələrinin var olduğunu, digərləri isə olmadığını, başqa qrup insanlar isə iqlim dəyişmələrinin olduğunu, lakin buna insanların təsirinin olmadığını söyləyirlər. Bu dəyişmələrin yaranmasının bəzi səbəbləri vardır; bunlara meşələrin qırılması, günəş şüaları, vulkan püskürmələri, plastikdən daha çox istifadə və qalıq yanacaqlardan istifadə nəticəsində yaranan CO₂ qazını və s. misal gətirmək olar. Bu dəyişmələrin təbiətə, insanlara, sənayeyə mənfi təsirləri vardır. Həddən artıq quraqlıq insanların suya olan tələbatını ödəmir, əkinçilik və heyvandarlığa ciddi ziyan vurur. Güclü yağışlar, sellər və daşqınlar isə yaşayış yerlərinin və digər obyektlərin su altında qalmasına səbəb olur. Bütün dünya kimi ölkəmiz də bu problemlə qarşı-qarşıyadır. Həlli üçün bir neçə sazişlər imzalanıb, bəzi ölkələr öhdəliklər götürüb. Amma bu kifayət etmir. Bu məqalədə iqlim dəyişmələrinin səbəbləri, təsirləri, nəticələri və onun qarşısının necə alınacağını, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və respublikamızdakı iqlim dəyişmələri və onun həlli ilə bağlı görülən tədbirlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: iqlim dəyişikliyi, qlobal istiləşmə, istixana qazları, Kioto protokolu, yenilənə bilən enerji.

Giriş.

İqlim dəyişmələrini öyrənməmişdən öncə onu bilmək lazımdır ki, hava və iqlim eyni məfhum deyildir. Hava cari anda atmosferdə baş verən meteoroloji proseslərdir. Hava:

1. Qısamüddətli.
2. Məhdud sahəni əhatə edir.
3. Daha tez-tez dəyişir.

İqlim isə çoxillik hava proseslərinin orta göstəricisidir. İqlim:

1. Uzunmüddətli.
2. Geniş sahəni əhatə edir.
3. Fəslə dəyişkəndir.

İqlim dəyişmələri planetimiz var olduqca dəyişib, dəyişir və dəyişəcəkdir. İqlim dəyişmələri zamanı qlobal istiləşmə ilə yanaşı həmçinin qlobal soyuqlaşmada baş verir. Qlobal iqlim dəyişmələri dedikdə temperaturun hər yerdə hər zaman eyni sürətlə artması və ya azalması nəzərdə tutulmur. Yəni, dünyanın bir yerində temperatur arta bilər başqa bir yerdə isə azala bilər. Qlobal iqlim dəyişmələri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur:

- İqlim dəyişmir.
- Qlobal iqlim dəyişmələri baş verir, amma, bunlar insan fəaliyyəti ilə bağlı olmayan təbii hadisədir.
- Qlobal iqlim dəyişmələri insan fəaliyyəti nəticəsində yaranır.

Dəniz və quru üzərindəki temperatur dəyişmələri nəticəsində buzlaqların sahəsinin azalmasını göstərən peyk təsvirləri iqlim dəyişmələrinin olduğunu sübut edir.

Bəzi insanların fikircə iqlim dəyişmələri danılmaz faktdır və bu hadisədə insanların da rolu vardır, ancaq, bu təsir elə də böyük deyil. Çünki iqlim dəyişmələri təbii prosesdir və dünya hər zaman buzlaq dövrü adlanan soyuq və buzlaqlar arası dövr adlanan isti mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi ilə müşahidə olunacaqdır.

Bir qrup insanlar isə düşünür ki, iqlim dəyişmələrinin də insanın rolu böyükdür. Sənayenin inkişafı ilə havaya buraxılan emissiya qazları nəticəsində havanın temperaturu getdikcə artmaqdadır. (1), (2)

İqlim dəyişmələrinin səbəbləri.

İqlim dəyişmələrinə təsir edən əsas faktorlar aşağıdakılardır:

Məsələn, meşələrin qırılması yerin temperaturunun artmasına gətirib çıxarır. Digər səbəb isə kənd təsərrüfatıdır. Beləki, heyvanlar karbon dioksiddən daha zərərli olan metan qazını istehsal edirlər. Gübrə istehsalı zamanı azot oksiddən istifadə olunur. Bu qaz isə karbon dioksiddən 300 dəfə daha zərərliyədir.

Vulkan püskürmələri zamanı havaya aerozollar və CO₂ atılır. Lakin aerozolların miqdarı CO₂-dən dəfələrlə çox olduğundan vulkanlar isinmənin deyil, soyumanın səbəbkarı ola bilər.

Günəş şüalarının miqdarının dəyişməsi iqlimə təsir edən amillərdə biri hesab edilir. Amma Günəş şüalarını 1978-ci ildən bəri ölçən peyklərin məlumatlarına görə Günəş şüalarının miqdarında dəqiq bir artım müşahidə olunmur.(2)

CO₂-nin iqlim dəyişmələrinə təsiri.

İqlim dəyişmələrinə istixana qazlarının ciddi təsiri vardır. Karbon dioksid qalıq yanacaqların (kömür, neft və təbii qaz kimi) hasilatı və yandırılması, meşə yanğınları və vulkan püskürmələri kimi təbii proseslər nəticəsində yaranan mühüm istilik saxlayan qaz və ya istixana qazıdır. Sənaye dövrünün başlanğıcından (18-ci əsrdə) insan fəaliyyəti atmosferdəki CO₂-nin miqdarını artırdı. Bildiyimiz kimi, Yer atmosferinin təxminən 99%-ni oksigen və azot təşkil edir. 1%-nə isə CO₂ və digər qazlar daxildir. Azot və oksigen Günəşdən gələn istiliyi və enerjini qəbul edə bilmir. CO₂ isə Günəşdən gələn istiliyi və enerjini qəbul edir sonra isə bir hissəsini Yer səthinə bir hissəsini isə kosmosa ötürür. Əgər Yer atmosferində karbon dioksid olmasa bu zaman Günəşdən Yer səthinə istilik və enerji gəlib çatmazdı və belə olan halda isə planetimiz dözülməz dərəcədə soyuq olardı. Həmçinin karbon dioksid bitkilərin sürətlə böyüməsinə kömək edir. Niderlandda bitkilərin inkişafına kömək məqsədilə yaranmış OCAP şirkəti əkinçiləri təmiz CO₂ ilə təmin edir. Əvvəllər şirkət CO₂-ni əsasən təbii qazın istilik qazlarında yandırmaqla əldə edirdilər. Sonra isə CO₂-ni tankerlərlə çatdırılmağı başlatdı. Bunun üçün də CO₂-ni sıxışdırmaq, mayeləşdirmək və daşımaq lazımdır. Bu proses həm bahalı, həm də çox enerji tələb etdiyindən həyata keçirilməsi 10 ildən çox vaxt tələb etdi. Şirkət hal-hazırda 600-dən çox istixanaya ildə 100-lərlə kiloton CO₂ satır.(3),(4),(5)

İqlim dəyişmələrinin nəticələri.

Temperatur yüksəldikcə daha çox rütubət buxarlanır ki, bu da həddindən artıq yağışları və daşqınları daha da artırır, daha çox dağıdıcı tufanlara səbəb olur. Tropik fırtınaların tezliyi və miqyası istiləşən okeanın təsirindən daha da güclənir.

İqlim dəyişmələri təbiətdə suyun paylanma miqdarına da təsir edir. Bəzi zonalarda temperaturun artması nəticəsində okeanların və dənizlərin səviyyəsi artır və bunun nəticəsində su basma hadisəsi baş verir. Bəzi zonalarda isə əksinə çox quraqlıq olur və su çatışmazlığı problemi yaranır. Bundan əlavə okean və dənizlərdə temperatur rejiminin dəyişməsi nəticəsində orada yaşayan canlı aləm məhv olur.

İqlim dəyişmələri insanların qidalanma rejiminə də təsir edir. Məsələn Arktikada qar və buz örtüyünün dəyişməsi heyvandarlıq, ovçuluq və balıqçılıqdan ərzaq tədarükünü dayandırır. İqlimin təsirləri havanın çirklənməsinə, xəstəliklərə, ekstremal hava hadisələrinə gətirib çıxarır.(6),(7)

İqlim dəyişmələri insanları yoxsulluq içində saxlayan amilləri artırır. Belə ki, daşqınlar və subasmalar evləri, yaşayış vasitələrini məhv edir. Havanın temperaturu çox yüksək olduqda isə insanlar işləməkdə çətinlik çəkir.

Quraqlıq nəticəsində yaranan su çatışmazlığı əkinçilik və heyvandarlığa da ciddi təsir edir.

İqlim dəyişmələrinin sənayeyə (iqtisadiyyata) təsiri.

Asiya, Afrika və Latın Amerikasındakı inkişaf etməkdə olan ölkələr, eləcə də, Respublikamız iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək üçün ucuz enerjiden istifadə istifadə edir. Qalıq yanacaqlar (kömür, təbii qaz və neft) dünya enerjisinin 80%-ni təşkil edir. Bu ölkələr inkişaf etdikcə ətraf mühiti, havanı çirkləndirir. Bu da iqlimə mənfi təsir göstərir. Bir ölkənin inkişaf dərəcəsi ilə CO₂-nin arasında aydın bir əlaqə vardır. Yəni, İEO-lərdə sənaye daha yaxşı inkişaf etdiyi üçün, İEO-lər isə daha sürətlə inkişaf etmək üçün daha çox qalıq yanacaqdan istifadə edirlər. İqtisadiyyatı zəif olan ölkələrdə odun əvəzinə günəş panellərindən istifadə etmək çox maliyyə tələb edir ki, buna da həmin ölkələrin gücü çatmır. CO₂ emissiyalarının 8%-i beton istehsalı nəticəsində yaranır. Hal-hazırda isə tikintiləri betonsuz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Okean və dəniz sahilində yerləşən ölkələrdə subasma nəticəsində bir çox binalar dağılır və təsərrüfata böyük ziyan dəyir. Həmin binaların yenidən tikilməsi isə ölkə iqtisadiyyatına böyük məbləğdə zərər vurur. İqlim dəyişmələri nəticəsində əmələ gələn quraqlıqlar suyun qiymətinin artmasına səbəb olur. Bu da istehsalında su xammalından istifadə olunan məhsulların maya dəyərində təsir edəcək. Gələcəkdə su çatışmazlığı mövcud olan ölkələr su ehtiyatları ilə zəngin ölkələrdən su almağa məcbur ola bilərlər ki, bu da su zəngini ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir edər. Dağ turizmi yaxşı inkişaf etmiş ölkələrdə dağ buzlaqlarının əriməsi həmin ölkələrin turizminə ciddi zərər vura bilər. (2),(8)

İqlim dəyişiklərinin təsirlərinin azaldılması.

Məlumdur ki, iqlim əsrlər boyu dəyişir və bu dəyişmələrin qarşısının tam alınması mümkün deyil. Buna baxmayaraq onun pik həddə çatmaması üçün müəyyən tədbirlər görülür. Bu tədbirlərdən biri də Kioto protokoludur. Kioto protokolu 1997-ci ildə Yaponiyanın Kioto şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının qlobal istiləşmənin qarşısını almaq üçün bağlanmış müqavilədir. 1997-ci ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Hal-hazırda 192 üzvü var. Protokol ümumi, lakin fərqləndirilmiş öhdəliklər prinsipinə əsaslanırdı. O, iqtisadi inkişafa görə ayrı-ayrı ölkələrin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə müxtəlif imkanlara malik olduğunu nəzərə aldı və buna görə də İnkişaf Etmiş Ölkələrin üzərinə cari emissiyaları azaltmaq öhdəliyi qoydu. Protokolun ilk öhdəlik müddəti 2008-ci ildə başlamış və 2012-ci ildə bitmişdir. 1-ci öhdəlikdə iştirak etmiş 36 ölkənin hamısı protokola əməl etmişdir. 2012-ci ildə 37 ölkə məcburi hədəflərinə çatma bilmədiyi üçün ikinci öhdəlik dövrü 2020-ci ilə qədər uzadılmışdır. Yaponiya, Yeni Zelandiya, ABŞ, Rusiya və Kanada (2012-ci ildə Kioto protokolundan çıxmışdır) kimi İnkişaf Etmiş Dövlətlər Kiotonun birinci öhdəliyində iştirak etmələrinə baxmayaraq, ikinci öhdəlik dövründə yeni hədəflər götürməmişlər.(6)

İqlim dəyişikliyi ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrdən biri də Paris Sazişidir. Bu saziş 2015-ci ildə Fransanın Paris yaxınlığındakı Birləmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi konfransında 196 ölkə tərəfindən müzakirə edilib. 2016-cı il tarixində qüvvəyə minmişdir. Onun məqsədi qlobal istiləməni sənayedən əvvəlki səviyyələrlə müqayisədə 1,5 C⁰ aşağı salmaqdır. Paris sazişi bir daha təsdiq edir ki, inkişaf etmiş ölkələr daha az təminatlı və daha həssas olan ölkələrə maliyyə yardımı göstərməlidir. Emissiyaları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq üçün irimiqyaslı investisiyalar tələb olunduğundan təsirlərin azaldılması üçün iqlim maliyyəsi lazımdır.

Bu sazişlərlə yanaşı hər kəs fərdi şəkildə iqlim dəyişmələri ilə mübarizə aparmalıdır. İnsanlar fərdi şəkildə də iqlim dəyişmələrinin qarşısı müəyyən qədər ala bilər. Bunun üçün, birinci növbədə insanları bu mövzu və onun vacibliyi haqqında məlumatlandırmaq lazımdır. Sonra isə hər bir insan aşağıdakı tədbirləri yerinə yetirsə bu da, kifayət qədər böyük rol oynayar.

- Mümkün qədər fərdi nəqliyyatdan çox ictimai nəqliyyatdan(metro,avtobus,qatar) istifadə etmək.
- Enerji israfı etməmək. Bunun üçün də enerjiyə qənaət edən lampalar və LED-lərdən istifadə etmək,otaqdan çıxarkən işıqları söndürmək, A+ və A++ məişət əşyalarından istifadə etmək lazımdır.
- Plastikdən istifadəni mümkün olduqca minimuma endirmək. Plastiklərin əvəzinə torpaqda daha tez həll olan maddələrdən istifadə etmək.
- Nəqliyyat vasitələrində katolik çeviricilərdən* istifadə etmək.

*Katolik çevirici zərərli avtomobil emissiyalarının ətraf mühit və insan sağlamlığı üçün daha təhlükəsiz olan birləşmələrə çevirir. Yəni, emissiyalar çeviricidən keçdikdə karbon monooksid və azot oksid kimi toksinlərdən karbon qazı və su buxarı kimi zərərsiz birləşmələrə çevirir.

Məlumdur ki, ağaclar Yer səthinin temperaturuna təsir edir. Belə ki, ağacların yarpaqları və budaqları günəşdən gələn şüaların müəyyən dərəcədə qarşısını alır. Bu da, həmin ərazidəki temperaturun ağac olmayan ərazidəki temperaturdan aşağı olmasına səbəb olur.

Nəticə

Əsrimizin əsas problemlərindən biri olan qlobal iqlim dəyişmələri 7-dən 70-ə qədər bir çox insanı narahat edir. Bu dəyişiklərlə bağlı insanlar tərəfindən bir neçə müxtəlif fikirlər söylənir. Bir qrup insanlar iqlim dəyişmələrinin var olduğunu, digərləri isə olmadığını, başqa qrup insanlar isə iqlim dəyişmələrinin olduğunu, lakin buna insanların təsirinin olmadığını söyləyirlər. Bu dəyişmələrin yaranmasının bəzi səbəbləri vardır; bunlara meşələrin qırılması, günəş şüaları, vulkan püskürmələri, plastikdən daha çox istifadə və qalıq yanacaqlardan istifadə nəticəsində yaranan CO₂ qazını və s. misal gətirmək olar. Bu dəyişmələrin təbiətə, insanlara, sənayeyə mənfi təsirləri vardır. Həddən artıq quraqlıq insanların suya olan tələbatını ödəmir, əkinçilik və heyvandarlığa ciddi ziyan vurur. Güclü yağışlar, sellər və daşqınlar isə yaşayış yerlərinin və digər obyektlərin su altında qalmasına səbəb olur. Bütün dünya kimi ölkəmiz də bu problemlə qarşı-qarşıyadır. Həlli üçün bir neçə sazişlər imzalanıb, bəzi ölkələr öhdəliklər götürüb. Amma bu

kifayət etmir. Bu məqalədə iqlim dəyişmələrinin səbəbləri, təsirləri, nəticələri və onun qarşısının necə alınma biləcəyi, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və respublikamızdakı iqlim dəyişmələri və onun həlli ilə bağlı görülən tədbirlər öz əksini tapmışdır

Təklif və tövsiyələr.

Bu problemi həll etmək üçün ilk növbədə hər kəsdə iqlim dəyişmələri haqqında fikir formalaşdırmaq lazımdır. Çünki, iqlim dəyişmələri bir fərdin, bir neçə qrup insanın və ya hər hansı bir dövlətin mübarizəsi ilə həll olunacaq problem deyil. Bu məsələ global problemdir və onun həlli üçün bütün dünya birlik olmalıdır. Lakin bu da danılmaz faktıdır ki, iqlim dəyişmələrini tamamilə dayandıra bilmərik. Çünki iqlim təbii prosesdir və dünyamız var olduqca iqlim dəyişəcəkdir. Dünyanın ən güclü kompüterlərinə iqlimlə bağlı əldə olunan bütün məlumatları yükləsək belə iqlimin gələcəkdə necə olacağı barədə dəqiq məlumat almaq mümkün deyil. Bizim vəzifəmiz isə onu minimuma endirməkdir.

İqlim dəyişmələrinin təsirlərini azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər görülür, sazişlər imzalanır. Bu sazişlər əsasən karbon emissiyalarının azaldılması ilə bağlı götürülən öhdəliklərə əsaslanır. Lakin bunlar kifayət etmir. Hər bir ölkənin öz coğrafi şəraitinə uyğun olaraq yenilənə bilən enerjiden istifadəsi iqlim dəyişmələrinə müsbət təsir etməklə yanaşı, ölkələrin digər ölkələrdən enerji asılılığını da azaldacaqdır. Bu isə iqtisadiyyata təsir edəcəkdir. Bunlardan əlavə, enerji israfı etməmək, yaşıllıqları artırmaq, plastikdən istifadəni azaltmaq və birlik olmaq lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.climate.nasa.gov
- 2.www.un.org
- 3.scholar.google.com
- 4.www.ocap.nl
- 5.warmheartworldwide.org
- 6.climatefeedback.org
- 7.www.2030orbust.org
- 8.policycommons.net
- 9.www.nature.com
- 10.R.Mahmudov Müasir iqlim dəyişmələri və təhlükəli hidrometeoroloji hadisələr, Bakı-2017
- 11.Ə.Həsənəliyev Meteorologiya və iqlimşünaslıq, Bakı-2015
12. Broecker, Wallace S. (8 August 1975). "Climatic Change: Are We on the Brink of a Pronounced Global Warming?". Science. 189 (4201): 460–463.
- 13.earthobservatory.nasa.gov
- 14.IPCC SRCCL Summary for Policymakers 2019, p.18
- 15.physicsworld.com
- 16.pubchem.ncbi.nlm.nih.gov
- 17.skepticalscience.com
- 18.theconversation.com

19. United Nations Environment Programme 2019, Table ES.3 & p. 49; NREL 17, pp. vi, 2012

20. www.britannica.com

21. www.ciwf.org.uk

22. www.ipcc.ch

23. www.reddit.com

24. www.sciencemediacenter.co.nz

Резюме: Глобальное изменение климата, одна из главных проблем нашего века, беспокоит многих людей в возрасте от 7 до 70 лет. Есть несколько разных мнений, высказанных людьми относительно этих изменений. Одна группа людей говорит, что климатические изменения существуют, другие говорят, что их нет, а третья группа людей говорит, что климатические изменения происходят, но люди не имеют никакого влияния. Есть несколько причин для этих изменений; к ним относятся CO₂ в результате обезлесения, солнечной радиации, извержений вулканов, увеличения использования пластика и использования ископаемого топлива и т. д. можно привести пример. Эти изменения негативно сказываются на природе, людях и промышленности. Чрезмерная засуха не удовлетворяет потребности людей в воде, нанося серьезный ущерб сельскому хозяйству и животноводству. Проливные дожди, паводки и паводки вызывают затопление жилых домов и других объектов. Как и весь мир, наша страна сталкивается с этой проблемой. Для решения было подписано несколько соглашений, и некоторые страны взяли на себя обязательства. Но этого недостаточно. В данной статье отражены причины, последствия, последствия изменения климата и способы его предотвращения, использование возобновляемых источников энергии и меры, принимаемые в связи с изменением климата и его решение в нашей республике.

Ключевые слова: изменение климата, глобальное потепление, парниковые газы, Киотский протокол, возобновляемая энергия.

Summary: Global climate change, one of the major challenges of our century, worries many people between the ages of 7 and 70. There are several different opinions expressed by people regarding these changes. One group of people say that climate changes exist, others utter that they do not, and another group of people state that climate changes are happening but not caused by humans. There are some reasons for these variations, such as, deforestation, solar radiation, volcanic eruptions, increased use of plastic and creation of CO₂ because of using fossil fuels, etc. These changes have negative effects on nature, people, and industry. Excessive droughts do not compensate people's demand for water, causing serious damage to agriculture and stock-raising. Heavy rains and floods are causing residences and other objects to be flooded. Like the whole world, our country is encountering with this problem. Several contracts have been signed for the settlement, and some countries have taken commitments. However, this is not enough. This article reflects the causes, effects, consequences of climate change and how it can be prevented, the use of renewable energy sources and measures which are taken related to climate change and its solution in our republic.

Key words: weather. climate changes, global warming, greenhouse gases, Kioto protocol, renewable energy.

UOT: 528

LAZERLİ SKANERLƏRİN GEODEZIYA ÖLÇMƏ İŞLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Aytən Abdullazadə

Magistratura II, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: c.e.n., dos Əfqan Talibov

murselzade_ayten@mail.ru

Xülasə. Müasir geodeziyanın inkişafı ölçmə texnologiyalarının yeni nəsil alətlərlə əvəzlənməsindən birbaşa əlaqəlidir. Klassik geodeziya ölçmə texnologiyaları zamanla təkmilləşərək müasir alətlərə çevrilmişdir. Lazerli skaner müasir ölçmə texnologiyalarının ən mühüm alətlərindən biridir. Lazerli skaner yüksək dəqiqlikli geodeziya ölçmələrinin aparılması üçün çox yönlü bir həll təqdim edir.

Hər il lazer skan etmə texnologiyası insan fəaliyyətinin yeni sahələrini fəth edir və ölçmə dünyasında getdikcə daha çox tanınır və tələb olunur. Bu məqalədə lazerli skanerin üstünlüklərindən və onların tətbiq sahələrindən həmçinin obyektlərin 3 d modelinin hazırlanmasından bəhs etmişik. Geodeziya və texnologiyanın inkişafı bu alətin gələcəkdə daha da təkmilləşərək yeni funksiya və parametrlərin əlavə olunmasına səbəb olacaqdır.

Açar Sözlər: lazerli skaner, 3 d lazer, trianqulyasiya, sfera.

Müasir geodeziyanın inkişafı yeni ölçmə texnologiyalarının yaranmasına şərait yaradırdı. Bu ölçmə texnologiyalarından ən dəqiq və geniş yayılanlardan biri lazerli skanerdır. Lazer skaner istənilən geodeziya işlərinin aparılması üçün ən son avadanlıqdır. Cihazın bir neçə işlək adı var: lazer skaneri, 3d lazer skaneri, yerüstü lazer skaneri, skan sistemi.

Lazer skaner yüksək sürətli skandan istifadə edərək, real səthin bir sıra xüsusiyyətlərini rəqəmsal formaya köçürür və nəticəni məkan koordinat sistemində təqdim edir[1]

Lazer skanerlərinin texniki tərəfini nəzərdən keçirsək, deyə bilərik ki, lazer skaner yüksək sürətli əks etdirməyən lazer məsafəölçən və lazer şüasının istiqamətini dəyişdirmək üçün sistemlə - xüsusi fırlanan güzgü ilə təchiz edilmiş cihazdır. Skanlama sahəsini - məsafəölçən lazer şüasının dəqiqədə 50.000 punkta qədər yüksək sürətlə yayılacağı güzgünün fırlanma sektorunu təyin etməklə, siz maraq obyektinin davamlı tədqiqini əldə edə bilərsiniz[2]. Bundan əlavə, lazer skan etmə nöqtələrinin sıxlığı 0,25 mm-dən 1 m və ya daha çox ola bilər. Nəticə hər birində 3 X Y Z məkan koordinatı və yalançı rəng məlumatı olan nöqtələr massividir. Lazer skaneri sferanın istənilən yerində obyektləri çəkə bilər - üfüqi olaraq 360° və şaquli olaraq 270° tam dairə. 3D lazer skanerinin belə geniş baxış sahəsi skan stansiyalarının sayını minimuma endirməyə imkan verir[3]

Yerüstü lazer skanerinin əks etdirici məsafəölçən olmadan dəqiqliyi orta hesabla 4 mm-dir. Eyni zamanda, üç ox (X, Y, Z) boyunca hər bir ölçülmüş nöqtənin mövqeyinin dəqiqliyi obyektə 50 metr və ya daha az məsafədə 6 mm-dən aşağı deyil[4]

Məsafələrin ölçülməsinin impuls üsulu - siqnalın qəbuledici-ötürücü qurğudan obyektə və geriyyə keçməsi üçün lazım olan vaxtın ölçülməsinə əsaslanır;

Faza məsafəsinin ölçülməsi üsulu - göndərilən və qəbul edilən modulyasiya edilmiş siqnalların faza fərqi müəyyən edilməsinə əsaslanır[5].

Məsafələrin ölçülməsi üçün trianqulyasiya üsulu - bir nöqtənin məkan mövqeyinin müəyyən edilməsi üçbucağın həllinə endirilir[6].

Şəkil 1. Lazerli skaner

Yerüstü lazer skanının üstünlükləri:

-obyektin üçölçülü modeli dərhal əldə edilir, ölçmə dəqiqliyi çox yüksəkdir, bölmə təsvirləri və digər təsvirlər daha dəqiq göstəriciyə malikdir[7].

-məlumatların toplanması çox sürətlidir – çöldə işləyərkən vaxta qənaət edilir, qüsurlar və çatışmazlıqlar aşkar edilir və aradan qaldırılır.

Sadəcə olaraq ortaya çıxan dizayn 3 ölçülü modellə müqayisə edilir, təhlükəli və çətin əldə edilə bilən obyektlər daha asan tərtib edilir.

Topoqrafik planlar virtual tədqiqatlardan istifadə etməklə əldə edilir, deformasiyaların miqyasının əvvəllər alınmış tədqiqat nəticələri ilə müqayisəsi ilə hesablanır.

Hər il lazer skan etmə texnologiyası insan fəaliyyətinin yeni sahələrini fəth edir və ölçmə dünyasında getdikcə daha çox tanınır və tələb olunur.

Yekun olaraq qeyd edim ki, yüksək dəqiqlikli lazer skanerlərinin yaradılması geodeziya sahəsində inqilab etdi. Bu texnologiyalarının inkişafı yüksək dəqiqlik və etibarlılıqla yer səthində obyektlərin və ölçmə işlərinin dəqiqliyinə şərait yaratmışdır. Yüksək dəqiqlikli lazerli ölçmələr geodeziya, xəritəçəkmə, geologiya, ətraf mühitin monitorinqi və naviqasiya kimi bir çox sahədə əvəzsiz alətə çevrilmişdir. Geodeziya ölçmələrində yüksək dəqiqlikli lazer texnologiyalarının istifadəsi ölçmələrin dəqiqliyi və səmərəliliyinin artırılması, sahə işlərinin vaxtının və xərclərinin azaldılması və məlumatların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla bir çox üstünlüklər gətirmişdir. Bundan əlavə, real vaxt rejimində yerləşdirmə və naviqasiya xidmətlərinin mövcudluğu dəqiq kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və fəlakətlərin idarə edilməsi kimi geniş spektrli tətbiqlər üçün yeni imkanlar açıb.

Резюме. Развитие современной геодезии напрямую связано с заменой измерительных технологий инструментами нового поколения. Классические технологии геодезических измерений со временем совершенствовались и превратились в современные инструменты. Лазерный сканер является одним из важнейших инструментов современных измерительных технологий. Лазерный сканер представляет собой универсальное решение для выполнения высокоточных геодезических измерений. С каждым годом технология лазерного сканирования завоевывает новые области человеческой деятельности и становится все более узнаваемой и востребованной в мире измерений. В этой статье мы рассказали о преимуществах лазерного сканера и областях их применения, а также о подготовке 3D-моделей объектов. Развитие геодезии и технологий позволит в дальнейшем усовершенствовать этот инструмент, добавляя новые функции и параметры.

Ключевые слова: лазерный сканер, 3d лазер, триангуляция, сфера.

Summary. The development of modern geodesy is directly related to the replacement of measurement technologies with new generation tools. Classic geodetic measurement technologies have been improved over time and turned into modern tools. Laser scanner is one of the most important tools of modern measuring technologies. The laser scanner provides a versatile solution for performing high-precision geodetic measurements. Every year, laser scanning technology conquers new areas of human activity and is more and more recognized and demanded in the world of measurement. In this article, we talked about the advantages of the laser scanner and their areas of application, as well as the preparation of 3D models of objects. The development of geodesy and technology will further improve this tool in the future, adding new functions and parameters.

Keywords: laser scanner, 3d laser, triangulation, sphere.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qəniyeva S.A. Mühəndis Geodeziyası. Elm və Təhsil nəş. 2011, 316 s
2. Məmmədov Q.Ş., Əhmədov İ.H. Geodeziya və Kartoqrafiyanın əsasları. Nafta-Press nəş. Bakı, 2011, 646 s.

3. Piriyev R.X. Geodeziyanın əsasları və Topoqrafiya. Dərslik. Bakı Universiteti nəş, 1991, 392 s.
 4. Chan, W.S.; Xu, Y.L.; Ding, X.L.; Xiong, Y.L.; Dai, W.J. Assessment of dynamic measurement accuracy of GPS in three directions. J. Surv. Eng. 2006, 132, 108–117.
 5. Górski, P. Dynamic characteristic of tall industrial chimney estimated from GPS measurement and frequency domain decomposition. Eng. Struct. 2017, 148, 277–292.
 6. Xie, L.; Xu, W.; Ding, X. Precursory motion and deformation mechanism of the 2018 Xe Pian-Xe Namnoy dam Collapse, Laos: Insights from satellite radar interferometry. Int. J. Appl. Earth Obs. Geoinf. 2022, 109.
 7. Meng, X.; Wang, J.; Han, H. Optimal GPS/accelerometer integration algorithm for monitoring the vertical structural dynamics. J. Appl. Geod. 2014, 8, 265–272.
-

UOT: 528

YÜKSƏK DƏQİQLİKLİ GNSS TEXNOLOGİYALARI İLƏ GEODEZIYA ÖLÇMƏLƏRİNİN APARILMASI

Əliyev Zaur

Magistratura II, Bakı Dövlət Universiteti

zaur.ali002@gmail.com

Xülasə. Bu elmi yazı işi yüksək dəqiqlikli geodeziya ölçmələri üçün Qlobal Naviqasiya Peyk Sisteminin (GNSS) texnologiyasından istifadəni müzakirə edir. Yüksək dəqiqlikli GNSS texnologiyaları müasir ölçmə texnologiyalarının ən mühüm alətlərindən biridir. GNSS qlobal naviqasiya peykləri sistemi adlanan peyklər şəbəkəsi tərəfindən təmin edilən siqnallardan istifadə edərək mövqeyi aşkarlayır. Bu texnologiya yüksək dəqiqlikli geodeziya ölçmələrinin aparılmasında mühüm rol oynayır. GNSS texnologiyası yüksək dəqiqlikli geodeziya ölçmələrinin aparılması üçün çox yönlü bir həll təqdim edir. Bu texnologiya relyef formalarının müəyyən edilməsi, xəritələrin yaradılması, tikinti layihələrinin planlaşdırılması, təbii fəlakətlərin monitorinqi və bir çox başqa tətbiqlər üçün vacibdir.

Açar sözlər: GNSS, geodeziya ölçmələri, yüksək dəqiqlik, peyk əsaslı, tək nöqtə yerləşdirmə, şəbəkə emal, sürətli statik.

Uzun aşırımlı körpülər və hündür binalar kimi mülki mühəndislik strukturları şəhər infrastrukturunun mühüm komponentləridir. Bu mühəndis konstruksiyalarının şəraiti adətən diqqətlə izlənilir, çünki onlar zaman keçdikcə pisləşə bilər və yüklənmələr də, məsələn, körpüdə artan nəqliyyat yükü səbəbindən dəyişə bilər [1,2]. Mühəndislik strukturunun sıradan çıxması nəqliyyatın fəaliyyətini poza bilər və insan tələfatına və iqtisadi itkilərə səbəb ola bilər [3]. Qlobal Naviqasiya Peyk Sistemləri (GNSS) əsaslı texnologiyalar mühəndislik strukturlarının yerdəyişmələrinin və yer hərəkətlərinin monitorinqində geniş istifadə edilmişdir [4,5]. GNSS əsaslı texnologiyaların fərqli üstünlüyü var ki, onlar real vaxtda yerdəyişmə haqqında dəqiq məlumat verə bilərlər. Struktur sağlamlığının monitorinqində iki əsas GNSS məlumat emal strategiyası istifadə edilmişdir: real vaxt kinematik (RTK) yerləşdirmə və dəqiq nöqtə yerləşdirmə (PPP) [6]. GNSS yerləşdirmə xəталının çoxu (məsələn, saat xətalrı, orbit xətalrı, troposfer və ionosfer effektləri) RTK yerləşdirmədə aradan qaldırıla bilər, nəticədə millimetr

səviyyəsində yerdəyişmə dəqiqliyi əldə edilir [7]. RTK yerləşdirmə texnikası mühəndis strukturlarının, o cümlədən hündürmərtəbəli binaların, körpülərin, bəndlərin və külək turbinlərinin monitorinqi üçün geniş istifadə edilmişdir [8-11]. RTK-nın yerləşdirilməsinin dəqiqliyi ümumiyyətlə əsas xəttin uzunluğu ilə azalır [12]. PPP yerləşdirmə texnikası müstəqil bir GNSS qəbuledicisi [13] ilə yerləşdirmə məlumatını əldə edir. Dəqiq efemerin köməyi ilə PPP-nin yerləşdirmə dəqiqliyi santimetr səviyyəsinə qədər ola bilər [14,15]. Qeyri-müəyyənlik həlli ilə PPP texnikası (PPP-AR) yerləşdirmə dəqiqliyini daha da artırmağa bilər [16]. PPP və PPP-AR üsulları seysmik dalğa formasının aşkarlanması kimi tətbiqlərdə də tətbiq edilmişdir [17]. PPP və PPP-AR aşağı dərəcəli GNSS qəbuledicisi, silikəmə masası və struktur yerdəyişmələrinin monitorinqi üçün sahə təcrübələri ilə təsdiq edilmişdir [18].

Aşağı məlumat seçmə sürəti olan GNSS qəbulediciləri, adətən, 1-20 Hz, qismən bazarda belə GNSS avadanlığının geniş olması səbəbindən bu günə qədər tətbiq edilmiş əsas GNSS avadanlığıdır. Məsələn, Yu et al. [19] körpünün dinamik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün 1 Hz GPS/QLONASS RTK sistemindən istifadə edərək körpünün monitorinqini apardı. Moschas və başqaları. [20] sarsıdıcı masanın köməyi ilə 10 Hz PPP-nin performansını qiymətləndirdi. Bir çox 10-Hz GNSS RTK sistemləri bir neçə real dünya uzun müddətli körpülərdə, məsələn, Böyük Britaniyadakı Severn asma körpüsü, Tsing Ma asma körpüsü və Honq Konqdakı Stonecutters kabel körpüsündə yerləşdirilmişdir [21]. Bununla belə, mühəndislik konstruksiyalarının dinamik xüsusiyyətlərini daha yaxşı müəyyən etmək üçün daha yüksək seçmə sürəti məlumatlarına sahib olmaq daha məqsədəuyğundur ki, bu da çox yüksək tezlikli vibrasiyaya malik olan strukturların monitorinqi üçün daha uyğun ola bilər, məsələn, qısa aralıqlı dəmir yolu körpüsü və ya körpü. zəlzələ yüklənməsi. Məsələn, Cantieni və digərləri [22] İsveçrədəki dəmir yolu körpülərinin təxminən dördü birində 10 Hz-dən yuxarı təbii tezliklər nümayiş etdirdiyini, bəzilərinin isə təxminən 50 Hz-ə çatdığını, normal nümunə götürmə ilə GNSS əsasında aşkarlanması çətin olduğunu bildirdi. dərəcəsi. Nyquist teoreminə görə, GNSS müşahidələrinin Nyquist tezliyi, ləqəb problemlərinin qarşısını almaq üçün ümumiyyətlə strukturların təbii vibrasiya tezliyindən daha yüksək olmalıdır. Kaloop və başqaları. [23] çox yüksək səviyyəli GNSS-dən yerdəyişmə məlumatının struktur sağlamlıq vəziyyətinin monitorinqi üçün faydalı olduğunu göstərdi. Üstəlik, GNSS aparat texnologiyalarının inkişafı ilə yüksək seçmə sürətinə malik GNSS qəbulediciləri (adətən 20-100 Hz) geniş şəkildə əlçatan oldu və struktur deformasiyasının və sağlamlığın qiymətləndirilməsinin monitorinqi üçün perspektivli bir texnika kimi ortaya çıxdı. Məsələn, Yi et al. [24] real vaxt rejimində iki mərtəbəli çəvik polad çərçivə modelinin yerdəyişməsinə nəzarət etmək üçün JAVAD TRIMPH-1 qəbuledicisi tərəfindən 50 Hz GPS məlumatı topladı. Moschas və Stiros [25] 100 Hz GNSS məlumatlarından (Cavad Delta qəbuledicisi) sərt piyada körpüsünü öyrənmək və sonra yerdəyişmə səs-küyü xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün istifadə etdilər [26]. Paziewski və başqaları. [27] göstərdi ki, 100 Hz PPP (Topcon NetG5 qəbuledicisi tərəfindən qeydə alınmışdır) filtrin köməyi ilə yerdəyişmələri əldə etmişdir. Bundan əlavə, yüksək sürətli GNSS qəbulediciləri

(model: Cavad Sigma G3TAJ) seysmik reaksiyaların monitorinqində də uğurla tətbiq edilmişdir.

GNSS texnologiyaları xüsusilə son illərdə edilən inkişaf sayəsində artan dəqiqliyi təmin edir. Məsələn, müasir GNSS qəbulediciləri siqnalları emal etmək və ətraf mühit şəraitini nəzərə almaq üçün daha ağıllı texnologiyalardan istifadə edir. Bundan əlavə, çoxlu peyk sistemlərindən istifadə etməklə dəqiqlik və etibarlılıq artır. GNSS texnologiyalarının dəqiqliyi istifadə olunan texnika və alqoritmlərdən asılıdır. Məsələn, alınan ölçmə siqnallarının sayı və siqnalların işlənməsi ilə dəqiqlik artırıla bilər. Həmçinin, atmosfer şəraitini nəzərə almaq və müvafiq yerləşdirmə strategiyalarından istifadə dəqiqliyi artırma bilər.

Abstract. This research paper discusses the use of Global Navigation Satellite System (GNSS) technology for high-precision geodetic measurements. High-precision GNSS technologies are one of the most important tools of modern surveying technologies. GNSS detects position using signals provided by a network of satellites called the global navigation satellite system. This technology plays an important role in conducting high-precision geodetic measurements. GNSS technology provides a versatile solution for conducting high-precision geodetic measurements. This technology is important for identifying landforms, creating maps, planning construction projects, monitoring natural disasters, and many other applications.

Keywords: GNSS, geodetic measurements, high precision, satellite-based, single point positioning, network processing, fast static.

Резюме. В этом исследовательском документе обсуждается использование технологии глобальной навигационной спутниковой системы (ГНСС) для высокоточных геодезических измерений. Высокоточные технологии GNSS являются одним из важнейших инструментов современных геодезических технологий. GNSS определяет положение, используя сигналы, предоставляемые сетью спутников, называемой глобальной навигационной спутниковой системой. Эта технология играет важную роль в проведении высокоточных геодезических измерений. Технология GNSS предоставляет универсальное решение для проведения высокоточных геодезических измерений. Эта технология важна для определения форм рельефа, создания карт, планирования строительных проектов, мониторинга стихийных бедствий и многих других приложений.

Ключевые слова: ГНСС, геодезические измерения, высокая точность, спутниковое позиционирование, односточное позиционирование, сетевая обработка, быстрая статика.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Chan, W.S.; Xu, Y.L.; Ding, X.L.; Xiong, Y.L.; Dai, W.J. Assessment of dynamic measurement accuracy of GPS in three directions. *J. Surv. Eng.* 2006, 132, 108–117.
2. Górski, P. Dynamic characteristic of tall industrial chimney estimated from GPS measurement and frequency domain decomposition. *Eng. Struct.* 2017, 148, 277–292.
3. Xie, L.; Xu, W.; Ding, X. Precursory motion and deformation mechanism of the 2018 Xe Pian-Xe Namnoy dam Collapse, Laos: Insights from satellite radar interferometry. *Int. J. Appl. Earth Obs. Geoinf.* 2022, 109.
4. Meng, X.; Wang, J.; Han, H. Optimal GPS/accelerometer integration algorithm for monitoring the vertical structural dynamics. *J. Appl. Geod.* 2014, 8, 265–272.
5. Geng, J.; Pan, Y.; Li, X.; Guo, J.; Liu, J.; Chen, X.; Zhang, Y. Noise characteristics of high-rate multi-GNSS for subdaily crustal deformation monitoring. *J. Geophys. Res. Solid Earth* 2018, 123, 1987–2002.
6. Zumberge, J.F.; Heflin, M.B.; Jefferson, D.C.; Watkins, M.M.; Webb, F.H. Precise point positioning for the efficient and robust analysis of GPS data from large networks. *J. Geophys. Res. Solid Earth* 2017, 102, 5005–5017.

7. Zhong, P.; Ding, X.; Yuan, L.; Xu, Y.; Kwok, K.; Chen, Y. Sidereal filtering based on single differences for mitigating GPS multipath effects on short baselines. *J. Geod.* 2010, 84, 145–158.
8. Chen, Q.; Jiang, W.; Meng, X.; Jiang, P.; Wang, K.; Xie, Y.; Ye, J. Vertical deformation monitoring of the suspension bridge tower using GNSS: A case study of the forth road bridge in the UK. *Remote Sens.* 2018, 10, 364.
9. Dai, W.; Huang, D.; Cai, C. Multipath mitigation via component analysis methods for GPS dynamic deformation monitoring. *GPS Solut.* 2014, 18, 417–428.
10. Xi, R.; Jiang, W.; Meng, X.; Chen, H.; Chen, Q. Bridge monitoring using BDS-RTK and GPS-RTK techniques. *Measurement* 2018, 120, 128–139.
11. Xi, R.; Zhou, X.; Jiang, W.; Chen, Q. Simultaneous estimation of dam displacements and reservoir level variation from GPS measurements. *Measurement* 2018, 122, 247–256.
12. Xu, P.; Shi, C.; Fang, R.; Liu, J.; Niu, X.; Zhang, Q.; Yanagidani, T. High-rate precise point positioning (PPP) to measure seismic wave motions: An experimental comparison of GPS PPP with inertial measurement units. *J. Geod.* 2013, 87, 361–372.
13. Tang, X.; Liu, Z.; Roberts, G.W.; Hancock, C.M. PPP-derived tropospheric ZWD augmentation from local CORS network tested on bridge monitoring points. *Adv. Space Res.* 2022, 69, 3633–3643.
14. Tu, R.; Wang, R.; Ge, M.; Walter, T.R.; Ramatschi, M.; Milkereit, C.; Dahm, T. Cost-effective monitoring of ground motion related to earthquakes, landslides, or volcanic activity by joint use of a single-frequency GPS and a MEMS accelerometer. *Geophys. Res. Lett.* 2013, 40, 3825–3829.
15. Yigit, C.O.; El-Mowafy, A.; Anil Dindar, A.; Bezcioglu, M.; Tiryakioglu, I. Investigating Performance of high-rate GNSS-PPP and PPP-AR for structural health monitoring: Dynamic tests on shake table. *J. Surv. Eng.* 2021, 147, 05020011.
16. Li, X.; Ge, M.; Zhang, X.; Zhang, Y.; Guo, B.; Wang, R.; Wickert, J. Real-time high-rate co-seismic displacement from ambiguity-fixed precise point positioning: Application to earthquake early warning. *Geophys. Res. Lett.* 2013, 40, 295–300.
17. Yigit, C.O.; Gurlek, E. Experimental testing of high-rate GNSS precise point positioning (PPP) method for detecting dynamic vertical displacement response of engineering structures. *Geomat. Nat. Hazards Risk* 2017, 8, 893–904.
18. Yu, W.; Peng, H.; Pan, L.; Dai, W.; Qu, X.; Ren, Z. Performance assessment of high-rate GPS/BDS precise point positioning for vibration monitoring based on shaking table tests. *Adv. Space Res.* 2022, 69, 2362–2375.
19. Yu, J.; Meng, X.; Shao, X.; Yan, B.; Yang, L. Identification of dynamic displacements and modal frequencies of a medium-span suspension bridge using multimode GNSS processing. *Eng. Struct.* 2014, 81, 432–443.
20. Moschas, F.; Avallone, A.; Saltogianni, V.; Stiros, S.C. Strong motion displacement waveforms using 10-Hz precise point positioning GPS: An

- assessment based on free oscillation experiments. Earthq. Eng. Struct. Dyn. 2014, 43, 1853–1866.
21. Msaewe, H.A.; Psimoulis, P.A.; Hancock, C.M.; Roberts, G.W.; Bonenberg, L. Monitoring the response of Severn Suspension Bridge in the United Kingdom using multi-GNSS measurements. Struct. Control. Health Monit. 2021, 28, e2830.
22. Kaloop, M.R.; Hu, J.W.; Elbeltagi, E. Adjustment and assessment of the measurements of low and high sampling frequencies of GPS real-time monitoring of structural movement. ISPRS Int. J. Geo-Inf. 2016, 5, 222.
23. Yi, T.H.; Li, H.N.; Gu, M. Experimental assessment of high-rate GPS receivers for deformation monitoring of bridge. Measurement 2013, 46, 420–432.
24. Moschas, F.; Stiros, S. Measurement of the dynamic displacements and of the modal frequencies of a short-span pedestrian bridge using GPS and an accelerometer. Eng. Struct. 2011, 33, 10–17.
25. Moschas, F.; Stiros, S. PLL bandwidth and noise in 100 Hz GPS measurements. GPS Solut. 2015, 19, 173–185.
26. Paziowski, J.; Sieradzki, R.; Baryla, R. Detection of structural vibration with high-rate precise point positioning: Case study results based on 100 Hz multi-GNSS observables and shake-table simulation. Sensors 2019, 19, 4832.
27. Häberling, S.; Rothacher, M.; Zhang, Y.; Clinton, J.F.; Geiger, A. Assessment of high-rate GPS using a single-axis shake table. J. Geod. 2015, 89, 697–709.
-

UOT:528

GEODEZIYA ÖLÇMƏLƏRİNİN RİYAZİ HESABLANMASI METODLARI

Əliyev Zaur

Magistratura II, Bakı Dövlət Universiteti
zaur.ali002@gmail.com

Xülasə. Geodeziya ölçmələri Yer səthinin ölçüsünü, formasını və istiqamətini dəqiq müəyyən etmək üçün riyazi hesablamalardan istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu hesablamalar tədqiqat, xəritəçəkmə, naviqasiya və geoelmlər daxil olmaqla müxtəlif tətbiqlər üçün vacibdir. Bu ölçmələrin dəqiqliyi infrastrukturun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, nəqliyyat marşrutlarının planlaşdırılması və dəqiq hava və iqlim modellərinin işlənilməsi üçün çox vacibdir. Bu səbəblə elmi yazı işində seçilən mövzu ətrafında nəzəri olaraq təhlil edilmiş və əyani fikirlər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: koordinat sistemləri, geodeziya ölçmələri, dispersion və korrelyasion təhlil üsulları

Geodeziya ölçmələrində əsas anlayışlardan biri koordinat sistemlərinin istifadəsidir. Koordinat sistemi Yer səthində bir nöqtənin eninə, uzunluğuna və hündürlüyünə ədədi qiymətlərin təyin edilməsini müəyyən edən riyazi çərçivədir. Geodeziyada coğrafi, geosentrik və proqnozlaşdırılan koordinat sistemləri də daxil olmaqla bir neçə müxtəlif koordinat sistemləri istifadə olunur. Coğrafi koordinat sistemləri nöqtənin Yer səthində yerini təyin etmək üçün enlik və uzunluqdan istifadə edir, geosentrik koordinat sistemləri isə Yer məkəzinə nisbətən üçölçülü fəzada nöqtənin yerini təmsil edir. Proqnozlaşdırılan koordinat sistemləri, UTM koordinat sistemi kimi iki ölçülü xəritədə və ya müstəvidə nöqtələrin yerini təmsil etmək üçün istifadə olunur [2, s.33].

Geodeziya verilənləri geodeziya ölçmələrinin digər mühüm komponentidir. Geodeziya məlumatı Yer səthinin ölçüsünü, formasını və istiqamətini təyin edən riyazi modeldir. Geodeziyada istifadə olunan çoxlu müxtəlif geodeziya verilənləri var, lakin ən çox istifadə edilən ikisi Dünya Geodeziya Sistemi 1984 (WGS84) və Şimali Amerika Məlumatları 1983 (NAD83)-dir. WGS84 naviqasiya və xəritəçəkmə proqramlarında geniş istifadə olunan global geodeziya məlumat bazasıdır. NAD83, əsasən Şimali Amerikada istifadə edilən geodeziya məlumatıdır.

Geodeziya ölçmələri çox vaxt müxtəlif koordinat sistemləri və geodeziya verilənləri arasında koordinatların çevrilməsini tələb edir. Transformasiyalar koordinatları bir sistemdən və ya verilənlərdən digərinə çevirən bir sıra riyazi hesablamaları əhatə edir. Bu zəruridir, çünki müxtəlif tətbiqlər müxtəlif koordinat sistemləri və ya verilənlər bazası tələb edə bilər və bu sistemləri müəyyən etmək üçün istifadə olunan riyazi modellər bir qədər fərqli ola bilər.

Bir-birindən asılı və asılı olmayan ölçmələr. Bu ölçülər geodeziya hesablamalarında həlledici rol oynayır, çünki onlar aparılan ölçmələrin dəqiqliyini müəyyən etmək funksionaldır. Bu ölçülər ölçmə və geodeziya hesablamalarında həlledici rol oynayır, çünki onlar aparılan ölçmələrin dəqiqliyini və dəqiqliyini müəyyən etmək üçün əsas verir.

Asılı ölçmələr digər ölçmələrin təsirinə məruz qalan ölçülərdir. Başqa sözlə, asılı ölçmələrin dəqiqliyi digər ölçmələrin düzgünlüyündən asılıdır. Asılı ölçmə nümunəsi, yer səthindəki nöqtənin hündürlüyünü göstərmək olar ki, bu da nöqtənin hündürlüyünü götürərək və etalon və ya istinad nöqtəsinin hündürlüyünü çıxarmaqla müəyyən edilir [3, s.24].

Asılı ölçmələrin başqa bir nümunəsi geodeziya tədqiqatlarında istifadə olunan trianqulyasiya metodudur. Bu üsulda bir nöqtənin yer səthindəki mövqeyi nöqtə ilə iki və ya daha çox məlum istinad nöqtələri arasındakı bucaqların və məsafələrin ölçülməsi ilə müəyyən edilir. Nöqtənin mövqeyinin dəqiqliyi ölçülən bucaqların və məsafələrin, həmçinin məlum istinad nöqtələrinin düzgünlüyündən asılıdır.

Müstəqil ölçmələrin dəqiqliyi digər ölçmələrin düzgünlüyündən asılı deyildir. Müstəqil ölçmə nümunəsi kompas və ya digər istiqaməti təyin edən alətlə ölçülə bilən xəttin istiqamətidir. İstiqamətin ölçülməsinin düzgünlüyünə aparılan digər ölçmələr təsir göstərmir.

Müstəqil ölçmələrin başqa bir nümunəsi saat və ya xronometrəndən istifadə edərək vaxtın ölçülməsidir. Zaman sorğuda aparılan digər ölçmələrdən təsirlənmir və müstəqil ölçü hesab olunur. Vaxtı ölçmək üçün istifadə olunan saatın və ya xronometrəndə dəqiqliyi vaxtın ölçülməsinin düzgünlüyünü müəyyən edir.

Dispersion və korrelyasion təhlil üsulları haqqında anlayışlar. Bu təhlil metodları statistikada dəyişənlər arasındakı əlaqələri təhlil etmək üçün istifadə olunan iki vacib anlayışdır. Dispersion bir sıra məlumat nöqtələrinin yayılmasının və ya yayılmasının ölçüsüdür. Bu, hər bir məlumat nöqtəsi və verilənlər dəstinin ortası arasındakı kvadrat fərqlərin ortasını alaraq hesablanır. Daha yüksək dispersiya məlumat nöqtələrinin daha çox yayıldığını, daha aşağı fərq isə məlumat nöqtələrinin orta ətrafında daha sıx qruplaşdırıldığını göstərir [1, s.19].

Dispersion statistik təhlildə faydalı bir anlayışdır, çünki o, digər məlumatlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan məlumat nöqtələri olan kənar göstəriciləri müəyyən etməyə kömək edə bilər. Kənar göstəricilər statistik təhlillərin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər, ona görə də məlumatların təhlilində onları müəyyən etmək və nəzərə almaq vacibdir.

Korrelyasion təhlili iki dəyişən arasındakı əlaqənin gücünü və istiqamətini ölçmək üçün istifadə olunan statistik üsuldur. O, iki dəyişənin bir-biri ilə əlaqə dərəcəsini ölçən korrelyasiya konsepsiyasına əsaslanır. Korrelyasiya -1 ilə 1 arasında dəyişə bilər, 0 korrelyasiya dəyişənlər arasında heç bir əlaqənin olmadığını göstərir. İki növ korrelyasion əlaqəsi var: müsbət korrelyasion və mənfi korrelyasion. Müsbət korrelyasiona iki dəyişən birlikdə artdıqda və ya azaldıqda, mənfi korrelyasiya isə bir dəyişən artdıqda digəri azaldıqda baş verir. Korrelyasion təhlili iki dəyişənin korrelyasiya dərəcəsini və bu korrelyasiyanın müsbət və ya mənfi olduğunu müəyyən etmək üçün istifadə olunur [4, s.11].

Statistik təhlildə tez-tez dispersion və korrelyasion təhlili üsullarından birlikdə istifadə olunur. Məsələn, reqressiya təhlilində müstəqil dəyişənin asılı dəyişənlə nə dərəcədə yaxından əlaqəli olduğunu müəyyən etmək üçün asılı dəyişənin dispersiyası təhlil edilir. Sonra korrelyasion təhlili müstəqil və asılı dəyişənlər arasında əlaqənin gücünü və istiqamətini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Dispersion və korrelyasion təhlilinin birlikdə istifadəsinə başqa bir nümunə faktor analizindədir. Faktor təhlili dəyişənlər dəsti arasındakı əlaqəni izah edən əsas amilləri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Ümumi korrelyasiyaya töhfəsini müəyyən etmək üçün hər bir dəyişənin variasiyası təhlil edilir və korrelyasiya təhlili dəyişənlər arasında əlaqələrin gücünü və istiqamətini müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Ölçmələrin işlənməsi və təhlilinin ehtimalı-statistik üsulları. Ehtimal-statistik üsullar ölçmə işində və təhlilində həlledici rol oynayır. Bu üsullar qeyri-müəyyənliyin kəmiyyətini müəyyən etməyə və ölçmə nəticələrinin etibarlılığının qiymətləndirilməsinə imkan verir. Ehtimal paylamaları təsadüfi prosesdə müxtəlif nəticələrin olma ehtimalını təsvir edən riyazi funksiyalardır. Ölçmə kontekstində ölçmə prosesində dəyişkənliyi və ya qeyri-müəyyənliyi modelləşdirmək üçün ehtimal paylamalarından istifadə edilir. Ölçmə işində və təhlilində istifadə edilən ən çox yayılmış ehtimal paylamaları normal (və ya Qauss) paylanma və vahid paylanmadır. Normal paylanma, ölçmə xətlərini modelləşdirmək üçün tez-tez istifadə olunan davamlı ehtimal paylanmasıdır. Paylanma zəngvari formadadır və ən çox ehtimal olunan dəyəri təmsil edən orta ətrafında simmetrikdir. Paylanmanın standart sapması ölçmə xətlərini yayılmasını və ya dəyişkənliyini ifadə edir. Vahid paylama müəyyən diapazonda olan bütün nəticələrin eyni dərəcədə ehtimal olunduğu ehtimal paylanmasıdır. Mümkün dəyərlərin diapazonu haqqında əvvəlcədən məlumat olmadıqda, bu paylama tez-tez ölçmə prosesində qeyri-müəyyənliyi modelləşdirmək üçün istifadə olunur [2, s.45]

Hipotez testi iki ölçmə nəticələri dəsti arasında müşahidə edilən fərqi təsadüf nəticəsində olması ehtimalını müəyyən etmək üçün istifadə edilən statistik metoddur. Hipotez testində iki nəticə dəsti arasında heç bir fərq olmadığını dair sıfır

fərziyyə təklif olunur. Alternativ fərziyyə ondan ibarətdir ki, iki nəticə dəsti arasında əhəmiyyətli fərq var. Əhəmiyyət səviyyəsi və ya alfa, sıfır fərziyyənin həqiqətən doğru olduğu zaman onu rədd etmək riskinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün seçilir. Müşahidə olunan fərqlərin və ya sıfır fərziyyəsi altında daha ifrat fərqlərin alınma ehtimalı olan p-qiyəti seçilmiş əhəmiyyətlilik səviyyəsindən azdırsa, onda sıfır hipotezi alternativ fərziyyənin xeyrinə rədd edilir.

Ümumiyyətlə, riyazi hesablama üsulları geodeziya ölçmələri üçün vacibdir. Müxtəlif koordinat sistemlərindən, geodeziya verilənlər bazalarından və çevrilmələrdən istifadə geodeziyaçılara Yer səthinin ölçüsünü, formasını və oriyentasiyasını dəqiq müəyyən etməyə imkan verir və bu, geodeziya, xəritəçəkmə, naviqasiya və geoelmlər kimi sahələrdə geniş tətbiqlərə imkan verir.

Abstract. Geodetic surveying involves using mathematical calculations to accurately determine the size, shape, and orientation of the Earth's surface. These calculations are important for a variety of applications, including surveying, mapping, navigation, and geosciences. The accuracy of these measurements is critical for securing infrastructure, planning transportation routes, and developing accurate weather and climate models. For this reason, theoretically analyzed and visual ideas were presented around the selected topic in scientific writing.

Keywords: coordinate systems, geodetic measurements, dispersion and correlation analysis methods

Резюме. Геодезическая съемка включает в себя использование математических расчетов для точного определения размера, формы и ориентации земной поверхности. Эти расчеты важны для различных приложений, включая геодезию, картирование, навигацию и науки о Земле. Точность этих измерений имеет решающее значение для обеспечения безопасности инфраструктуры, планирования транспортных маршрутов и разработки точных моделей погоды и климата. По этой причине теоретически проанализированные и визуальные идеи были представлены вокруг выбранной темы в научной литературе.

Ключевые слова: системы координат, геодезические измерения, методы дисперсионного и корреляционного анализа.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bağmanov Z.A. Geodeziya ölçmələrinin riyazi hesablanması. Ali məktəblər üçün dərslik. - Bakı: - BDU nəşriyyatı, 2000, 176 s.
2. Qocamanov M.H. Geodeziya ölçmələrinin hesablanması və tarazlaşdırılması. Bakı: - BDU nəşriyyatı, 2014, 276 s.
3. Огородова Л.В. Высшая геодезия. Теоретическая геодезия. Учебник для вузов- М.: Геодезкартиздат, 2006, 386 с.
4. Kaloop, M.R.; Hu, J.W.; Elbeltagi, E. Adjustment and assessment of the measurements of low and high sampling frequencies of GPS real-time monitoring of structural movement. ISPRS Int. J. Geo-Inf. 2016, 5, 222.
5. Moschas, F.; Stiros, S. Measurement of the dynamic displacements and of the modal frequencies of a short-span pedestrian bridge using GPS and an accelerometer. Eng. Struct. 2011, 33, 10–17.

UOT: 556

CİS TEXNOLOGİYASI VƏ MƏSAFƏDƏN ZONDLAMA VERİLƏNLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ SƏRSƏNG SU ANBARININ COĞRAFİ MÖVQEYİNİN KARTOQRAFİK TƏQDİMƏTİ

Ağayeva K.B, Kazımova F.T, Ələkbərova N.Ü
MAKA, Ekologiya İnstitutu, Bakı, S.S.Axundov küç.1,

Xülasə. İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə vəhşicəsinə istismar olunan ətraf mühit komponentlərindən biri də həmin ərazilərdə formalaşan su obyektləridir. Tədqiqat ərazimizin əsas hissəsi, yəni hidroqrafiyasının yuxarı axını 30 il ərzində düşmənlə istismarı nəticəsində çox ciddi deqradasiyaya uğramışdır. Bu obyektlərdən vəhşicəsinə və xaoslu şəkildə istifadə bir çox hidroekoloji parametrlərin, o cümlədən hidroloji rejimin kəskin dəyişməsilə nəticələnmişdir. Ona görə də bu ərazilərdə bütün su obyektləri və xüsusən də səth suları yenidən və müasir tələblərə uyğun səviyyədə kompleks şəkildə tədqiq edilməlidir. Tədqiqatda Sərsəng su anbarının morfometrik xüsusiyyətləri CİS və məsafədən zondlama üsullarından istifadə etməklə təhlilləri aparılmışdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, su obyektlərinin (xüsusilə də su anbarlarının) ətraf mühitin vacib bir elementi kimi qiymətləndirilməsində, onların ətraf mühitin idarə edilməsində rolunun öyrənilməsində kartoqrafik təqdimatın çox böyük elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: CİS, kombinasiya, kompozisiya, vektorlaşdırma

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarma suyu ilə təmin edilməsində su anbarlarında toplanan suyun müstəsna əhəmiyyəti vardır [1-5].. Çaylarda sel və daşqın sularının zərərli təsirinin minimuma endirilməsi məqsədilə də su anbarlarından səmərəli istifadə edilməsi müasir dövrün əsas hidroloji-hidravliki tələblərindən biridir [6]. Bu növ xüsusiyyətlərinə və eyni zamanda praktiki əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın ən böyük su anbarlarından biri də Sərsəng su anbarıdır.

Tərtər çayın üzərində Ağdərə rayonu ərazisində inşa edilmiş Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə istismara verilmişdir. Anbarın tam həcmi 565 mln m³, faydalı həcmi 500 mln. m³, ölü həcmi isə 65 mln. m³-dir. Sərsəng su anbarının istifadəyə verilməsi nəticəsində 120 min ha əkin sahəsi suvarma suyu ilə təmin edilmiş və ümumi gücü 50 Mvt olan 2 hidroturbin quraşdırılmışdır. Su anbarının bəndinin uzunluğu 555,1 m, maksimal hündürlüyü 127 m, üstdən eni isə 10,2 m-dir.

Sərsəng su anbarının müasir ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsində onun CİS mühitində vektorlaşdırılması vacib bir mərhələdir. Bununla əlaqədar coğrafi informasiya sistemləri texnologiyasından istifadə etməklə kosmik təsvirlər və topoqrafik verilənlər əsasında Sərsəng su anbarının yerləşdiyi ərazinin kartoqrafik təqdimatı hazırlanmışdır. Bunun üçün ArcGIS 10.5 proqram təminatından istifadə edilmişdir. CİS mühitində RRM-dən (Relyefin Rəqəmsal Modeli) istifadə etməklə, su obyektini vektorlaşdırmaq və ya fərz edilən səviyyəni bilməklə su anbarlarının ixtiyari halını modelləşdirmək, ayrı-ayrı su toplayıcı hövzələrin sərhədlərini, su anbarlarının, göllərin və antropogen mənşəli gölməçələrin sahil xəttlərinin uzunluqlarını müəyyən etmək olar.

Sərsəng su anbarının yerləşdiyi coğrafi mövqe və bəndin konturlarının dəqiq verilməsi üçün 2 metodun birgə tətbiqindən istifadə edilmişdir. Hər iki metodun tətbiqi üçün 14.06.2021-ci il tarixində çəkilmiş Landsat 8 peykinin təsvirləri götürülmüşdür.

Birinci metod deşifrə etmə yolu ilə obyektlərin tanınmasıdır. Bunun üçün kosmik təsvirlərdən 2, 3 və 4-cü kanalları Composite band əmri ilə birləşdirərək (onların üst-üstə qoyulması) natural rəngli peyk təsviri əldə edilmişdir. Sonda aparılan sinifləndirməyə əsasən Sərsəng su anbarının sərhədləri çıxarılmışdır [2].

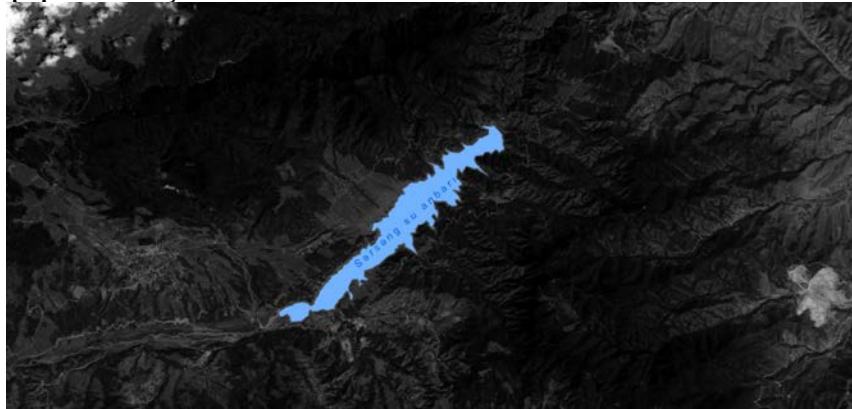
İkinci metod isə məlum düstura əsasən təyin edilmiş NDWI-dən (Normalized Difference Water Index – Normallaşdırılmış Fərq Su İndeksi) istifadə etməklə

ərazidə olan səth sularının qərarlaşdığı coğrafi mövqenin təyin edilməsidir. Bu metodun tətbiqi üçün isə Landsat 8 peyk təsvirinin 3 və 5-ci kanalları götürülmüş və aşağıda verilən düstura əsasən Normallaşdırılmış Fərq Su İndeksi tapılmışdır:

$$NDWI = \frac{Green - NIR}{Green + NIR}$$

Sonda hər iki metodu birgə tətbiq edərək Sərsəng su anbarının yerləşdiyi coğrafi mövqe və bəndin konturları dəqiq təyin edilmişdir (Şəkil 1).

Sonda alınmış hər iki vektor təsvir üst-üstə qoyularaq Sərsəng su anbarının sərhədləri dəqiq verilmişdir.

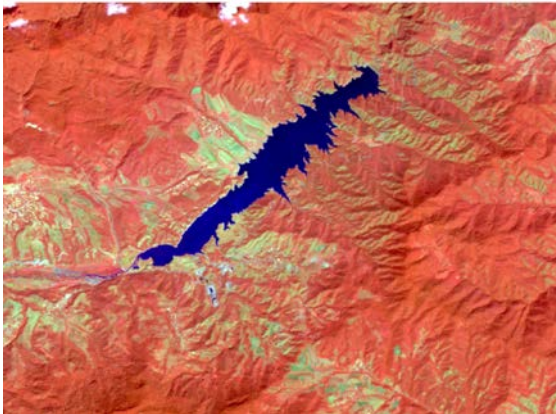

Şəkil 1. Sərsəng su anbarının vektorlaşdırılmış təsviri

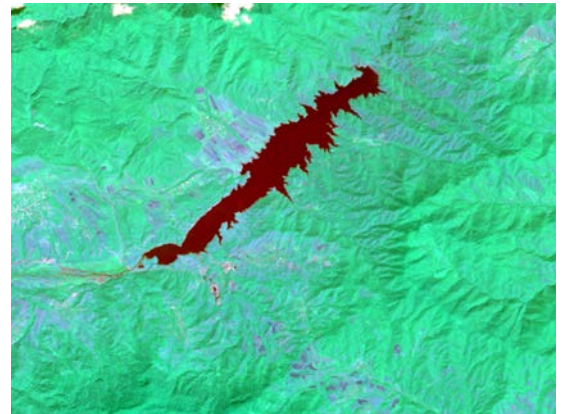
Su anbarları istismar edildiyi zamandan etibarən aşağı byefdən başlayaraq çay boyu onun axımı kəmiyyətcə dəyişikliyə məruz qalır. Bu dəyişkənlik həm də çayın yeraltı sularla qidalanmasından və əksinə çay suyunun yeraltı suları qidalandırmasından asılıdır. İstər məcrə boyu itkiləri, istərsə də su anbarlarından buxarlanma və sızma sularının miqdarını qiymətləndirmək üçün ən etibarlı vasitə müşahidə məlumatlarıdır [3].

Sərsəng su anbarının kartoqrafik təqdimatlarının həyata keçirilməsində ən vacib mərhələlərdən biri də peyk təsvirinin emalında istifadə olunan spektral kanalların kombinasiyasıdır. Şəkil 2-də Sərsəng su anbarının peyk təsvirinin CİS mühitində 3 kanalda kompozisiyası (7-ci, 5-ci və 3-cü kanallarda) nümunə kimi verilmişdir [4].

Çox təsadüfən istifadə edilən bir kombinasiyadır. Bəzi şərtlər daxilində psevdonatural rənglərin alınması məqsədilə tətbiq edilir.

Şəkil 2 – Sərsəng su anbarının peyk təsvirinin CİS mühitində 3 kanalda

Şəkil 3 – Sərsəng su anbarının peyk təsvirinin CİS mühitində 3 kanalda

kombinasiyası (7-ci, 5-ci və 3-cü kanallarda)

kompozisiyası (5-ci, 6-cı və 2-ci kanallarda)

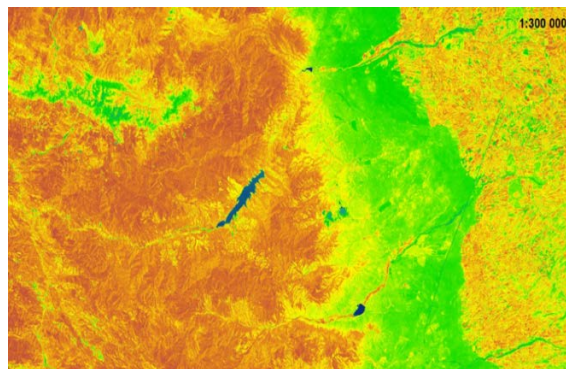
Şəkildə bitki örtüyü tünd parlaq yaşıl çalarlarla, urbanizasiyalaşmış ərazilər ağ, boz və yaxud bənövşəyi rənglərdə görünə bilər, torpaq örtüyü, qum və minerallar isə rəng müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Orta infraqırmızı intervalda (oblastda) Günəş şüasının su, qar və buz tərəfindən praktiki olaraq tamamilə udulmasına görə sahil xətləri və müvafiq şəkildə su obyektləri çox aydın şəkildə seçilir. Boz rəngdə və çox çətin seçilən dayaz sulu ərazilərin əks olunduğu 3-2-1 kombinasiyasına nisbətən bu kombinasiyada su basmış ərazilər tünd göy və hətta tamamilə qara rəngdə görünür [5].

Şəkil 3-də Sərsəng su anbarının peyk təsvirinin CİS mühitində növbəti 3 kanalda kompozisiyası (5-ci, 6-cı və 2-ci kanallarda) verilmişdir. Bu kombinasiya 7-4-2 spektral kanallarının kombinasiyasına oxşayır, burada sağlam bitki örtüyü parlaq yaşıl rəngdə əks olunur. Bu növ kombinasiyalardan kənd təsərrüfatı məhsullarının və deməli sahələrinin təhlil edilməsi üçün istifadə edilməsi daha qənaətbəxş hesab olunur [6].

Şəkil 4-də Sərsəng su anbarının peyk təsvirinin CİS mühitində növbəti 3 kanalda kompozisiyası (4-cü, 3-cü və 2-ci kanallarda) verilmişdir. Bu kombinasiya "təbii rənglərin" birləşməsi kimi görünür. Sağlam bitki örtüyü yaşıl, biçilmiş tarlalar açıq, qeyri-sağlam (artıq solmuş və yaxud xəstəlikdən zəifləmiş) bitkilər qəhvəyi və sarı, yollar boz, sahil xətləri isə ağımtıl görünür. Spektral kanalların bu birləşməsi su obyektlərinin vəziyyətini və çökmə proseslərini təhlil etməyə, həmçinin su obyektlərindəki dərinlikləri qiymətləndirməyə imkan verir. Bu kombinasiyadan antropogen mənşəli obyektləri öyrənmək üçün də istifadə olunur .

Şəkil 4 – Sərsəng su anbarının peyk təsvirinin CİS mühitində 3 kanalda kompozisiyası (4-cü, 3-cü və 2-ci kanallarda)

Şəkil 5 – Sərsəng su anbarının NDWI xəritəsi

Nəticə olaraq əldə edilən kartoqrafik təsvirlər əsasında sahil xətlərində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində, abraziyon təhlükəli sahillərin vəziyyətinin müəyyən edilməsində, su ehtiyatlarının təbii potensialının qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində, onların ekoloji vəziyyətinin formalaşmasında iştirak edən amillərin müəyyənləşdirilməsində istifadə edərək daha dəqiq nəticələrin əldə edilməsini təmin edə bilər.

Summary. One of the environmental components brutally exploited in our territories freed from occupation is the water bodies formed in those territories. The main part of our study area, the upper stream of its hydrography, has been seriously degraded as a result of enemy exploitation for 30 years. The wild

and chaotic use of these facilities has resulted in drastic changes in many hydro-ecological parameters, including the hydrological regime. Therefore, all water bodies in these areas, especially surface water, should be comprehensively researched again and at a level consistent with modern requirements. In the study, the morphometric characteristics of the Sarsang reservoir were analyzed using GIS and remote sensing methods. The conducted analyzes show that the cartographic presentation has great scientific and practical importance in evaluating water bodies (especially water reservoirs) as an important element of the environment, in studying their role in environmental management.

Keywords: GIS, combination, composition, vectorization

Резюме. Одним из компонентов природной среды, жестоко эксплуатируемых на наших освобожденных от оккупации территориях, являются водоемы, образовавшиеся на этих территориях. Основная часть изучаемого нами района, т. е. верховья его гидрографии, за 30 лет серьезно деградировала в результате вражеской эксплуатации. Разгульная и хаотичная эксплуатация этих сооружений привела к резкому изменению многих гидроэкологических параметров, в том числе и гидрологического режима. Поэтому все водные объекты на этих территориях, особенно поверхностные воды, должны быть вновь комплексно исследованы и на уровне, соответствующем современным требованиям. В ходе исследования морфометрические характеристики Сарсангского водохранилища были проанализированы с помощью ГИС и методов дистанционного зондирования. Проведенные анализы показывают, что картографическое представление имеет большое научное и практическое значение при оценке водных объектов (особенно водоемов) как важного элемента окружающей среды, при изучении их роли в природопользовании.

Ключевые слова: ГИС, совмещение, композиция, векторизация.

Ədəbiyyat siyahısı

1. www.stat.gov.az
2. Иманов Ф.А. Минимальный сток рек Кавказа.- Баку, “Нафта-Пресс”.- 2000.- 298 с.
3. Сафаров С.Г. Современная тенденция изменения температуры воздуха и атмосферных осадков в Азербайджане, Баку, 2000.- 300 с.
4. Фатуллаев Г.Ю. Современные изменения водных ресурсов и водного режима рек Южного Кавказа (В пределах Каспийского бассейна), Баку, 2002.- 167 с.
5. Abbasov R.X. Kiçik Qafqazın bəzi tranzit çaylarının axımına antropogen amillərin təsirinə dair. “Təmiz su” mövzusunda beynəlxalq su gününə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2001.-s.117-121.
6. Əliyeva İ.S. Kiçik Qafqaz landşaftlarının çayların rejiminə təsiri. Coğr.elm.namiz.alimlik. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi. Bakı, 2007. -160 s.

TƏRTƏRÇAY MƏCRASINDA GEDƏN DƏYİŞİKLİKLƏRİN TƏHLİLİ

Muradov Əziz

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə edilməsi

Elmi rəhbər: dos. İ.M.Abdullayev

muradovaziz1998@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Tərtərçay hövzəsi üzrə hipsometrik analizlər aparılmış,hipsometrik əyri və hipsometrik inteqralın hesablanması ilə hövzənin nisbi yaşı və eroziya proseslərinin xarakteri tədqiq edilmişdir. Çayın en kəşik profilində baş verən bir illik hidromorfoloji dəyişikliklər təhlil edilmiş, məcranın formasında baş verən deformasiya öyrənilmişdir.

Hidromorfoloji tədqiqatları zamanı tədqiqat ərazisinin ilkin xüsusiyyətləri sahənin parametrləri, çaydan istifadə haqqında məlumatlar, çay məcrası haqqında məlumatlar, sahiləni zona və torpaqdan istifadə haqqında məlumatlar və s. tədqiq olunur.

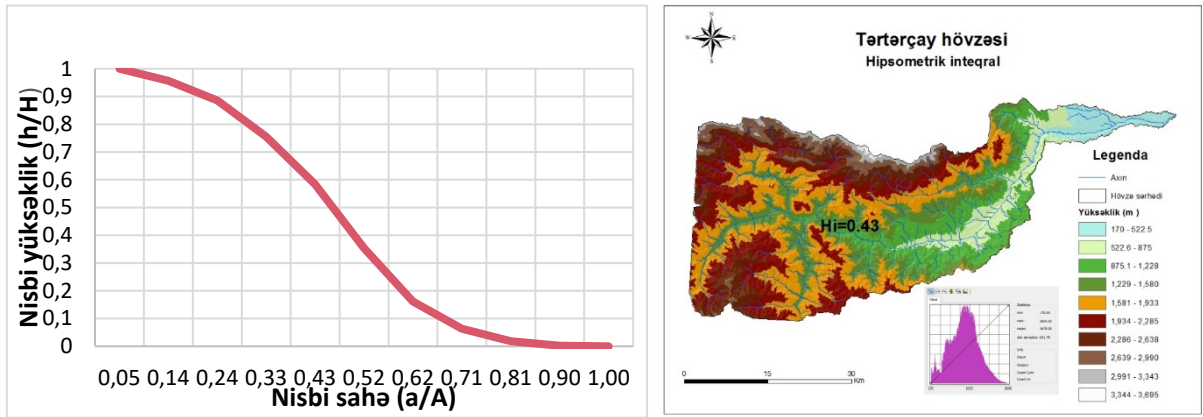
30 ilə yaxın işğal altında qalan Tərtərçayın hidromorfoloji dəyişkənliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılmışdır. Birinci istiqamətdə çay hövzəsi CİS-lərinin köməyi ilə tədqiq edilmiş, onun hidroloji, morfoloji və morfometrik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. İkinci istiqamətdə isə əraziyə əyani baxış keçirilmiş, çayın ən kəşik profili bir neçə nöqtədə iki dəfə çıxarılmışdır.

Tədqiqat ərazisi 1806.5 km² ərazini əhatə edir. Hövzənin maksimal yüksəkliyi 3695 m, orta yüksəkliyi 1672 m, minimal yüksəkliyi isə 170 m-dir.

Hövzədəki hidromorfoloji prosesləri təhlil etməzdən əvvəl onun yaşı və oradakı proseslərin xarakteri haqqında məlumatlar əldə edilməlidir. Bunun üçün də hövzə üzrə hipsometrik əyri və hipsometrik inteqral hesablanır.

Açar sözlər: Tərtərçay hövzəsi, ən kəşik profili, hidromorfoloji analiz, Coğrafi İnformasiya Sistemləri, hipsometrik əyri, hipsometrik inteqral.

Metod. Hipometrik əyrilər hövzənin iqlim, struktur və litoloji (e.g., Huang və Niemann, 2006; Moglen və Bras, 1995; Sarp, Geçen, Toprak və Düzgün, 2011; Willgoose və Hancock, 1998)., həmçinin drenaj şəbəkəsində baş verən eroziya proseslərinin davam edib-etməməsi haqqında məlumat verir (Keller və Pinter, 2002). O, həmçinin su hövzəsinin geomorfoloji səthi (gənc-qoca-yetkin) haqqında məlumat verir (Mahmoud və Gloguen, 2012). Digər tərəfdən, hipsometrik inteqral 0 ilə 1 arasında qiymətə malikdir və hipsometrik əyrinin altındakı sahə kimi ifadə edilir (Keller və Pinter, 2002; Mayer, 1990). Məlumdur ki, hipsometrik inteqralın qiyməti 0,6-1 daxilində olduqda, sahə gənc dövrdə, 0,35-0,6 daxilindədirsə - yetkinlik dövründə, 0,3-dən aşağı olduqda - sahə qoca sahəyə malikdir. Bu dəyərlərin yüksək və ya aşağı olması hövzənin aşınma proseslərindən hansının eroziya, daşıma və çökmə fəaliyyətlərinə uyğun olduğunu göstərir.

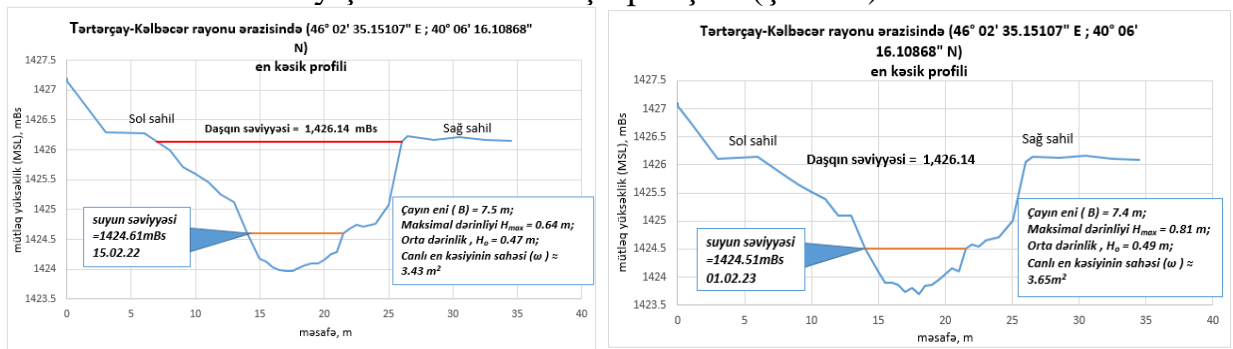
Şəkil 1. Hipsometrik əyri və hipsometrik inteqral

Hipometrik əyrisi hesablanmış Tərtərçay hövzəsi, hipsometrik əyri qrafikinə görə yetkin bir hövzə xarakteristikasını göstərir (Şəkil 2). Konveks və konkav əyriyənlərin olması hövzədə eroziya fəaliyyətlərinin müşahidə edildiyini, hövzədə eroziyanın yüksək olduğunu, dar və dərin dərələrin inkişaf etdiyini göstərir.

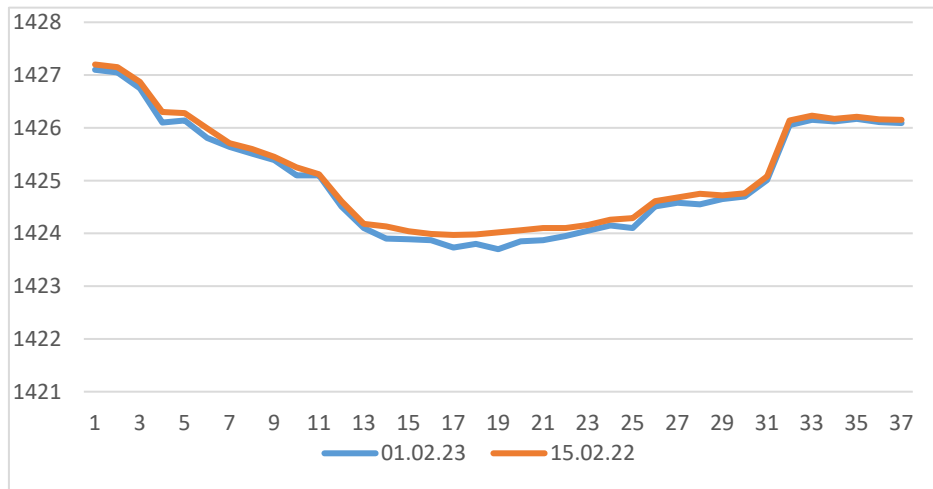
Hövzənin maksimum, minimum və orta hündürlük dəyərləri inteqral hesablamayaq üçün istifadə olunur (Pike et al., 1971; Mayer, 1990). Hövzədə inteqral qiymətin 40%-dən aşağı olması hövzənin köhnə olduğunu, 40-60% hövzənin yetkin olduğunu, 60%-dən yuxarı qiymətlər isə hövzənin gənc olduğunu göstərir. Tərtərçay hövzəsinin hipsometrik inteqral dəyərinin 0,43 olduğu müəyyən edilmişdir.

Tərtərçay hövzəsinin hipsometrik inteqralı 43% olduğu üçün yetkin hövzə kateqoriyasında qiymətləndirilir. Bununla belə, Karataş (2014a, s:147) morfoloqonik baxımdan həddindən artıq deformasiyaya məruz qalan bölgələr üçün hipsometrik inteqral dəyərin yanlış nəticələr verə biləcəyini də bildirir.

Çayın ən kəşik profili ($46^{\circ} 02' 35.15107'' E$; $40^{\circ} 06' 16.10868'' N$) nöqtəsində bir il aralıqla 2 dəfə çıxarılmışdır (15.02.22 : 01.02.23 tarixlərində). Ölçü işləri dəniz səviyyəsinə nəzərən aparılmışdır. Birinci ölçmələr zamanı çayın canlı en kəşik sahəsi $3.43 m^2$, maksimal dərinliyi $0.64 m$, eni $7.5 m$, orta dərinliyi isə $0.47 m$, təşkil etmişdir. İkinci ölçmələr zamanı isə çayın canlı en kəşik sahəsi $3.65 m^2$, maksimal dərinliyi $0.81 m$, eni $7.4 m$, orta dərinliyi isə $0.49 m$ təşkil etmişdir. Bu ən kəşik profillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, bir il ərzində əsasən dib eroziyası baş vermiş və çay yatağı bu proses nəticəsində $32 sm$ dərinləşmişdir. Yan eroziya daha az olmuş $10-15 sm$ arasında dəyişikliklər nəzərə çarpmışdır (Şəkil 5).

Şəkil 2. Müxtəlif dövrlərdə çıxarılan ən kəşik profilləri

Şəkil 3. En kəşiklərin müqayisəsi

Nəticə

1. Hövzənin yaşının təyin olunması və orada baş verən proseslərin xarakterini öyrənmək üçün aparılan hipsometrik əyri və hipsometrik inteqralın nəticələrinə əsasən hövzənin yetkinlik dövründə olduğu müəyyən olmuş, aktiv eroziya prosesinin olduğu ortaya çıxmışdır.

2. En kəşik profillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, çayın canlı en kəşik sahəsi $0.22 m^2$, maksimal dərinliyi $0.17 m$, orta dərinliyi isə $0.02 m$ artmışdır.

3. Suyun səviyyəsi birinci ölçmə zamanı 1424.61 mBs, ikinci ölçmə zamanı isə 1424.51 mBs olmuş, səviyyə 10 sm eroziya nəticəsində müqayisə müstəvisinə nəzərən aşağı düşmüşdür.

4. Çayın en kəsiyi U formalı dərəyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev A.Ş, İsmayılov A.İ, Coğrafi İnformasiya Sistemləri, Bakı-2011, 232 səh.
2. <https://usgs.gov>
3. <https://earthexplorer.usgs.gov/>
4. Mahmoud, A. S., & Gloaguen, R. (2012). Appraisal of active tectonics in Hindu Kush: Insights from DEM derived geomorphic indices and drainage analysis. *Geoscience Frontiers, China University of Geoscience*, 3(4), 407–428.
5. Mayer, L. (1990). *Introduction to quantitative geomorphology*. Englewood Cliffs, New Jersey, NJ: Prantice-Hall International
6. Pike, R. J., & Wilson, S. E. (1971). Elevation-relief ratio, Hypsometric integral and geomorphic area-altitude analysis. *Geological Society of America Bulletin*, 82, 1079–1083.
7. Horton, R.E. Erosional Development of Streams and Their Drainage Basins: Hydrophysical Approach to Quantitative Morphology. *Geol. Soc. Am. Bull.* 1945, 56, 275–370.
8. Karataş, A. ve Ekinçi, D., 2013, Interpretation of the Morphological Characteristics of Şehir Creek Basin (İspir) Regarding Fluvial Geomorphology and Regional Tectonics, 3rd International Geography Symposium, GEOMED 2013, 10-13 June 2013, Antalya, Turkey.
9. Keller, E.A., And Pinter, N. 2002. *Active Tectonics* (2nd edition), Upper Saddle River. New Jersey, Prentice Hall, 362 p.

Резюме. В статье проведены гипсометрические анализы по Тертарчайской котловине, изучен относительный возраст котловины и характер эрозионных процессов путем расчета гипсометрической кривой и гипсометрического интеграла. реки были проанализированы и изучены деформации, происходящие в форме русла. При гидроморфологических исследованиях исходными характеристиками района исследований являются параметры участка, сведения об использовании реки, сведения о русле реки, сведения о прибрежной зоне и землепользовании и др. изучается. Для оценки гидроморфологической изменчивости Тартарчая, находящегося под оккупацией почти 30 лет, были проведены исследования в двух направлениях. В первом направлении с помощью ГИС изучался бассейн реки, анализировались его гидрологические, морфологические и морфометрические характеристики. Во втором направлении был проведен визуальный осмотр местности, дважды снят профиль поперечного сечения реки в нескольких точках. Район исследования занимает площадь 1806,5 км². Максимальная высота бассейна 3695 м, средняя высота 1672 м, минимальная высота 170 м. Прежде чем анализировать гидроморфологические процессы в бассейне, необходимо получить сведения о его возрасте и характере происходящих в нем процессов. Для этого для бассейна вычисляются гипсометрическая кривая и гипсометрический интеграл.

Ключевые слова: Тертарчайская впадина, разрез, гидроморфологический анализ, ГИС, гипсометрическая кривая, гипсометрический интеграл
Ключевые слова: Тертарчайская впадина,

разрез, гидроморфологический анализ, ГИС, гипсометрическая кривая, гипсометрический интеграл.

Abstract. In the article, hypsometric analyzes were carried out on the Tertarchay basin, the relative age of the basin and the character of erosion processes were studied by calculating the hypsometric curve and hypsometric integral. The one-year hydromorphological changes occurring in the cross-sectional profile of the river were analyzed, and the deformation occurring in the shape of the channel was studied. During hydromorphological studies, the initial characteristics of the research area are the parameters of the site, information about the use of the river, information about the river course, information about the coastal zone and land use, etc. is being studied. In order to evaluate the hydromorphological variability of Tartarchay, which has been under occupation for nearly 30 years, researches were conducted in two directions. In the first direction, the river basin was studied with the help of GIS, and its hydrological, morphological and morphometric characteristics were analyzed. In the second direction, a visual inspection of the area was carried out, and the cross-sectional profile of the river was taken twice at several points. The study area covers an area of 1806.5 km². The maximum height of the basin is 3695 m, the average height is 1672 m, and the minimum height is 170 m. Before analyzing the hydromorphological processes in the basin, it is necessary to obtain information about its age and the nature of the processes there. For this, the hypsometric curve and hypsometric integral are calculated for the basin.

Keywords: Tertarchay basin, cross-sectional profile, hydromorphological analysis, Geographical Information Systems, hypsometric curve, hypsometric integral.

UOT 91

ƏRAZİDƏ MÜASİR FİZİKİ-COĞRAFI TƏDQİQATLARIN APARILMASI ÜSULLARI

Mustafayeva Kəmalə

BDU, Magistr II kurs, Geomatika

Elmi rəhbər: b/m Nəbiyev Əlipaşa

kamala.najafova@outlook.com

Xülasə. Fiziki coğrafiyada təbiət elmlərində istifadə olunan elmi, rəşional metod üstünlük təşkil etdiyi halda, insan (demoqrafik) coğrafiyasında tarixi, sosioloji, iqtisadi, statistiki və təsviri yanaşma ənənəvi olaraq daha çox yayılmışdır. Coğrafi tədqiqatların aparılmasının müxtəlif metodoloji mövqələr mövcuddur ki, bu metodoloji yanaşmalara əsasən coğrafi araşdırmaların iki əsas qolu olan fiziki coğrafiya və insan (demoqrafik) coğrafiya aid edilir. Coğrafiyanın bu sahəsinin araşdırılması həm induktiv, həm deduktiv prinsiplərə, həm də idioqrafik və nomotetik metodlara əsaslanır. Fiziki coğrafiyanın tədqiqat sahəsinin kompleks şəkildə araşdırılmasının bir hissəsi kimi əsaslandırılması müxtəlif ölkələrdə və ya müəyyən icmalarda aparılan akademik müzakirələrdən və coğrafi araşdırmaların müxtəlif kontekstlərdə tutduğu mövqedən asılıdır. Fiziki-coğrafi tədqiqatların aparılmasında önəmli yer tutan bir digər məsələ tədqiqatın dizayn edilməsidir. Tədqiqat dizaynında ən əsas, formal fərq ekstensiv və intensiv yanaşmalar arasındakı fərqdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, fiziki-coğrafi tədqiqatların dizaynı, bu tip araşdırmaların mürəkkəb mexanizmini izah edən yollara dair ideal və düşündürücü bir başlanğıc olaraq qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, fiziki-coğrafi tədqiqat yerin dinamik təbiətini, onun təbii və insan səbəb olduğu dəyişiklikləri anlamağa kömək edir.

Açar sözlər: tədqiqat, struktur, relyef, coğrafi mövqe

GİRİŞ

Fiziki-coğrafi tədqiqatların aparılması zamanı, tədqiqatın hərtərəfli şəkildə təşkil edilə bilməsi üçün müəyyən edilmiş addımlara aşağıdakılar aid edilir:

- Tədqiqat probleminin formalaşdırılması – bu, araşdırmanın dəqiq, sınaqdan keçirilə bilən formada verilməsini nəzərdə tutur və işin yeri və vaxt miqyasının nəzərə alınmasını tələb edir.

- Fərziyyələrin tərfi – araşdırmanın əsası kimi istifadə edilən və sonradan tədqiqat tərəfindən yoxlanılan bir və ya bir neçə fərziyyənin yaradılmasını nəzərdə tutur.
- Toplanacaq məlumatın növünün müəyyən edilməsi – burada, nə qədər, hansı üsulla nümunə götürmə və ya ölçmə aparılmalı olduğu müəyyənləşdirilir.
- Məlumatların toplanması – burada ya sahədən və ya arxivdən ilkin, ya da dərc olunmuş materialların təhlilindən əldə edilən ikinci dərəcəli məlumatların bir araya gətirilməsi nəzərdə tutulur.
- Məlumatların təhlili və emalı – özündə müvafiq kəmiyyət və təqdimat üsullarının seçilməsini ehtiva edir.
- Nəticələrin ifadə edilməsi – bu addımda, əldə edilən tapıntıların şifahi və ya yazılı olaraq, nəşr şəklində təqdim edilməsi müəyyənləşdirilir [5, s.10].

Fiziki-coğrafi tədqiqatların aparılmasında önəmli yer tutan bir digər məsələ tədqiqatın dizayn edilməsidir. Tədqiqat dizaynında ən əsas, formal fərq ekstensiv və intensiv yanaşmalar arasındakı fərkdir. Tədqiqat sahəsinin fiziki-coğrafi cəhətdən təhlili zamanı ortaya çoxsaylı problemlər çıxır. Onları 2 qrupda təsnifatlaşdırmaq olar:

1. Ümumi çətinliklər. Bunlara aşağıdakılar daxildir:
 - Elmi-metodoloji yanaşmaların, tədqiqat üçün müəyyənləşdirilmiş ərazinin xəritələşdirilməsi üsullarında meydana gələn fərqliliklər;
 - Terminoloji fərq;
 - Dil maneəsi.
2. Yerli və ya lokal çətinliklər:
 - İlkin məlumatların əlçatmazlığı (bəzən mümkün deyil);
 - Bəzi bölgələrdə zəif təşkil olunmuş məlumat bazası səbəbi ilə torpaq məlumat mənbələrinin kağız nüsxəsinin çatışmazlığı;
 - Xəritə və atribut məlumatlarının geniş çeşidi;
 - Vektor məkan və atribut məlumatlarının olmaması.
3. Texnoloji çətinliklər.
 - Fiziki-coğrafi tədqiqatlarda informasiya texnologiyalarından (proqram və texniki təchizat) aşağı səviyyədə istifadə;
 - Fiziki-coğrafi tədqiqatlara müasir yanaşmaların, o cümlədən informasiya texnologiyalarından istifadənin bəzi mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilməməsi [1, s.24].

Fiziki coğrafi tədqiqatlar zamanı nümunə götürmə, topladığınız məlumatın miqdarını məhdudlaşdırmaq və seçdiyiniz nümunənin bütün verilənləri təmsil etməsinə diqqət yetirmək üçün çox vacibdir. Nümunə götürmə üç prinsipə əsaslanır:

1. Nümunə etdiyiniz ölçmələrin məhdud sayda olması.
2. Əhali sizin götürə biləcəyiniz ölçmələrin ümumi sayıdır.
3. Tam representativ nümunə əhali haqqında bilmək üçün lazım olan hər şeydir [4, s.35].

Eyni üsullar torpaq və axın nümunələrinin götürülməsi üçün də edilə bilər. Fiziki coğrafi tədqiqatlarda seçmənin üç növü var:

- ⇒ Tədqiqat sahəsinin vahid olduğu yerlərdə təsadüfi seçmə üsulundan istifadə edilir.
- ⇒ Tədqiqat sahəsi ətraf mühitin qradiyentini əhatə etdikdə sistemli seçmə üsulundan istifadə edilir [3, s.70].
- ⇒ Tədqiqat sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqli hissələr və ya alt qrupları əhatə etdikdə təbəqələşdirilmiş seçmə üsulundan istifadə edilir [2, s.46].

Fiziki-coğrafi tədqiqat yerin dinamik təbiətini, onun təbii və insan səbəb olduğu dəyişiklikləri anlamağa kömək edir [5, s.10].

Bir çox araşdırma layihələrində, ilkin məlumat mənbələrinə əsaslanan geniş fiziki-coğrafi tədqiqat dizaynının qurulmasına cəhd edilərsə, müqayisəli və ya təzadlı sahə tədqiqatlarında çoxlu müşahidələrə ehtiyac duyulduğundan ortaya qeyri-dəqiq və ya məntiqi cəhətdən qeyri-mümkün nəticələr çıxarıla bilər. Bunun istisnası laboratoriya tipli tədqiqatlardır, burada bir sıra eksperimentlər daha geniş şərtlər diapazonunu təmsil edən verilənlər toplusunu sürətlə qura bilər. İnnovativ texnoloji yeniliklərin elmi tədqiqatlarda artan təsiri səbəbi ilə, intensiv dizayn, bəlkə də daha çox yayılan fiziki-coğrafi tədqiqat dizaynidir. Lakin fiziki-coğrafi tədqiqatın dizaynında məsələyə hərtərəfli yanaşaraq texnoloji yeniliklərin üstünlüklərindən yararlanmaq mütləqdir.

NƏTİCƏ

Coğrafiyaçı araşdırmaçılar ətraf mühit, iqtisadiyyat və cəmiyyətlə bağlı məsələlərdə elmi araşdırmaları həyata keçirərək sözügdən sahələrin də öyrənilməsinə kömək etmiş olurlar. Bu mənada, ərazidə müasir fiziki-coğrafi tədqiqatların vəziyyətini araşdırmaq və bu sahənin inkişafı ilə bağlı atılacaq addımları müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Aydın məsələdir ki, fiziki-coğrafi tədqiqatların tərəqqisini təmin etmək məqsədilə aparılan tədqiqatların təşkili və ümumilikdə bölgədə aparılan fiziki-coğrafi araşdırmaların yüksək səviyyədə təşkilini təmin etmək üçün bir sıra addımların atılmasına ehtiyac vardır. Həmin addımları aşağıdakı kimi üç əsas istiqamətdə təsnifatlaşdırma bilərik:

- a) Ərazidə peşəkar coğrafiya jurnallarında dərc olunmuş fiziki coğrafiya məqalələrinin sayını inventarlaşdırmaq.
- b) Tədris dövründə fiziki coğrafiyanın alt bölmələrində əhatə olunan tədqiqat mövzularının növlərini təhlil etmək;
- c) Həmin tədqiqat işlərində istifadə olunan metod və vasitələri və ortaya çıxan tendensiyaları araşdırmaq və aşkara çıxarmaq.

Tədqiqat işlərinin aparılmasının təşkilati-idarəetmə məsələlərinin həlli və bu araşdırmalar haqqında lazımi hesabatların hazırlanması üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

1. Coğrafiya, xəritəçəkmə və torpaqşünaslıq və s. bu kimi sahələrlə bağlı tədqiqatların yer aldığı jurnallarda dərc olunan hər bir məqalənin məzmununu təhlil edərək Fiziki-coğrafi məqalələrin müəyyən edilməsi və qeydə alınması.
2. Müəyyən edilmiş əşyaların indikativ alt-budaqlar əsasında təsnifatı.
3. İllik yekun hesabatlar təqdim edilərkən məqalələrin bütün tədqiqat dövrü üçün rüblük görünüşünə görə sıralanması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elnur Həşim oğlu Kəlbizadə. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı), Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2016, 200 s.
2. An introduction to Scientific Research Methods in Geography. 2006 Montello. D.R and Sutton. P.C.Sage
3. Bhunia, Gouri & Samanta, Sailesh & Pal, Babita. (2012). Quantitative analysis of relief characteristics using space technology. Int. J. Phys. Social Sci.. 2. 350-365.
4. Da Silva, E. R. F., de Araújo, R. L., & Sobrinho, J. F. (2022). Relief in Geography Textbook. Creative Education, 13, 996-1021.
5. Key methods in Geography, edited by Nicholas Clifford, Shaun French and Gill Valentine, second edition, 2010

МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ

Камала Мустафаева

(БГУ, II курс магистратуры, геоматика)

Научный руководитель: С/п Набиев Алипаша

kamala.najafova@outlook.com

РЕЗЮМЕ

В то время как в физической географии преобладает научный, рациональный метод, используемый в естественных науках, исторический, социологический, экономический, статистический и описательный подходы традиционно более распространены в гуманитарной (демографической) географии. Существуют различные методологические подходы к проведению географических исследований, в основе которых лежит физическая география и гуманитарная (демографическая) география, которые являются двумя основными ветвями географических исследований. Изучение этой области географии основано как на индуктивных, так и на дедуктивных принципах, а также на идиографическом и номотетическом методах. Обоснование физической географии как части комплексного изучения предметной области зависит от академических дебатов, ведущихся в разных странах или в определенных сообществах, и положения географических исследований в разных контекстах. Еще одним важным вопросом при проведении физико-географических исследований является дизайн исследования. Самое основное формальное различие в дизайне исследования - между экстенсивным и интенсивным подходами. Следует также отметить, что дизайн физико-географических исследований можно рассматривать как идеальное и наводящее на размышления начало путей объяснения сложного механизма этого вида исследований. В то же время физико-географические исследования помогают понять динамическую природу Земли, ее естественные и антропогенные изменения.

Ключевые слова: исследование, строение, рельеф, географическое положение.

METHODS OF CONDUCTING MODERN PHYSICAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH IN THE TERRITORY

Kamala Mustafayeva

(BSU, Master II course, Geomatics)

Academic supervisor: I/d Nabiyeu Alipasha

kamala.najafova@outlook.com

SUMMARY

While physical geography is dominated by the scientific, rational method used in natural sciences, historical, sociological, economic, statistical and descriptive approaches are traditionally more common in human (demographic) geography. There are different methodological approaches to conducting geographical research, which are based on physical geography and human (demographic) geography, which are the two main branches of geographical research. The study of this area of geography is based on both inductive and deductive principles, as well as idiographic and nomothetic methods. The justification of physical geography as part of a complex study of the field of study depends on the academic debates conducted in different countries or in certain communities and the position of geographical studies in different contexts. Another important issue in the conduct of physical-geographical research is research design. The most basic, formal distinction in research design is between extensive and intensive approaches. It should also be noted that the design of physical-geographic studies can be considered as an ideal and

thought-provoking beginning of ways to explain the complex mechanism of this type of research. At the same time, physical-geographic research helps to understand the dynamic nature of the earth, its natural and human-induced changes.

Keywords: research, structure, relief, geographical position

UOT:528

MÜASİR TEXNOLOJİ PROQRAMLARDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK EKSTRİMAL SƏRT RELYEF ŞƏRAİTİNDƏ YÜKSƏK ÇOXMƏRTƏBƏLİ BİNALARIN TİKİLİŞİ VƏ QƏSƏBƏLƏRİN SALINMASI

Ayxan Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
Magistr

Elmi rəhbər: PhD. Dos. Mübariz İsmayılov
Mammadoff.ayxan@gmail.com

Xülasə. Ekstremal sərt relyef şəraitində çoxmərtəbəli binaların və qəsəbələrin tikintisi çox şaxəli – rompleks yanaşma tələb edən müasir dövrdə aktualığı olan maraqlı mürəkkəb bir layihələrdəndir. Bu mövzuda aşağıda qeyd olunan yazıda

müasir və progressiv texnoloji proqramların istifadəsi, uyğun tikinti materialları, davamlı tikinti təcrübələri olan mütəxəssislərdən istifadə olunması, bu sahədə əvvəlcədən təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi, nəqliyyat problemlərinin olması, yerli iqlim və hava şəraitinin nəzərə alınması, istifadə edilmiş və atılmış karxanalar ərazisində çoxmərtəbəli binaların tikintisi zamanı nəzərə alınmalı olan müxtəlif amillər araşdırılır. İstifadə edilmiş və atılmış karxanalar ərazisində çoxmərtəbəli binalar və həddindən artıq sərt relyef şəraitində olan yaşayış məntəqələri memarlar və inşaatçılar üçün həmişə çətinliklər yaratmış, lakin bu ərazilərdə müasir binaların və eyni zamanda burada eyni tipli binaların yerləşdirilməsi mümkündür.

olmamıdır. Bu baxımdan qbu ərazilərdə belə tipli yəni individual memarlıq nöqteyi nəzərdən həm yaraşılıq həm də bir tipli binaların olmamasıdır. Bununla belə, müasir texnoloji proqramların inkişafı ilə indi bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və belə şəraitdə asan olmayan və səmərəli binalar tikmək mümkündür və dənizə görünüşü olanda isə həddindən artıq maraqlıdır.

Məqalədə qeyd edilir ki, Kompüter Dəstəklı Dizayn (CAD), Bina Məlumat Modelləşdirməsi (BIM) və Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) kimi müasir texnoloji proqramların meydana çıxması ilə indi həddindən artıq sərt relyef şəraitində binaları asan və səmərəli şəkildə layihələndirmək və tikmək mümkündür.

Açar sözlər: Çoxmərtəbəli, binalar, daş, karxanalar, sərt, relyef.

Müasir dövr ən son progressiv geodezi alətlərdən istifadə etməyə imkan yaradır. Belə ki, bu gün artıq uçuş aparatlarından – dronlardan istifadə etməklə müxtəlif mürəkkəb kəskin və ekstremal relyefə malik ərazini tez bir zamanda, az vəsait istifadə etməklə və müəyyən dəqiqliklə yetirmək mümkündür. Məsələn istifadə olunmuş daş karxanasının topoqrafik planının yerinə yetirilməsi buna əyani

sübutdur. Bu cür və buna oxşar ərazilərin plana alınmasının ən səmərəli istiqaməti dronlardan və ya yerüstü skanerlərdən istifadə olunmasıdır ki, bu da öz növbəsində həmin ərazilərin kameral geodezi emalını və torpaq həcmələrinin hesablanmasını, şaquli planlaşdırmanın həyata keçirilməsinin sürətlə və zaman baxımından tez yerinə yetirilməsi imkanlarını artırır və onların dəqiq və dürüst yerinə yetirilməsinə imkan verir.

Eyni zamanda müasir və bir-birindən fərqli binaların tikintisində istifadə olunan əsas texnoloji proqramlardan biri də CAD-dir. CAD memarlara binaların təfərrüatlı virtual dizaynlarını yaratmağa imkan verir ki, bu da onlara tikinti prosesi başlamazdan əvvəl binanın planı və dizaynı ilə bağlı potensial problemləri müəyyən etməyə kömək etsin. Bu isə öz növbəsində tikinti zamanı baha başa gələn səhvlərin riskini minimuma endirməklə, layihə mərhələsində lazımi düzəlişlər etməyə imkan verir. Bina dizaynında CAD-dən istifadənin əsas üstünlüklərindən biri də odur ki, o, memarlara istənilən bucaqdan və ya perspektivdən tədqiq edilə bilən binaların dəqiq və ətraflı 3D modellərini yaratmağa imkan verir. Bu, memarlara tikinti başlamazdan əvvəl binanın planı və dizaynı ilə bağlı potensial problemləri, məsələn, müxtəlif sistemlər (məsələn kommunikasiya sistemləri – məişət və yağış kanalizasiya sistemləri, daxili yollar və qazlaşdırma sistemləri və s.) və ya elementlər arasında toqquşmalar, struktur problemləri və ya dizayn qüsurlarını müəyyən etməyə kömək edir.

CAD həmçinin memarlara müxtəlif dizayn variantlarını tez və asanlıqla sınaqdan keçirməyə imkan verir, onlara funksionallıq, estetika və davamlılıq baxımından dizaynı optimallaşdırmağa kömək edir. Virtual modeldə dizayna dəyişikliklər etməklə, memarlar tikinti prosesində baha başa gələn səhvlər və ya dizayn qüsurları riskini minimuma endirə bilirlər [1].

Dizayn imkanlarına əlavə olaraq, CAD proqramı texniki təsvirlər, spesifikasiyalar və material məlumatları da daxil olmaqla ətraflı tikinti planlarını yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu planlar podratçılar və tikinti qrupları ilə paylaşıla bilər ki, bu da binanın düzgün spesifikasiyalara və standartlara uyğun qurulmasını təmin etməyə kömək edir.

Bütövlükdə, bina dizaynında və tikintisində CAD-dən istifadə memarlara və mühəndislərə daha dəqiq, səmərəli və davamlı dizaynlar yaratmağa və eyni zamanda bahalı səhvlər və gecikmələr riskini minimuma endirməyə imkan verən sənayedə inqilab etdi.

Sərt relyef şəraitində çoxmərtəbəli binaların və qəsəbələrin tikintisində geniş istifadə olunan başqa bir texnoloji proqram BİM-dir. BIM memarlara və inşaatçılara binanın bütün komponentləri və sistemləri daxil olmaqla ətraflı 3D modelini yaratmağa imkan verir. Bu model binanın performansını simulyasiya etmək və onun dizaynı ilə bağlı potensial problemləri müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilər ki,

bu da tikinti prosesi başlamazdan əvvəl lazımi dəyişikliklərin edilməsinə imkan verir.

BIM-də inşaat prosesi üçün olan bütün elementlər (təchizat, sərtlik, qurğular, və s.) ətraflı bir şəkildə əks olunur. Bu model, inşaatçılar, mühəndis və digər işçilərə proqesi ətraflı şəkildə izah edərək, kommunikasiya səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. Modeldə hər bir elementin bir-birinə qarşı və məskunlaşdırılma tələblərinə uyğunluğu və optimal fasilə ilə işlənməsi də model vasitəsilə ən yaxşı şəkildə nəzərdən keçirilir [3].

BIM-də ən mühüm funksiya inşaatın bütün fəaliyyətlərinin ətraflı şəkildə təsviri olmasıdır. Bu sayədə, inşaatın bütün mərhələləri müvafiq şəkildə təsvir olunur. Buna görə də, inşaat prosesi daha effektiv və daha sürətlidir.

Sərt relyef şəraitində çoxmərtəbəli binaların və qəsəbələrin tikintisi kimi, kompleks tikintilər və layihələr üçün BIM, yüksək keyfiyyətli dizayn və quraşdırma işlərini təmin edir. BIM modelində, prosesin dəyişiklikləri, nümunənin yerindəki dəyişikliklər, sərtlik və digər problemlər yaxşı şəkildə müəyyən edilir. BIM, inşaat sahəsində həm keyfiyyətin artırılması, həm də xərclərin azaldılması üçün əhəmiyyətli bir texnologiyadır. BIM modeli vasitəsilə inşaatın müxtəlif mərhələləri effektiv bir şəkildə idarə edilir və inşaatın məhsuldarlığı artırılır. Buna görə də, BIM inşaat sahəsində ənənəvi metodlardan biri halına gəlmişdir.

GIS sərt relyef şəraitində çoxmərtəbəli binaların və yaşayış məntəqələrinin tikintisində istifadə olunan digər mühüm alətdir. GIS memarlara və inşaatçılara ərazini təhlil etməyə və bina üçün ən yaxşı yeri müəyyən etməyə imkan verir. Bu alət torpaq sürüşmələri, daşqınlar və ya zəlzələlər kimi təbii fəlakətlərə meyilli olan və tikinti prosesi zamanı qarşısını almaq mümkün olan əraziləri müəyyən etməyə kömək edir.

GIS, inşaat sahəsində ərazinin təhlilində və binaların tikintisi üçün məlumatların cəmləşdirilməsində istifadə olunur. Sərt relyef şəraitində çoxmərtəbəli binaların və yaşayış məntəqələrinin tikintisi üçün GIS, inşaatçıların ərazini təhlil etməsini və ən yaxşı yerlərin seçilməsini təmin edir. GIS vasitəsilə, inşaatçılar ərazinin qarşısını almaq mümkün olan və ya torpaq sürüşmələri, daşqınlar və zəlzələlər kimi təbii fəlakətlərə meyilli olan mənzillərin inşası üçün riskli olan əraziləri də müəyyən edə bilirlər. Bu, inşaatın daha təhlükəsiz və effektiv olmasına kömək edir [4,5].

GIS-in digər bir funksiyası, inşaat prosesində məlumatların cəmləşdirilməsidir. GIS vasitəsilə, inşaatçılar, memarlar və digər işçilər ərazinin təsviri və optimal planlaması üçün lazım olan məlumatları rahatlıqla əldə edə bilirlər. Bu, inşaat prosesinin daha sürətli və effektiv olmasına imkan verir.

Sərt relyef şəraitində çoxmərtəbəli binaların və qəsəbələrin tikintisi zamanı müasir texnoloji proqramlardan istifadə etməklə yanaşı, uyğun tikinti materiallarının seçilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, beton dik yamaclarda tikilmiş binalarda istifadə olunan ümumi materialdır, çünki möhkəmlik və dayanıqlıq təmin edir. Eyni zamanda belə hallarda prefabrik materiallardan da istifadə olunur, çünki onlar idarə olunan mühitdə istehsal oluna bilər və tikinti sahəsinə asanlıqla daşına bilər.

Nəticə və tövsiyələr

Memarlar və inşaatçılar müasir texnoloji proqramlardan, uyğun tikinti materiallarından, davamlı tikinti təcrübələrindən və ictimaiyyətin cəlb edilməsindən istifadə etməklə yerli icmaya və ətraf mühitə müsbət təsir göstərən təhlükəsiz, səmərəli və davamlı infrastruktur və mənzil həlləri yarada bilərlər. Eyni zamanda, tikinti prosesində binanın uzunmüddətli saxlanması və davamlılığı da nəzərə alınmalıdır. Bu, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni, səmərəli isitmə və soyutma sistemlərini və davamlı tullantıların idarə edilməsi təcrübələrinin həyata keçirilməsini əhatə edə bilər. Memarlar və inşaatçılar belə şəraitdə tikinti prosesinin səmərəliliyini və davamlılığını artırmaq üçün yeni texnologiyalar və materialları kəşf etməyə davam etməlidirlər [2].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Asfour, S. S. (2020). High-rise buildings: design, construction, and operation. Springer.
2. Budescu, M., Popescu, M. E., & Anghelache, G. (2019). High-rise buildings in seismic areas. Elsevier.
3. Iuorio, O., & Frangopol, D. M. (2021). Resilience-based design of high-rise buildings. *Structural Engineering International*, 31(2), 213-222.
4. Jeon, S. (2019). Parametric design in high-rise building construction using BIM technology. *Sustainability*, 11(14), 3804.
5. Lepech, M. D., & Thrall, A. P. (2020). Sustainable design of high-rise buildings: toward net-zero energy tall buildings. Springer.

Резюме. Строительство высотных зданий и поселков в крайне суровых условиях местности – сложная задача, требующая комплексного подхода. В этой статье рассматриваются различные факторы, которые необходимо учитывать при строительстве высотных зданий в бывших и заброшенных карьерах, в том числе использование современных технологий, подходящих строительных материалов, устойчивых методов строительства, мер безопасности, транспортных проблем, местного климата и погодных условий, и конкретное сообщество. Высотные здания в районе заброшенных и заброшенных карьеров и поселков в крайне суровой местности всегда создавали проблемы для архитекторов и строителей. Однако с развитием современных технологических программ в настоящее время можно преодолеть эти трудности и легко и эффективно строить здания в таких условиях.

В статье говорится, что с появлением современных технологических программ, таких как автоматизированное проектирование (САПР), информационное моделирование зданий (BIM) и географические информационные системы (ГИС), теперь стало возможным легко и эффективно проектировать и строить здания в чрезвычайно суровых условиях.

Ключевые слова: Многоэтажные, постройки, камень, каменоломни, твердые, рельефные.

Abstract. Construction of high-rise buildings and settlements in extremely harsh terrain is a difficult task that requires a multifaceted approach. This paper examines the various factors that must be considered when constructing high-rise buildings in used and abandoned quarries, including the use of modern technological applications, suitable building materials, sustainable construction practices, safety measures, transportation issues, local climate and weather conditions, and the specific community. High-rise buildings in the area of used and abandoned quarries and settlements in extremely harsh terrain have always created challenges for architects and builders. However, with the development of modern technological programs, it is now possible to overcome these difficulties and build buildings easily and efficiently under such conditions.

The article states that with the advent of modern technological programs such as Computer Aided Design (CAD), Building Information Modeling (BIM) and Geographic Information Systems (GIS), it is now possible to easily and efficiently design and construct buildings in extremely harsh terrain conditions.

Keywords: Multi-story, buildings, stone, quarries, hard, relief.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ MƏDƏNİ İRSİN KARTOQRAFIYA VASİTƏSİLƏ QORUNMASI

Mustafayeva Kəmalə

BDU, Magistr II kurs, Geomatika

Elmi rəhbər b/m Nəbiyev Əlipaşa

kamala.najafova@outlook.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəni irsinin qorunub saxlanılması və təbliği üçün kartoqrafiya və coğrafi informasiya sistemlərindən (CİS) necə istifadə oluna biləcəyi müzakirə olunur. Naxçıvan zəngin tarixi yerlər kolleksiyasına malikdir, o cümlədən tarixin müxtəlif dövrlərinə aid qədim qalalar, məqbərələr, məscidlər və kilsələr buna aiddir. Bu mədəni sərvətləri qorumaq və təbliğ etmək üçün bu ərazilərin dəqiq və əhatəli xəritələri tələb olunur. Kartoqraflar tarixi yerlərin ətraflı xəritələrini yaratmaq üçün aerofotoqrafiya, fotoqrammetriya və LiDAR daxil olmaqla bir sıra xəritəçəkmə üsullarından istifadə edə bilərlər. CİS-dən fəza məlumatlarının inteqrasiyası və Naxçıvandakı tarixi yerlərin yeri, yayılması və xüsusiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verən dinamik xəritələr yaratmaq üçün istifadə oluna bilər. Qabaqcıl xəritəçəkmə texnologiyalarından istifadə etməklə Naxçıvanın zəngin mədəni irsini qeyd etmək və dünyanın hər yerindən insanlarla bölüşmək olar.

Məqalədə tarixi yerlərin daha geniş sosial, mədəni və tarixi aspektlərdə kontekstləşdirilməsinin vacibliyi də vurğulanır. Tarixi xəritələrdən və məlumatlardan istifadə etməklə, kartoqraflar tarixi yerlərin məkan bölgüsü regionun dəyişən siyasi, iqtisadi və sosial şəraitini əks etdirərək zamanla necə inkişaf etdiyini göstərə bilər. Bundan əlavə, ictimaiyyəti cəlb edən və onların Naxçıvanın mədəni irsi haqqında anlayışını gücləndirən interaktiv xəritələr yaradıla bilər. Sonda məqalədə Naxçıvanın mədəni irsinin qorunması və təbliği üçün kartoqrafiya və CİS texnologiyalarından necə istifadə oluna biləcəyi nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: kartoqrafiya, CİS, NMR, aerofotoqrafiya, fotoqrammetriya, LiDAR.

Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixə və çoxşaxəli mədəni irsə malikdir. Naxçıvan qədim zamanlardan orta əsrlərə qədər müxtəlif sivilizasiyaların vətəni olmuş, tarixi yerlər, abidələr, artefaktlar miras qoyub. Bu mədəni sərvətlərin qorunub saxlanmasının vacibliyini qiymətləndirmək olmaz və bu prosesdə kartoqrafiya mühüm rol oynayır.

Naxçıvanın tarixi yerlərinin yerini və xüsusiyyətlərini dəqiq sənədləşdirmək və təmsil etmək üçün kartoqrafiya elmindən istifadə etmək olar. Müfəssəl xəritələr yaratmaqla kartoqraflar hər bir ərazinin yerini müəyyən etməyə, onların xüsusiyyətlərini və ölçülərini sənədləşdirməyə kömək edə bilər və bu ərazilərin mühafizəsi və idarə olunmasında istifadə oluna biləcək qiymətli məlumatlar verə bilərlər [1, s.188].

Naxçıvanın mədəni irsinin qorunub saxlanılması üçün kartoqrafiyadan necə istifadə oluna biləcəyinə misal olaraq “Qəhrəmanlı” abidələrinin xəritələşdirilməsini göstərmək olar. Rayonun zəngin mədəniyyət və memarlıq tarixinin sübutu olan bu abidələr Naxçıvan Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi tərəfindən sənədləşdirilərək xəritələndirilib. Fotoqrammetriya və GPS daxil olmaqla, müxtəlif xəritəçəkmə üsullarından istifadə etməklə təşkilat ərazinin yüksək dəqiqlikli xəritələrini yarada bilmişdir. Alınan xəritələr hər bir abidənin yerini və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, habelə onların vəziyyətini və zamanla dəyişikliklərin izləmək üçün istifadə edilməsi üçün əlverişlidir. Bu məlumat

strukturun konservasiyası, bərpası və turizmin inkişafı kimi effektiv qorunma və idarəetmə strategiyalarının hazırlanması üçün çox vacibdir.

Bundan başqa, xəritələrdən Naxçıvanın mədəni irsinin həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə təbliği üçün istifadə oluna bilər. Bölgənin zəngin tarixini və mədəni müxtəlifliyini vurğulayan informativ və vizual cəlbedici xəritələr yaratmaqla, kartoqraflar onların qorunmasının vacibliyi haqqında məlumatlılığın artırılmasına kömək edə bilərlər.

Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində Qəhrəmanlı abidələri ilə yanaşı, kartoqrafiyadan faydalana biləcək çoxsaylı tarixi yerlər də var. Bunlara qədim qalalar, türbələr, məqbərələr, məscidlər və kilsələr daxildir ki, onların da əksəriyyəti eramızdan əvvəl IV əsrə aiddir. Kartoqraflar bu mədəni irslərin ətraflı və dəqiq xəritələrini yaratmaq üçün fotoqrammetriya, LiDAR və yerə nüfuz edən radar kimi müxtəlif xəritəçəkmə üsullarından istifadə edirlər. Fotoqrammetriya, məsələn, obyektlərin və ərazinin 3D modellərini yaratmaq üçün aerosəkillərdən və rəqəmsal təsvir proqramlarından istifadə etməyi nəzərdə tutur [3, s.60]. LiDAR yer səthi ilə obyekt arasındakı məsafəni ölçmək üçün lazer texnologiyasından istifadə edərək yüksəklik modelləri yaradır. Yerə nüfuz edən radar basdırılmış arxeoloji obyektləri müəyyən etmək və xəritələşdirmək üçün istifadə edilir. Bu xəritəçəkmə üsullarını coğrafi informasiya sistemləri (GIS) ilə birləşdirərək, kartoqraflar tarixi abidələrlə bağlı məkan məlumatlarını təhlil etmək və vizuallaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən dinamik xəritələr yaradılır. Məsələn, CİS-dən Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisindəki tarixi yerlərin yayılmasını və sıxlığını, habelə bu mədəni irslərin əlçatanlığını və əlaqəsini göstərən xəritələrin yaradılması üçün istifadə olunması əlverişlidir. Bu məlumat davamlı və məsuliyyətli turizm təcrübələrini təşviq edən turizm planlarını və strategiyalarını hazırlamaq üçün istifadə edilə bilər [2, s.153].

Bundan əlavə, CİS-dən zamanla tarixi yerlərin vəziyyətini izləmək və idarə etmək üçün istifadə edilə bilər. Peyk çəkilişləri, yerüstü tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar kimi müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatları birləşdirərək, CİS vasitəsilə eroziya, iqlim dəyişikliyi və insan fəaliyyəti kimi ərazidəki dəyişikliklər və təhlükələr haqqında dəyərli məlumat əldə edilir. Bu məlumat təhlükələrə cavab verən və mədəni irsləri gələcək nəsillər üçün qoruyan adaptiv idarəetmə strategiyalarını hazırlamaq üçün istifadə edilməsi üçün unikaldir [4, s.171].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi yerlərinin qorunub saxlanması üçün kartoqrafiyadan istifadənin digər mühüm cəhəti ictimaiyyəti cəlb edən və onların mədəni irs haqqında anlayışını artıran interaktiv xəritələrin yaradılması bacarığıdır. İnteraktiv xəritələr istifadəçilərə tarixi yerləri canlandıran və onların əhəmiyyətini kontekstlə təmin edən şəkillər, videolar və audio yazılar kimi müxtəlif multimedia məzmunu təqdim edə bilər.

İnteraktiv xəritələr tarixi yerlərə virtual turlar yaratmaq üçün də istifadə oluna bilər ki, bu da insanlara öz evlərinin rahatlığında mədəni irsləri kəşf etməyə imkan verir. Bu, xüsusilə səyahət, maliyyə məhdudiyyətləri və ya sağlamlıq səbəbi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına gedə bilməyən insanlar üçün faydalı ola bilər. Virtual turlar həmçinin tələbələrə və alimlərə Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi

və mədəniyyəti haqqında məlumat vermək, onlara unikal və immersiv öyrənmə təcrübəsi təqdim etmək üçün istifadəsinə imkan yaradır.

Bundan əlavə, interaktiv xəritələr ictimaiyyətdən mədəni irslər haqqında məlumatların toplanması üçün istifadə oluna bilər ki, bu da onlara tarixi yerlərin sənədləşdirilməsinə və qorunmasına töhfə verməyə imkan verir. Məsələn, istifadəçilər xəritələri zənginləşdirmək və onların dəqiqliyini və əhatəliliyini artırmaq üçün istifadə edilə bilən abidələr haqqında fotosəkilləri, təsvirləri və tarixi məlumatları yükləyə bilərlər [5, s.46].

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edim ki, kartoqrafiya və CİS texnologiyaları Naxçıvanın mədəni irsinin qorunmasında və təbliğində mühüm rol oynaya bilər. Müfəssəl və dəqiq xəritələr yaratmaq, məkan məlumatlarını təhlil etmək, interaktiv və cəlbedici məzmun yaratmaqla kartoqraflar Naxçıvanın tarixi yerlərinin qorunub saxlanması və mühafizəsinin vacibliyi haqqında maarifləndirməyə kömək edə bilərlər. Qabaqcıl xəritəçəkmə texnologiyalarından istifadə etməklə Naxçıvanın zəngin mədəni irsini qeyd etmək və dünyanın hər yerindən insanlarla bölüşmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İmamverdiyev, Y. (2019). Mədəniyyət Turizmi Mərkəzlərinin Yaradılması və İnkişafı Üçün GIS Texnologiyasından İstifadənin Tətbiqi. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 7(2), 187-194.
2. Mirzəzadə, F. (2018). Naxçıvan Muxtar Respublikasında Turizm Sahəsində GIS Texnologiyasının İstifadəsi. *Erciyes Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 141-156.
3. Qədirov, T. H., Rüstəmov, M. M., Əliyev, V. R., & Məmmədova, S. M. (2016). GIS Və 3D Model Texnologiyalarının Mədəni Abidələrin Qorunması Üzərindəki Rolu. *İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı və Tətbiqi*, 2(4), 58-62.
4. Xanlı, Y., Şağirova, E., & Şahin, M. (2019). GIS Məhdudlaşdırma Əsaslarına Əsasən Turizm Sahəsində İdarəetmə. *Bartın Universiteti İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 164-177.
5. Xudaverdiyev, F. (2015). Naxçıvan Muxtar Respublikasının Tarixi Abidələrinin Kataloqu: Kartoqrafiya Texnologiyalarının Tətbiqi. *İnformatika və İnformasiya Texnologiyaları*, 3(15), 42-47.

Резюме. В статье рассматриваются возможности использования картографии и географических информационных систем (ГИС) для сохранения и популяризации культурного наследия Нахчыванской Автономной Республики в Азербайджане. Нахчыван имеет богатую коллекцию исторических памятников, в том числе древние замки, мавзолеи, мечети и церкви разных периодов истории. Для защиты и популяризации этих культурных ценностей необходимы точные и полные карты этих территорий. Картографы могут использовать ряд картографических методов, включая аэрофотосъемку, фотограмметрию и LiDAR, для создания подробных карт исторических мест. ГИС можно использовать для интеграции пространственных данных и создания динамических карт, которые предоставляют ценную информацию о расположении, распределении и характеристиках исторических мест в Нахчыване. Используя передовые картографические технологии, можно прославить богатое культурное наследие Нахчывана и поделиться им с людьми во всем мире.

В статье также подчеркивается важность контекстуализации исторических мест в более широком социальном, культурном и историческом аспектах. Используя исторические карты и данные, картографы могут показать, как пространственное распределение исторических мест менялось с течением времени, отражая изменяющиеся политические, экономические и социальные

условия региона. Кроме того, могут быть созданы интерактивные карты, которые привлекают общественность и улучшают ее понимание культурного наследия Нахчывана. Наконец, в статье показано, как можно использовать картографию и ГИС-технологии для защиты и популяризации культурного наследия Нахчывана.

Ключевые слова: картография, ГИС, НАР, аэрофотосъемка, фотограмметрия.

Abstract. The article discusses how cartography and geographic information systems (GIS) can be used to preserve and promote the cultural heritage of the Nakhchivan Autonomous Republic in Azerbaijan. Nakhchivan has a rich collection of historical sites, including ancient castles, mausoleums, mosques and churches from various periods of history. Accurate and comprehensive maps of these areas are required to protect and promote these cultural assets. Cartographers can use a number of mapping techniques, including aerial photography, photogrammetry, and LiDAR, to create detailed maps of historic sites. GIS can be used to integrate spatial data and create dynamic maps that provide valuable information about the location, distribution, and characteristics of historical sites in Nakhchivan. Using advanced mapping technologies, Nakhchivan's rich cultural heritage can be celebrated and shared with people around the world.

The article also emphasizes the importance of contextualizing historic sites in broader social, cultural, and historical aspects. Using historical maps and data, cartographers can show how the spatial distribution of historic sites has evolved over time, reflecting the changing political, economic, and social conditions of a region. In addition, interactive maps can be created that engage the public and enhance their understanding of Nakhchivan's cultural heritage. Finally, the article demonstrates how cartography and GIS technologies can be used to protect and promote the cultural heritage of Nakhchivan.

Keywords: cartography, GIS, Nakhchivan Autonomous Republic, aerial photography, photogrammetry, LiDAR.

CƏNUBİ QAFQAZDA ƏN BÖYÜK SU ELEKTRİK STANSİYASI

Quliyeva Şəbnəm

Magistr

Bakı Dövlət Universiteti

guliyevashabnam5@gmail.com

ORCID iD: 0000 0002 6155 2074

Xülasə. Azərbaycanda elektroenergetikanın tarixi 19-cu əsrə gedib çıxır. 1897-ci ildə Bakının neft rayonunda ilk dəfə olaraq Nobel qardaşları tərəfindən 550 kVt gücündə elektrik stansiyası tikildi. 1901-ci ildə 2000 at gücünə malik Bibiheybət elektrik stansiyası işə düşdü. Sonra, 1902-ci ildə Qara Şəhərdə (indiki Ağ Şəhər) daha 2000 at gücündə elektrik stansiyası işə düşdü. 1913-cü ildə Bakıda 109,8 min kilovatsaat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir ki, bunun da 95 faizi neft sənayesində, cəmi 5 faizi isə ölkənin işıqlandırılmasında istifadə edilmişdir. Energetika sahəsində qanunvericilik və Dövlət Siyasəti Azərbaycanda Energetika fəaliyyəti əsasən 1998-ci ildə qəbul olunmuş Elektroenergetika haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Su Elektrik stansiyalarının sayı 14-dür. Onlardan 5-i kiçik SES-lər olsa da, digərləri ölkənin enerji ilə təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda su və enerji ehtiyatlarından məqsədyönlü istifadəyə keçid isə Mingəçevir su bağlantısının tikintisi ilə bağlıdır. 1954-cü ildə Kür çayı üzərində tikilmiş Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası istifadəyə verilmişdir. Üç ildən sonra Varvara Su Elektrik Stansiyası işə düşdü. 14 km axarda yerləşən və gücü 16,5 MVt olan stansiya Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasından gələn suda su sərfiyyatı tənzimləyicisi kimi fəaliyyət göstərir. Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası uzun illər Azərbaycan əhalisinin və ölkə iqtisadiyyatının elektrik enerjisinə tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayıb. 1945-ci ildə Mingəçevir su qovşağının və onun üzərində elektrik stansiyasının tikintisinə başlanılıb. 1951-ci ildə burada ilk aqreqat istifadəyə verilib. Tikinti işləri isə 1955-ci ildə tamamlanıb. Beləliklə, Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası 360 meqavat tam gücü ilə işə salınıb. Tənzimlənən su qovşağı illik orta su axını 12,5 milyard kubmetr olduqda ildə 1,4 milyard kilovat-saat elektrik enerjisi istehsal edilməsinə, 1,2 milyon hektar məhsuldar torpağın suvarılmasına və balıqçılığın inkişafına imkan verib. Su qovşağına yuyulma üsulu ilə yaradılan torpaq bənd, Su Elektrik Stansiyasının suqəbuledicisi, suburaxıcıları, baş bina, elektrotexniki qurğular, Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan suvarma kanallarının suqəbulediciləri daxildir. Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası quraşdırılmış hidroaqreqatların manevr imkanlarına, tənzimlənmə diapazonuna və xarakteristikalarına görə

tezliyin tənziqlənməsinin standartla müəyyən edilmiş normalar çərçivəsində aparılmasını təmin edən yeganə elektrik stansiyasıdır.[1]

Açar sözlər : Mingəçevir SES, elektroenergetika, enerji, inkişaf

Giriş

Ölkəmizin bir əsrdən də artıq tarixi olan elektroenergetika sisteminin sürətli inkişaf dövrü məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik illərinə təsadüf edir. Milli elektrik enerjisi sisteminin yenidən və müasir texniki tələblərə uyğun şəkildə qurularaq Avropa standartları səviyyəsinə çatdırılması, daxili enerji tələbatının tam ödənilməsi və qonşu ölkələrə elektrik enerjisi satışı Ulu Öndərin müstəqil Azərbaycan dövləti rəhbərliyinə qayıdışından sonra da daim gündəmdə olmuşdur. Bu dövrdə "Mingəçevir" SES-i də yenidən qurulmuşdur. SES-in tikintisi və Mingəçevir şəhərinin salınması Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur. Qısa müddət ərzində bu şəhər öz ətrafına on minlərlə insan topladı. Mingəçevir şəhəri bütöv bir regionun sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Artıq Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının (SES) istifadəyə verildiyi gündən 69 il ötür. 1953-cü ildə ilk hidroaqreqat əldə olunub, 1954-cü ildən isə stansiya tam gücü ilə işə başlayıb. Su anbarı istismara verildikdən sonra yalnız 1959, 1963, 1968, 1973, 1975, 1976, 1978 və 1988-ci illərdə tam həcmdə doldurulub. Su anbarının qidalanmasında Kür, Alazan, İori və Gəncəçaydan gələn su axınından istifadə edilir. Anbarın ərazisinə Mingəçevir, Yevlax, Samux və Gəncənin bir hissəsi daxildir.

Azərbaycanın elektrik enerjisi sistemi, enerji istehsalı infrastrukturunu yenidən qurulmuş, ölkədaxili və respublikamızı xarici ölkələrlə əlaqələndirən magistral elektrik xətləri yenilənmiş, şəhər və rayonlarda onlarla böyük və kiçik elektrik stansiyaları tikilmişdir. 2005-ci ilə qədər əsas elektrik stansiyalarının köhnə olması səbəbindən onların faktiki istehsal gücü aşağı idi. Kifayət qədər elektrik enerjisi, qaz və istiliyin olmaması ölkədə regional tarazlığın pozulmasına, nəticədə bəzi ərazilərin gün ərzində yalnız bir neçə saat elektrik enerjisi alması, elektrik təchizatında tez-tez fasilələrin və sistemdə vaxtaşırı nasazlığın yaranması kimi problemlərə yol açdı. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından Mingəçevir su elektrik stansiyasının quraşdırılmasıyla əlaqədar olaraq böyük sayda insan gəlib, ümumilikdə isə bu stansiyanın tikilməsində 20.000 insan iştirak edib. 1940-cı illərin sonlarına doğru 10.000-ə yaxın alman hərbi əsirləri bu stansiyanın quraşdırılmasına cəlb edilib. Anbardan 172 km uzunluğundakı Yuxarı Qarabağ kanalı və 123 km uzunluğundakı Yuxarı Şirvan kanalı su götürür. Aşağı keyfiyyət və qeyri-müntəzəm elektrik enerjisi təchizatı isə sənaye, kənd təsərrüfatı və kommertiya fəaliyyətinə mane olur, iqtisadi artımı, məşğulluq imkanlarını əngəlləyirdi. Dövlət Proqramının uğurlu icrası ilə yanaşı, Asiya İnkişaf Bankının dəstəyi əsasında 2006-cı ildə hazırlanmış "Enerji Ötürülməsinin Yaxşılaşdırılması" layihəsi çərçivəsində elektrik enerjisi təchizatının keyfiyyətini yüksəltmək və itkiləri azaltmaq üçün elektrik şəbəkələrinin bərpa, alternativ və bərpa olunan enerjinin inkişafı, enerji səmərəliliyi və enerjiyə qənaətin artırılması ilə bağlı görülən tədbirlər, eləcə də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ötən dövr ərzində elektroenergetika sisteminin keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olmasını təmin etdi.

Respublikada generasiya gücünün artırılması ilə yanaşı, energetika sisteminin infrastrukturunda da ciddi dəyişikliklər edilib. Milli səviyyədə həyata keçirilən

proqramlardan başqa Mingəçevir şəhərinin 5 illik inkişaf proqramları da hazırlanır və həyata keçirilir. Ölkənin milli inkişaf hədəflərini əks etdirilən bu proqramlar yerli icra hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Mingəçevir şəhərinin 5 illik inkişaf Proqramı çərçivəsində sənaye parkının yaradılması, elektrik xətlərinin inşası və yenidən qurulması da daxil olmaqla şəhərin enerji təchizatının yaxşılaşdırılmış, şəhər istilik təchizatı, rabitə və informasiya xidmətləri, torpaq suyunun verilməsi bərpa olunmuş, şəhərdə təmir işlərinin davam etdirilmiş, tibb müəssisələrinin əsaslı təmiri və tikintisi, o cümlədən Mingəçevir şəhər mərkəzi xəstəxanasının əsaslı təmiri və yenidən qurulmuş, habelə çoxşaxəli tibb müəssisəsinə çevrilməsi, mədəniyyət obyektlərinin tarixi, mədəni və memarlıq abidələrinin əsaslı təmiri, tikintisi, bərpası işlərini davam etdirilmişdir.

Son 15 il ərzində Mingəçevir SES-in gücü 424,6 MVt-a, Varvara SES-in gücü isə 17 MVt-a çatdırılıb. Beləliklə, energetika sektorunda həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində müstəqillik dövründə 3068,3 MVt gücündə 28 yeni elektrik stansiyasının istismara verilməsi ilə hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən elektrik stansiyalarının sayı 32-ə çatdırılıb. (Cədvəl(1)) [2]

Şəkil 1. 2015-2020-ci illər üçün elektrik enerjisi istehsalı (milyard kVt/saat)

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2012-ci il 29 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası konkret zaman intervalında inkişafın əsas konturlarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, gələcək barədə proqnozları da özündə ehtiva edirdi. Ölkəmizin iqtisadi qurumları ilə yanaşı, yerli və xarici ekspertlərin, təcrübəli mütəxəssislərin, məsləhətçi şirkətlərin və elmi təşkilatların iştirakı ilə, habelə ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış strateji yol xəritələri qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edir. 2020-ci ilədək olan dövr üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planından, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışdan və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən vacib elementlərindən olan enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çərçivəsində görülən işlər Azərbaycanın elektrik enerjisi ixracatçısı kimi də potensialını gücləndirib. Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə və İranla elektrik enerjisi üzrə əməkdaşlıq formatında ixracatçı və tranzit ölkə kimi Azərbaycanın rolu genişləniib. Azərbaycanın enerji sistemi ilə Rusiya, Gürcüstan, İran, və Türkiyənin enerji sistemləri arasında yüksək gərginlikli xətt mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilib. Enerji sektorunun səmərəliliyinin artırılması məqsədilə yol xəritəsində elektrik enerjisinin istehsalından pərakəndə satışadək dəyər zəncirinin bütün halqalarının bölünməsi müəyyən edilib və kompleks tədbirlər planı müəyyən edilib. Bununla əlaqədar olaraq, qısa müddətdə Avropa İttifaqının 3-cü Enerji Paketinə əsaslanan "Elektroenergetika haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsi hazırlanıb. Bütün bunlar müasir dövrdə ölkəmizin elektroenergetika sisteminin inkişafı istiqamətində çox əhəmiyyətli tədbirlər idi. Mingəçevir şəhərinin elektrik təchizatı üzrə məlumatlar “Azərenerji” ASC, “Mingəçevir REŞ” MMC-nin Mingəçevir Elektrik Şəbəkəsi tərəfindən təqdim olunmuşdur. Şəhərin elektrik təchizatı hal-hazırda 3 mövcud 110 kV və 35 kV-lıq yarımstansiyalardan həyata keçilir:

✓ 1 ədəd 40,5 MVA-lik transformatoru və 1 ədəd 63 MVA-lik transformatoru olan 110/35/6kV gərginlikli "Şəhər" elektrik yarımstansiyası.

Transformatorların yüklənməsi, müvafiq olaraq, 40% və 51% təşkil edir, onlar 1967-ci və 1993-cü illərdə quraşdırılmışdır, avadanlığın aşınması 9% təşkil edir;

✓ hər biri 10 MVA-lik olan iki transformatorlu 110/6 kV-luq “Azərbaycan İES Tikinti” yarımstansiyası.

Transformatorların yükü 38% və 24% təşkil edir. Müvafiq olaraq 1963-cü və 1990-cı illərdə quraşdırılmışdır, avadanlığın köhnəlməsi 27% təşkil edir;

✓ 16 MVA-lik və 10 MVA-lik transformatorları olan 35/6 kV-luq “Kaxana” yarımstansiyası.

Transformatorların yükü 62% və 63% təşkil edir, 1975-ci ildə quraşdırılmışdır, avadanlığın köhnəlməsi 9% təşkil edir. Azərenerji ASC-nin məlumatlarına əsasən 6-0,4 kV-luq enerji şəbəkəsi 1960-70-ci illərdə tikilmiş, istismar və texniki vəziyyəti bugün üçün cavab vermir. Mingəçevir şəhəri üzrə elektrik enerjisinin istehlakı 2017-ci il ərzində 112644 MVt-saat, o cümlədən əhali üzrə 57454 MVt-saat təşkil etmişdir. Mingəçevir şəhəri ərazisində AZİES və Mingəçevir SES yerləşir ki, bunlar da Azərbaycan Respublikasının əsas elektrik enerjisi mənbəyidirlər.

✓ Mingəçevir şəhərində istehsal olunan enerji miqdarı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Mingəçevir şəhərinin ərazisində yerləşən və ölkənin ən böyük İES-i olan Azərbaycan İstilik elektrik stansiyasında il ərzində 7milyardKVts –dan çox enerji istehsal edilir. Bu enerjinin istehsal olunması üçün əsasən qaz və qismən mazutdan istifadə edilir. Elektik enerjisinin verilməsində 3%-ə qədər texniki itkiyə icazə verilir. Yaşayış binalarında itkilər 2-3% arasında dəyişir. Bu itkilərin səbəbi əsasən kommersiyatitkiləridir. Bununla bağlı Azərişiq 2019-2023-cü illərdə Regionların

İnkişaf Proqramında tədbirlər nəzərdə tutub. İtkilərin baş vermə səbəbərindən biri yaşayış binalarda yerləşən paylayıcı şkafların köhnə olmasıdır.[3]

Elektroenergetika sisteminin təhlükəsiz, dayanıqlı, etibarlı və effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə Energetika Nazirliyi və "Azərenerji" ASC ilə Almaniyanın VPC şirkəti arasında "Azərbaycan" İES-in texniki auditi, onun reabilitasiyasına dair Baş Planın, eləcə də "Azərenerji" ASC-nin ötürmə sisteminin optimallaşdırılmasına dair proqramın hazırlanması məqsədilə müqavilə imzalanıb və icrasına başlanıb. Ölkənin elektrik enerjisinə artacaq tələbatının proqnozlaşdırılması zamanı son illər TEPSCO, Mercados, Fichtner, digər beynəlxalq məsləhətçi şirkətlər və yerli mütəxəssislər tərəfindən aparılmış tədqiqatlar da nəzərə alınıb.

13 fevral 2023-cü il Bakıda Azərbaycanın energetiklər şəhəri Mingəçevirdə tikiləcək 1280 MVt gücündə istilik elektrik stansiyasının təməlqoyma mərasimi keçirilib. Azərbaycanda ikinci ən böyük elektrik stansiyası olan bu elektrik stansiyasının tikintisi təxminən 400 milyon dollara başa gələcək. Hazırda Azərbaycanın elektrik stansiyalarının generasiya gücü 7200 MVt-dır ki, bunun da 3400 MVt-ı son 20 ildə yaradılıb, 34 elektrik stansiyası tikilib. Elektrik stansiyası "Azərenerji" ASC tərəfindən tikiləcək, stansiya üçün 4 turbin və generator isə İtaliyanın "Ansaldo Energia" şirkəti tərəfindən təmin olunacaq.

Müqaviləyə İtaliya şirkətindən dəyəri 160 milyon avrodan yuxarı olan dörd AE94.3A qaz turbininin tədarükü daxildir.

AE94.3A qaz turbin standart şəraitdə 40,3% gücü ilə 340 MVt elektrik enerjisi istehsal edir. Ansaldo Energia dünyanın 16 ölkəsində 80 kombinə edilmiş dövrə qurğusu və 16 açıq dövrə qurğusu quruldu.

Layihə aşağıdakı kimi maliyyələşdiriləcək: 60% "Azərenerji"nin öz vəsaiti, 40% kredit vəsaiti hesabına. İş qrafikinə əsasən, elektrik stansiyası 2025-ci ildə istifadəyə veriləcək. "Azərbaycan İtaliya üçün strateji ölkədir və "Ansaldo Energia" 2020-ci ildən etibarən Azərbaycan bazarına güclü maraq göstərib. 2020-ci il dekabrın 18-də "Azərenerji" ASC ilə İtaliyanın "Ansaldo Energia" şirkəti arasında Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində – Ağdam, Füzulidə tikilmiş 110 kVt gücündə yarımstansiyalar üçün enerji avadanlıqlarının təchizatına dair müqavilə imzalanıb.[4]

Nəticə

Məqalədən belə nəticəyə gəldik ki, ölkənin gələcək inkişaf mərhələlərinin müəyyənəşdirilməsi zərurəti onunla şərtlənir ki, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi tam təmin edilmiş, digər ölkələrdən enerji asılılığı aradan qaldırılmış və artıq özü elektrik enerjisi ixrac edən ölkə olaraq elektroenergetika sektorunda hər nə qədər böyük nailiyyətlərə çatsa da, əsas hədəflər hələ qarşıdadır. Yeni hədəflərə nail olmaqdan ötrü ölkənin elektrik enerjisi sisteminin müasir standartlara uyğunlaşdırılmasını, elektroenergetika potensialından səmərəli istifadəni, elektrik enerjisi ilə təchizatın dayanıqlığını və ümumi sistemin fəaliyyətinə təhlükə yaradacaq risklərdən sığortlanmanı təmin edən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Mil, Muğan və Şirvan düzlərindəki ərazilərin suvarılmasında, eyni zamanda əhalinin elektrik enerjisi ilə təminatında xüsusi rolu

olan Mingəçevir su anbarı aktiv seysmik obyekt kimi qiymətləndirilir. Belə ki, mütəxəssislər Mingəçevir hövzəsinin altında zəlzələ ocaqları yerləşdiyindən hövzədə suyun miqdarı artdıqca, onun seysmik fəallığının da artdığını vurğulayırlar. Xüsusilə Mingəçevir ərazisində zaman-zaman yeraltı təkanların olmasını nəzərə alsaq, su anbarını ciddi təhdid mənbəyi hesab etmək olar. Azərbaycanın həm içməli su, həm enerji, həm suvarma, həm də çay sularının idarə olunmasında Mingəçevir su anbarı çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın tarixi qələbəsinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsi və əbədiləşdirilməsi üçün işğaldan azad olunmuş bölgələrdə əhalinin dayanıqlı məskunlaşması təmin edilməlidir. Bu məqsədlə həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevriləcək, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühiti yaradılır. Mingəçevir və ətraf regionlarda elektrik enerjisinin keyfiyyətini artırmaq üçün əvvəllər onun üzərində əsaslı təmir və bərpa işləri aparmaq mümkün olmurdu. İndi isə yükü digər avtotransformatorun üstünə keçirməklə istənilən təmir işini həyata keçirmək asandlaşdırılıb. Bunun üçün “Azərenerji” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti “Reabilitasiya Proqramı” çərçivəsində Mingəçevir şəhərində yerləşən “Azərbaycan” İstilik Elektrik Stansiyası ilə yanaşı “Mingəçevir” Su Elektrik Stansiyasında da təmir-bərpa işləri həyata keçirib. “Reabilitasiya Proqramı” çərçivəsində “Mingəçevir” SES-də aparılan təmir-bərpa işləri 2020-ci ildə stansiyanın dayanıqlığı və etibarlılığı artırılmaqla “itirilmiş” güc bərpa olunub.

Planlı şəkildə görülmüş işlərlə hərtərəfli təhlükəsiz və əlverişli həyat şəraitinin yaradılması vətəndaşların məskunlaşması üçün əlverişli imkanlar açacaq. Bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli yaşayışın təmin edilməsi, müasir infrastrukturun qurulması, xidmətlərin əlçatan olması nəzərdə tutulur. Bundan başqa, regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla əhalinin məskunlaşma səviyyəsinin işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırılması təmin ediləcək.

Ölkə səviyyəsində həyata keçirilən proqramlardan başqa Mingəçevir şəhərinin 5 illik inkişaf proqramları da hazırlanıb və həyata keçirilir. Ölkənin milli inkişaf hədəflərini əks etdirən bu proqramlar yerli icra hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı dövlət proqramları və sərəncamları ölkənin hər bir yaşayış məntəqəsinin və istehsal obyektlərinin fasiləsiz və etibarlı enerjiyə çıxışı, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yeni enerji mənbələrinin yaradılması istiqamətində dönüş yaradan addımlar oldu. Dövlət proqramı ölkənin yanacaq enerji resurslarına olan tələbatını tam ödəməklə bərabər, bu sahənin yenidən qurulmasını, müasir avadanlıqlarla təchizatını, habelə bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşmış idarəetmə sisteminin tətbiqini özündə əks etdirən strateji sənəd, energetika sektorunda aydın inkişaf bələdçisi oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. president.az
2. regulator.gov.az
3. Mingəçevir şəhərinin 2020-2030 cu illər üzrə Dayanıqlı Enerji və İqlim üzrə Tədbirlər Planı

4.azerenerji.gov.az

Summary. The history of electric power in Azerbaijan dates back to the 19th century. In 1897, the Nobel brothers built the first 550 kW power plant in the oil region of Baku. In 1901, the 2,000 horsepower Bibiheybet power plant was put into operation. Then, in 1902, another 2,000 horsepower power station was commissioned in Black City (now White City). In 1913, 109.8 thousand kilowatt-hours of electricity was produced in Baku, 95 percent of which was used in the oil industry and 5 percent in the lighting of the country. Legislation and State Policy in the Field of Energy activity in Azerbaijan is mainly regulated by the Electricity Law of the Republic of Azerbaijan adopted in 1998.

The number of hydroelectric power plants operating in our country is 14. Although 5 of them are small HEPPs, the others play an important role in the energy supply of the country. The transition to the purposeful use of water and energy resources in Azerbaijan is related to the Mingachevir water connection. The Mingachevir Hydroelectric Power Plant, which was built on the Kura River in 1954, was commissioned. Three years later, the Varvara Hydroelectric Power Plant was put into operation. Located 14 km downstream and with a capacity of 16.5 MW, the station functions as a water consumption regulator for the water coming from the Mingachevir Hydroelectric Power Plant. Mingachevir Hydroelectric Power Plant has played an important role in meeting the electricity needs of the Azerbaijani people and the country's economy for many years. In 1951, the first unit was put into service here. Construction works were completed in 1955. Thus, Mingachevir Hydroelectric Power Plant was put into operation with 360 megawatts full capacity. The basin, which has been arranged with an average annual flow of 12.5 billion cubic meters, has produced 1.4 billion kilowatt-hours of electricity per year, irrigated 1.2 million hectares of productive land and developed fisheries. It includes the water connection, the earthen dam created by the washing method, the entrance and secondary entrances of the Hydroelectric Power Plant, the main building, the electrical installation, the entrances of the Upper Karabakh and Upper Shirvan irrigation canals. Mingachevir Water Power Plant is the only power plant that enables frequency adjustment within the norms determined by the standard according to the maneuverability, adjustment range and features of the installed hydro units.

Keywords: Mingachevir HPP, electric power, energy, development

Резюме. История электроэнергетики в Азербайджане восходит к 19 веку. В 1897 году братья Нобель построили в нефтяном районе Баку первую электростанцию мощностью 550 кВт. В 1901 году была введена в строй Бибиэйбетская электростанция мощностью 2000 лошадиных сил. Затем, в 1902 году, в Черном городе (ныне Белый город) была введена в эксплуатацию еще одна электростанция мощностью 2000 лошадиных сил. В 1913 году в Баку было произведено 109,8 тысячи киловатт-часов электроэнергии, 95 процентов которой использовалось в нефтяной промышленности и 5 процентов в освещении страны. Законодательство и государственная политика в области энергетики Энергетическая деятельность в Азербайджане в основном регулируется Законом об электроэнергетике Азербайджанской Республики, принятым в 1998 году.

Количество действующих в нашей стране гидроэлектростанций составляет 14. Хотя 5 из них являются малыми ГЭС, остальные играют важную роль в энергоснабжении страны. Переход к целевому использованию водно-энергетических ресурсов в Азербайджане связан с Мингячевирским водопроводом. Сдана в эксплуатацию Мингячевирская ГЭС, построенная на реке Кура в 1954 году. Через три года была введена в эксплуатацию Варваринская ГЭС. Расположенная в 14 км ниже по течению и мощностью 16,5 МВт, станция выполняет функции регулятора водопотребления воды, поступающей с Мингячевирской ГЭС. Мингячевирская ГЭС на протяжении многих лет играла важную роль в обеспечении потребностей азербайджанского народа и экономики страны в электроэнергии. В 1951 году здесь была введена в строй первая установка. Строительные работы были завершены в 1955 году. Таким образом, Мингячевирская ГЭС была введена в эксплуатацию на полную мощность 360 мегаватт. Бассейн, обустроенный со среднегодовым стоком 12,5 миллиарда кубометров, вырабатывал 1,4 миллиарда киловатт-часов электроэнергии в год, орошал 1,2 миллиона гектаров продуктивных земель и развивал рыболовство. Он включает в себя водопровод, земляную плотину, созданную промывным способом, входной и вспомогательный входы ГЭС, главный корпус, электроустановку, входы в Верхне-Карабахский и Верхне-Ширванский оросительные каналы. Мингячевирская ГЭС - единственная электростанция, которая позволяет регулировать частоту в пределах норм, определенных стандартом, в зависимости от маневренности, диапазона регулирования и особенностей установленных гидроагрегатов.

Ключевые слова: Мингячевирская ГЭС, электроэнергия, энергия, развитие.

TƏRTƏR RAYONUNDA SU TƏCHİZATININ DƏYİŞMƏSİNİN COĞRAFİ TƏHLİLİ

Hüseynli Nərgiz

Bakalavr, IV kurs

Bakı Dövlət Universiteti

nargizhuseynli2002@gmail.com

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə inkişaf etməyə başlamış iqtisadi rayonlar, ərazi istehsal kompleksləri və onların inkişafı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Müstəqillik həm də ölkəmizin dövlət sərhədlərinin və sərhədyanı rayonların əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Belə rayonlardan biri də Kiçik Qafqazın şimal-şərq ədəklərində və Qarabağ düzündə yerləşən mühüm strateji mövqeyə malik **Tərtər** inzibati rayonudur.

2020-ci ilin 27 sentyabr-8 noyabr tarixlərində aparılan Vətən müharibəsi dövründə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur işğalçılardan təmizləndi. Cənubi Qafqazda tarixi ədalətin bərpa olunması mərhələsi başa çatdıqdan sonra azad edilmiş ərazilərdə quruculuq işləri aparılması mərhələsi başlandı. Keçən bir il ərzində şəhər və qəsəbələrin, dəmir və avtomobil yollarının, digər kommunikasiya şəbəkəsinin, işıq və su təminatı sisteminin yenidən qurulması və bərpası istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Artıq Fizuli şəhərində beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilmiş, Zəngilan, Kəlbəcər və Laçında bu sahədə tikinti işləri aparılır. Həmçinin Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndləri işğaldan azad edildikdən sonra burada quruculuq, təmir-bərpa işlərinə başlandı. Müstəqil Azərbaycanda su təsərrüfatı və yaşayış məntəqələrin kanallaşdırılması sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdi. Respublika üzrə yeni kəmərlər çəkilmiş, şəbəkələr qurulmuş, əsaslı təmir işləri aparılmışdı.

Eyni zamanda, xidmətlərin keyfiyyəti artmış və su təhlükəsizliyi təmin edilmişdi."Azərsu"ASC tərəfindən böyük Bakının və regionların 2035-ci ilə qədər planlaşdırılan və icra olunan Master Plan-lara uyğun olaraq su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması üzrə İşlər uğurla davam edir. Görülən tədbirlər nəticəsində əhalinin həyat şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır. Hazırda Tərtər şəhərində içməli su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması layihəsi başa çatdırılmış, bu sahədə bir sıra tədbirlərin hazırlanması və ərazidə mövcud olan problemlərin müasir dövrdə elmi cəhətdən kompleks tədqiqinin aparılması tələb olunur. Bu problemlərin araşdırılması və həlli yolları məqalənin mövzusunun aktuallığını təmin edir.

Qlobal miqyasda iqlim dəyişikliyi və nəticədə su qıtlığı ən aktual problemlərdən biridir. Azərbaycan üçün su çatışmazlığı da önəmlidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkənin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın yerüstü su ehtiyatları 32 milyard m³, quraq illərdə isə onların həcmi 23 milyard m³-ə qədər azalır. Su anbarlarının ümumi həcmi isə 21 km³-dir. Bundan başqa, qonşu ölkələrdən Azərbaycan ərazisinə su axını 19-20,3 km³ təşkil edir. Eyni zamanda, yerüstü suların illik istifadə 11-12 milyard m³, qurult sularından isə 2-2,8 milyard m³ təşkil edir. İşğaldan azad olunan

ərazilərimizin çaylar, göllər və o cümlədən yeraltı sulardan ibarət su ehtiyatları təxminən 780 milyon m³ olaraq hesablanır. Bu isə yerli su ehtiyatlarımızın 20 faizə qədərini təşkil edir.

Ümumilikdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində işğaldan azad edilən mövcud çay suları ehtiyatı bir sıra kiçik çaylar nəzərə alınmaqla ümumilikdə 2508,4 milyon m³ bərabərdir. Bu göstərici də Azərbaycan ərazisində formalaşan çay suları ehtiyatının 22 faizinə bərabərdir.

İşğal dövründə Azərbaycanın Tərtərçay, Həkəriçay, Tərtərçayın qolu Levçay, Tutkunçay, Xaçınçay və digər bu kimi böyük çayların su ehtiyatlarından məhrum olduğundan, əkin sahələrinin suvarılmasında, xüsusilə bitkilərin vegetasiya dövründə çətinliklər yaranırdı. Ermənilər ekoloji terror törədərək həmin çayların sularını dağətəyi ərazilərə buraxmırdılar.

Araşdırmalara əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonunun və ümumiyyətlə, Qarabağ regionunun ən böyük və bolsulu çayı Tərtər çayıdır. Çay Qonqur, Alagöz və Mıxtökən silsiləsinin birləşdiyi sahədən (3120 m) axan bulaqlardan əmələ gəlir. Başlıca qolları sol dan Levçay (uzunluğu 36 km), Ağdabançay (uzunluğu 19 km), sağdan Turağayçay (uzunluğu 35 km) çaylarıdır. Tərtər çayın 31 qolu var. Onlardan 11-i sağ, 20-si isə sol qoludur.

Su rejiminin xüsusiyyətlərinə görə Tərtər çayı yaz-yay dövründə daşqın əmələ gətirən çaylar qrupuna aiddir. Çayın qidalanmasında əsas yeri yeraltı sular (56%) və qar suları tutur (31%). Çayın yuxarı hissəsində və qollarında küllü miqdarda yüz bulaq adlanan bulaqlar mövcuddur.

Çayda gursululuq martın axırı, aprelin əvvəlində 1500-2000 m yüksəklikdə əriyən qarların hesabına başlayır və səviyyəsinin ən yüksək həddinə mayın axırı, iyunun ortalarında çatır. Ümumi qalxma çayın Kəlbəcər ətrafındakı ərazidə 100-150 sm-ə çatır. Oktyabr-noyabr aylarında başlayan gursululuq bu vaxt düşən yağışların hesabına baş verir. Az sulu dövr dekabr-fevral aylarını əhatə edir. Hidroqrafiyası və relyefin xüsusiyyətlərinə görə **Tərtər çayının** hövzəsini biri-birindən kəskin fərqlənən 2 yerə bölmək olar.

1. Yuxarı dağlıq hissəsi. Bu hissə mənəbdən Suqovuşana kimi uzanır. Çay burada formalaşır və özünün qolları ilə intensiv parçalanmaya məruz qalır. 2500 m yüksəkdə yerləşən ərazi böyük miqdarda xırda göllərlə zəngin olan vulkanik yaylanı xatırladır. Hazırda meşələr əsasən hövzənin mərkəz hissəsində (Qamışlı kəndindən Suqovuşanadək), Tərtər, Levçay və Tutqun çaylarının mənbə hissəsində qalmışdır. Adı çəkilən ərazidə mineral bulaqlar qeyd edilmişdir, xüsusən radioaktiv istisu mineral bulaqlar qrupu geniş yayılmışdır.

2. Aşağı düzən hissəsi. Burada çay əvvəl tranzit axır, sonra isə Çaylı kəndindən aşağıda demək olar ki, tamam suvarmaya istifadə edilir. Dağlardan çıxandan sonra ərazinin relyefi çayın gətirmə konusuna keçir.

Fəlakətli hadisələr Tərtər çayında qeydə alınmamışdır. Bəzi illərdə baş verən daşqınlar çayın ətraf hissələrini basır. Çayın il boyu paylanması qeyri-bərabərlik vardır. Çay suyunun əsas həcmi (80%) yaz, yay gursululuq dövründə keçir (mart-iyun). On az hissəsi isə (10-35%) bitkilərin vegetasiya dövrünə təsadüf edilir. (cədvəl 1.)

Cədvəl 1. Tərtər çayı suyunun il ərzində paylanması, m³/san

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Orta çoxil lik
1,97	8,05	10,9	24,8	42,7	43,1	25,0	15,7	12,5	12,0	10,5	8,8 5	18,5

Mənbə: Рустамов С.Г., Кашкай Р.М., 1989; Теймуров М.Ə., 1998

Bu çayın böyük hissəsi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun (Kəlbəcər inzibati rayonu) ərazisində formalaşsa da, onun su ehtiyatları əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonunda istifadə olunur. Onun bolsulu olması və xüsusi təsərrüfat əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, üzərində 1976-cı ildə istismara verilən **Sərsəng** su anbarı tikilib ki, bu da çoxillik tənzimləmə aparmaq imkanına malikdir. Onun ümumi su tutumu 565 milyon m³, bəndinin hündürlüyü 125 m, uzunluğu 555 m-dir. Su anbarı 120 min hektar ərazinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Su anbarında gücü 50 M Vt olan 2 ədəd turbindən ibarət su elektrik stansiyası (SES) quraşdırılmışdı. Tərtər çayının yığıldığı bu nəhəng su anbarının sağ və sol sahilindən çıxan magistral kanallar vasitəsilə Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam və Goranboy rayonlarının ümumilikdə 78 min hektar əkin sahəsi suvarılırdı.

Sərsəng su anbarından bir qədər aşağıdan axan Tərtərçayın üzərində inşa olunan **“Suqovuşan”** hidroqovşağının fəaliyyəti isə əsasən, çayın su ehtiyatlarının sağ sahil və sol sahil magistral kanallarına yönəltməkdən ibarətdir.

Şəkil 1. Suqovuşan su anbarı

Sərsəng su anbarının işğalı nəticəsində Tərtər çayı üzərindəki Suqovuşan su elektrik stansiyası, eləcə də Tərtər sağ və sol sahil suvarma magistral kanallarının 80 km-lik hissəsi, Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam (onun işğal olunmamış hissəsində) və Goranboy rayonlarının rayonlarında 60 min hektardan çox əraziləri uzun müddətdir ki, su ilə təmin olunmurdu.

Bundan əlavə, su anbarının işğalından sonra ermənilər illik su sərfinin 85-90%-ni su lazım olmayan vaxtlarda, daha çox qış aylarında buraxırdılar. Su sərfinin daha çox tələb olunduğu yay aylarında isə illik su normasının 10-15%-ni buraxılırdı. Bunun nəticəsində suyun səviyyəsi aşağı düşür və əkin sahələrinin suvarması qeyri-mümkün olurdu. Beləliklə kənd təsərrüfatına xeyli ziyan dəyir, yaşıllıqlar susuzluq səbəbindən məhv olur, bölgədə ciddi ekoloji gərginlik yaranırdı.

2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan əks hücum nəticəsində Azərbaycan ordusu tərəfindən Suqovuşan kəndi azad olunduqdan sonra Suqovuşan su anbarından suyun buraxılmasına nail olunub. Hazırda su anbarından buraxılan suların nizamlanması nəticəsində Tərtər, Goranboy və Yevlax rayonlarına suyun

verilməsi, eyni zamanda ekoloji tarazlığın təmin olunmasında mühüm addım atılıb. Sərsəng-Tərtər hidroelektrik kompleksinin bərpası və istifadəyə verilməsi Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam və Goranboy rayonlarının təxminən 60 min hektar ərazini su ilə təmin edəcək, yanğına qarşı mübarizəni asanlaşdıracaq.

2023-cü ildə artıq Tərtər rayonu və digər işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir sıra layihələr planlaşdırılıb həyata keçirilmişdir.

Mən bir tədqiqatçı kimi “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətində olmuş rayonda görülmüş sosial infrastruktur işləri ilə yaxından tanış oldum. Həmçinin bir Tərtərli olaraq bu işləri əyani də sübuta yetirmişəm. Məqaləmin mövzusunun aktuallığı da məhz burdadır.

Bu layihələrdən biri Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı çərçivəsində icra edilən layihədir. Layihə Azərbaycan Hökuməti və İslam İnkişaf Bankı tərəfindən birgə maliyyələşdirilən “Azərbaycanın 6 rayonunda Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Proqramı” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilib. 2035-ci ilədək perspektiv inkişaf nəzərə alınmaqla Tərtər şəhərində 26 min nəfərin içməli su təchizatı və kanalizasiya xidmətlərindən istifadəsinin yaxşılaşdırılmasına hesablanıb. Gələcəkdə rayonun 21 min sakinin yaşadığı 11 kəndinə də içməli suyun verilməsi nəzərdə tutulub. Ümumilikdə, bu layihədən 47 min sakin faydalanacaq.

Cədvəl 2. Tərtər şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin tikintisi

İşin adı	Layihə üzrə	30.12.2017-ci ilə qədər quraşdırılıb	Qalıq
Su təchizatı sistemi			
Subartezian(ədəd)	9	9	0
Subartezian arası xətt (m)	3637	3637	0
Magistral su xətti (m)	2426	2426	0
Su anbarı	2*5000 m³	100%	0
Su şəbəkəsi (m)	90818	90818	0
Ev birləşməsi (ədəd)	3476	3763	0
Saygac (ədəd)	3476	3534	0
Kanalizasiya sistemi			
	3500	3422	0

Kanalizasiya kollektoru (m)			
Kanalizasiya şəbəkəsi (m)	74663	74663	0
Ev birləşməsi (ədəd)	3490	3267	0

Mənbə: “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Qeyd olunmalıdır ki, layihənin icrasına 2015-ci ilin mayında başlanılıb. Şəhəri və ətraf kəndləri içməli su ilə təmin etmək üçün ümumi məhsuldarlığı saniyədə 200 litr olan 9 subartezian quyusu qazılıb, 3,6 kilometr uzunluğunda quyulararası xətt inşa edilib. Şəhərin dayanıqlı su təchizatını təmin etmək üçün hər birinin həcmi 5 min kubmetr olan 2 su anbarı, nasos stansiyası və 2,4 kilometr uzunluğunda magistral su kəməri inşa edilib. Layihəyə əsasən, Tərtər şəhərində 91 kilometr paylayıcı su şəbəkəsi yaradılıb, 4700 ünvan birləşmə verilib və bu ünvanlar sayğaqla təmin edilib. Yanğın təhlükəsizliyi məqsədilə şəhərin müxtəlif yerlərində 360 yanğın hidrantı, suyun optimal idarə edilməsi üçün 185 siyirtmə quraşdırılıb. Yeni yaradılmış su təchizatı sistemləri vasitəsilə şəhərə 24 saat fasiləsiz içməli suyun verilməsi təmin edilib.

Şəkil 2. Tərtər şəhəri su təchizatı sistemi

Mənbə: “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Diqqətə çatdırılmışdır ki, layihə çərçivəsində Tərtər şəhərində ilk dəfə kanalizasiya sistemi də yaradılıb. Bu məqsədlə 75 kilometr uzunluğunda kanalizasiya şəbəkəsi, 3,5 kilometrlik kollektor inşa edilib. Şəbəkəyə 4700 ünvanın qoşulması təmin olunub. Beləliklə, Tərtər şəhərinin içməli su və kanalizasiya şəbəkələrinin tikintisi başa çatdırılıb.

Layihənin növbəti mərhələsində şəhərdə yaranacaq tullantı suların zərərsizləşdirilməsi məqsədilə məhsuldarlığı sutkada 7500 kubmetr olan təmizləyici qurğunun inşası başa çatdırılmışdır. Eyni zamanda, Tərtər Sukanal İdarəsi üçün müasir standartlara cavab verən yeni inzibati binanın tikintisi də başa çatdırılıb.

Şəkil 3. Tərtər şəhəri kanalizasiya sistemi
Mənbə: “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində:

1. F.Ə.İmanov, V.A.Məmmədov, İ.M.Abdullayev, Hidrologiya, Bakı, “MBM”, 2014. 564s.
2. F.Ə.İmanov, Çay axımı, BDU nəşriyyatı, 2001. 208s.
3. M.Ə.Məmmədov, Azərbaycanın hidroqrafiyası, Bakı, “Təhsil” NPM, 2012. 254s.
4. F.Ə. İmanov, Əliyeva İ.S. Azərbaycanın su ehtiyatları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasında su anbarlarının rolu // Su Problemləri, elm və texnologiyalar, № 2. Bakı, 2015, s. 29-37.
5. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi. Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2017, 351 s.
6. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2005, 260 s.
7. “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti. 2023.

Rus dilində:

8. Заманов Х.Д. Водные ресурсы озер и водохранилищ Азербайджана и пути их рационального использования. Фонд Нахичеванского Научного Центра АН Азерб. ССР, 1977, 393 с.
9. Барабанова Е.А. Глобально-региональные особенности регулирования стока рек под влиянием водохранилищ (по косвенным методам) // Вопросы географии. Сб. 133: Географо-гидрологические исследования. Москва, Изд. дом "Кодекс", 2012, с. 297-311.
10. Сборник трудов V Международной научно-практической конференции, посвященной 50-летию кафедры природообустройства БрГТУ, «Актуальные научно-технические и экологические проблемы сохранения среды обитания» ICER-2022 (Часть 2.), 26–28 октября 2022

г.; Брест, Беларусь / 2022. – 278 с. Секция 2. Инженерия окружающей среды: мелиорация, водопользование, энерго- и ресурсосбережение / 26–36 с. / Применение ГИС-технологий в рациональном водопользовании и регулировании гидрологического режима Азербайджанской Республики (На примере Гарабагского и Восточно-Зангезурского экономических районов) (Байрамов И. А.)

İnternet resursları

1. https://azertag.az/xeber/Cografiyachi_alim_Qarabagin_su_ehtiyatlari_iqti_sadiyyatin_inkisafinda_donus_yaradacaq-1688709
 2. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/84817>
-

IV BÖLMƏ / SECTION IV / РАЗДЕЛ IV
TURİZM SAHƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ. DÜNYANIN SOSIAL,
İQTİSADI VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ. COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
VƏ MÜASİR TƏDQİQAT ÜSULLARI

TOURISM INDUSTRIES AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES. SOCIAL,
ECONOMIC AND ECOLOGICAL PROBLEMS OF THE WORLD. METHODS OF
TEACHING GEOGRAPHY AND MODERN RESEARCH METHODS

ОТРАСЛИ ТУРИЗМА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ. СОЦИАЛЬНЫЕ,
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МИРА. МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

UOT 372.8:91

VIII SİNİF COĞRAFIYA DƏRSLİYİNDƏ İLLÜSTRASIYA
MATERİALLARININ FƏAL TƏLİM ÜSULLARI İLƏ TƏŞKİLİ

Sabrina Məmmədova

Magistratura II, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. Xanım Qədimova

sbrna177@gmail.com

Xülasə. Coğrafiya fənninin tədrisini illüstrativ material olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii mühitin təsviri, təbii və antropogen landsafta tətbiq edilməsi bu coğrafi obyektlərin vizual və kartoqrafik təsvirini tələb edir. İllüstrasiyaların tədris prosesində doğru şəkildə tətbiq edilməsi şagirdlərin idraki marağını stimullaşdırır, daha əvvəl mənimsənilmiş biliklərin yenilənməsinə kömək edir. Həmçinin fənnin məzmununa yenilik gətirir, reallıq hissini gücləndirir, praktiki əhəmiyyətini və biliklərin tətbiq edilməsini nümayiş etdirir. Müasir orta məktəb dərsləklərində mətn 20 – 30% yer tutduğu halda, mətndənkənar komponentlər isə 70 – 80% yer tutur. Ənənəvi dərsləklərdə isə bu rəqəmlər 90 – 95% mətnə, 5 – 10% mətndənkənar komponentlərə aid idi. Dərsləkdəki mövzuların mənimsənilməsində illüstrasiyalar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir dərsləklərdə illüstrasiyalar ənənəvi dərsləklərdən fərqli olaraq yalnız əyanilik məqsədi ilə istifadə olunmur. Belə ki, illüstrasiyalar həmçinin əlavə bilik mənbəyi, sorğu vasitəsi, fəaliyyət növüdür.

Açar sözlər: fəal təlim, ənənəvi təlim, təlim üsulları, BİBÖ üsulu, suallar üsulu

Ən mühüm bilik mənbələrindən biri dərsləkdir. Həmçinin dərslək təlim vasitələri arasında da xüsusi yer tutur. Coğrafiya dərsləkləri ilə iş yalnız yeni bilikləri mənimsəmək və onları möhkəmləndirmək məqsədi ilə deyil, həmçinin şagirdlərdə kitab, coğrafi mətn üzərində çalışmaq qabiliyyətlərini də formalaşdırmağa xidmət edir. Ümumiyyətlə coğrafiya dərsləyi şagirdlərdə nitqin, eləcə də təfəkkürün inkişafına təkan verir.

Coğrafiya dərsləkləri iki blokdan ibarətdir. Bunlar mətndənkənar komponentlər və mətn komponentləridir. Dərsləyin mətni onun əsasını təşkil edir. Bu da öz növbəsində mətndənkənar komponentlər ilə əlaqədardır. Mətnə əks olunmayan informasiyanı mətndənkənar komponentlər özündə birləşdirir. Dərsləklərdə formasına və məzmununa görə müxtəlif illüstrativ materiallardan da istifadə olunur. İllüstrativ materialsız dərsləyin metodik aparatının tamlığına nail olmaq olmaz.

8 – ci sinif coğrafiya dərsliyi 192 səhifədən ibarətdir. Həmçinin dərslük 10 bölmə üzrə 57 mövzunu əhatə edir. Dərslükdə 157 illüstrativ materialdan istifadə olunmuşdur. Bu illüstrativ materiallardan dərslin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunub.

Dərsliyin 20 – ci səhifəsində “Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı” adlı mövzu verilmişdir.[3] Bu mövzunun yalnız mətninin izahında illüstrativ təsvirlərdən istifadə olunub. Bu dərslə “BİBÖ” üsulu ilə keçmək olar. İlk növbədə sinif 4 qrupa ayırılır. Qruplara lövhədə və ya iş vərəqlərində aşağıdakı cədvəl təqdim edilir(cədvəl 1):

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndiklərimiz

Cədvəl 1.

Daha sonra müəllim şagirdlərə suallar verir ki, verilmiş şəkillərdə kimlər təsvir olunmuşdur?, Təsvir olunmuş şəxslər haqqında nə bilirsiniz? Şagirdlər təsvir olunmuş şəxslər barəsində bildiklərini cədvəlin 1 -- ci sütununda aşağıdakı kimi qeyd edirlər(cədvəl 2):

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndiklərimiz

1 – ci şəkildəki Nəsrəddin Tusi, 2 – ci şəkildə Həsən bəy Zərdabi, 3 – cü şəkildə isə Abbasqulu ağa Bakıxanov təsvir olunmuşdur. Onların Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında böyük töhvələri olmuşdur. N.Tusi 1259 – cu ildə Marağa şəhərində qurduğu rəsədxanada astronomik hesablamalar aparmışdır.		
--	--	--

Cədvəl 2.

Daha sonra müəllim şagirdlərə "Nələri bilmək istərdiniz?" sualını verir və şagirdlər 2 - ci sütunda bilmək istədiklərini qeyd edirlər(cədvəl 3):

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndiklərimiz
1 – ci şəkildəki Nəsrəddin Tusi, 2 – ci şəkildə Həsən bəy Zərdabi, 3 – cü şəkildə isə Abbasqulu ağa Bakıxanov təsvir olunmuşdur. Onların Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında böyük töhvələri olmuşdur. N.Tusi 1259 – cu ildə Marağa şəhərində qurduğu rəsədxanada astronomik hesablamalar aparmışdır.	Həsən bəy Zərdabi, Abbasqulu ağa Bakıxanov coğrafiya elminin inkişafına hansı töhvələri vermişlər? Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında başqa hansı alimlərin rolu olmuşdur?	

Cədvəl 3.

Sonra isə şagirdlər dərslikdə verilmiş mətni oxuyurlar. Mətni oxunduqca şagirdlər 3 - cü sütunda, yəni "öyrəndiklərimiz" sütununda yeni öyrəndikləri məlumatları qeyd edirlər(cədvəl 4):

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndiklərimiz
----------------	------------------------	------------------------

<p>1 – ci şəkildəki Nəsrəddin Tusi, 2 – ci şəkildə Həsən bəy Zərdabi, 3 – cü şəkildə isə Abbasqulu ağa Bakıxanov təsvir olunmuşdur. Onların Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında böyük töhvələri olmuşdur. N.Tusi 1259 – cu ildə Marağa şəhərində qurduğu rəsədxanada astronomik hesablamalar aparmışdır.</p>	<p>Həsən bəy Zərdabi, Abbasqulu ağa Bakıxanov coğrafiya elminin inkişafına hansı töhvələri vermişlər? Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında başqa hansı alimlərin rolu olmuşdur?</p>	<p>XIX əsrdə Abbasqulu Ağa Bakıxanov Azərbaycanın tarixi, ictimai-iqtisadi inkişafı haqqında "Gülüstani-İrəm", Xristofor Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi haqqında "Qərribə kəşflər" və s əsərlər yazmışdır. Azərbaycanın təbiəti haqqında Həsən bəy Zərdabinin əsərlərində zəngin məlumatlar vardır.</p>
---	---	---

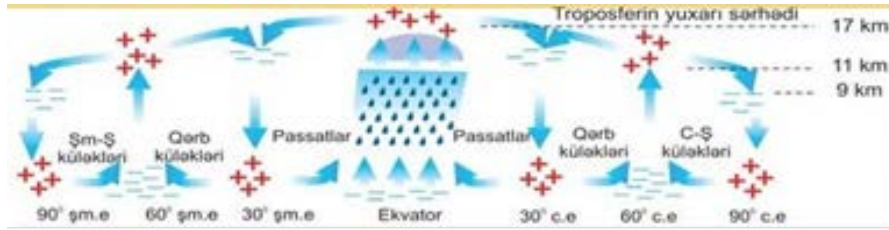
Cədvəl 4.

Daha sonra hər bir qrup öz tədqiqat işini bütün sinifə təqdim edir. Sonrakı mərhələdə təqdimatlar müzakirə edilir. müəllim ikinci sütundakı suallara qayıdır. Əgər mətnə sualların cavabları verilibsə, onları 3 - cü sütunda qeyd edirlər. Şagirdlər verdikləri sualları təhlil edərək mövzu ilə bağlı artıq malik olduqları bilikləri yeni əldə etdikləri biliklərlə müqayisə edirlər. Şagirdlər bilmək istədiklərinə cavab tapa bilməyiblərsə, bu zaman müəllim bu sualları şagirdlərə tədqiqat işi kimi evə verir. Əgər şagirdlər bu suallara cavab tapa bilməsələr, müəllim bu sualları cavablandırır.

Dərslərdə 79 – cu səhifədə verilmiş 25 – ci mövzu “Daimi və mövsümi küləklər” adlanır.[3] Mövzunun mətninin izahında, suallar və tapşırıqlar bölməsində illüstrativ materiallardan istifadə olunmuşdur. Bu mövzunu “Suallar” üsulu ilə keçmək olar. İlk növbədə mövzu barəsində şagirdlərə məlumat verilir ki, okeanlar və materiklər üzərində müxtəlif atmosfer təzyiqi sahələrinin olması, habelə Yer səthinin qeyri – bərabər qızması nəticəsində havanın hərəkəti baş verir. Hava kütləsinin yüksək təzyiq sahəsindən aşağı təzyiq sahəsinə doğru hərəkətinə külək deyilir. Külək — havanın üfüqi istiqamətdə hərəkətidir. Külək nəticəsində istilik və rütubət bir sahədən digərinə aparılır. Külək çox vaxt əsdiyi cəhətin adı ilə adlanır. Küləyin gücünü və istiqamətini flüger cihazı ilə, sürətini (m/san və ya km/saat) isə anemometrə təyin edirlər. Küləyin gücü sürəti ilə düz mütənasibdir. Küləyin rumblar üzrə təkrarlanmasına "külək gülü" deyilir. Külək gülünə görə hakim küləyi təyin etmək olar. Küləyin gücünü 12 ballıq Bofort şkalasına görə ölçürlər.

Bu məlumatları verdikdən sonra şagirdləri 2 qrupa ayırmaq olar. Qruplara 79 – cu və 80 – cü səhifələrdəki şəkilləri göstərilib, iş vərəqlərində suallar təqdim edilir(şəkil 4, şəkil 5, şəkil 6). Hər iki qrupun şagirdləri sualları araşdırır. Daha sonra hər bir qrupun şagirdləri qrup lideri seçir və bu qrup liderləri qrupun cavablarını təqdim edirlər.

1 – ci qrupa “Daimi küləklər nəyə deyilir? Şəkil 4 – də verilmiş mənfi işarə nəyi göstərir? Buradakı yuxarı və aşağı oxlar nəyi ifadə edir? Musson küləkləri necə yaranır? Qütb küləkləri necə əmələ gəlir və hansı istiqamətlərdə əsir?” sualları verilir.

Şəkil 4.

2 – ci qrupa isə “Daimi küləklər hansılardır? Yay mussonu nəyə deyilir? Qış mussonu nəyə deyilir? 80 – cı səhifədə verilmiş şəkillərdən hansı yay mussonuna, hansı isə qış mussonuna aiddir? Passat və qərb küləkləri necə əmələ gəlir?” sualları verilir.

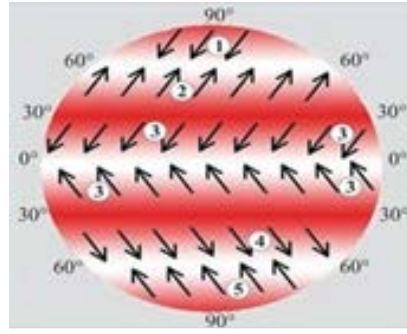
Şəkil 5.

Şəkil 6.

1 – ci qrupun lideri “Hava axınlarının daimi olaraq yüksək təzyiq sahələrindən alçaq təzyiq sahlərinə doğru yerini dəyişməsinə daimi küləklər deyilir. 4 – cü şəkildə mənfi işarə alçaq təzyiqi göstərir. Buradakı yuxarı və aşağı oxlar isə qalxan və enən havanı göstərir. Musson küləkləri il ərzində okeanların və materiklərin qeyri – bərabər qızması və fəsillərə görə onların üzərində atmosfer təzyiqi sahələrinin yerini dəyişməsi nəticəsində yaranır. Qütblərin yüksək təzyiq sahələrindən mülayim enliklərdəki alçaq təzyiq sahələrinə doğru əsməsi şimal yarımkürəsində şimal – şərqi küləkləri, cənub yarımkürəsində isə cənub – şərqi küləkləri adlanır ” cavabını verir.

2 – ci qrupun lideri isə “Daimi küləklərə passat küləkləri, qərb küləkləri və qütb küləkləri aiddir. Yayda quru tez qızdığına görə onun üzərində alçaq təzyiq sahəsi yaranır və buna yay mussonu deyilir. Qışda quru gec qızdığına görə üzərində yüksək təzyiq sahəsi yaranır və bu qış mussonu adlanır. Verilmiş 5 – ci şəkil qış mussonuna, 6 – cı şəkil isə yay mussonuna aiddir. Tropik enliklərin yüksək təzyiq sahələrindən ekvatorial alçaq təzyiq sahələrinə doğru əsməsi passat küləkləri, mülayim enliklərin alçaq təzyiq sahələrinə doğru əsməsi isə qərb küləkləri adlanır” cavabını verir.

81 – ci səhifədəki suallar və tapşırıqlar bölməsindəki tapşırıq əsasən şagirdlər şəkildə verilmiş rəqəmlərə uyğun gələn daimi küləklərin adlarını yazırlar(şəkil 7).

1. Şimal – şərq küləkləri.
2. Qərb küləkləri.
3. Passatlar.
4. Qərb küləkləri.
5. Cənub – şərq küləkləri.

Şəkil 7.

Hər iki qrupun təqdimatı nümayiş etdirildikdən sonra müzakirə olunub, ümumiləşdirmə aparılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)”, Bakı, 2006.
2. A.Qəhrəmanov, Milli kurikulum. Bakı 2012.
3. Coğrafiya – VIII. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Z.Eminov, Q.Səmədov, A.Əliyeva “Çaşıoğlu”, Bakı – 2019.
4. Coğrafiya – VIII. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Z.Eminov, Q.Səmədov, A.Əliyeva “Çaşıoğlu”, Bakı – 2019
5. N.Eldarov, Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, Aspoliraf,2008.
6. N.Sefullayeva,E.Əliyeva. Coğrafiya üzrə fənni üzrə təlimin təşkili forma və üsulları, Bakı 2009.
7. N.Seyfullayeva, Y.Əliyeva Məktəb coğrafiyasının tədrisi. Bakı 2015.
8. O.Alxasov, Coğrafiyanın tədrisi metodikası, *Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2013.*

Резюме. Невозможно представить преподавание географии без иллюстративного материала. Описание природной среды, приложение к природному и антропогенному ландшафту требует наглядного и картографического изображения этих географических объектов. Правильное применение иллюстраций в учебном процессе стимулирует познавательный интерес учащихся, способствует актуализации ранее полученных знаний. Он также вносит новаторство в содержание предмета, усиливает ощущение реальности, демонстрирует практическую значимость и применение знаний. В современных школьных учебниках текст занимает 20-30%, а нетекстовые компоненты - 70-80%. В традиционных учебниках эти цифры составляли 90-95% текстовых и 5-10% нетекстовых компонентов. Иллюстрации важны для усвоения тем учебника. В отличие от традиционных учебников иллюстрации в современных учебниках используются не только в наглядных целях. Таким образом, иллюстрации являются еще и источником дополнительных знаний, средством познания, видом деятельности.

Ключевые слова: активное обучение, метод БИБО, метод вопросов

Summary. It is impossible to imagine the teaching of geography without illustrative material. Description of natural environment, application to natural and anthropogenic landscape requires visual and cartographic representation of these geographical objects. The correct application of illustrations in the educational process stimulates the cognitive interest of students, helps to update previously acquired knowledge. It also brings innovation to the content of the subject, strengthens the sense of reality, demonstrates the practical importance and application of knowledge. In modern high school textbooks, the text occupies 20-30%, while non-textual components occupy 70-80%. In traditional textbooks, these numbers were 90-95% text, 5-10% non-textual components. Illustrations are important in mastering the topics in the textbook. Unlike traditional textbooks, illustrations in modern textbooks are not used only for

visual purposes. Thus, illustrations are also a source of additional knowledge, a means of inquiry, a type of activity.

Key words: active training, traditional training, BIBO method, questions method

UOT 372.8:91

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYANIN AKTUALLIĞI

Elza Əlizadə

Magistratura II, Bakı Dövlət Universiteti

Şəfiqə Hübətova

e.alizadeh19@gmail.com

Xülasə. Nelson Mandelanın dediyi kimi, “Təhsil dünyanı dəyişdirmək üçün istifadə edə biləcəyiniz ən güclü silahdır”. İnsan şəxsiyyətinin kompleks yetişdirilməsi üçün müasir təhsili inteqrasiyasız təsvir etmək mümkün deyil. İnteqrasiya özü “bütöv”, “bütövləşmə” demək olub, coğrafiyanın tədrisində öz əhəmiyyətini ətraf aləmin şagird beynində bütöv, tam qavrayışının yaradılmasında göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, inteqrasiya olunmuş coğrafiya kurikulumu şagirdlərdə əməkdaşlıq, layihələr hazırlamaq və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır. Bilik və bacarıqların inteqrasiyası baxımından kurikulum əlaqələrin 3 (üç) növü – fəndaxili, fənlərarası və fənnüstü inteqrasiya növləri fərqləndirilir. Bütün bu inteqrasiya növləri nəticəsində şagird ayrı-ayrı bilik və bacarıqlara deyil, kompleks bilik və bacarıqlara yiyələnir. Bununla da, məktəblər informasiyaları şagirdlərə ötürən bir yer yox, onları həyata hazırlayan bir məkana çevrilir. Həmçinin, inteqrasiyanın aparılması şagird üçün təlimi daha maraqlı edir.

Açar sözlər: inteqrativlik, diferensiallıq, fəndaxili inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya, fənnüstü inteqrasiya

İnteqrasiya latın dilində olan “integer” sözündən götürülüb, “bərpa”, “tamamlanan”, “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir. O, təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir. Bu, o deməkdir ki, inteqrasiya etmək ayrı-ayrı hissələri vahid, işlək və harmonik bir bütövlükdə “əlaqələndirmək” və ya “bir araya gətirmək” deməkdir.

Dünya elmləri diferensial yanaşma və inteqrasiya prosesləri əsasında inkişaf etmişdir. Hissələrə bölünmənin nəticəsi diferensial yanaşmadırsa, inteqrasiya da birləşmələrin, bütövləşmələrin nəticəsidir. Başqa elmlər kimi coğrafiya da bu iki istiqamət əsasında inkişaf etmişdir. Pedaqoji fəaliyyətin inkişafında da bu iki yanaşma nəzərə alınsa da, son vaxtlar təhsil-təlim fəaliyyətinin daha da keyfiyyətli olması üçün inteqrasiya prosesi daha çox diqqət mərkəzindədir. Dünyanın sürətlə inkişafı, baş verən həyati proseslərin zəncirvari xarakter daşması bunu zərurətləndirmişdir. Ətraf aləmin şagird beynində bütöv, tam qavrayışının yaradılması üçün, eləcə də məktəbin yalnız fənlərin tədris olunduğu bir məkan deyil, insanı şəxsiyyət kimi yetişdirdiyi bir yer olması üçün inteqrasiya olduqca önəmlidir. İnteqrativ təlimdə coğrafiya fənni şagirdlərə bir sıra bacarıqlar qazandırır. Bunlara aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Qruplarda işləmək (əməkdaşlıq)
- Tənqidi düşünmək
- Öz mövqeyini sərbəst ifadə edə bilmək
- Layihələr hazırlamaq
- Nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmək və s.

İnteqrasiya olunmuş təlim müəllimlərdən də bir sıra bacarıqlar tələb edir:

- Mövzular arasına əlaqə yaratmaq
- Fənlər arasına əlaqə yaratmaq
- Məsələlərin həllinə kompleks yanaşmaq
- Mövzuları real həyatla əlaqələndirmək və s.

Bilik və bacarıqların inteqrasiyası kurikulum əlaqələrinin üç əsas növünə görə təsnif edilə bilər:

1. Fəndaxili inteqrasiya
2. Fənlərarası inteqrasiya
3. Fənnüstü inteqrasiya

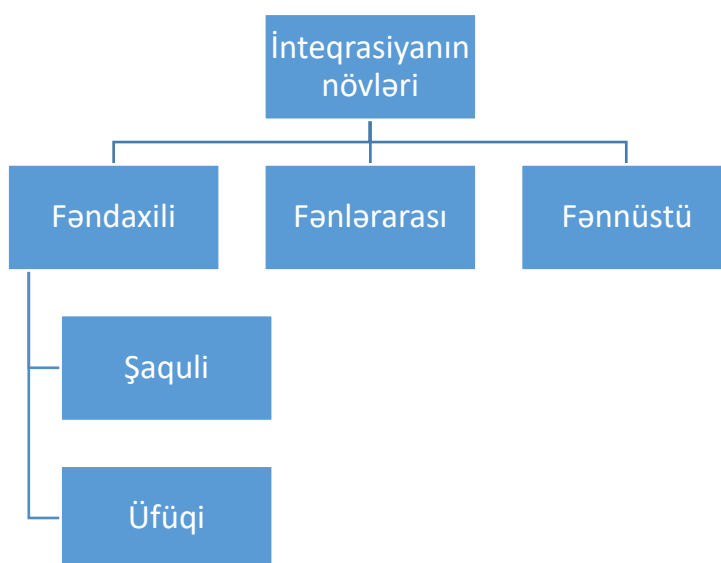

Diagram 1. İnteqrasiyanın növləri

Fəndaxili inteqrasiya – bir fənnin daxilində mövzular arasında yaradılan əlaqəni ehtiva edən inteqrasiya növüdür. Fəndaxili inteqrasiya modeli müvafiq fənni tədris edən müəllimdə bilik və bacarığı əlaqəli, həmçinin də ayrılıqda görə bilmək bacarığını tələb edir. Fəndaxili inteqrasiyanın iki növü mövcuddur:

1. Şaquli inteqrasiya
2. Üfüqi inteqrasiya

Şaquli inteqrasiya – məzmun standartlarının siniflər üzrə əlaqəsini əhatə edir. Sınıf-dən-sinfə keçərkən öyrənilən obyektlər arasında əlaqə saxlanılmaqla məzmun daha da genişlənir və dərinləşir. Bunu əyani görmək üçün VI-XI siniflər üzrə 1.1.1 məzmun standartının və buna uyğun mövzuların gedişini izləyək:

Siniflər	1.1.1 məzmun standartının inkişafı	1.1.1 məzmun standartını reallaşdıran mövzular
6	Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir	Coğrafiyanın öyrənilməsinin əhəmiyyəti
7	Kəşf və tədqiqatlar nəticəsində xəritədə baş verən dəyişiklikləri müqayisə edir	İlk coğrafi biliklərin toplanması
8	Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir	Coğrafi kəşflərin yeni mərhələsi

9	Sivilizasiyaları coğrafi baxımdan təhlil edir	Sivilizasiyaların tarixi-coğrafi inkişafı
10	Coğrafi hadisə və proseslərin öyrənilməsində təbiət elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əsaslandırır	Coğrafiya təbiət elmləri sistemində
11	Coğrafi hadisə və proseslərin cəmiyyətin həyatına təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparır və nəticələrini təqdim edir	Kartoqrafik tədqiqat metodları

Cədvəl 1. 1.1.1 məzmun standartı üzrə VI-XI siniflərdə şaquli inteqrasiya

Cədvəldən görüldüyü kimi, coğrafi bilik və bacarıqlar 1.1.1 məzmun standartı üzrə VI sinifdən XI sinfə kimi daha da dərinləşdirilmişdir.

Şaquli inteqrasiyanı yaradılması siniflər artdıqca şagird biliklərinin daha da dərinləşməsinə və genişlənməsinə zəmin yaradır. Eyni zamanda şagird bir sinifdən digərinə keçərkən əvvəlki sinifdə qazandığı bilik və bacarıqları unutmur, əksinə daha da zənginləşdirir.

Üfüqi inteqrasiya – müəyyən bir sinifdə müxtəlif məzmun xətləri arasında əlaqəni əhatə edir. Nümunəyə nəzər salaq: 10-cu sinif coğrafiya dərslində “Elmi-texniki inqilab və iqtisadiyyat” tədris vahidində verilmiş “Qlobal ekoloji problemlər” mövzunu həmin sinfin daha əvvəlində “İqlim ehtiyatları” tədris vahidində verilmiş “Qlobal iqlim dəyişmələri” mövzusu ilə inteqrasiya etmək olduqca uyğundur. Üfüqi inteqrasiyanın aparılması şagird üçün dünyanın vahidliyinin qəbulunu daha da rahatlaşdırır.

Fənlərarası inteqrasiya – şagirdlərdə bilik və bacarıqları daha məqsədyönlü şəkildə formalaşdırmaq üçün dərslər zamanı bir neçə fənni əlaqələndirərək öyrənmə mühitini formalaşdırmaq olar. Bu növ inteqrasiya fənnin tədrisini səmərəli təşkil etmək üçün uyğun fənlərlə əlaqələndirməni özündə nəzərdə tutur. Bu zaman coğrafiya fənnini təbiət elmləri ilə yanaşı, texniki və humanitar elmlər ilə də əlaqələndirmək olar.

Mövzular	Fənnin adı və alt standartların nömrəsi
İlk coğrafi biliklərin toplanması	Ümumi tarix – 1.1.1 Azərbaycan tarixi – 1.1.1, 1.2.1
Coğrafi koordinatlar	Riyaziyyat – 1.2.1
Yerin Günəş ətrafında hərəkəti	Riyaziyyat – 1.2.1. Fizika - 2.2.1
Yerin daxili prosesləri	Həyat bilgisi - 1.1.1
Torpaqların mühafizəsi	Biologiya – 4.2.1. Həyat bilgisi – 1.2.1

Cədvəl 2. VII sinif coğrafiya dərslində bəzi mövzuların fənlərarası inteqrasiya cədvəli

Cədvəldən görüldüyü kimi, kurikulumda bir sinif daxilində belə coğrafiya fənni bir çox digər fənlərlə inteqrasiya etmişdir.

Fənnüstü inteqrasiya – öyrənmənin həyatla əlaqələndirilməsidir. Öyrənmə yalnız məktəbdə formalaşan bir hal deyil, hər an hər yerdə baş verə bilər. Fənnüstü inteqrasiya şagirdin dərslər zamanı və dərslərdən kənar fəaliyyətinin qarşılıqlı

əlaqələndirilməsidir. Müxtəlif layihələrin hazırlanması fənnüstü inteqrasiyanın ən bariz nümunələrindəndir. Fənnüstü inteqrasiya ən üst inteqrasiya səviyyəsi hesab olunur.

Fənnüstü inteqrasiyanın təşkili şagirdə birbaşa həyati bacarıqların yaranmasına şərait yaradır. Həmçinin şagird tədris olunan mövzuların ona həyatda nə kimi lazım olacağını bildikdə təlim prosesinə daha da maraqlı olur. Belə ki lazımı fənnüstü inteqrasiya təşkil edilmədikdə şagird tədris olunan mövzunun ona heç vaxt lazım olmayacağını düşünərək təlimə daha maraqsız yanaşa bilər. Fənnüstü inteqrasiya ilə əlaqədar nümunəyə nəzər alaq: Coğrafiya müəllimi 6-cı sinifdə “Cəmiyyət” tədris vahidi daxilində “Böyük şəhərlərin böyük problemləri” mövzusunun tədris edərəkən şagirdə bir sıra önəmli həyati bacarıq və vərdişlər formalaşdırıla bilər. Məsələn; ətraf mühiti qorumaq məqsədilə öz zibilini zibil qabına atmaq, şirin suya qənaət məqsədilə su israfına yol verməmək və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif növ inteqrasiyaların aparılması şagirdə əldə etdiyi bilik və bacarıqları bir-biri ilə əlaqələndirməyə səbəb olur. Bu da şagirdə təlimə qarşı maraq oyadan amillərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)”, Bakı, 2006.
2. Coğrafiya – VI. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova “Bakınəşr”, Bakı – 2017.
3. Coğrafiya – VII. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Y.Qəribov, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Ş.Hümbətova, T.İsmayılova “Bakınəşr”, Bakı – 2018.
4. Coğrafiya – X. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, M.Babayeva “Bakınəşr”, Bakı – 2017.
5. Coğrafiya – XI. Müəllimlər üçün metodik vəsait. N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Z.İmrani “Bakınəşr”, Bakı – 2018.
6. N.Seyfullayeva, Y.Əliyeva. Məktəb coğrafiyasının tədrisi. Bakı, 2015.
7. <https://www.ipl.org/essay/The-Importance-Of-Integration-In-Education-P3BZ6R74AJP6>
8. <https://www.edu.gov.mb.ca/k12/docs/support/currconn/definitions.html>

Резюме. Как сказал Нельсон Мандела: «Образование — это самое мощное оружие, которое вы можете использовать, чтобы изменить мир». Современное образование невозможно описать без интеграции в комплексное возвращение человеческой личности. Сама интеграция означает «целое», «интеграция» и показывает свое значение в обучении географии в создании в сознании школьника цельного, целостного восприятия окружающего мира. Исследования показывают, что интегрированная учебная программа по географии помогает учащимся сотрудничать, создавать проекты и т. д. формирует такие навыки. По степени интеграции знаний и умений выделяют 3 (три) типа учебных связей - виды внутрипредметной, межпредметной и внепредметной интеграции. В результате всех этих видов интеграции обучающийся приобретает не отдельные знания и умения, а комплексные знания и умения. Таким образом, школа – это не место, передающее информацию учащимся, а место, которое готовит их к жизни. Кроме того, интеграция делает обучение более интересным для студента.

Ключевые слова: интегративность, дифференциал, внутренняя интеграция, междисциплинарная интеграция, внепредметной интеграции

Summary

As Nelson Mandela said, "Education is the most powerful weapon you can use to change the world." It is impossible to describe modern education without integration for the complex cultivation of human

personality. Integration itself means "whole", "integration" and shows its importance in the teaching of geography in the creation of a whole, complete perception of the surrounding world in the student's mind. Studies show that an integrated geography curriculum helps students to collaborate, make projects, etc. forms such skills. In terms of integration of knowledge and skills, 3 (three) types of curriculum connections are distinguished - types of intra-subject, interdisciplinary and extra-subject integration. As a result of all these types of integration, the student acquires not individual knowledge and skills, but complex knowledge and skills. Thus, schools are not a place that transmits information to students, but a place that prepares them for life. Also, integration makes learning more interesting for the student.

Key words: integrativeness, differentiation, intra-subject integration, interdisciplinary integration, extra-subject integration

UOT: 911.3

RUSIYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİ DÜNYA ƏHALİSİNİN TAXIL TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN RİSK FAKTORU KİMİ

Əbülfəz Abutalıbov

Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Səkinə Zülfüqarova Məşdiəgə

geographer313@gmail.com

Xülasə. Daxili və xarici münaqişələr dünya əhalisinin qida təhlükəsizliyi baxımından ən böyük təhdidlərdən biri hesab olunur. Bununla birlikdə aclıq və ərzaq qıtlığı özü də bir çox lokal toqquşmalara yol açır. Dünyada bir milyarda yaxın insanın aclıqdan əziyyət çəkir. Bunun fonunda Rusiya və Ukrayna arasında mövcud münaqişənin kəskinləşməsi və nəticədə taxıl ticarətində baş verən məhdudiyətlər dünya əhalisinin taxıl təhlükəsizliyi mövzusunda ciddi risk faktoruna çevrilir. Xüsusən, bu ölkələrdən ixrac həcmi yüksək olan ölkələr üçün mövcud böhran daha böyük problemlərə yol açır. Məqalədə dünya taxıl ticarətində Ukrayna və Rusiyanın rolu, dünya ölkələrinin onlardan asılılıq səviyyəsi və mövcud durumun yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Rusiya, Ukrayna, taxıl təhlükəsizliyi, buğda, taxıl koridoru, ixrac

Rusiya və Ukrayna dünya əhalisinin taxıl təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rola malikdir. Bu ölkələr dünyanın böyük taxıl istehsalçıları olmaqla yanaşı həm də taxıl bazarında daim aktiv mövqedə çıxış etmişlər.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatlarına əsasən taxıl istehsalının miqyasına görə Rusiya dünya üzrə 4-cü, Ukrayna isə 9-cu yerdə qərarlaşıb (2020). Müvafiq olaraq 130 və 64 mln t istehsalla bu ölkələr birlikdə dünya üzrə istehsalın 6.5%-ni verirlər.

Rusiya dünya üzrə arpa istehsalında 13%-lik (21 mln t) payla ölkələr arasında ilk pillədə dayanır. O, həmçinin buğda istehsalı üzrə 3-cü, qarğıdalı istehsalı üzrə 10-cu böyük ölkədir. İllik 86 mln t buğda istehsalı Rusiyanı əhəmiyyətli tədarükçüyə çevirir. Ukrayna isə qarğıdalı istehsalında 30 mln t illik istehsalla bu sahədə 6-cı böyük ölkədir. Ukraynada buğda və arpa əkinlərindən yüksək məhsul götürülməyi (müvafiq olaraq 25 və 8 mln t) bu göstəricilərdə onu ölkələr arasında ilk onluğa daxil edir (10).

Rusiya və Ukraynanın taxıl təhlükəsizliyində oynadığı rol onların taxıl ixraclarının həcmində daha aydın nəzərə çarpır. Bu iki ölkə birlikdə dünya üzrə taxıl ixracında 20% paya malikdirlər. Rusiya illik 37 mln t ixracla dünyanın ən böyük buğda ixracatçısıdır. Ukrayna isə bu sırada 5-cidir (18 mln t). Rusiya və Ukrayna

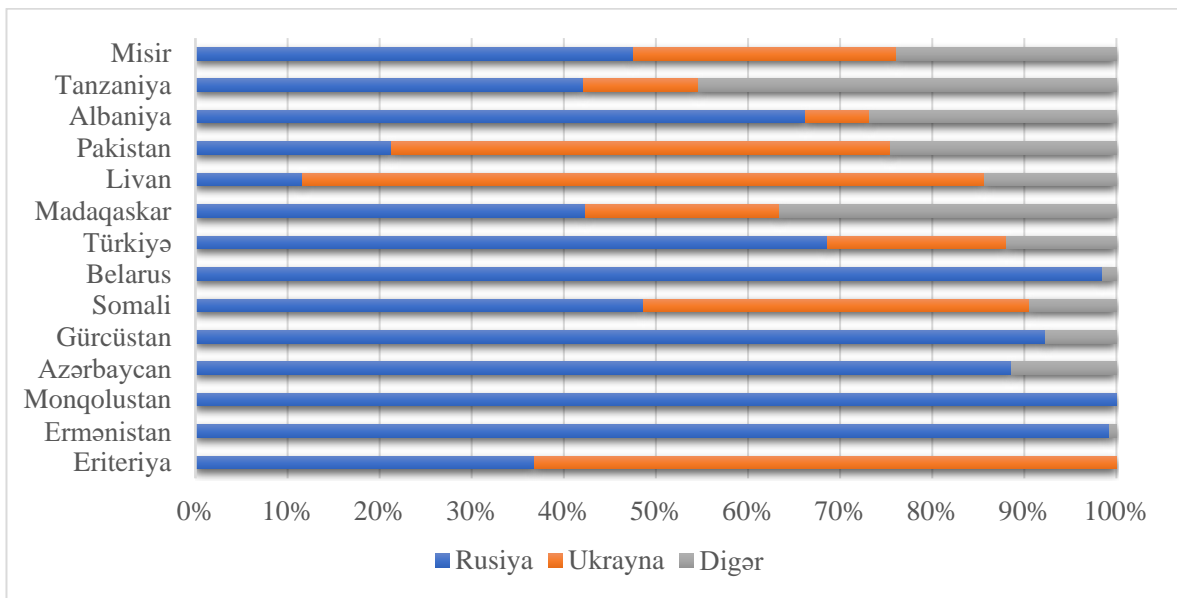
arpa ixracı üzrə isə yalnız Fransadan geri qalırlar. İki ölkənin ixracatda payı 26%-dir. Ukrayna həm də 28 mln t qarğıdalı ixracı ilə dünya üzrə 4-cü ölkədir (10).

Ukrayna və Rusiya arasında son dövrlərdə yenidən alovlanan münaqişənin şiddətlənməsi və 2022-ci ilin fevralında müharibə fazasına keçməsi digər humanitar problemlərlə yanaşı taxıl təhlükəsizliyi məsələsini də yenidən aktuallaşdırdı. Ukrayna ərazisində aparılan hərbi əməliyyatlar, Rusiyaya qarşı həyata keçirilən sərt sanksiyalar taxıl ticarətinin aşağı düşməsinə, qiymətlərinin isə son illərin rekord həddinə çatmasına gətirib çıxarır.

Cədvəl 1. Rusiya və Ukraynadan ən çox taxıl idxal edən ölkələr, min ton (Mənbə: FAO, UN Comtrade 2021)

<i>Rusiya</i>		<i>Ukrayna</i>	
<i>Misir</i>	3225	<i>Misir</i>	1220
<i>Türkiyə</i>	1658	<i>İndoneziya</i>	544
<i>Nigeriya</i>	556	<i>Pakistan</i>	496
<i>Banqladeş</i>	409	<i>Banqladeş</i>	295
<i>Pakistan</i>	394	<i>Livan</i>	239
<i>Azərbaycan</i>	284	<i>Türkiyə</i>	208
<i>Sudan</i>	283	<i>Mərakeş</i>	196
<i>Yəmən</i>	174	<i>Tunis</i>	194
<i>Tanzaniya</i>	155	<i>Yəmən</i>	144
<i>BƏƏ</i>	147	<i>Filippin</i>	119

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi Rusiya və Ukrayna taxılının əsas alıcıları Afrika və Asiya ölkələridir. Bir sıra ölkələr üçün isə Rusiya və Ukrayna taxılından asılılıq çox yüksək həddədir (Qrafik 1). Təxminən 50 ölkə buğda idxalının 30%-dən çoxunu bu iki ölkədən edir. Bunlardan 15-i idxalın 70%-dən çoxunu bu ölkələrdən edir (3).

Qrafik 2. Müxtəlif ölkələrin Rusiya və Ukrayna taxılından asılılıq həcmi (Mənbə: FAO, UN Comtrade, 2021)

Rusiya-Ukrayna müharibəsi dünyanı çoxistiqamətli bir fəlakətə aparır. Bu, tədarük zəncirlərinin, ticarət və logistikanın birbaşa şəkildə mənfi təsirlərə məruz qalması ilə müşayiət olunur. Dünyada ixrac olunan buğdanın ¼-dən çoxunun məhz bu iki ölkəyə məxsus olması və müharibənin başlanması ilə idxalda baş verən ləngimələr idxalçı ölkələrdə qıtlıq və aclıq riski yaradır. COVID-19 pandemiyaşının dağıdıcı təsirlərinin hələ tam aradan getmədiyi bir dövrdə münafiqşenin şiddətlənməsi dünya əhalisini yeni bir sınaqla üz-üzə qoyur. Afrika İnkişaf Bankının (AİB) Prezidenti A. Adesina Rusiya və Ukraynadan idxal edilən taxılda ani qıtlıqlın yaranmasının lokal toqquşmalarla nəticələnməyini istisna etmir. Keçmişdə qida təhlükəsizliyinin təmin olunmamasının geopolitik problemlər və sosial çaxnaşmalara gətirib çıxardığına dair nümunələr mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar 2011-ci ildə alovlanan “Ərəb baharı”nı formalaşdırın faktorlar sırasına Rusiyanın 2010-cu ildə buğda ixracını dayandırmasını da aid edirlər (3).

Rusiya və Ukrayna taxılından asılılıq Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələri üçün daha yüksək həddədir. Bunun əsas səbəbi təkə idxalda bu ölkələrdən asılılıqlın çox olması deyil, həm də onların bu vəziyyətlə məhdud mübarizə imkanlarına malik olmalarıdır. Bu cəhətdən Misir, Yəmən, Tunis, Livan kimi ölkələr daha böyük risk altındadırlar. Həmin ölkələrdə siyasi qeyri-sabitliyin olması mövcud böhranı bir az da ağırlaşdırmaqdadır.

Global taxıl istehsalı və ticarət rəqəmləri ən yaxın dövrdə dünyanın ciddi bir taxıl qıtlığı ilə üzləşəcəyi ehtimalının az olduğunu göstərir. Dünyanın bir çox ölkəsində anbarlarda saxlanılmış taxıl ehtiyatı var. Bu, xüsusilə, Aİ ölkələri üçün səciyyəvidir. Bu ölkələrin qida ixracatçısı olması, həmçinin, Ukraynadan taxıl idxalı həcmının 5%-ə qədər olması ərzaq problemi riskini azaldır (3). Bununla yanaşı Aİ ölkələri bir sıra dolayı təsirlərə məruz qala bilər. Məsələn, intensiv heyvandarlıq üçün istifadə olunan yemin hazırlanmasında Ukraynadan idxal olunan qarğıdalı yüksək əhəmiyyətə malikdir.

Uzun müddətli perspektivdə isə dünya əhalisi, xüsusilə Yaxın Şərq və Afrika ölkələri alternativ həll yollarına əl atılmazsa taxıl qıtlığı ilə üzləşə bilər.

Müharibənin başlanmasına kimi Ukrayna taxıl ticarətinin 95%-ni məhz Mariupol, Berdyansk, Odessa və digər dəniz limanları vasitəsilə həyata keçirirdi. Rusiyanın bu limanları mühasirəyə alması Ukraynanın dəniz yolu ilə taxıl ixracı imkanlarını məhdudlaşdırdı. Polşa və Rumıniyaya avtomobil və dəmiryolları vasitəsilə daşınma alternativ variant kimi həyata keçirilsə də quru yolları ilə daşınmanın məhdud imkanlara malik olması səbəbindən bu, çox da effektiv olmadı. Qara Dəniz vasitəsilə ticarət imkanını məhdudlaşdırın digər faktor dəniz minlərinin gəmilər üçün yaratdığı təhlükədir. İndiyə kimi bu minalar təkə Ukrayna deyil, eyni zamanda Rumıniya, Bolqarıstan və Türkiyə sərhədlərində də müşahidə olunub.

Növbəti mövsümlərdə Ukraynada taxıl istehsalının aşağı düşəcəyi gözlənilən haldır. Kosmik şəkillərlə aparılan analizlər nəticəsində buğda əkinində 1.5% və ya 4.7 mln t azalma proqnozlaşdırılır. Bunun başlıca səbəblərindən biri əkin sahələrinin döyüş əməliyyatları və silahların, raketlərin birbaşa təsirinə məruz qalmasıdır.

Ölkənin əmək ehtiyatlarında da kəskin azalma müşahidə olunur. Müharibənin başlayandan bəri 12 milyondan artıq şəxs Ukraynanı tərk edib (11). Bununla yanaşı əhalinin bir hissəsi döyüslərə cəlb olunub. Bu da növbəti mövsümlərdə taxıl əkinində əmək ehtiyatının azlığı ilə nəticələnəcəkdir.

Ukraynada taxıl ixracına mane olan amillərdən biri Rusiya tərəfindən tutulan ərazilərdə taxıl anbarlarının və əkin sahələrinin ələ keçirilməsi və mənimsənilməsidir. Bu ərazilərdən əldə olunan taxıl minlərlə ton həcmində olub ticarət əhəmiyyətlidir. Həmin taxılın əvvəlcə Krım yarımadasına aparıldığı, oradan isə Sevastapol limanı və ya Kerç boğazı vasitəsilə Rusiya bayrağı altında ixrac edildiyi iddia edilir (1).

Rusiyada da taxıl istehsalının perspektiv inkişafında problemlər yaşanacağı istisna edilmir. Müharibənin başlanması ilə Rusiya çoxlu sanksiyalarla üz-üzə qaldı. Mövcud sanksiyalar birbaşa taxılçılıq sahəsinə yönəlməsə də, Rəsmi Kreml onların dolayı yolla bu sahəyə də təsir edəcəyini vurğulayır. Bir sıra məhsulların ixracının qadağan edilməsi, toxum və gübrə qıtlığının və qiymət artımının yaşanması, texnikanın ehtiyat hissələri ilə təminatında idxal maneələrinin mövcud olmasının növbəti mövsümdə ölkənin taxıl istehsalında mühüm təsirə malik olacağı güman edilir. Rusiyanın taxıl ixracını mənfi təsir göstərə biləcək amillər sırasında nəqliyyat xərclərinin artmasının qeyd etmək olar. Eyni zamanda ixrac olunan məhsulun sığorta əməliyyatlarının təşkil edilməsi ilə də bağlı bir sıra məhdudiyyətlər mövcuddur.

Müharibənin başlamasından etibarən taxıl təhlükəsizliyi sahəsində atılan ən mühüm addım 22 iyul 2022-ci ildə Türkiyə və BMT-nin vasitəçiliyi ilə Rusiya və Ukrayna arasında imzalanan "Taxıl koridoru" razılaşması olmuşdur.

İlk gəminin yola düşdüyü avqustun 1-dən 27 noyabr 2022-ci ilə qədər olan təqribən 4 ay ərzində Ukrayna limanlarından təxminən 12 milyon ton məhsul göndərilib. Göndərilən məhsullar arasında ən böyük pay 42% ilə qarğıdalı, 29% ilə buğdaya məxsusdur.

Təəssüf doğuran hal ümumi ixracın 45%-nin İspaniya, İtaliya, Hollandiya, Almaniya və İsrail kimi ölkələrin limanlarına həyata keçirilməsi olmuşdur. İxrac olunan 12 milyon ton məhsulun yalnız 435 min tonu Əfqanıstan, Efiopiya, Somali, Sudan və Yəmənə də daxil olduğu ən aşağı gəlirli ölkələrin limanlarına çatıb (2). Bunun da demək olar ki, hamısı buğdadən ibarət olmuşdur.

Qeyd edilənlər əsasında deyə bilərik ki, dünya əhalisinin taxıl təhlükəsizliyinin təminat mənbələrinin məhdudluğu, bir sıra ölkələrin bu mənbələrdən tam asılılığı analoji hadisələr fonunda humanitar fəlakətlərə yol açmaq iqtidarındadır. Buna görə də, idxaldan asılı ölkələrdə davamlı inkişafın tələblərinə uyğun olaraq aqrar sektorun yerli tələbatı ödəyəcək səviyyəyə çatdırılması, idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi, qlobal səviyyədə taxıl təhlükəsizliyi məsələsinin yenidən, səmərəli və ədalətli şəkildə təşkili qarşıda dayanan ümdə vəzifələrdən hesab olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Acer Y. 2022. Rusya-ukrayna savaşının gıda arzına etkileri ve tahıl koridoru anlaşması
2. Dellal İ. 2022. Tahıl Koridoru Anlaşması'nın 3 önemli etkisi

3. Hellegers P. 2022. Food security vulnerability due to trade dependencies on Russia and Ukraine.
4. OECD 2022. The impacts and policy implications of Russia's aggression against Ukraine on agricultural markets
5. Benton T.G., Froggatt A. and Wellesley L. with Grafham O., King R., Morisetti N., Nixey J. and Schröde P. 2022. The Ukraine war and threats to food and energy security. Environment and Society Programme, 50 p.
6. B. Mohamed and Mahjoub El Haiba. 2022. Implications of the Russia–Ukraine war for global food security. Nature Human Behaviour, Vol 6, 754–755 p
7. FAOSTAT 2020. Food and agriculture data
8. United Nations High Commissioner for Refugees 2022

Russia-ukraine war as a risk factor of grain security of world population

Summary

Internal and external conflicts are considered one of the biggest threats to food security of the world population. However, hunger and food shortages themselves can lead to many local conflicts. About one billion people suffer from hunger in the world. Against this background, the aggravation of the current conflict between Russia and Ukraine and the resulting restrictions on grain trade become a serious risk factor for the grain security of the world population. Especially for countries with high export volume from these countries, the current crisis may lead to bigger problems. The role of Ukraine and Russia in the world grain trade, the level of dependence of world countries on them and recommendations for improving the current situation are reflected in the article.

Keywords: Russia, Ukraine, grain security, wheat, grain corridor, export

Российско-украинская война как фактор риска зерновой безопасности населения мира

Резюме

Внутренние и внешние конфликты считаются одной из самых больших угроз продовольственной безопасности населения мира. Однако голод и нехватка продовольствия сами по себе могут привести ко многим локальным конфликтам. Около миллиарда человек в мире страдают от голода. На этом фоне обострение текущего конфликта между Россией и Украиной и вытекающие из этого ограничения на торговлю зерном становятся серьезным фактором риска зерновой безопасности населения мира. Особенно для стран с большим объемом экспорта из этих стран текущий кризис может привести к большим проблемам. В статье отражена роль Украины и России в мировой торговле зерном, уровень зависимости от них стран мира и рекомендации по улучшению сложившейся ситуации.

Ключевые слова: Россия, Украина, зерновая безопасность, пшеница, зерновой коридор, экспорт

УДК 332.05

ПРОЕКТЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА

Александр Игоревич Лучак

Магистр направления подготовки 43.04.02 «Туризм»

ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет

им. В.И. Вернадского», г. Симферополь,

Российская Федерация

e-mail: alex99luch@mail.ru

Ольга Сергеевна Резникова

*доктор экономических наук, профессор,
кафедра менеджмента предпринимательской деятельности
ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет
им. В.И. Вернадского», г. Симферополь,
Российская Федерация
e-mail: os@crimea.com*

Аннотация: В статье раскрыты дефиниции проекта и управление проектами. Представлены проекты управленческой деятельности в сфере туризма и гостеприимства, а также группы методов оценки эффективности использования ресурсного потенциала в современных организациях. Выделены основные сферы изменений в современной России с использованием технологий управления проектами. Описаны процессы управления проектом, объединенные в главные группы, они направлены на осуществление разных функций управления. Описана специфика методов управления проектами в сфере туризма и гостеприимства, что позволяют, более эффективно применять тот или иной проект. Авторы раскрыли, в чем состоит разница между проектом и производственным циклом, а также подходы к реализации проектов применяемые к ним в зависимости от цикла.

Масштабы использования систем управления проектами в сфере туризма и гостеприимства могут существенно варьироваться. Сложность задач по внедрению зависит от масштабов организации, имеющейся структуры управления и степени автоматизации, масштабов и типа реализуемых проектов, степени вовлеченности в управление проектами внешних организаций. Однако, даже в относительно простых ситуациях, план внедрения системы может сыграть решающую роль для ее ввода в реальную эксплуатацию в сфере туризма и гостеприимства. Даны соответствующие выводы.

Ключевые слова: проект, управление проектами, управленческая деятельность, процессы управления проектом, методы, подходы.

Понятия «проект» и «управление проектами» все более прочно входят в нашу жизнь. Управление проектами на сегодняшний день – это эффективное средство управления в современных российских условиях ведения бизнеса, в том числе в сфере туризма и гостеприимства. При этом управление проектами является проверенным инструментом реализации различных проектов требуемого качества, в заданные сроки и в рамках утвержденного бюджета.

Для успешной реализации любого проекта – от замысла до завершения – его руководитель с самого начала должен ясно представлять себе, какие виды деятельности необходимо будет осуществлять ему и его подчиненным. Кроме этого, он должен сразу наметить главные показатели проекта – время, ресурсы, качество.

В результате внедрения процессов управления проектами в повседневную деятельность компании образуются новые схемы взаимодействия с заказчиками в сфере туризма и гостеприимства. При этом внутри компании функции руководителей проекта интегрируются и дополняются функциями руководителей ее подразделений. Сам же процесс внедрения управления проектами требует от руководства компании решения ряда новых организационных, технологических, кадровых, правовых, образовательных и других вопросов.

Под «проектом» понимаются разные виды деятельности, объединяемые набором общих черт, а именно на рисунке 1.1:

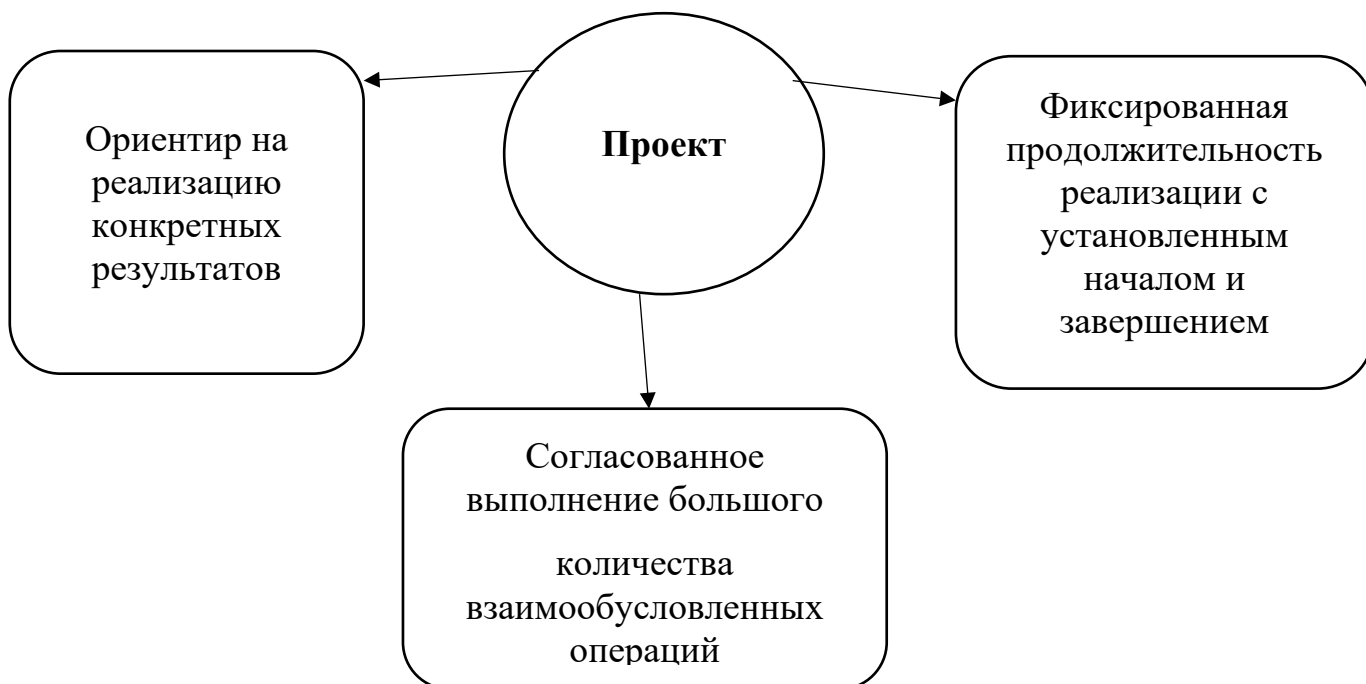

Рисунок 1– Группы методов оценки эффективности использования ресурсного потенциала организаций в сфере туризма и гостеприимства

Источник: составлено автором на основе [1, с. 68-70]

Разница между проектом и производственным циклом состоит в том, что проект является однократной, не повторяющейся деятельностью. Производственный цикл, например, серийное производство продукции, не имеет заранее установленного времени завершения. Производственный цикл зависит только от наличия и уровня спроса. Если спрос на продукцию пропадает, производственный цикл заканчивается. Производственные циклы, по сути, проектами не являются. Однако в настоящее время все чаще подходы к реализации проектов применяются и к ним.

Проект, как вид деятельности, всегда длится столько времени, сколько необходимо для достижения намеченного результата. Главная идея проекта при этом никогда не вступает в противоречие с ведущей идеей предприятия или компании и полностью с ней совместима. Более того, нередко проект становится основной формой деятельности компании.

Есть много определений понятию «проект». Каждое из этих определений справедливо для каждой конкретной имеющейся задачи.

Проекты – это то, благодаря чему человек меняет окружающий мир: возведение зданий или промышленных объектов, программы научных исследований, реконструкция производств, организация новых предприятий, разработка и внедрение новых технологий, развитие городов, регионов – все это проекты.

Понятие проекта в России еще до недавнего времени использовалось главным образом лишь в области производства. Под «проектом» обычно понимался комплект документации для создания каких-либо машин или зданий. Сам процесс разработки назывался «проектированием».

Выделим основные сферы изменений в современной России, являющиеся предпосылками приложения технологий управления проектами:

- трансформация отношений собственности – приватизация организаций и предприятий, акционирование;
- монополизация производителей всевозможных товаров и услуг;
- приведение рынка к относительному балансу спроса и предложения;
- трансформация производственной системы, направленной на запросы рынка туристических услуг;
- изменение технологий управления, в частности принятие концепции программного управления в сфере туризма и гостеприимства;
- уменьшение государственного влияния в сфере туризма и гостеприимства;
- создание рынка инвестиционных проектов в сфере туризма и гостеприимства;
- недвижимости, подрядных работ в сфере гостеприимства и т. д.;
- появление на рынке инвестиционных компаний, консалтинговых и организаций, чья деятельность направлена на оказание услуг управленческой, технологической, экономической, информационной поддержки проектов в сфере туризма и гостеприимства;
- изменения во взглядах и психологии управляющих компаниями в сфере туризма и гостеприимства;
- развитие новых информационных технологий в сфере туризма и гостеприимства;
- все большее привлечение к осуществлению инвестиционных проектов инвесторов и подрядчиков, традиционно широко применяющих технологии управления проектами;
- формирование новых рыночных структур, взаимодействующих с проектами или выстраивающих свою работу на проектной основе, – финансовые организации, инвестиционные фонды, консалтинговые компании.

Общие знания содержат правила и закономерности, присущие любым проектам во всех областях человеческой деятельности, в том числе в сфере туризма и гостеприимства. Данные знания позволяют успешно использовать методы и средства, общие для самых разных проектов.

Методы управления проектами позволяют:

- установить иерархию целей проекта и сделать его обоснование;
- выстроить структуру проекта (задачи и основную последовательность проектных работ);
- определить источники финансирования и рассчитать необходимые его объемы;
- набрать команду проекта, в частности, при помощи процедуры конкурсов и торгов;
- оформить и заключить контракты;
- определить сроки осуществления проекта и составить график его реализации;
- определить необходимые ресурсы;
- определить бюджет и рассчитать смету проекта;

- спланировать и учесть возможные риски;
- осуществить контроль над процессом реализации проекта и т. д.

Все процессы управления проектом могут быть объединены в шесть главных групп, направленных на осуществление разных функций управления:

- процессы инициации – процессы, направленные на принятие решения о начале реализации проекта;
- процессы планирования – процессы определения целей, задач и критериев выполнения проекта;
- процессы исполнения и контроля – процессы управления людскими и другими ресурсами проекта;
- процессы анализа – процессы установления соответствия проектного плана и фактического исполнения проекта, а также принятия решений о необходимости оказания коррекционных воздействий;
- процессы управления – процессы осуществления необходимых мероприятий, направленных на управление работами, ресурсами и качеством выполнения проекта;
- процессы завершения – оформление выполнения проекта и приведение его к упорядоченному завершению, подведение итогов.

Реализация любого проекта предполагает создание временной организационной структуры – системы управления проектом. Одной из первоочередных задач руководителя проекта является формирование такой системы управления, которая позволила бы ему осуществлять свою власть в ходе проекта, рассчитывать и налаживать выполнение проектных работ, согласовывать и контролировать деятельность всех участников команды проекта. Система управления проектами представлено на рисунке 2.

Рис. 2 – Виды систем управления проектов.

Источник: составлено автором на основе [4]

Каждая из этих систем соотносится со своей областью применения и назначает степень передачи заказчиком или инвестором полномочий руководителю проекта в сфере туризма и гостеприимства. Понятно, что изначально заказчик или инвестор будет следовать менее рискованному для него варианту. Только впоследствии он начнет передавать руководителю проекта права распоряжения от своего имени денежными ресурсами и

обеспечения запуска проекта в эксплуатацию в сфере туризма и гостеприимства.

Список литературы

1. Инвестиционно-строительный инжиниринг: справ. пособие / Под ред. И.И. Мазура и В.Д. Шапиро. – М.: ЕЛИМА, 2007. –1263 с.
2. Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г., Полковников А.В. Управление проектами: учеб. пособие. – М.: Омега-Л, 2011. – 664 с.
3. Управление проектами. Толковый англо-русский словарь-справочник / Под ред. проф. В.Д. Шапиро. – М.: Высшая школа, 2000. – 405 с.
4. Шапиро В.Д. и др. Управление проектами: учебник для вузов. – СПб.: ДваТрИ, 1996. – 610 с.

Annotation: The article reveals the definitions of the project and project management. Projects of managerial activity in the field of tourism and hospitality, as well as a group of methods for assessing the effectiveness of the use of resource potential in modern organizations are presented. The main areas of change in modern Russia are identified using project management technologies. The project management processes are described, united in the main groups, they are aimed at the implementation of various management functions. The specifics of project management methods in the field of tourism and hospitality are described, which make it possible to more effectively apply a particular project. The authors revealed the difference between a project and a production cycle, as well as approaches to project implementation applied to them depending on the cycle. The scope of use of project management systems in the tourism and hospitality sector can vary significantly. The complexity of the implementation tasks depends on the size of the organization, the existing management structure and the degree of automation, the scale and type of projects being implemented, the degree of involvement of external organizations in project management. However, even in relatively simple situations, the implementation plan of the system can play a decisive role for its implementation in the field of tourism and hospitality. The corresponding conclusions are given.

Keywords: project, project management, management activities, project management processes, methods, approaches.

ALTERNATİV YERLƏŞMƏ MÜƏSSİSƏLƏRİ ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ

Abbasova Nigar

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Samir Babazadə

nigar.abbasova1333@gmail.com

Xülasə: Bir sıra ölkələrin dünya turizminin post-COVID (post-pandemiya) dövrünü canlandırmaq strategiyalarına nəzər salsaq görürük ki, kiçik və orta biznesin inkişafına yönəlmiş siyasət onların hamısı üçün ümididir. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi arasında turizmin inkişafı əsas yer tutur. İnsanların COVID-19 pandemiyasından sonra səyahətə “ac olduğunu” nəzərə alaraq, bu dövrü yaxşı dəyərləndirməli və ölkəyə turist axını yönləndirməliyik. Bunun üçün qeyri-ənənəvi turizm istiqamətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, turistlərə xüsusi yerləşdirmə konsepsiyalarına uyğun fəaliyyət göstərən otellər də təklif etməliyik. Belə otellər adətən kiçik və orta tutumlu otellər üçün nəzərdə tutulub. Ümumiyyətlə, pandemiya sonrakı dövr həm yerli, həm də xarici qonaqların təbiətə qayıtması ilə xarakterizə olunur. Ona görə də regionlarda kiçik və orta mehmanxanaların, alternativ yerləşdirmə obyektlərinin inkişafı üçün xüsusi strategiya həyata keçirilməlidir. Bu, həm yerli əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması, həm də infrastrukturun inkişafı üçün lazımdır.

Açar sözlər: Alternativ yerləşmə müəssisələri, KOM, B&B, Chalet, Loja

Gəlin Alternativ yerləşdirmə vasitələrinin AZS-745-201 dövlət standartında qeyd edildiyi növləri həmçinin xarici ədəbiyyatlarda rast gəldiyimiz və Azərbaycanda hələ tam təcrübə edilməyən bir sıra növlərini nəzərdən keçirək:

Qonaq evi – qida, içki və minimal yerləşdirmə imkanları təklif edən kiçik və orta həcmli yerləşdirmə vasitəsi;

Pansion– qonaqların gündəlik qidalanmasını və yerləşdirilməsini təmin edən yerləşdirmə vasitəsi;

Mehmanxana-apartament– studio tipli otaqlar və mənzillərdə yerləşmə xidmətini təmin edən mehmanxana;

Motel Əvvəlcə motoristlər üçün nəzərdə tutulmuş motellər yol kənarında minimal şərait və motorlu nəqliyyat vasitələri üçün geniş parking sahələri ilə təchiz olunmuş otellərdir.

Sanatoriya / Spa- mehmanxana – içərisində spa və sağlamlıq (müalicə) avadanlıqlarının olduğu mehmanxana;

Suit mehmanxana – otaqları yüksək kateqoriyalı otaqlardan ibarət olan mehmanxana;

Butik mehmanxana- elit səviyyədə, komfortlu, incə zövqlü dizayna malik olan müstəqil, brend olmayan, fərdi müəllif layihəsinə əsaslanan, təkrarolunmaz memari dizaynda inşa edilmiş yerləşdirmə vasitəsi. Adətən tematik, fərdi üslubda təchiz edilən butik otellər kiçik ölçülərə malikdir və qonaqlara yüksək keyfiyyətli xidmət təqdim etməyə diqqət yetirir

Karvansara mehmanxana- tarixi qala və sarayların yenidən bərpa olunması nəticəsində formalaşan yerləşdirmə vasitəsi.

Kurort mehmanxana- istər təbii, istərsə də insan əli ilə yaradılmış gözəl guşələrdə, eləcə də təbiətə (dağ, meşə, dəniz, göl və s.) yaxın və kurort ərazilərdə yerləşən yerləşdirmə vasitəsi.

Kotec tipli yerləşdirmə vasitələri - əsasən təbiət qoynunda, kurort ərazilərdə yerləşən, turistlərin yerləşdirilməsi üçün istifadə edilən, əsaslı tikintidən ibarət olan (meşə və qoruq ərazilərdə isə yüngül konstruksiyadan) hazırlanmış yerləşdirmə vasitəsi. Bugünkü turizm sektorunda kotec termini adətən kənd yerlərində kiçik bir tətill evini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Azərbaycanda geniş yayılıb və son dövrlərin ən populyar qonaqlama müəssisəsidir. Buna səbəb həm təbiətlə bir başa təmas həm də hər büdcəyə uyğun olması.

İstirahət bazası (holiday camp, holiday centre, holiday village) – adətən şale (dağ evi), bunqalo, kotec, avtofurqon və s. tipli yerlərdə yerləşməni təmin edən, eləcə də müxtəlif idman və əyləncə xidmətləri təklif edən istirahət mərkəzi;

Bordinq kateqoriyalı mehmanxana (Boarding house) – Şəhərdə yerləşən və uzun müddətli yerləşmə üçün nəzərdə tutulmuş mehmanxana;

B&B (bed & breakfast) – səhər yeməyi təklif edən və qonaqların yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş özəl ev;

Rezidens (apartment complex; residence) – studio tipli otaqlar və mənzillərdə yerləşmə xidmətini təmin edən yerləşdirmə vasitəsi;

Kənd evi– mebel və yaşayış üçün müvafiq şərait ilə təchiz edilmiş, əsasən kənd yerlərində yerləşən və mətbəx avadanlığı olan yerləşdirmə vasitəsi; Turistə kəndə ziyarət edərkən, yerli əhalinin mədəniyyətini, yeməklərini, həyat tərzini və rəqsini yaşamağa imkan verir. Azərbaycanda bu qonaqlama növü olduqca geniş

yayılmışdır. Qonaqlar asanlıqla Booking.com, airbnb.com, və s. ənənəvi portallara daxil olaraq özləri üçün münasib olan variantları seçə bilər. Azərbaycanda bu turizm növü dövlət tərəfindən heç bir müdaxiləyə məruz qalmır. Bunun yaxşı tərəfi ondan ibarətdir ki, qiymətlər daha aşağı olur. Lakin hər hansı bir standartlara tabe olmayan ev sahibləri, qonaqlar qarşısında özlərini məsuliyyətli hiss etmirlər.

Kempinq – sanitariya avadanlıqları olan, müxtəlif idman və əyləncə xidmətlərinin könüllü olduğu, çadır, avtofurqon, avtoqoşqu, hərəkətli avtoevlərin yerləşdiyi, və ya sözügedən yerləşmə vasitələri üçün ayrılmış ərazi.

Ferma evi – Kənd təsərrüfatı (ferma) ərazisində yerləşdirmə və qidalanma xidmətlərini təklif edən yerləşdirmə vasitəsi;

Dağ sığınacağı – Dağlıq ərazilərdə yerləşən, təcrid olunmuş və müxtəlif avadanlıqlar ilə təchiz edilmiş ev;

Kempinq avtofurqonu, stasionar furqon və bu tip digər yerləşdirmə vasitələri– Yataq otağı/yataq yeri/yerləri və mətbəx avadanlığı olan avtomobil nəqliyyat vasitəsi, avtoqoşqu üstündə hərəkət edən ev və s;

Çadır – daşınması zamanı rahatlığı təmin etmək məqsədilə yığılan və qatlanan parça örtükdən ibarət sığınacaq; açıq havada gecələmək üçün istifadə olunan bir yerdir. məhdud imkanlar və şəraiti olmağa meyllidir. Son dövrlər Azərbaycanda xüsusi ilə də gənclər arasında çox populyardır. Dəniz qırağında, regionlarda meşələrdə, göl kənarlarında bir və ya bir neçə çadırdan ibarət belə düşərgələrə tez tez rast gəlmək olar.

Avtoqoşqu örtüyü– nəqliyyat vasitəsinin avtoqoşqusunda yerləşən çadır;

Uşaq sağlamlıq düşərgəsi (maison d'enfants) – uşaqların dincəlməsi və müalicəsi üçün nəzərdə tutulan istirahət mərkəzi.

Gəzinti gəmisi – Daxili kruizlər üçün nəzərdə tutulmuş, yerləşdirmə təklif edən və mətbəx avadanlığı olan qayıq və ya kater;

Hostel –fəaliyyət növü və həcmindən asılı olaraq adətən 2 və daha çox yerli otaqlarda yerləşdirmə, məhdud çeşidli qidalanma, iaşə və ya özünü iaşə, eləcə də bəzən əyləncə və təlim proqramlarının daxil olduğu əlavə xidmətləri göstərən yerləşdirmə vasitəsi. Gecələmək üçün ekonom bir yerdir, ümumiyyətlə yataq tərzi qonaq sayından asılı olaraq müxtəlif qiymətlərə olur. Otaqlar həmçinin tək cinsli və qarışıq ola bilər. Azərbaycanda da son illər yetərinə populyardır.

Qonaq Rançoları – “Dostumun Rançosu” kimi də tanınan, bu yer ziyarətçilərin qısa müddət ərzində kənd həyatının üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verir. Bu da agroturizmin bir formasıdır və "Rançolar" ovçuları, ekzotik təbiət həvəskarlarını da qonaq edir. Azərbaycanda hələ yayılmamış bu qonaqlama növü üçün imkanlar yetərinədir.

Eko evlər- Bunlar daha çox “eco-friendly” olur. Minimum tullantı, orqanik yeməklər, təbitə zərər vermədən ondan istifadə. Bahalı qonaqlama növü sayılsa da, son dövrlər ən geniş yayılmış qonaqlama müəssisələridir.

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə müxtəlif mədəniyyətlərə aid müxtəlif qonaqlama müəssisələri mövcuddur.

Mehmanxana malikanələr- 17-ci əsrdə Fransada yaranan “hotel particulier” termini adətən böyük tarixi və memarlıq əhəmiyyəti olan bir zadəgan şəhərciyinə

aiddir. Parisin 2000 orijinal otellərindən yalnız 500-ü bu gün də fəaliyyət göstərir və onların bir çoxu muzeylərə (Musée Eugene Delacroix, Maison de Victor Hugo), ultra-eksklüziv istirahət yerlərinə (Le Pourtales) və ya ictimai otellərə (Hôtel de çevrilmişdir.(Crillon, Hotel Particulier Montmartre)

Chalet – “Chalet” tipli dağ evləri adətən dağ kurortlarında və ətrafında yerləşən Alp stilli taxta binalardır.

Köşk tipli mehmanxanalar - Adətən yuxarı təbəqə üçün tikilən malikanələr, tarixi memarlıq üslubun böyük, zəngin evlərdir.

Loja - 'loja' sözünün bir çox fərqli mənaları olsa da, onlardan biri tətildə insanların istifadə etdiyi və ya idman həvəskarları tərəfindən mövsümi kirayə götürülmüş kiçik bir kənd evinə aiddir (xizək evi, ov evi).

Timeshare - Adətən axtarılan bir təyinat yerində yerləşir, vaxt şəriki ortaq mülkiyyət və istifadə hüquqları ilə tətillik mülkiyyətinin bir növüdür. Termin ilk dəfə 60-cı illərdə Birləşmiş Krallıqda ortaya çıxdı və bu gün həm üslubda, həm də mülkiyyət növündə çoxlu variasiyalara malikdir. Üstəlik, kirayə üçün vaxt şərikinin seçilməsi üstün şərait və daha yaxşı qiymət təklif edərək, otel otağında qalmaq üçün ağıllı alternativ ola bilər.

Riad – hovuzlu həyətin ətrafında tikilmiş, tez-tez mehmanxana və qonaq evinə çevrilən ənənəvi Mərakeş evi.

Igloo - Tipik bir Eskimo evi, iqlə, soyuq iqlimlərdə müvəqqəti və ya daimi sığınacaq təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş günbəz formalı qar quruluşudur.

Cortijo - Cənubi İspaniya (Əndəlüs, La Mancha y Extremadura) üçün xarakterikdir, kortijo adətən çoxlu binalardan, geniş verandadan və əkin torpaqlarından ibarət olan kənd mülkiyyətinin bir növüdür.

Treehouse tipli mehmanxanalar - Adətən istirahət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuş ağac ev və ya ağac ev, tikilmiş və ya ağacın budaqları arasında yerləşdirilən bir quruluşdur.

Ice Hotel - Buz oteli dondurucu temperaturu olan ərazilərdə buz və qardan tikilmiş qeyri-daimi oteldir.

Pop Up Hotel - Yeni növ yerləşdirmə növü, pop-up otellər adətən xüsusi tədbirlər üçün qurulan müvəqqəti yaşayış müəssisələridir.

Palazzo - Çox vaxt saray kimi tərcümə olunsa da, İtaliyada palazzo sözü daha geniş mənə daşıyır. Bu, bir blokdan tutmuş, zadəgan bir ailənin evinə, tarixi otelə qədər hər şey ola bilər. Memarlıq nöqtəyi-nəzərindən palazzo İntibah üslubuna aid möhtəşəm, heyranedicilik binanı təsvir edir.

Palazzina - Sarayın kiçildilmiş versiyası olan palazzina çoxmərtəbəli şəhərətrafi evi və ya yaşayış binasını təmsil edir.

Inn - Səyahətçilərə gecələmə, yemək və içki təklif edən kiçik müəssisə.

Finca - İspan kənd mülkü, adətən ənənəvi memarlıq və kənd təsərrüfatı irsi ilə xarakterizə olunur.

Penthaus - Binanın ən yüksək mərtəbəsində yerləşən, adətən lüks şəraiti olan mənzil.

Chateau - Bordoda şato termini üzüm bağları ilə sinonimdir, lakin o, həm də Fransız bağ evini və ya qalasını təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

Manor - İngilis malikanəsi əvvəllər zadəganlara məxsus olan, torpaq sahəsi olan böyük tarixi ev və ya malikanədir.

Pansion - Qonaq evi və ya B&B növü, burada qonaqlama və səhər yeməyi ilə yanaşı, nahar və şam yeməyi də təklif olunur. Pansionlar adətən ailə tərəfindən idarə olunur və digər yaşayış seçimlərindən daha ucuzdur.

Pod - Yaşayış baxımından, pod əsas yaşayış təmin edən prefabrik müstəqil quruluşdur.

Masseria - Masseria Cənubi İtaliyaya, əsasən Puglia bölgəsinə xas olan böyük, möhkəmləndirilmiş fermadır. İşləyən təsərrüfatlarda qurulan bu bağ evlərinin əksəriyyəti yataq və səhər yeməyi evlərinə, öz-özünə yemək verən tətillər icarələrinə və hətta dəbdəbəli otellərə çevrilmişdir. Çox sayda masseriyaya görə Bari və Brindisi arasındakı sahil ərazisi bəzən "Masseria sahili" adlandırılır.

Pousada - Pousada qonaq evi, mehmanxana və ya tarixi müstəqil otel üçün Portuqal terminidir. Onların adətən ənənəvi restoranı var və qonaqlara orijinal yerli təcrübə təklif edirlər.

RV - Adətən səyahət üçün istifadə edilən RV evdə tapılan şəraitlə təchiz olunmuş istirahət vasitəsidir, o cümlədən vanna otağı, mətbəx və yataq otağı. Bölgədən asılı olaraq, RV-lərə karvanlar, kamper furqonları və ya motorhomes də deyilir.

Yaxta - Hər bir müasir rahatlığı təklif edən lüks istirahət qayıq növü. Onlar yelkənli yaxtalar və motorlu yaxtalar kimi təsnif edilir və geniş ölçülərdə, üslubda və funksiyalarda mövcuddur.

Cave Hotel - Mağara otelləri məhz adının nəzərdə tutduğu şeylərdir - təbii mağara quruluşlarında tikilmiş, adətən yeraltı otaqları olan otellər. Bir çox mağara otellərinə Türkiyədə (Kapadokiya) və Yunanıstanda rast gəlmək olar.

Qonaq evi - Qonaq evi turistlərə ucuz yaşayış yeri təklif edən fərdi evdir.

Poshtel - Səyahətdə yeni tendensiya olan poştellər qəşəng dizayn, incəsənət və yüksək texnologiyalı şəraitə diqqət yetirən bir növ yüksək səviyyəli hostellərdir.

Hacienda - Hacienda termini ispan dilli ölkələrdə torpaq mülkiyyətində olan fermanı və ya əsas evi təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Capsule Hotel - Yaponiyada böyük populyarlıq qazanan kapsul otel, adətən "kapsula" adlanan bir sıra kiçik, kiçik funksional otaqlarda ucuz, sadə gecələməni təmin edən unikal otel növüdür.

Apartment otel - Uzunmüddətli yaşayış, apartotellər və ya mənzilli otellər üçün ağıllı seçim şəxsi mənzilin rahatlığını və müstəqilliyini otel xidmətləri ilə birləşdirir.

Parador - Paradorlar tez-tez keçmiş qalalarda, monastırlarda və ya digər gözəl tarixi məkanlarda yerləşən İspaniya hökuməti tərəfindən idarə olunan otellərdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://e-qanun.az/framework/31729>
2. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
3. <https://www.hotelassociation.az/>
4. Linç, P. A. (2005). Ticarət ev müəssisəsi və aparıcı: Birləşmiş Krallıq perspektivi. Beynəlxalq Qonaqpərvərlik İdarəetmə jurnalı

5. Ramanathan, R. (2012). Marketinqin kəşfiyyat tədqiqatı, fiziki və insanlarla əlaqəli performans meyarları otellər. *International Journal of Contemporary*

Резюме: Если мы посмотрим на стратегии ряда стран по возрождению постковидной (постпандемической) эпохи мирового туризма, то увидим, что общим для всех них является политика направленная на развитие малого и среднего бизнеса. от рецессии. Развитие туризма занимает главное место среди ненефтяных отраслей в Азербайджане. Мы должны хорошо оценить этот период и направить поток туристов в страну, учитывая, что люди «голодны» по путешествиям после пандемии COVID-19. Для этого, помимо развития нетрадиционных направлений туризма, мы должны предложить туристам гостиницы, работающие по специальным концепциям размещения. Такие гостиницы обычно предназначены для гостиниц малой и средней вместимости. В целом постпандемический период характеризуется возвращением к природе как отечественных, так и зарубежных гостей. Поэтому в регионах должна быть реализована специальная стратегия развития малых и средних гостиниц и альтернативных средств размещения. Это необходимо как для улучшения социально-экономического благополучия местного населения, так и для развития инфраструктуры.

Summary: If we look at the strategies of various countries to revive the post-COVID (post-pandemic) era of world tourism, we will see that the common thing for all of them is a policy aimed at improving small and medium-sized businesses. from recession. The development of tourism occupies a major place among the non-oil industries in Azerbaijan. Considering that people are “hungry” for traveling after the COVID-19 pandemics, we must evaluate this period well and direct the flow of tourists to the country. To do this, in addition to the development of non-traditional tourism destinations, we must offer hotels that operate according to special accommodation concepts. Such hotels are usually designed for hotels of small and medium capacity. In general, the post-pandemic period is characterized by the return to nature of both domestic and foreign guests. Therefore, a special strategy for the development of small and medium-sized hotels and alternative accommodation facilities should be implemented in the regions. This is necessary both to improve the socio-economic well-being of the local population and to develop infrastructure.

SEARCHING FOR COMPARATIVE VALUE IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ALTERNATIVE ACCOMMODATION

Abbasova Nigar

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Samir Babazadə

nigar.abbasova1333@gmail.com

Summary: In the modern era of tourism, tourists are faced with more accommodation options than ever before. The rapid development of the alternative housing sector is partly due to the growth of e-commerce and the emergence of online intermediary platforms. Online travel agencies (OTA) serve as an important distribution channel for the tourism sector and are becoming increasingly important for small and micro businesses with few direct contact channels. Considering a holistic customer experience that starts with a third-party online intermediary, this study examines the core and extended attributes of small to medium-sized housing alternatives that create comparative value. Various research projects have been developed to reach any conclusion. These projects mainly explore the synthesis of database quality. The synthesis includes both theoretical and practical aspects. The synthesis is based on systematic research and reviews of academic experts, opinions of industry experts and the existing experience of online travel agencies. This study shows that alternative livelihood value creation sources are not always compatible with traditional livelihoods. By taking into account the temporal and spatial dynamics of customer experience, the results of this study provide insight into the relative value of alternative accommodation options for both academic and industry audiences.

Keywords: Alternative Accommodation, Small and Medium Enterprise (SME), On-line Travel Agency (OTA), Customer Evaluation, Expert Interview.

In the modern era of smart tourism, characterized by digitization and ubiquity, travelers are faced with more accommodation options than ever before (Li, Hu,

Huang, & Duan, 2017; Niner, 2004). Such an innovative growth in alternative lifestyles is due to the fourth industrial revolution and the expansion of the distribution channel characteristic of e-commerce. Traditionally, hotels and motels were the preferred accommodation for those wishing to stay temporarily outside the confines of their usual residence. However, as advances in information communication technologies and infrastructure have reduced search costs for guests and marketing costs for SMEs, the accommodation sector has suddenly witnessed the emergence of new accommodation products. For example, peer-to-peer (P2P) accommodation is growing rapidly, even outpacing the revenue growth of some chain hotels (Belarmino, Whalen, Koh, & Bowen, 2017; Guttentag & Smith, 2017; Tussyadiah & Zach, 2017). Guest houses and B&Bs are now considered a popular way to increase the value of residential properties, and homeowners are increasingly adding additions and utility rooms to their homes because the expected cash flows from the new unit are expected to easily justify the investment (Blum, 2014). Non-traditional hostels also go beyond their traditional areas of operation (Amblee, 2015). More importantly, these accommodation alternatives can cater to business travelers, and travelers can tap into local accommodation that has not been considered a business segment for such accommodation (Brochado & Rita, 2016; Gardiner & Scott, 2014).

The development of e-commerce and intermediary platforms represented by online travel agencies (OTAs) has led to a variety of accommodation alternatives competing in the same space (Gazzoli, Kim, & Palakurthi, 2008; Inversini & Masiero, 2014).

In the current practice of OTA platforms, a generalized customer rating for all types is usually applied when reporting accommodation regardless of type. The situation is not much different for loyal agents of P2P hosting or other alternative hosting operations. However, the experience of travelers staying in alternative accommodation is argued to be fundamentally different from traditional options such as hotels and motels (e.g., Gunasekaran & Anandkumar, 2012; Tussyadiah, 2016; Tussyadiah & Zach, 2017). For example, they want to enhance their stay experience by interacting with potential guests and other travelers, whereas traditional accommodations do not facilitate such exchanges (Smaliukiene, Chi-Shiun, & Sizovaite, 2015).

Although the platform provides all opportunities for free guest feedback (e-WOM), it should be noted that these reviews are not a hundred percent representation of the unique value.

OTAs serve as a critical distribution channel for tourism sectors and play an even more important role for small and micro-entrepreneurs who have few direct customer contact channels. In particular, industry practices are explored through in-depth research and the OTA rating framework, followed by a systematic review and peer review to summarize broad insights.

Alternative habitats have received gradual attention over more than 50 years, although the terms used are not necessarily the same (Gunasekaran & Anandkumar,

2012; Lynch, 2005; Morrison, Morcardo, Nadkarni Morcardo, Nadkarni, & O'Leary, 1996).

For example, Schwaniger (1989) noted that the traditional hotel night has been replaced by new forms of accommodation and that 'parahotels' have gained importance in the last 30 years, meaning that this movement existed even in the 1960s.

Lynch (2005) coined the term "commercial home" to describe small owner-operated commercial residences, especially those smaller in size than private residences. Researchers have attempted to define the non-traditional accommodation sector. However, no consensus has yet been reached.

Gunasekaran and Anandkumar (2012) use the term "alternative accommodation" to refer to alternatives other than the traditional accommodation options represented by hotels and motels, examples being commercial houses, B&Bs, guest houses, serviced apartments.

In order to better understand all this from an interactive point of view, comparative analyzes of small and medium-sized alternative living areas were examined based on the literature, OTA experience and a comprehensive synthesis of available sources and expert opinions.

References:

Callan, R. J. (1998). Attributional analysis of customers' hotel selection criteria by UK grading scheme categories. *Journal of Travel Research*

Gardiner, S., & Scott, N. (2014). Successful tourism clusters: Passion in paradise. *Annals of Tourism Research*

Jones, P., Hillier, D., & Comfort, D. (2016). Sustainability in the hospitality industry: Some personal reflections on corporate challenges and research agendas. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*

Gardiner, S., & Scott, N. (2014). Successful tourism clusters: Passion in paradise. *Annals of Tourism Research*, 46

Xülasə: Turizmin müasir dövəründə turistlər əvvəlki dövrlərə nisbətən daha çox yerləşmə variantları ilə üzləşirlər. Alternativ yaşayış sektorunun sürətli genişlənməsi qismən elektron ticarətin böyüməsi və onlayn vasitəçi platformaların artması ilə əlaqədardır. Onlayn turizm agentlikləri (OTA) turizm sektorları üçün kritik paylama kanalı kimi xidmət edir və birbaşa əlaqə kanalları az olan kiçik və mikro sahibkarlar üçün əhəmiyyəti daha da artırır. Üçüncü tərəf onlayn vasitəçi ilə başlayan vahid müştəri təcrübəsini nəzərə alaraq, bu tədqiqat müqayisəli dəyər yaradan kiçik və orta ölçülü mənzil alternativlərinin əsas və genişləndirilmiş atributlarını araşdırır. Hər hansı bir nəticəyə nail olmaq üçün müxtəlif tədqiqat layihələri hazırlanmışdır. Bu layihələr daha çox verilənlər bazasının keyfiyyət uyğunluqlarının sintezini araşdırır. Sintezi həm nəzəri, həm də praktiki perspektivləri əhatə edir. Sintezi sistemli araşdırma və akademik mütəxəssislərin rəylərindən tutmuş, sənaye ekspertlərinin rəyləri və onlayn səyahət agentliklərinin mövcud təcrübələrinə əsaslanır. Bu tədqiqat göstərir ki, alternativ yaşayış üçün dəyər yaratma mənbələri həmişə ənənəvi olanlarla uyğun gəlir. Müştəri təcrübəsində müvəqqəti məkan dinamikasını nəzərə alan bu tədqiqatın nəticələri həm akademik, həm də sənaye auditoriyası üçün alternativ yaşayış yerlərinin müqayisəli dəyəri haqqında fikirlər təqdim edir.

Açar sözlər: Alternativ Yerləşdirmə, Kiçik və Orta Müəssisə (KOB), Onlayn Səyahət Agentliyi (OTA), Müştərilərin Qiymətləndirilməsi, Ekspert Müsahibəsi.

Резюме: В современную эпоху туризма туристы сталкиваются с большим количеством вариантов размещения, чем когда-либо прежде. Быстрое развитие сектора альтернативного жилья отчасти связано с ростом электронной коммерции и появлением онлайн-посреднических платформ. Туристические онлайн-агентства (OTA) служат важным каналом распределения для туристического сектора и приобретают все большее значение для малых и микропредприятий с

небольшим количеством каналов прямого контакта. Принимая во внимание целостный опыт клиентов, который начинается со стороннего онлайн-посредника, в этом исследовании рассматриваются основные и расширенные атрибуты альтернатив малого и среднего жилья, которые создают сравнительную ценность. Были разработаны различные исследовательские проекты, чтобы прийти к какому-либо выводу. Эти проекты в основном исследуют синтез качества базы данных. Синтез включает в себя как теоретические, так и практические аспекты. Синтез основан на систематических исследованиях и обзорах академических экспертов, мнениях отраслевых экспертов и существующем опыте онлайн-турагентств. Это исследование показывает, что источники создания стоимости для альтернативных средств к существованию не всегда совместимы с традиционными. Принимая во внимание временную пространственную динамику клиентского опыта, результаты этого исследования дают представление о сравнительной ценности альтернативных вариантов размещения как для академической, так и для отраслевой аудитории.

Ключевые слова: альтернативное жилье, малое и среднее предприятие (МСП), онлайн-туристическое агентство (ОТА), оценка клиентов, экспертное интервью.

UOT 379.85

AZƏRBAYCANIN SİTRUS VƏ ÇAYÇILIQ RAYONLARINDA EKO-AQROTURİZMİN İNKİŞAFI ÜÇÜN TƏBİİ RESURLARIN SƏCİYYƏSİ

Kərimli Nəzrin

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Əhmədova İradə

karimli.nazrin.1@gmail.com

Xülasə: Məqalə ölkəmizin sitrus və çayçılıq rayonlarında mövcud olan resursların eko-aqroturizmin inkişaf etdirilməsi üçün səciyyəsinə əhatə edir. Sitrus meyvəçiliyi və çayçılıq rayonlarında eko-aqroturizmin yaradılmasına və mövcud təsərrüfat obyektlərinə töhfələr verəcək sahələrin inkişaf tempi, həyata keçirilən dövlət proqramları və inkişaf etdirici tədbirlər tədqiq edilmişdir. Eko-aqroturizmin bölgələrdə məşğulluğun təmini, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması və kənd yerlərinin inkişafının təmin edilməsi vasitəsi kimi önə çıxarılması irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: ekoloji turizm, aqroturizm, çayçılıq, sitrus meyvəçiliyi, turizm resursları.

Turizm yüksək gəlirli və dinamik inkişaf edən sahə kimi əksər ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Müasir dövrdə bu sahənin intensiv inkişafı ilə bir çox təbii, tarixi-mədəni, və s. resurslar istifadə olunaraq milli iqtisadiyyatın harmonik inkişafını təmin edən turizmin müxtəlif növləri yaradılmışdır. Bunlardan biri də kənd təsərrüfatını dayanıqlı şəkildə inkişaf etdirməklə həm ərzaq istehsalı və bolluğuna töhfələr verən, həm də bu ərazilərdə turizmin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradan eko-aqroturizmdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən mühüm dövlət proqramları aqrar sahə və kənd təsərrüfatını durmadan inkişaf etdirərək irəli aparır, bölgələrdə yerli əhalinin məşğulluq imkanlarını artıran sənaye təyinatlı və ixracyönümlü müəssisələr yaradaraq həyat səviyyəsinin və infrastrukturun yaxşılaşmasını təmin edir. Eyni zamanda isə eko-aqroturizmin inkişafı üçün əsaslı zəmin yaradır.

Çayçılıq və sitrus meyvəçiliyi hər bir ölkənin ərazisində istəyə uyğun olaraq yaradılıb inkişaf etdirilə biləcək kənd təsərrüfatı sahəsi deyildir. Bunun üçün əlverişli subtropik təbii-iqlim xüsusiyyətləri və münbit becərmə şəraitinin olması vacib amildir. Ölkəmizdə isə bu sahə ilə məşğul olmaq üçün cənub bölgəsində və bir sıra şimal rayonlarımızda çox geniş əlverişli imkanlar vardır. Belə ki, bu əlverişli imkanlardan istifadə edərək eyni zamanda həm çayçılıq və sitrus meyvəçiliyini

inkişaf etdirmək, həm də çayçılıq və sitrus meyvəçiliyinin timsalında eko-aqroturizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq mümkündür.

Çayçılıq bir çox ölkədə eko-aqroturizm üçün böyük potensialı olan və bu potensialdan məharətlə istifadə edilən bir kənd təsərrüfatı sahəsidir. Bu ölkələrdən biri kimi Çini nümunə göstərmək mümkündür. Vətəni Çin ərazisi hesab edilən çayla bağlı ilk yazılara da məhz beş min il bundan əvvəl Çin əlyazmalarında rast gəlinir. Azərbaycanda isə çayın ilk dəfə 1912-ci ildə (bəzi mənbələrdə bu rəqəm 1886-1890, bəzilərinə isə 1896-cı il kimi qeyd olunur) əkiləndi qeyd edilir. M.Novoselov adlı şəxs Lənkəranın Bürcəli və Seyid-Türbə kəndləri arasında yerləşən ərazidə Gürcüstandan gətirdiyi çay toxumlarını yetişdirərək ölkəmizdə çayçılıq tarixinin başlanğıcını yaratmışdır.

Lənkəran və Astara rayonlarında 1928-ci ildə, Masallıda 1936-cı ildə və daha sonralar Zaqatala, Balakən, Qax rayonlarında çay plantasiyaları salınaraq çay bitkisinin becərilməsinə başlanılıb. Ölkəmizdə ilk dəfə 1932-ci ildə Lənkəranın Havzava kəndində 50 hektar sahədə çay əkilərək çay 'kolxozu' - birgə təsərrüfatı yaradılıb. 1937-ci ildə isə ölkəmizdə ilk çay fabriki istifadəyə verilib və ilk 'Azərbaycan çayı' istehsal olunub.

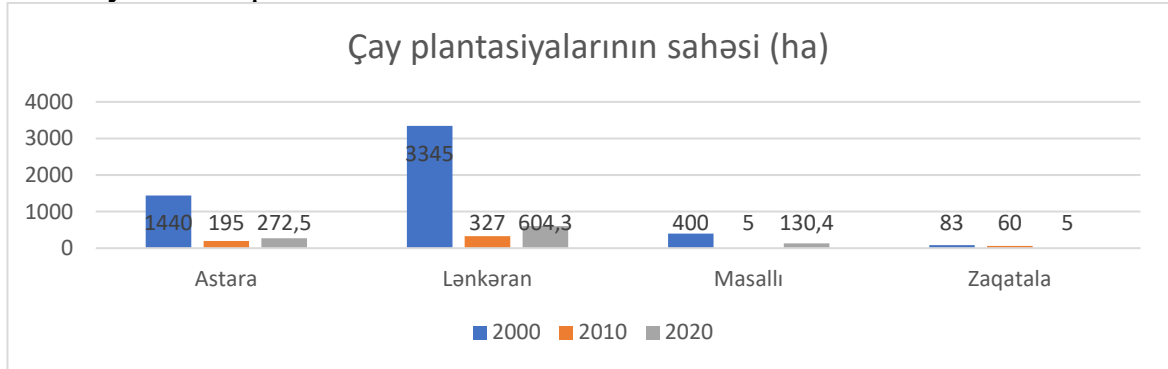
Həmin dövürlərdə ölkəmizin 6 rayonunun 63 təsərrüfatında toplam 3413 hektardan çox ərazidə çay plantasiyaları mövcud olmuşdur. 14 çay emal edən zavodda hər il toplam 34 min ton çay yarpağı istehsal olunurdu. Bütün bu göstəricilər hal-hazırda bu sahəni inkişaf etdirməklə yaradıla biləcək çayçılıq timsalında eko-aqroturizm üçün mühüm əlverişli imkanların sübutudur.

Eko-aqroturizm imkanlarına nümunə kimi Azərbaycan çayının bütün dünyada qazandığı uğurları da göstərmək mümkündür. Belə ki, 1981-ci ildə Almaniyanın Leypsiq şəhərində keçirilən müsabiqədə Lənkəran çayı 'Azərbaycan bukəti' mükafatına və qızıl medala layiq görülüb. 202-ci il İspaniyada keçirilən çay sərgisində isə Azərbaycan Çayı 'XXI əsr Avropanın qızıl mükafatı'na layiq görülüb.

Azərbaycanda əsas hissəsi Lənkəran iqtisadi rayonunu payına düşməklə 21 min hektar ərazidə çay bitkisinin becərilməsi üçün münbit şərait və əlverişli imkan var. Bu o deməkdir ki, həmin ərazilər eyni zamanda eko-aqroturizm məqsədi üçün də böyük potensial daşıyır. Lakin təəssüf ki, ölkəmizdə 1990-cı illərdən sonra çay sahələri tədricən azalmışdır. Yalnız ölkəmizdə aparılan uğurlu siyasətin nəticəsi kimi artıq çayçılıq yenidən inkişaf etdirilməyə başlamışdır. 2002-ci ildə çayçılıq haqqında qanun qəbul edildikdən sonra çayçılığın təşkili, çay istehsalı və emalının tənzimlənməsi haqqında hüquqi əsaslar müəyyən edilmişdir. Bu da növbəti illərdə həmin ərazilərin eyni zamanda eko-aqroturizm məqsədləri üçün istifadə olunmasına zəmin yaradır.

Ölkəmizdə son illərdə görülən uğurlu tədbirlər nəticəsində çay plantasiyalarının sahəsi 2010-cu illə müqayisə edildikdə 2 dəfə artaraq məhsul istehsalı 800 ton civarına çatdırılmışdır. 2018-ci il 12 fevral tarixində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsinə təkan verib. Eyni zamanda 2017-ci il sentyabrın 12-də imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə

bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış dövlət proqramı çayçılığa dövlət dəstəyini gücləndirib. Dövlət Proqramının icrası nəticəsində 2027-ci ilədək çay əkini sahələrinin 3000 hektara, yaşıl çay yarpağı yığımının 8,5 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur. Belə inkişaf yaxın dövürlərdə bu ərazilərdə eko-aqroturizm destinasiyalarının yaranmasına və inkişafına böyük imkanlar yaradacaqdır.

Cədvəl 1. Ölkə üzrə çay plantasiyalarının 2000-2020-ci illər aralığında sahə dəyişimi

Ölkəmizdə çayçılıq kimi kənd təsərrüfatında özünəməxsus yeri olan sitrus meyvə bitkilərinin becərilməsi üçün də cənub bölgəsində əlverişli təbii iqlim şəraitinin mövcudluğu bu sahənin yüksək iqtisadi səmərəliliyə və ixrac potensialına malik olması sitrus meyvəçiliyinin inkişafını zəruri edir. Ölkəmizin sitrus meyvəçiliyi sahəsində sahib olduğu potensial eyni zamanda bu ərazilərdə sitrus meyvəçiliyi təmsalında eko-aqroturizmin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün əsaslı zəmin yaradır.

Tarixə nəzər saldığımız zaman məlum olur ki, vətəni Şərqi Asiya olan sitrus meyvələrinin istehsalına ABŞ-da XIX əsrdə başlanılmışdır. Ölkəmizdə isə sitrus meyvəçiliyinin əsası Astara rayonunda 1930-cu ildə qoyulub. Bu zaman ümumi sahəsi 800 hektar olan Subtropik Bitkilər Savxozu yaradılıb. Savxozun 500 hektar ərazisində subtropik meyvələr olan naringi, portağal, limon, feyxoa və digər nəcib bitkilər becərilməyə başlanılıb.

Ölkəmizdə sitrus meyvəçiliyinin sürətli inkişafı 70-80-ci illərə təsadüf edir. Həmin dövüdə aparılan uğurlu siyasət nəticəsində digər subtropik bitkilərlə yanaşı sitrus bitkilərinin əkin sahələri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilib. Təəsüf ki, 1990-cı illər dövründə ölkəmizin ərazisində bir çox digər sahələrdə olduğu kimi sitrus meyvəçiliyi sahəsində də tənəzzül baş verib. Lakin Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata əsasən, 2009-cu ildən etibarən kənd təsərrüfatı sahələrinə dövlətin gücləndirilmiş dəstəyi nəticəsində sitrus meyvə bağlarının sürətlə genişlənməsi qeydə alınmışdır. Ölkə ərazisində on 5 ildə ölkədə sitrus meyvə bağlarının ümumi sahəsi artaraq 3735,1 hektar təşkil edilib. Məhsul istehsalı isə 44720,4 min tona çatdırılıb. Belə ki, 2018-ci ildə limonun əkin sahəsi 575,8 ha (36,8%), portağalın əkin sahəsi 494,6 ha (238,9%), naringinin əkin sahəsi isə 2664,7 ha (109,1%) təşkil edib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 nömrəli “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış “Azərbaycan

Respublikasında sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” ölkəmizdə sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə, sitrus meyvələrinin istehsalının stimullaşdırılmasına yönəlib. Sitrus meyvəçiliyi sahəsində yaranan bu stimullaşma eyni zamanda sitrus meyvəçiliyi timsalında ekoturizmin inkişafı üçün də ideal zəmin yaratmışdır.

Sitrus meyvəçiliyi sahəsində ixtisaslaşmış rayonlarımızdan biri olan Astarada sitrus meyvələri sahəsi 4035 hektara çatdırılmışdır. Eyni zamanda 2019-cu ildə innovativ üsulla 201 hektar yeni sitrus meyvə bağları salınmışdır. Məhsuldarlıq isə artaraq 43 min ton olmuşdur. Qarşıya qoyulmuş digər məqsəd isə mövcud sitrus bağlarının yeni növ tinglərlə əvəzlənərək məhsuldarlığın və istehsalın daha da artırılaraq inkişaf etdirilməsidir. Bu proses eyni zamanda həmin sahələrdə ekoturizm destinasiyalarının yaranmasına və həmin ərazilərin geniş şəkildə turizmde istifadə edilərək eyni ərazidən fərqli iki məqsədlə istifadə edilərək gəlir mənbəyinin yaradılmasına səbəb olacaqdır.

rayon	2000	2010	2020
Astara	452	458	1248,1
Lənkəran	654	389,1	433
Masallı	15	10,6	27,1

Cədvəl 2. Ölkə üzrə naringi bağlarının 2000-2020-ci illər aralığında sahə dəyişimi

rayon	2000	2010	2020
Astara	64	47	225,5
Lənkəran	20	20	48
Masallı	-	1	2

Cədvəl 3. Ölkə üzrə portağal bağlarının 2000-2020-ci illər aralığında sahə dəyişimi

Bildiyimiz kimi sitrus meyvəçiliyi gəlirli sahə olduğundan cənub rayonlarımızda limon, kivi, feyxoa, apelsin və digər subtropik sitrus bitkilərinin becərilməsi bir çox müəssisələr tərəfində geniş vüsət alıb. “Gilan Orchards” MMC, “Fruit Garden” MMC kimi müəssisələrin sitrus meyvəçiliyi sahəsində ixtisaslaşaraq inkişaf etməsi ölkəmizin ərazisində sitrus meyvəçiləyə ilə əlaqədar kənd təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı həmin ərazilərdə sitrus meyvəçiliyi timsalında ekoturizm təsərrüfatlarının yaradılmasına, dayanıqlı inkişaf çərçivəsində yerli əhalinin məşğulluğa cəlb edilməsinə və ümumilikdə həmin bölgədə maddi rifahın artmasını həyata keçirəcəkdir.

Respublikamızın ərazisində kənd təsərrüfatının, xüsusilə sitrus meyvəçiliyinin inkişaf etdirilməsinə dair bir sıra layihələri də həyata keçirilmişdir. Bunlardan biri Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKIA) həyata keçirdiyi pilot layihə çərçivəsində Lənkəranın 28 kəndində 50 hektar ərazidə 35000 ədəd limon tingi əkilərək yeni bağlar salınıb, Həmin layihə çərçivəsində 300-dən artıq fermer üçün təlimlər keçirilib, onlara sitrus bağlarında əkin və qulluq işləri aparmaq üçün traktorlar, müxtəlif qoşqu və avadanlıqlar verilib. Aqrar Məşğulluğun Artırılması Layihəsi (AMAL) subkomponenti kimi icra olunan bu layihələr xüsusilə gənclərin kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluğunun artırılmasına yönəldilib. İnnovativ

ideyaların cəlb edilməsi və dəstəklənməsi məqsədi daşıyan layihəni BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi birgə həyata keçirir.

Sitrus meyvəçiliyi sahəsində ixtisaslaşmış rayonlarımızdan biri olan Lənkəranın Hirkan, Osaküçə, Havzava, Bürcəli və Xanbulan kəndlərində sitrus meyvəçiliyi daha geniş yayılıb. Eyni zamanda Lənkəran zonasında nadir subtropik bitki olan kinkan meyvəsi də yetişdirilir. Ağacında bar ildə üç dəfə çiçəkləyir və onu ilboyu dərib istehlak etmək mümkün olur. Bu həmin ərazidə aqroturizm təsərrüfatı yaratmaq üçün idealdır. Belə ki, il boyu turistləri qəbuel etmək potensialı olan bu resurs həm yerli əhali həm də turistlər üçün ideal seçimdir.

Astarada isə son illərdə 715 hektarda yeni sitrus meyvə ağacları əkilib, meyvə bağlarının ümumi sahəsi 3830 hektara çatdırılıb. Bu işlərin görülməsinə 3400 nəfərdən çox işçi qüvvəsi cəlb olunub. Bu isə bir daha sitrus meyvəçiliyinin inkişafının yerli əhaliyə gəlir mənbəyi olmaqla dayanıqlı iqtisadi inkişafı dəstəklədiyini sübut edir. Rayonun Kijəbə qəsəbəsi ölkəmizdə yüksək keyfiyyətli sitrus məhsullarının yetişdirildiyi ərazi kimi tanınır. Bu inzibati ərazi vahidinin Tüləgüvan kəndindəki təsərrüfatlardan birində – beş ailəni birləşdirən kəndli fermer təsərrüfatında bol və keyfiyyətli meyvələrin yetişdirilməsi üçün sitrusçular gərgin əmək sərf edir və yüksək gəlir əldə edirlər. Həmin bu təsərrüfatı eko-aqroturizm potensialı ilə tanış etməklə onların gəlirlərini artırmaq və eyni zamanda ölkəmizdə bu növ turizmin daha da inkişaf etdirilməsini həyata keçirmək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Uyğun Aksoy, İsmet Boz, Həzi Eynalov, Yaqub Quliyev. Azərbaycanada orqanik kənd təsərrüfatı. Bakı. 2018
2. Hüseyn R.Z. Kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılıığı: qlobal iqtisadi sistemdə onun yeri və rolu. Bakı: “MBM” nəşriyyatı. 2008
3. Hüseyn R.Z. Kənd turizmi kəndin inkişaf amili kimi. Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri №3, Bakı. 2010
4. İsmət.D.A. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Şərq-Qərb nəşriyyatı. 2013
5. <https://www.stat.gov.az/>
6. <https://e-qanun.az/framework/37876>
7. <http://akia.gov.az/az/news/70>

Резюме: В статье рассмотрена характеристика ресурсов, имеющихся в цитрусовых и чаеводческих регионах нашей страны для развития экологического агротуризма. Изучены темпы развития территорий, которые будут способствовать созданию объектов эоагротуризма и действующих фермерских хозяйств в регионах цитрусоводства и чаеводства, реализуемые государственные программы и мероприятия по развитию. Экологический агротуризм выдвигается как средство обеспечения занятости в регионах, повышения социального благосостояния населения, обеспечения развития сельских территорий.

Ключевые слова: экологический туризм, агротуризм, чаеводство, цитрусоводство, туристские ресурсы.

Summary: The article covers the characteristics of resources available in the citrus and tea growing regions of our country for the development of eco-agritourism. The rate of development of areas that will contribute to the creation of eco-agritourism and existing farm facilities in the citrus fruit growing and tea growing regions, implemented state programs and development measures were studied. Eco-agritourism has been put forward as a means of providing employment in the regions, improving the social welfare of the population, and ensuring the development of rural areas.

UOT 379.85

AZƏRBAYCANDA ƏNƏNƏVİ İRSİN TURİZM MƏHSULUNA ÇERİLMƏSİ İMKANLARI

Hüseyn Cavid

Magistr II kurs, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Dərgahov Vüqar

huseyndjavid@gamil.com

Xülasə. Məqalədə ənənəvi irsin turizm məhsulu kimi formalaşmasında beynəlxalq təcrübə, bu sahədə olan nəzəriyyələr, ənənəvi irsdən istifadənin xüsusiyyətləri, beynəlxalq turizmdə mədəni turizm məhsullarına tələbat araşdırılır. Eyni zamanda, Azərbaycanda ənənəvi irsin turizm məhsuluna çevrilməsi istiqamətləri, formalaşan destinasiyalar, onların səciyyəsi, təşkil olunacaq mədəni-dərketmə turlarının üstünlükləri göstərilmişdir. Məqalədə ənənəvi irsin turizm məhsuluna çevrilməsində əsas istiqamətləri, onların cəlbədicə amilləri, etno-mədəni irs mərkəzləri və destinasiyalar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: mədəni irs, ənənəvi irs, destinasiya, ənənəvi irs məhsulları, mədəni-dərketmə turizmi, etnoqrafik muzeylər.

Mədəni turizmin tərkib hissəsi olan ənənəvi maddi və qeyri-maddi irs resursları ilə zəngin ölkələrdən sayılır. Ənənəvi irsin beynəlxalq təsnifatında əsas mövcud maddi və qeyri maddi irs nümunələrindən ibarət olur ki, bunlarda beynəlxalq təsnifat sistemində müxtəlif məzmunlu sənətkarlıq nümunələri, icma və milli əsaslı resursları özündə birləşdirir. Mədəni irsin tərkib hissəsi kimi öyrənilməsinə görə ənənəvi irsin təsnifatında aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- Milli ənənələri və etnoqrafik irs amillərini özündə əks etdirən maddi və qeyri maddi mədəni irs resursları;
- Etno-mədəni dəyərləri özündə əks etdirən irs nümunələri;
- Yerli icmaların və kiçik xalqların dil, etnoqrafiya, şifahi və yazılı mənbələri, mətbəxt nümunələrini əks etdirən ənənəvi irs nümunələri;
- Müxtəlif xalqların ortaq mədəniyyətinə aid olan yazılı və şifahi mənbələr, adət-ənənələri əks etdirən irs nümunələri.

Beynəlxalq miqyasda ənənəvi irs məhlullarına tələbatın artması insanların fərqli düşüncə tərzləri və yenilik axtarması ilə birbaşa bağlıdır. Eyni zamanda beynəlxalq turizmdə mədəni turizmin müxtəlif sahələrinin təqdim olunması və bu təsnifat sistemində yeni mədəniyyətlərin əlavə olunması ənənəvi irsin turizm məhsullarına çevrilməsini təmin etmiş oldu. Bu sahədə mövcud metodikaların təhlili göstərir ki, mədəni irsin öyrənilməsinə yanaşmalar ənənəvi irsin tərkib hissəsi kimi geniş təhlil edilir. Bu baxımdan, ənənəvi irsə tələbatın artması mədəni turizmin tərkib hissəsi kimi təqdim olunması ilə bağlıdır.

Turizm bazarının təhlilindən aydın olur ki, mədəni irsə tələbat artmaqdadır ki, bununda əsas hissəsi beynəlxalq mədəni mərkəzlərin formalaşması ilə birbaşa bağlıdır. Beynəlxalq turizm bazarında mədəni turizm 35% təşkil etməklə yanaşı orta illik artım 5%-dən çoxdur. Həmçinin mədəni irsin tərkib hissəsi kimi yeni xidmətlərin təqdim olunması bu sahədə sosial-iqtisadi amillərin və ənənələrin turizm məhsuluna çevrilməsinə imkan verib. Ənənəvi irsin turizm məhsuluna çevrilməsində iki aspekt önə çıxır:

- ənənəvi irsinin məhsula çevrilməsi üçün yenidən dizayn olunması və fərqli baxışın təqdim olunmasıdır. Bu yanaşma, ənənəvi irs mərkəzlərinin kreativ sənaye, yeni marketinq yanaşmalarının nəzərə alınması ilə bağlıdır. Burada fərqli yanaşma mədəni destinasiyalarda kreativliyin üstünlüyü, müxtəlif sənətkarların, musiqiçi, kulinariyaçıların, icma əsaslı sənət nümunələrinin, xalqlara məxsus elat mədəniyyətinin fərqli baxışla turizm məhsulu kimi təqdim olunmasından ibarətdir. Burada marketoloqlar cari məhsulların funksiyalarını təhlil edərək, turistlərin ehtiyaclarını ödəyə bilməyən və zövqlərinə uyğun olmayan məhsullara əsas dəyər əlavə etməsidir. Bu da destinasiyalarda əlavə funksiyalar təmin etməklə onun dəyərini maksimuma çatdırmağı hədəfləyir.

- Yeni ənənəvi irs məhsulları yaratmaq. Müştərilərin ehtiyaclarının qarşılınması üçün ənənəvi məhsulların yeni dəyərinin əks edilməsindən ibarətdir. Burada bazar araşdırmaları, dəyər zəncirinin yaradılmasına xidmət etməlidir. Bu əlavə dəyər zənciri ənənəvi irsin məhsula çevrilməsinə imkan yaradır. Belə dəyər zənciri imkan verir ki, ənənəvi və icma əsaslı maddi və qeyri-maddi irs nümunələri beynəlxalq turizm məhsullarına daha çox çevrilə bilsin.

Ənənəvi irsin turizm məhsullarında təqdimatı

KATEQORIYA	NÜMUNƏLƏR
Tarixi mədəni turizm məhsulu	Mədəni irs və qalıqlar da daxil olmaqla
Bədii-mədəni turizm məhsulu	İncəsənət və memarlıq sənəti, o cümlədən, xalq yaradıcılığı, ifaçılıq
Regional mədəni turizm məhsulu	Yerli ənənəvi mədəniyyət, yerli mətbəx mədəniyyəti, yerli festival, o cümlədən qədim memarlıq
Dini mədəni turizm məhsulu	Dini yerlər və tədbirlər
Rekreasiya mədəni turizm məhsulu	Əyləncə parkları, botanika bağları, o cümlədən zoopark
Elmi mədəni turizm məhsulu	Muzeylər, sənaye turizmi, kənd təsərrüfatı turizmi, hərbi turizm, macəra turizmi, elmi ekspedisiyalar

Azərbaycanda ənənəvi irs nümunələri xalçaçılıq, milli mətbəxt, misgərlik, dulusçuluq, qalayçılıq, ipəkçilik, şəbəkə sənəti, taxta üzərində oyma, müxtəlif musiqi alətlərinin hazırlanması, qeyri maddi irs nümunələrinə aşıq, muğam, etno-mədəni irs, lahıç misgərlik sənəti və s. aiddir. Qeyd olunan ənənəvi irs nümunələri bəziləri UNESKO-nun siyahısına daxil edilmişdir. Eyni zamanda qeyri maddi irs siyahısına kütləvi tədbirlərdən Novuz bayramı və keçirilməsi ənənələri, Nar bayramı ümumdünya irs siyahısına aid edilmişdir. Ölkədə artıq ikinci dəfə keçirilən “Yaylaq festivalı”-da etno-mədəni irsin tərkib hissəsi kimi turizmin inkişafına dəstək olmuşdur.

Azərbaycanda ənənəvi sənətkarlıq nümunələrinin həm destinasiya, həm də fərdi olaraq tədqim olunması mümkündür. Ənənəvi irsin destinasiyalar səviyyəsində təqdim olunmasında ilk növbə də Lahıç, Ordubad, Basqal və Şəki şəhərlərini qeyd etmək olar. Bu yaşayış məntəqələri ənənəvi irsin cəmləşdiyi və yığcam yerləşdiyi ərazi kimi səciyyələnir. Eyni zamanda, dünya irsinə aid olan ənənəvi və maddi irs nümunələrinin olması bu yaşayış məntəqələrin turizm destinasiyası kimi formalaşmasına imkan verir. Lahıç və Basqalda müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi, turizm mərkəzi kimi formalaşması kütləvi turist axınlarını təmin etmiş olur. Başqal qəsəbəsinin tarixi hissəsinin 2022-ci ildə bərpa edilməsi, dünya irsinə aid olan kələğayı istehsalının yenidən təşkili turizm destinasiyası kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Basqal qəsəbəsi gələn turistlərin sayı 2000-5000 arası dəyişir ki, bu sayın getdikcə artması ilə bağlıdır.

Lahıç qəsəbəsinin tarixi mərhələlərinin bərpası və sənətkarlıq mərkəzlərinin təşkili, yerli sənətkarların stimullaşdırılması destinasiya kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lahıç qəsəbəsinə gələn turistlərin sayı il ərzində on min nəfərdən çoxdur ki, bununda əsas hissəsi daxili turistlərdən ibarətdir. Lahıç qəsəbəsinin etno-mədəni irsi beynəlxalq turizmin davamlı inkişafın təmin etmiş olur.

Azərbaycanda ənənəvi irsin turizm məhsullarına çevrilməsində qeyri-maddi irs nümunələrindən daha çox kütləvi tədbirləri qeyd etmək olar. UNESCO irsinə aid olan Novruz və Nar bayramı beynəlxalq turizm məhsulu kimi təqdim oluna bilər. Hazırda Novruz bayramı tədbirlərinin beynəlxalq miqyas alması, kütləvi tədbirlərin təşkili qonşu ölkələrdən gələn turistlərin artmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, ölkəmizdəki ənənəvi irs qaynaqlar əsasında hazırlanan dərkətmə turlarının müxtəlif növləri vardır. Ənənəvi irs destinasiyaları üçün xas olan mədəni-dərkətmə turları təşkil olunarkən istifadə olunan növlər və proqrama daxil edilən əsas obyektlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- **Mədəni irsi turlar:** Bir cəmiyyətin mədəni, təbii və tarixi əsərlərini ziyarət etmək və bu müddətdə turistik mal və xidmətlərdən faydalanmaq mədəni irsi turlarının əsasını təşkil edir. Maddi irs nümunələrin əhatə etməklə tarix-mədəni, memarlıq, arxeologiya, etnoqrafiya nümunələrin əhatə edir.

- **Ənənəvi irs turları:** İpəkçilik, xalçaçılıq, taxta üzərində oyma, rəngsazlıq, dəmirçilik sənətləri ilə bağlı turların təşkilindən ibarətdir. Qeyd olunan ənənəvi sənətkarlıq ailə səviyyəsində əhəmiyyətin saxlasada, turistlər üçün maraqlı tur kimi təqdim oluna bilər.

- **Muzey və etnoqrafik turlar.** Etnoqrafik muzey qonaqlara ipəkçilik sənəti, yaşayış məntəqəsinin tarixi, ənənələri haqqında məlumat verir. Eyni zamanda, ailə və icma səviyyəsində əhəmiyyətini saxlayan ənənələr, sənətkarlıq nümunələri, yerli mətbəxt mədəni-dərkətmə turlarının məhsulu ola bilər.

Ümumilikdə ənənəvi irs destinasiyasında mədəni-dərkətmə məqsədilə təşkil olunan ekskursiyalarda xarici və yerli turistlərin aktivliyin təmin etmək üçün marketinqinin təşkili, milli irslə bağlı turizm məhsullarının hazırlanması vacibdir. Belə turizm məhsullarının hazırlanması, marketinqi və satışı üçün dövlət-özəl əməkdaşlığı vacib sayılır ki, bu da mədəni-dərkətmə turizminin inkişafına təkan verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, (elektron resurs) “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 17 dekabr. 2016-cı il.
2. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş tarix və mədəniyyət abidələri. Qanunvericiliyi toplusu. II cild, Bakı: “Avrasiya press”, 2011, 346 s.
3. Elmin İnkişaf Fondu. Basqal tarixi-etnoqrafik tədqiqat, Bakı 2017, 342 s.
4. Mckercher, B. ve Cros H. (2002). Cultural Tourism, The Partnership Between Tourism And Cultural Heritage Management, New York:The Hawort Pres.
5. Huh, J. (2002). Tourist Satisfaction With Cultural/Heritage Sites: The Virginia Historic Triangle, The Faculty Of The Virginia Polytechnic Institute And State University In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree Of Master Of Science In Hospitality And Tourism Management, Virginia.
6. Jolliffe, L. and Smith, R. (2001). Heritage, Tourism and Museums: The Case of the North Atlantic Islands of Skye, Scotland and Prince Edward Island, Canada. International Journal of Heritage Studies, (7)2, 149-172.
7. <https://www.mct.gov.az>
8. <https://irs-az.com/new/pdf/201412/1418904809920834436.pdf>
9. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/az/documents/>

Summary. The article examines the international experience in the formalization of cultural heritage as a tourism product, the theories in this field, the peculiarities of using cultural heritage in tourism, and the demand for cultural tourism products in international tourism. It also shows the directions of conversion of cultural heritage into a tourism product in Azerbaijan, established destinations, their uniqueness, and the advantages of cultural-excursion tours. The main directions, attractive factors and ethno-cultural centers and destinations of cultural heritage conversion into a tourism product are explored in the article.

Key words: cultural heritage, cultural tourism, destination, cultural heritage products, cultural-excursion tourism, ethnographic museums.

Резюме. В статье рассматривается формализация наследственного ирса в качестве туристического продукта, международный опыт в этой области, теории в этой области, особенности использования наследственного ирса в туризме. Также исследованы направления преобразования наследственного ирса в туристический продукт в Азербайджане, формирующиеся дестинации, их эффективность, преимущества организованных этно-культурных туров. В статье также исследованы основные направления преобразования наследственного ирса в туристический продукт, его привлекательные факторы, центры этно-культурного туризма и дестинации.

Ключевые слова: культурный туризм, наследственный ирс, дестинация, продукты наследственного ирса, этн

UOT 379.85

AZƏRBAYCANDA ƏNƏNƏVİ İRS NÜMUNƏLƏRİ VƏ ONUN YAYILDIĞI ƏRAZİLƏR

Hüseyn Cavid

Magistr II kurs, Bakı Dövlət Universiteti

Dərgahov Vüqar

huseyndjavid@gamil.com

Xülasə. Məqalədə ənənəvi irsin əsas nümunələri, onların etno-mədəni mərkəzlərdə formalaşması, ondan istifadə imkanları, beynəlxalq turizm məhsuluna çevrilməsində nəzərə alınan amillər, UNESCO ümumdünya qeyri-maddi irsinə aid olan nümunələrin əhəmiyyəti qeyd olunur. Həmçinin, qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrinin ənənəvi irs kimi səciyyəsi, istifadə imkanları, yayıldığı destinasiyaların səciyyəsi verilmişdir. Ənənəvi irsin turizmdə istifadəsində mikro, mezo və makro yanaşmaların ölkə səviyyəsində tətbiqi öyrənilmiş və üstünlükləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: ənənəvi irs, maddi irs, qeyri-maddi irs, mədəni irs, mədəni-dərketmə turizmi, destinasiya, UNESCO.

Mədəni irs dedikdə əhalinin maddi və mənəvi fəaliyyətinin müəyyən məkan və zamana bağlı bütün cəhətlərinin tipik və təkrarolunmaz nümunələrini nəzərdə tutulur. Tərifdən də aydın olur ki, ənənəvi irsin tarixi dinamikasında və ərazi müxtəlifliyində dəqiq bir məkanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsinə üstünlük verilir. Beynəlxalq turizmdə “ənənəvi irs” anlayışı tək-cə daşınan və daşınmaz maddi obyektləri deyil, həm də mənəvi mədəniyyətə daxil olan, maddi və mənəvi olanın vəhdətində olan mənəvi və estetik müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif coğrafi şəraitdə yaşanmış müxtəlif xalqların ənənələrini; davranış normaları və nümunələrini; dilləri, dialektləri və milli adət, ənənələri; insaların yaşayış coğrafiyasına görə adət-ənənələrini, tarixi toponimləri, folklor, sənətkarlıq nümunələrini və s əhatə edir.

Ənənəvi irs anlayışının yaranması uzun tarixi inkişafın nəticəsidir. Burada abidələrə, tikililərə, landşaftlara, incəsənət əsərlərinə və s.-yə müxtəlif dəyərlərin əlavə olunması nəzərdə tutulur. Bu ideyalar mədəni irsin və onun sıx qarışdığı təbii mühitin bənzərsiz, fərqli və əvəzolunmaz olduğunu dərk etməklə, araşdırılıb işlənilib hazırlanmışdır. XX əsrin ikinci yarısından UNESCO beynəlxalq qurumu – bir çox xalqların irsinin bəzi xüsusi aspektlərini qorumaq üçün lazımi dəstəyi göstərməyə başlamış və onları qorumaqda müvəffəqiyyət qazamışlar. Azərbaycanda ənənəvi irs nümunələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Folklor nümunələri – müəyyən bir qrup insan tərəfindən paylaşılan ifadəli bir mədəniyyətin məcmusu olub, mədəniyyətlər və ya qruplar üçün ortaq ənənələri əhatə edir. Bunlara nağıllar, atalar sözləri, yanılmaclar, lətifələr və s. kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri daxildir. Ölkənin müxtəlif ərazilərini əhatə edən bu nümunələrdən Dədəqorqud dastanının və Molla Nəsrəddin lətifələrinin UNESCO-nun ümumdünya qeyri-maddi irs siyahısına salınması, onun beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasına imkan verir. Elat ənənələrinin və əsatirlərin folklor nümunəsi kimi istifadə olunması da, qeyd olunan irsin turizm məhsuluna çevrilməsinə imkan verir. Həmçinin, folklor nümunələrinə aid olan müxtəlif ənənələrin müxtəlif kütləvi tədbirlərdə istifadə olunmasında mümkündür. Ölkədə əsas folklor nümunələri Şəki, Lahıc, Basqal, Ordubad, Gədəbəy, Qazax, Tovuz və Şamaxı rayonlarının yaşayış məntəqələrində rast gəlinir.

-Diyarşünaslıq – bir bölgə və ya regionun tarixinin, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının, adət və ənənələrinin, təbii-coğrafi xüsusiyyətlərinin yığcam bir ərazidə təqdim edilməsindən ibarətdir. Azərbaycanda 60-a yaxın diyarşünaslıq muzeyləri vardır ki, bunlarda həmin rayonların etnoqrafiyası, tarixi, mədəniyyəti əks etdirilir. Diyarşünaslıq muzeyləri daxili turizmdə daha çox istifadə olunsa da, vətənpərvərlik və məktəbli uşaqlar üçün əsas ekskursiya yerlərindən sayılır. Diyarşünaslıq muzeylərinin turizm məhsuluna çevrilməsi üçün onların

eksponatlarının müasir texnolojiyalardan istifadə etməklə yeni formatda təqdim olunmasına ehtiyac vardır.

-Sənətkarlıq – sənətkarlıq və ya əl işləri sənəti olaraq adlandırılan əl işi, faydalı və dekorativ əşyaların hazırlanmasından ibarətdir. Nəsildən-nəsilə ötürülən qeyri-maddi, mədəni-tarixi resurslar icmalar və qruplar tərəfindən ətraf mühitə, təbiətə və öz tarixləri ilə qarşılıqlı təsirlərinə cavab olaraq formalaşır və onlara davamlılıq hissi verir, mədəni müxtəlifliyə və insan yaradıcılığına hörmət etməyi təşviq edir. Ölkədə dekorativ sənət nümunələrindən minatur sənəti, parça üzərində tikmə sənəti, müxtəlif musiqi alətlərinin hazırlanması və digər əl işləri nümunələri geniş yayılmışdır. Həmçinin, Lahıca misgərlik, Basqalda kələğayı hazırlanması UNESCO-nun ümumdünya qeyri-maddi irsi siyahısına salınması beynəlxalq səviyyədə təqdim olunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, qeyd olunan irs nümunələrinin Basqal və Lahıca yaşayış məntəqələrində müxtəlif sənətkarlar tərəfindən nəsildən nəsilə keçərək yaşadılması onun üstünlüyünü təmin etmiş olur.

-Musiqi və ifaçılıq sənəti – musiqi, rəqs və teatr kimi mədəni tədbirlər daxildir. Şifahi ənənələr bir cəmiyyətin tarixini və mədəni kimliyini təcəssüm etdirir. Buraya nağıllar, əfsanələr, miflər, epik nəğmələr və şeirlər, dualar, tərənnümlər və nəsildən-nəslə şifahi olaraq ötürülən digər elementlər daxildir. Təbiət və kainatla bağlı bilik, bacarıq və təcrübələr – fiziki aləmin fəaliyyəti, torpaqdan istifadə və ənənəvi əkinçilik təcrübəsi, təbiətlə harmoniyanın qorunması haqqında inanclar da daxildir. Qeyd olunan ənənələr Novruz bayramında daha çox əksin tapır. Həmçinin, Novruz ənənələrinin, muğam, üçlük (tar, kamança, qaval) və aşiq musiqisinin UNESCO-nun qeyri maddi irs siyahısına salınması bu ənənələrin beynəlxalq səviyyədə qorunmasını təmin etmiş olur. Onu da qeyd edək ki, bu ənənələrin saxlanılması, müxtəlif festivalların keçirilməsi və onların beynəlxalq səviyyədə təşkili turizm baxımından əhəmiyyətini artırır. Buna misal olaraq “Novruz bayramı” ənənələrini özündə əks etdirən festivalın, beynəlxalq muğam festivalının keçirilməsi onların cəlbədiciliyini artırmış olur.

Azərbaycanda müxtəlif etnogeosistemlər üçün mədəni irsin iyerarxik təsnifatı müxtəlif taksonizasiya səviyyələri ilə təmsil olunur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) ənənəvi irsin mikrosistemləri (ayrı-ayrı etnik yaşayış məntəqələrinin mədəni irsi, bir neçə etnik qrupun bir müddət ərzində yaşadığı yaşayış məntəqələri) Ölkədə Xınalıq, İlisu, Basqal, Ordubad, Şəki, Şuşa və s. 10-dan çox yaşayış məntəqəsi etno-mədəni irsin yaşadıldığı mərkəz kimi səciyyələnə bilər.

b) ənənəvi irsin mezo sistemi-müəyyən ərazidə yaşayan etnik qrupların və subetnik qrupların mədəni irsini cəmləşdiyi mərkəz kimi səciyyələnir. İsmayılıda İvanovka, Gədəbəydə Saratovka kəndlərində malakan-rus mədəniyyəti, Qubada Qırız və Xınalıq, Xaltan-Çimi kəndlərin əhatə edən etno mədəniyyət, Şəki şəhəri və ətraf kəndləri əhatə edən etno-mədəni və ənənəvi kulinariya mədəniyyəti, Lənkəran, Astara bölgələrin əhatə edən etno və eko-etno mədəniyyət, kulinariya nümunələri, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir rayonların əhatə edən “Alman irsi”, Quba rayonunun Qırmızı qəsəbədə “Yəhudi irsi” və s. qeyd etmək olar.

c) ənənəvi irsin makro sistemi-müəyyən regionun bütün mədəni irsi ayrılmaz xüsusiyyətlərin özündə əks etdirmiş olur. Azərbaycanın çox millətli olması, üç dünyəvi dinin kiçik ərazidə cəmlənməsi etno-mədəni, ənənəvi irsin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Bu müəyyən xalqların istər yığcam cəmləşdiyi ərazilərdə, istərsədə qədim “İpək yolunun” keçdiyi bölgələrdə öz mədəni və etno-mədəni irsinin saxlanılmasına imkan vermişdir. Bu ənənələrin turizm məhsuluna çevrilməsi üçün qədim səyyah və coğrafiyaçıların izləri ilə getdikləri bölgələri, müxtəlif tarixi dövrlərdə ölkəmizdə məskunlaşan xalqların irsinin yayıldığı yaşayış məntəqələri, etnoqrafik irsin daha çox yayıldığı destinasiyaların cəlbedici amillərin artırmaqla mədəni-dərketmə turizmdə istifadə olunması mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanda sağlamlıq turizmi-cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi,-2021, 183 s.
2. Dərgahov.V.S, Talibov S.Ə, Məmmədov Q.V, Azərbaycanda mədəni irs resurslarının qiymətləndirilməsi və reyestrində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanları (Kiçik Qafqaz Təbii Vilayəti timsalında). “Bakı Universtetinin Xəbərləri” Təbiət elmləri seriyası №4, Bakı-2021, s. 93-101
- 3.Məmmədzadə V.V. Mədəni irsin inteqrasiyasında turizmin rolu. “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” beynəlxalq jurnalı. Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 2016, №1, s.144-162.
- 4.Şərq Tərəfdaşlığı Mədəniyyət Proqramının Regional Monitoring və Potensialın Artırılması bölməsi (RMCBU) (2013) Azərbaycanın Mədəniyyət Sektoru və Mədəniyyət Siyasəti haqqında analitik hesabat, Kiyev (elektron resurs) <http://library.euneighbours.eu/content/analytical-base-line-report-culture-sector-and-cultural-policy-azerbaijan>
- 5.Avropa Komissiyası (2017) Yaradıcı dəyər zəncirlərinin sxemləşdirilməsi. Rəqəmsal texnologiyalar dövründə mədəniyyət iqtisadiyyatının araşdırılması, IDEA, KEA, imec-SMIT-VUB, Brüssel <http://www.keanet.eu/wp-content/uploads/Final-report-Creative-Value-Chains.pdf>
6. John R., Cultural Heritage, Simon Fraser University, 2014, 326 pp
- 7.https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_UNESCO

Summary. The article discusses the main examples of traditional arts, their formation in cultural and ethnographic centers, the opportunities for their use, the factors taken into account in converting them into international tourism products, and the importance of intangible cultural heritage as examples recognized by UNESCO. Additionally, the use and dissemination of intangible cultural heritage as traditional arts, as well as the spread of destinations that host these cultural heritage products, are described. The application of micro, meso and macro approaches in the use of traditional arts in tourism is analyzed and the advantages of these approaches are demonstrated at the national level.

Keywords: traditional arts, tangible heritage, intangible heritage, cultural heritage, cultural-ecological tourism, destination, UNESCO.

Резюме. В статье описываются основные примеры традиционных культур, их формализация в этно-культурных центрах, возможности их использования, факторы, учитываемые при преобразовании в туристический продукт, важность нематериальных культурных объектов, защищенных ЮНЕСКО. Также описывается значение традиционных культур в туризме, возможности их использования, распространенность на направлениях. Рассматриваются подходы к использованию традиционных культур в туризме на уровне микро, мезо и макро, и показываются их преимущества.

AZƏRBAYCANDA EKOTURİZM FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜASİR FƏALİYYƏT VƏZİYYƏTİ

Rəhimova Ləman

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Dərgahov Vüqar

rahimovaleman00@gmail.com

Xülasə. Azərbaycan Respublikasında ekoturizm potensialı iqtisadi rayonlar baxımından araşdırılmış və ekoturizmin ən çox önə çıxan növləri incələnmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə ölkədə ən çox istifadə olunan ekoturizm marşrutları dörd milli parkın təmsalında təhlil edilmiş və bu marşrutlardakı mövcud şərait şərh edilmişdir. Sonda Azərbaycanın ekoturizm imkanları, əldə olunmuş nəaliyyətlər və gələcək potensialı nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: ekoturizm, milli park, ekoturizm marşrutu, xüsusi mühafizə olunan ərazilər.

Azərbaycan respublikasının əlverişli coğrafi və iqlim şəratinə, həmçinin təbii coğrafi zənginliklərə sahib olduğunu nəzərə alsaq, ölkədə ekoturizmin inkişafı üçün böyük potensialın olduğunu demək olar. Lakin ilk növbədə hər bir regionun imkanlarına uyğun olaraq ərazidəki potensial ekoturizm imkanları qiymətləndirilməli və buna uyğun olaraq müvafiq ekoturizm fəaliyyət növü tətbiq edilməlidir.

Ekoturistləri xüsusi diqqətəlayiq cansız təbiət obyektləri də çox maraqlandırır. Bunlar geomorfoloji, hidroloji və digər obyektlərdir (dağlar və vadilər, mağaralar, göl və çaylar). Burada dərkətmədən başqa ekoturizmin rekreasiya elementləri reallaşdırılır ki, bu da idman turizmi, alpinizm, xizək, at, su və piyadə yürüşlər, fəal və passiv istirahətin müxtəlif növlərini əhatə edir. Nəhayət, dərkətmə ekoturizm obyektlərinə çox hallarda mədəni, tarixi və ya etnoqrafik xüsusiyyətlər (təbii mühitdən təcrid olunmayan) aid edilir.

Ekoturizm fəaliyyətinin çox yayılmış növlərinə piyadə yürüşlər, quşların müşahidəsi, kino və fotoçəkilişləri, ekosafari, çadır şəhərciklərində istirahət, dağlara səfər və alpinizm, balıq ovu, su turizmi, botaniki ekskursiya, arxeoloji turizm, speleoturizm, estetik kəpənəklərin müşahidəsi və s, aid edilir.

Son illərdə ölkədə yeni turizm marşrutları istifadəyə verilmişdir ki, bu da ekoturizmin inkişafı üçün olduqca müsbət haldır. İlk olaraq Göygöl Milli Parkındakı ekoturizm marşrutları haqqında danışaq: Göygöl Milli Parkında 4 marşrut fəaliyyət göstərir. Bunlardan birincisi Göygöl- Maralgöl ekoturizm marşrutudur. 14 km uzunluqda olan nu marşrut təxminən 2 saat davam edir və turistlərə Göygöl və maralgölün bənzərsiz mənzərəsi ilə tanış olmaq imkanı verir. İkinci marşrut Zəligöl-Gəlinqayası ekoturizm marşrutudur. 23 km uzunluqda olan marşrut Zəligöl və Gəlinqaya ilə yanaşı Qaban gölü və Qədim tağlı daş körpünü özündə birləşdirir. Növbəti ekoturizm marşrutu olan Qaragöl marşrutu 3 km davam edir və turistləri Ördək gölü, Güzgü gölü və Qaragöl sahillərinə aparır. Bu milli parkdakı sonuncu marşrut Kəpəzdağ marşrutudur və marşrutu xətti Şamrıq gölü, Ayı gölü, Xan bulağı və Kəpəz dağı özündə birləşdirir.

Ölkədə ən çox ziyarət edilən milli parklardan biri olan Şahdağ Milli parkı ilə davam edək. Ümumilikdə, park ərazisində 6 marşrut xətti fəaliyyət göstərir və onlardan birincisi Ləzə Şəlalələri ekoturizm marşrutudur. Qusarın Ləzə kəndinə təşkil edilən marşrut 3 saat davam edir. İkinci marşrut da Qusar rayonunun Ləzə kəndinə təşkil edilir və Qış xizəksürmə kompleksindən keçərək Ləzə dağ şəlalələrinə gəlib çatır. Ləzə- Sudur marşrutu isə Qusarçay sahillərindən keçərək Sudur kəndində sonlanır. Dördüncü marşrut Quba rayonunun Qələyxudat kəndindən başlayaraq Heydər zirvəsinə qədər davam edir və 8 km uzunluğundadır. Quba rayonunun Xınalıq kəndindən başlayan digər bir marşrut Şahyaylağından keçərək Tufan və ya milli qəhrəman Çingiz Mustafayevin şərəfinə adlandırılmış zirvəyə gəlib çatır. Şahdağ Milli Parkının ən uzun marşrutu olan Bazardüzü marşrutu da Xınalıq kəndindən başlayıb Bazardüzü zirvəsində sonlanır.

Şirvan Milli Parkında 3 turizm marşrutu fəaliyyət göstərir. Bunlardan birincisi "Şirvan Milli Parkı ilə tanışlıq" ekoturizm marşrutudur. Uzunluğu təxminən 11 km olan bu marşrut il boyu davam edir və təxmini müddəti 8 saatdır. Marşrutun tərkibinə Milli Parkın ərazisi, təbiəti, vəhşi heyvanları və quşları, həmçinin "Qızılqaz gölü" ilə tanışlıq, eyni zamanda estakada və müşahidə qülləsindən gölün müşahidəsi daxildir.

Milli Parkın ərazisindəki digər bir marşrut "Laqunaya səyahət" turist marşrutudur. Birinci marşrutda olduğu kimi burada da marşrutun əsasını "Qızılqaz gölü" ilə tanışlıq, estakada və müşahidə qülləsindən gölün müşahidəsi təşkil edir. Marşrutun ən önəmli xüsusiyyətini Milli parkda məskunlaşmış ceyran populyasiyasının yerləşdiyi ərazidən keçərək Bəndovan dağına səyahət təşkil edir. Dağa çatdıqda isə onun qədim tarixi, rəvayətləri ilə tanış olmaq, habelə tarixi məkan olan Bəndovan Pirini ziyarət etmək imkanı vardır. Sonrasında Xəzər sahilində yerləşən Laqunaya səyahət edərək müxtəlif quş növlərini müşahidə etmək və Xəzər dənizinin ekzotik və müalicəvi Qızıl qum çimərliyində, təbiətin qoynunda istirahət etmək mümkündür.

Şirvan milli parkı ərazisində təşkil edilən digər bir ekoturizm marşrutu isə "Qırmızı qum sahilinə səyahət"-dir. Digər iki marşrutda da yer alan "Qızılqaz gölü" ilə tanışlıq, estakada və müşahidə qülləsindən gölün müşahidəsi və "Gölkənarı" ekoturizm mərkəzində dincəlməklə yanaşı ekoturistlər bu marşrut üzərində yerləşən və qədim tarixə malik "Yulğun" pirini də ziyarət edən bilərlər. Son olaraq isə marşrutun əsas dayanacağı olan Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Qızıl qum sahili çimərliyində dincələ və ekoturizm şəhərciyi olan "İydəlik"də keçirilən gəzinti turlarına qatıla bilərlər.

Azərbaycan respublikası ərazisindəki ekoturizm imkanlarını qeyd etdikdən sonra onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ekoturizm kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ölkənin ekoturizm üçün böyük potensialı olsa da, resuslardan və imkanlardan düzgün istifadə olunmadığının şahidi oluruq. Hal-hazırda ölkənin müxtəlif ərazilərində ekoturilər təşkil olunsa da, bu fəaliyyət növü daha da genişləndirilə bilər. Məsələn, İsmayılı, Lahıc, Şamaxı kimi rayonların ərazilərində, həmçinin Şirvan milli parkının ərazisi ekoturilərin təşkili üçün olduqca əlverişlidir.

Bununla yanaşı, Şirvan, Qızılağac və Ağgöl Milli parkları quş müşahidəçiliyi və foto-ovçuluq üçün də uyğundur.

Ekoturizmin zəif inkişafını isə mövcud imkanların zəif işıqlandırması ilə əlaqələndirmək olar. Ekoturizm yeni sahə olduğundan turistlərin diqqətini cəlb etmək üçün ilk öncə müvafiq infrastrukturun yaradılması vacibdir, sonrasınd isə mövcud imkanların reklamı yüksək səviyyədə həyata keçirilməlidir. Düzgün şəkildə təşkil edildiyi təqdirdə geniş turist kütlələrini cəlb etməyə qadir olan ekoturizm gələcəyin turizmidir və ölkəmizə böyük qazanclar gətirərək turizmin inkişafına təkan verə bilər.

Lakin son illərdə ölkəmizdə ekoturizmin inkişaf üçün müəyyən addımlar atılmışdır ki, onları da qeyd etməkdə fayda vardır. İlk olaraq, əgər 2003-cü ildə Azərbaycanda yalnız 3 Milli park var idisə, 2022-ci ildə artıq 10 Milli park fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı 10 təbiət qoruğu və 24 təbiət yasaqlığı mövcuddur ki, bunların hər biri ekoturizm sahəsində inkişafa işarədir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin statusu “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” və “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmişdir.

Ekoturizm sahəsində digər bir müsbət addım 2020-ci ildə Azərbaycan Ekoturizm Assosiasiyasının yaradılması olmuşdur. Ölkədəki ilk belə təşkilat olan assosiasiyasının əsas məqsədi Azərbaycanda ekoturizmin inkişafına təkan vermək, Azərbaycanda ekoloji mədəniyyəti yaratmaq və inkişaf etdirmək və ölkəni ekoloji mədəniyyətə malik ölkələr sırasında irəli danışmaqdır. Bu məqsədlə assosiasiyası ekoturizm sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması və öyrənilməsi, daha sonra isə mövcud təcrübələrin Azərbaycanda tətbiq edilməsi işi ilə məşğul olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə.T.Əsgərov, B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülaliyev, Ekoloji turizm, Bakı, 2011, 276 səh.
2. Həbibə Soltanova, Azərbaycan respublikasında turizm və onun inkişafı, Bakı, 2015, 475 səh.
3. Məmmədov Qərib. Azərbaycan: ekoturizm potensialı: I cild., Bakı, 2012.
4. <http://eco.gov.az/az/melumat-merkezi/tebii-servetlerimiz/milli-parklar/goygol-milli-parki/ekoturizm/marsrutlar>
5. <http://eco.gov.az/az/melumat-merkezi/tebii-servetlerimiz/milli-parklar/sahdag-milli-parki/ekoturizm/marsrutlar>
6. <http://eco.gov.az/az/melumat-merkezi/tebii-servetlerimiz/milli-parklar/sirvan-milli-parki/ekoturizm/marsrutlar>

Резюме. В данной статье был изучен потенциал экотуризма в Азербайджанской Республике с точки зрения экономических районов, и были уточнены наиболее известные виды экотуризма. Кроме того, в статье анализируются наиболее используемые маршруты экотуризма в стране на примере четырех национальных парков и интерпретируются современные условия на этих маршрутах. В завершение также были рассмотрены возможности, достижения и будущий потенциал Азербайджана в области экотуризма.

Ключевые слова: экотуризм, национальный парк, экотуристический маршрут, особо охраняемые природные территории.

Summary. The potential of ecotourism in the Republic of Azerbaijan was studied from the point of view of economic regions, and the most famous types of ecotourism were clarified. In addition, the

article analyzes the most used ecotourism routes in the country on the example of four national parks and interprets the current conditions on these routes. In conclusion, the opportunities, achievements and future potential of Azerbaijan in the field of ecotourism were considered.

Keywords: ecotourism, national park, ecotourism route, protected natural areas.

UOT 379.85

ÖLKƏNİN İNVESTİSİYA SİYASƏTİNDƏ TURİZM SƏNAYESİNİN YERİ

Vəliyeva Səbinə

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Rövşən Kərimov

sabina.veliyeva.99@inbox.ru

Xülasə. Məqalədə beynəlxalq turizmdə investiyaların əsas istiqamətləri, onun dinamikası, ölkələrin tədiyyə balansında yeri göstərilmişdir. Azərbaycanda turizm investiyalarının əsas istiqamətləri, dövlət, sahibkarlıq subyektləri, xarici investorların fəaliyyəti, yerli podradçı təşkilatların bu sektora yönəldiyi vəsaitlər təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, turizm sektorunda investiya təşviq sənədinin bu sahəyə müsbət təsirləri, sahibkarların güzəştli kreditlərdən istifadə imkanları, KOBİ turizm sahəsində dəstəklədiyi lahiyələr tədqiq olunur.

Açar sözlər: investiya, maliyyə, turizm, xidmət infrastrukturunu, dövlət vəsaitləri, dövlət büdcəsi.

Qlobal miqyasda turizm sənayesində baş verən dəyişmələr əmək bölgüsünə təsisi artımışdır. Belə ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə ayrı-ayrı ölkələrdə milli iqtisadiyyatın ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəltmək, mövcud turizm resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün turizm sənayesi ən tez gəlir gətirən sahə kimi önə çıxmışdır. Ölkələrin tədiyyə balansında turizm sənayesinin payının artması, bu sahəyə yönəldilən investisiyalara təsir etmişdir. Turizm dünya iqtisadiyyatının ən böyük və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. O, iş yerlərinin yaradılmasında, ixrac gəlirlərinin və daxili əlavə dəyərdə əsas rol oynayır və birbaşa olaraq orta hesabla ümumi daxili məhsulun (bundan sonra ÜDM) 8,5%-ni, məşğulluğun 8,9%-ni və xidmət ixracının 26,7%-ni təşkil edir. Siyasi parçalanmalara, sanksiyalara və dünya gərginliyinin ümumi artmasına baxmayaraq, beynəlxalq turistlərin sayı ildən-ildə artır.

Dünya turizmi üç onillikdir ki, sabit artım nümayiş etdirir. Gələnlərin ən çox sayı 2019-cı ildə əldə edilib və bu 1,4 milyard təşkil etmişdir. UNWTO-nun proqnozlarına görə, bu rəqəm 2030-cu ilə qədər inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatı olan ölkələrdən gələn turistlər hesabına 1,8 milyarda qədər artacaqdır. Beləliklə, turizm bazarında qloballaşma prosesləri bu gün aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- xidmətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş turizm texnologiyalarının dəyişdirilməsi və unifikasiyası;
- nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi;
- turizm sahəsində regional və beynəlxalq təşkilatların yaradılması yolu ilə beynəlxalq turizmin idarə edilməsi və tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması.

Dünya yüksək texnologiyaların tətbiqi və qlobal infrastrukturun yaradılması nəticəsində qlobal inteqrasiyaya aparan dəyişiklik dövründə yaşayır. Qloballaşma təkcə maliyyə və əmtəə axınlarının intensivləşməsində deyil, həm də bazarlarda fəaliyyət göstərən subyektlərin özlərinin dəyişməsində özünü göstərir. Kapitalın

mərkəzləşdirilməsi nəticəsində bu qurumlar daha güclənir və böyüyür. İdarəetmə sxemlərini yenidən qurmağa başlayırlar: biznes iştirakçılarının qarşılıqlı asılılığını artıran təşkilati, telekommunikasiya, nəqliyyat və maliyyə şəbəkələri yaradırlar.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) 2019-cu ildə beynəlxalq turizm gəlirləri 1,5 milyard dollar, beynəlxalq turizmdə ixrac 1,7 trilyon dollar təşkil etmişdir. 2022-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq 18-24% azalmışdır. UTT məlumatına görə investisiyaların həcmi pandemiya dövrünə qədər il ərzində ortalama 1,2 trilyon dollar təşkil etmişdir. Bununla əsas hissəsi otelçilik sənayesinin əhatə etmişdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ayrı-ayrı ölkələrdə milli iqtisadiyyatın ixtisaslaşma səviyyəsini yüksəltmək və bununla da, mövcud iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə etməklə istehsalın həcmi artırmaq imkanı yaradır. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı nəticəsində ölkələr, nisbətən səmərəli istehsal edə bildiyi məhsullar üzrə ixtisaslaşması və bu məhsulları nisbətən səmərəsiz istehsal etdikləri məhsullara mübadilə etməsi nəticəsində əlavə gəlir əldə edə bilirlər.

Yeni yaradılan Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara və Tovuz-Qazax turizm yollarını müasir standartlara çatdırmaq məqsədiylə, Azərbaycan Turizm Nazirliyi tərəfindən, beynəlxalq turizm şirkətlərinə dəyəri 100 min dollar - 50 milyon dollar arasında dəyişən layihələr təqdim edilmişdir.

2018-ci ilin statistikasına görə Azərbaycanda turizm sektorunun yaratdığı əlavə dəyər 3 milyard manatdan artıqdır və ÜDM-nin 5% yaxın bir dəyərdir. Sektorda qırx minə yaxın əmək qüvvəsi mövcuddur. Eyni zamanda Azərbaycanda 400-ə yaxın tur agentliyidə iki minə yaxın əməkdaş fəaliyyət göstərməkdədir.

2019-cu ilin yanvarın 1-ə olan vəziyyətə görə, Azərbaycanda 596 mehmanxana müəssisəsi qeydiyyatdan keçib. 2018-ci il ərzində 33 yeni otel fəaliyyətə başlayıb, onlardan 15-i Bakıdadır. Mehmanxanalarda eyni vaxtda 46,7 min nəfərin yerləşə biləcəyi 22,2 min nömrə var. Bakının mehmanxana nömrələrinin xüsusi çəkisi ölkənin mehmanlarının nömrə fondunun 46%-dən çoxunu təşkil edir. Bundan əlavə Azərbaycanda təqribən yeni turistik otel inşa edilir, regionlarda turizm-informasiya mərkəzləri yaradılır.

2023-cü ili hədəfləyən proqnozlarına əsasən Azərbaycana gələcək xarici turistlərin sayının pandemiya dövrə qədərli vəziyyətə qaytarılması planlaşdırılır. Ümumilikdə turizmin inkişafı həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından çox vacibdir. Bu həmçinin on minlərlə iş yerinin açılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının rahat satışı, bölgə əhalisinin sosial rifah halının yaxşılaşması deməkdir. Belə olduqda rayon sakinlərinin iş dalınca paytaxta və xarici ölkələrə axınının qarşısını əhəmiyyətli dərəcədə ala bilər.

Bu investisiyalar büdcə ayırmalarından, dövlət satınalmalarından, müxtəlif layihələrin dəstəklənməsindən, alt baza infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilən vəsaitlərdən ibarətdir. Ölkədə dövlət investisiyalarının yönəldilməsində iri layihələrin maliyyələşdirilməsi üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda turizmin inkişafında dövlətin maliyyə-kredit imkanlarından istifadə olunması hazırkı dövrdə iri layihələr şəklində həyata keçirilir. Həmçinin dövlətin bu sahəyə ayırdığı maliyyə vəsaitləri turizmin idarə olunmasında, beynəlxalq tədbirlərdə iştirakında ölkənin təbliği və reklamına, ehtiyatların qiymətləndirilməsinə, iri layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilir.

Bununla yanaşı ölkənin maliyyə imkanları artdıqca kiçik və orta sahibkarlığa ayrılan vəsaitlərin bir hissəsini turizm sənayesinə yönəldilməsi də mümkündür.

DSK məlumatlarına görə ölkəmizə pandemiya qədər 3,8 mln nəfər olmuşdur ki, bununda 43,6 %-i istirahət məqsədilə gələnlərdən ibarətdir. 2022-ci ilin ilk doqquz ayının nəticələrinə görə ölkəyə gələn xarici turistlərin sayı 1,2 mln nəfər təşkil etmişdir ki, bu da quru yollarınəin bağlı olduğu şəraitdə müsbət tendensiya kimi səciyyələnə bilər. Eyni zamanda daxili turizmdə iştirak edənlərin sayı 2,7 mln nəfərə çatmışdır ki, bu da pandemiyaadan əvvəlki, dövrlə müqayisədə 30%-ə yaxın artım deməkdir.

Dövlətin maliyyə ehtiyatları turizm sənayesində əsasən infrastrukturun inkişafına və rekreasiya potensialının qorunmasına yönəldilir. Dövlət investisiyalarının və ya güzəştli kreditlərin verilməsi onun maliyyə imkanlarından asılı olaraq KOBİ ayrılan vəsaitlərdən istifadə etməkdir. Bu baxımdan turizm üzrə təqdim olunan Biznes Planlarının təhlili əsasında 2018-2022-cü müddətində bu sahəyə vəsaitlər artmışdır ki, bununda əsas hissəsi kiçik kreditlərdən ibarət olmuşdur. Turizm sənayesində kiçik və orta sahibkarlığa vəsaitlərin ayrılması əsasən regionlərdə tikilən yerləşmə müəssisələrinə, kiçik istirahət zonalarına yönəldilir. Belə ki, 2018-cü ildə turizm sənayesinə 3,5 mln manat, 2022-cı ildə isə 6,2 mln manat, 2020-ci ildə 1,7 mln manat vəsait ayrılmışdır. DTA verdiyi məlumata görə 2018-2022-ci il müddətində KOBİ turizm sahəsində fəaliyyət göstərən 32 kiçik və orta sahibkara vəsait ayrılmışdır. Bu vəsaitlərin əsas hissəsi kiçik otellərin və istirahət mərkəzlərinin tikintisinə sərf edilmişdir. Bununla yanaşı, 2018-cı ildən başlayaraq müxtəlif turoperatorlar, turizm obyektləri də dövlətin güzəştli kreditlərindən yararlanma bilmişlər. Son illər 5 turist obyekti, 7 turoperator, 2 mehmanxana dövlətin güzəştli kreditlərindən istifadə etmişdir.

Dövlət investisiyalarının turizm sənayesinə yönəldilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparıla bilər:

-Kiçik və orta biznes sahəsinə büdcədən ayrılan vəsaitlərin yönəldilməsində turizm şirkətlərinin fəal iştirakının təmin olunması;

-İnfrastruktur sahələrinin yeniləşdirilməsinə dövlət investisiyalarının artırılması;

-Turizmin sosial-iqtisadi inkişafda əsas rol oynadığını nəzərə alaraq, dövlətin regionlərə istiqamətləndirdiyi maliyyə vəsaitlərinin bir hissəsinin bu sahəyə yönəldilməsi;

-Dövlətin maliyyə və vergi siyasətində stimullaşdırıcı tədbirlərin fəal turizmlə məşğul olan, yeni yerləşmə müəssisələri, turist obyektləri tikən təşkilatlara yönəldilməsi;

-Turizmin inkişafı iqtisadiyyatın prioritet istiqaməti olduğuna görə rekreasiya ehtiyatlarının proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsinə dövlət yardımlarının ayrılması.

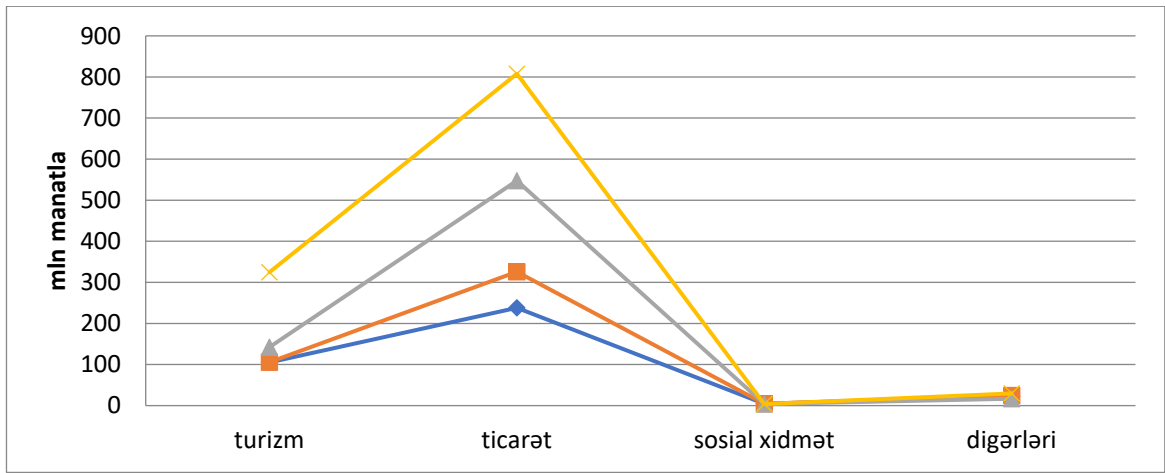
Azərbaycanın turizm bazarında xarici investisiyaların payı az olsa da (15%), bu sahədə alman, ingilis, türk, fransız, avstriyalıların iştirakı təmin olunmuşdur. Onların əsas fəaliyyət sahəsi müasir turist obyektlərinin, xüsusilə otellərin tikintisinə yönəldilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, dövlətin turizm sahəsində iri lahiyələrə yönəltdiyi güzəştli investisiyalar regionlarda və Bakı şəhərində müasir otellərin tikintisini sürətləndirmişdir. Naftalan şəhərində “Qaşaltı”, “Qarabağ”, “Möcüzəli Naftalan”, “Naftalan Mərkəzi Sanatoriyası”, Bakı şəhərində 2011-ci ildən başlayaraq tikilən şəbəkə otellər, Şabran rayonunda “Qalaaltı”, “Şabran resort-SPA”, Şəki şəhərində “Marxal resort SPA”, Basqal qəsəbəsində “Basqal resort SPA”, Lənkəran rayonunda “Lənkəran vellens-SPA”, “Xəzər resort-SPA”, Şamaxı rayonunda “Şamaxı palaz”, Quba rayonunda “Quba resort-SPA” Qusarda Şahdağ qış yay istirahət mərkəzində 6 müasir otel, Qəbələ rayonunda 5 otel və s. dövlətin güzəştli kreditləri və ya bütünlüklə dövlət vəsaitləri hesabına tikilmişdir.

Ölkədə xarici investisiyaların daxili turizm sektoruna yönəldilməsi, ilk növbədə regionlarda infrastruktur sahələrin bərpaşından asılıdır. Keçid dövründə olan ölkələrin təcrübəsindən də məlumdur ki, turizm sənayesinə xarici kapitalı cəlb etmək üçün əvvəlcə regionlarda nəqliyyat, kommunikasiya infrastrukturunu bərpa olunur, mövcud rekreasiya ehtiyatları qiymətləndirildikdən sonra turizm fəaliyyətinə yönəldilir.

Ölkədə sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal sahələri üzrə istehsal etdiyi məhsulların dəyəri dinamik olaraq artmaqdadır. Bu artım dövlət, yerli və qismən xarici investisiyalar hesabına mümkün olmuşdur. Aparılan investisiya siyasəti hesabına yerli sahibkarlıq subyektlərinə dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlər son beş ildə üç dəfədən çox artmışdır. Bu vəsaitlərin əsas hissəsi istehsal sahəsinə yönəldilsə də, turizm sahəsində dinamik inkişafa nail olunmuşdur. Müqayisə olunan illərə görə turizm sahibkarlarının turizm sənayesində göstərdiyi xidmətlərin həcmi ölkənin orta göstəricilərindən aşağı olarsa da, dinamikliyi təmin olunmuşdur. Turizm fəaliyyətinin gələcək hədəflərində ölkədə zəngin turizm potensialı olan regionnin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə regionun iqtisadi inkişafına təkən verə bilsin.

Ölkədə turizm xidmətlərinin payı son illər artsa da, bu göstəricinin sürətli dinamikliyin qeyd etmək olmaz. Belə ki, 2018-2022-ci illər arasında bu artım çox az göstəricilərlə ifadə olunmuş və ölkə üzrə 100-120 mln manat arasında dəyişmişdir. Bu göstəricinin iki dəfədən çox artması 2018-2022-ci illərdə görmək mümkündür. Ölkədə kiçik sahibkarlara məxsus istirahət müəssisələrində istirahət edənlərin sayı son beş ildə iki dəfədən çox artmış, göstərdiyi pullu xidmətlər isə 2018-ci ildə ümumi xidmət sahələrində göstərilən pullu xidmətin 3,4% təşkil etdiyi halda 2022-ci ildə 12,5%-ə çatmışdır.

Şəkil 1. Ölkə üzrə kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyəti

Ölkə üzrə xidmət sahələrinin payının son illər artım tendensiyasının müşahidə olunması onun əsas dövriyyə fondlarında artımın qeyd etmək olar. Ümumi xidmət dövriyyəsində ticarət xidmətinin üstün olmasının qeyd olunan şəkildə görmək mümkündür. Beləki, ticarət dövriyyəsinin payı son dörd ildə 4 dəfədən çox artmışdır.

Ölkə üzrə mehmanxana yaşə müəssisələrində orta adambaşına düşən mehmanxana xidmətləri 1,2 dəfə artmışdır. Turizm mərkəzlərində əsas vəsaitlərin və texniki çatışmazlığın nəticəsində bu sahənin inkişafının rentabənliyin aşağı olmasına səbəb olmuşdur. İstirahət və turizm komplekslərinin aşağı səmərəliliyi də bununla izah olunur. İstirahət və turizm komplekslərinin aşağı səmərəliliyi də bununla izah olunur. İstirahət və turizm komplekslərinin aşağı səmərəliliyi də bununla izah olunur. İstirahət və turizm komplekslərinin aşağı səmərəliliyi də bununla izah olunur. İstirahət və turizm komplekslərinin aşağı səmərəliliyi də bununla izah olunur.

Yüksək həcmli investisiyaların regiona yönəldilməsində iri şirkətlərə maraq doğuran layihələr təqdim olunmur. Bu da regionlarda heç bir strateji planı və investisiya cəlb olunacaq sahələr göstərilmir. Bununla yanaşı yalnız kiçik istirahət mərkəzlərinə müştəri maraqlarının artması yeni kapital qoyuluşunun genişlənməsinə imkan vermiş olardı. Buna görə də kiçik istirahət müəssisələrinə qısa müddətli istirahət üçün minimum komfortluğu olan yerləşmə müəssisələrinin yaradılmasına daha çox vəsait sərf olunmuşdur ki, bu da istirahət və turizminin inkişafında pərakəndəliyə gətirib çıxarmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev A.L. Azərbaycan sənayesində xarici və daxili investisiyalardan səmərəli istifadə problemləri. Bakı2004.
2. İbrahimov F. M. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu. Bakı2007.
3. Bayramli, Qadir. "AZƏRBAYCANDA TURİZMİN DAYANIQLI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ." AZERBAIJAN UNIVERSITY(2018): 40.
4. Vuqar Dargahov, Rovshan Karimov. Investment opportunities of tourism industry in Azerbaijan and its regions. European International journal of science and Technology Birmingham, 2014 p.165-172

5. Hasanli, Yadulla, Sailau Baizakov, and Sudabe Salihova. "ASSESSMENT OF THE IMPACT OF TOURISM SECTOR ON THE ECONOMY OF AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN AND IRAN USING INPUT-OUTPUT MODELS." *Economic and Social Development: Book of Proceedings* (2019): 671-680.
6. https://www.academia.edu/37188085/Milli_iqtisadiyyatin_inkisafinda_turizm_sektorunun_rolu_v%C9%99_bu_sektorun_dovl%C9%99t_t%C9%99nziml%C9%99nm%C9%99si_istiqam%C9%99tl
7. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/2022>

Резюме. В статье показаны основные направления инвестиций в международный туризм, его динамика и место в платежном балансе стран. Были проанализированы основные направления инвестиций в туризм в Азербайджане, деятельность государства, субъектов предпринимательства, иностранных инвесторов, а также средства, направляемые в этот сектор местными подрядными организациями. При этом изучаются положительные эффекты документа поощрения инвестиций в сфере туризма, возможности использования предпринимателями льготных кредитов, проектов, поддерживаемых МСП в сфере туризма.

Ключевые слова: инвестиции, финансы, туризм, сервисная инфраструктура, государственные средства, государственный бюджет.

Summary. The main directions of investment in international tourism, its dynamics, and its place in the countries' balance of payments are shown in the article. The main directions of tourism investments in Azerbaijan, the activities of the state, business entities, foreign investors, and the funds directed to this sector by local contractor organizations were analyzed. At the same time, the positive effects of the investment promotion document in the tourism sector, opportunities for entrepreneurs to use concessional loans, projects supported by SMEs in the field of tourism are studied.

Key words: investment, finance, tourism, service infrastructure, state funds, state budget

UOT 379.85

AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİNDƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN PRİORİTETLƏRİ VƏ REGIONAL-COĞRAFI ASPEKTLƏRİ

Vəliyeva Səbinə

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: Rövşən Kərimov

sabina.veliyeva.99@inbox.ru

Xülasə. Azərbaycanca regional inkişafın investisiya mənbəyi təhlil olunaraq, iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə strateji yol xəritəsində nəzərdə tutulmuş istiqamətlərə yönəldilən vəsaitlər təhlil olunmuşdur. Məqalədə, regionlarda turizmin inkişafına yönəldilən investiyaların mənbəyi təhlil olunmuş, dövlət, sahibkarlıq, xarici investorlar, yerli podratçılar və icmaların bu sektora yönəldiyi vəsaitlər və onun təsir dairəsi təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, turizm sənayesində dövlət vəsaitlərinin istifadəsinin istiqamətləri, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi, DTA satınalmalarının turizm sektorunun inkişafına təsirləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: turizm siyasəti, turizmdə investisiya, sahibkarlıq, dövlət investiyaları, güzəştli kreditlər, bank kreditləri.

Azərbaycanda dövlətin turizm siyasətinin əsas istiqamətlərinin strateji yol xəritəsində istiqamətləri müəyyən edilir. Strateji yol xəritəsində müxtəlif turizm növlərinin inkişafı üçün yönəldilən vəsaitlərin miqdarı göstərilmiş olur. Əsas istiqamətləri Bakı şəhərində turizmin inkişafının təbliği, yeni istiqamətlərin verilməsi, sağlamlıq, ekoloji, icma və kənd turizm, biznes turizm istiqamətləri təhlil edilərək istiqamətləri verilmişdir. Müəyyən olunmuş istiqamətlər üzrə ilkin vəsaitlərin 355 mln manat qiymətləndirilmişdir ki, bu da 2025-ci ilə qədər yerləşmə

yerlərinin sayının 100 min yerli keçməsi, sağlamlıq turizmdə yeni destinasiyaların formalaşması, qış turizmi, mədəni marşrutların hazırlanması və turizmdə peşə təhlili istiqamətləri üzrə yönəldilməlidir.

Azərbaycanda turizm sənayesində investiya siyasəti prioritet olduğuna görə onun əsas istiqamətlərin aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-Turizm sənayesinin prioritet istiqamətlərinə yönəldilən vəsaitlər. Bunlar əsasən strateji yol xəritəsində əksin tapan istiqamətlər üzrə görülən işlərə yönəldilən vəsaitlərdən ibarətdir. Bu məqsədlə həm Dövlət İnvestiya Fondundan, həm də regionları inkişafı haqqında dövlət proqramına ayrılan vəsaitlərdən istifadə olunur. Eyni zamanda, KOBİ-nin turizm sahəsində olan layihələrin dəstəklənməsi üçün ayırdığı vəsaitlərdən ibarətdir ki, bunlarda güzəştli şərtlərlə müəyyən layihələrin dəstəklənməsinə yönəldilir.

-Sahibkarlıq subyektlərinin və yerli podratçı təşkilatların müxtəlif infrastrukturun formalaşması, turizm obyektlərinin tikintisinə yönəldiyi vəsaitlər. Bu investiyalar kiçik həcmli olsa da, yerli investorların fəaliyyətinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Burada kiçik yerləşmə və iaşə müəssisələri, gecələmə yerləri, kənd turizm üçün bərpa edilən evlər, vilalar, müxtəlif turizm xidmət sahələrin əhatə edir. Eyni zamanda, səyahət agentliklərinin inkişafı üçün yönəldiyi investiyaları da qeyd etmək olar ki, bu da rəqabət şəraitində onların inkişafın təmin etmiş olur.

-Əlverişli investiya mühitinin yaradılması və bu sahədə təşviq sənədinin hazırlanması. Ölkədə 2016-cı ildən başlayaraq prioritet turizm növlərinin inkişafı üçün dövlətin investiya təşviqi siyasəti aparılır ki, bu da müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinin güzəştli kreditlərdən yararlanmasına imkan verir. Hazırda bu təşviq sənədi 100 min manata qədər və 100 min manatdan çox olan layihələrin maliyyələşdirməsində güzəştli kreditlərdən istifadəni tövsiyyə edir. Belə kreditlərin verilməsi və təşviq sənədindən istifadə olunmasında əsas olaraq üç ulduzlu və daha aşağı kateqoriyalı yerləşmə müəssisələrinin tikintisi, yeni marşrutların formalaşması, icma əsaslı turizmin inkişafı və müxtəlif turizm layihələrinin dəstəklənməsindən ibarətdir. DTA verdiyi məlumata görə turizm sahəsində fəaliyyət göstərən 40-dan çox sahibkarlıq subyektləri qeyd olunan güzəştli kreditlərdən istifadə etdir.

-Dövlət satınalmaları xətti ilə turizm sənayesinin prioritet sahələrinin inkişafın təmin etmək. DTA yaradıldıqdan sonra turizm sənayesində prioritet sahələr üzrə müxtəlif satınalmalar həyata keçirilmişdir ki, bununda əsas hissəsi müxtəlif turizm növlərini və bəzi turizm destinasiyalarının bərpasından ibarət olmuşdur. DTA 2018-ci ildən başlayaraq satınalmaların təhlili göstərir ki, bunlar turizm növləri inkişafına dəstəkdən ibarət olmuşdur. Bunlara misal olaraq “Quş müşahidəçiliyi”, “Sağlamlıq turizmi”, “Şimal-qərb bölgəsinin iaşə müəssisələrinin təhlili”, “Bələdçi xidmətləri”, “Şərab yolu”, “Mədəni irs marşrutların işlənməsi” və s. 30-a yaxın satınalmalar həyata keçirilmişdir. Həmçinin, Basqal tarixim mərkəzi və ipəkçiliyin inkişafı, Lahıda evlərin bərpası, Şəki yuxarı baş tarixi kompleksinin bərpası, Suqovuşan istirahət mərkəzinin yaradılması və avarçəkmə mərkəzi qeyd olunan satınalmalara görə yönəldilən vəsaitlər hesabına bərpa olunur.

Onu da qeyd edək ki, dövlət büdcəsindən DTA 2018-2022-ci illər ərazində 300 mln-dan çox vəsait ayrılmışdır ki, bununda əsas hissəsi qrumun saxlanması, satınalmalar, beynəlxalq təbliğat və hədəf ölkələrdə turizm mərkəzlərinin yaradılması və s. istifadə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən DTA ayrılan hissəsi ümumi büdcənin 2%-i təşkil edir. Ölkənin beynəlxalq turizm reklamına 6,8 mln.manat ayrılmışdır ki, bu da DTA ayrılan vəsaitin 1,1%-ni təşkil edir. Dövlət büdcəsində rayonlara ayrılan vəsaitlərin əsas hissəsi turizm sənayesinə birbaşa təsir edən infrastrukturun bərpasına yönəldilmişdir. Dövlət büdcəsində birbaşa turizm layihələrinin dəstəklənməsi aparılmasa da, dövlət İnvestisiya fondunun dəstəyi hesabına Qusarda Şahdağ qış-yay turizm kompleksinin tikintisində dövlətin payı 49%-ə çatır. Bu da ölkədə turizm sahəsində ən böyük investisiya layihəsi hesab olunur.

Sahibkarlığa dəstək fondu tərəfindən yönəldilən güzəştli kreditlərdən ən çox regionlardakı turizm üzrə sahibkarlıq subyektləri istifadə edirlər. Turizm layihələrinin az dəstəklənməsinin əsas səbəblərinə istehsal layihələrin daha çox dəstəklənməsi, turizm üzrə layihələrin çox zaman konkret tikinti xarakterli olması, regional inkişaf üzrə köklü layihələrin sahibkarlıq subyektləri tərəfindən az təqdim olunması, QHT bu sahəyə aid layihələrin inandırıcı olmamasıdır. Fond tərəfində turizm sahəsinə yönəldilən investisiyalar 10-15 mln manat təşkil edir.

Azərbaycanın turizm bazarında xarici investisiyaların payı az olsa da (15%), hazırda bu sektorda alman, ingilis, türk, fransız, avstriyalıların iştirakı təmin olunmuşdur. Onların əsas fəaliyyət sahəsi müasir turizm obyektlərinin, xüsusilə hotellərin tikintisinə yönəldilmişdir. Bu brend hotellərə yönəldilən investisiyaların demək olar ki, hamısı Abşeron iqtisadi rayonun payına düşür.

Yerli sahibkarlıq subyektlərindən cəlb olunan investisiyalar statistik məlumatlarda ümumi xidmət sahələrinə qoyulan investisiya kimi göstərilir. Bununla yanaşı xidmət sahələrinə cəlb olunan investisiyaların əsas hissəsini istirahət və əyləncə sahəsi təşkil etdiyinə görə yerli sahibkarlıq subyektləri hesabına cəlb olunan kapitalın əhəmiyyəti yüksək olmuşdur. AR-da Statistika Komitəsinin məlumatına görə 2022-cü ildə xidmət sahələrnə yönəldilən vəsaitlər il ərzində 56,7 mln. manat təşkil edir.

Ümumi Dövlət büdcəsindən KOBİ-ya 90,1 mln.manat ayrılmışdır ki, bu da ümumi büdcənin 0,56%-nə bərabərdir. KOBİ-ya turizm layihələrinə dəstək məqsədilə 14,2 mln.manat xərclənmişdir. Bu vəsait turizmdə sahibkarlıq subyektlərinin konkret layihələrinin icrasına yönəlmişdir. Dövlət büdcəsindən 2010-2014-cü illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramına dəstək olaraq cəmi 3,2 mln.manat ayrılmışdır.

Yerli sahibkarlıq subyektlərindən cəlb olunan investisiyalar statistik məlumatlarda ümumi xidmət sahələrinə qoyulan investisiya kimi göstərilir. Bununla yanaşı xidmət sahələrinə cəlb olunan investisiyaların əsas hissəsini istirahət və əyləncə sahəsi təşkil etdiyinə görə yerli sahibkarlıq subyektləri hesabına cəlb olunan kapitalın əhəmiyyəti yüksək olmuşdur. AR-da Statistika Komitəsinin məlumatına görə xidmət sahələrnə yönəldilən vəsaitlər il ərzində 76,7 mln. manat təşkil edir. Bunun da 2/3 hissəsi Bakı şəhəri və Abşeron bölgəsinin payına düşür. Burada

turizm, istirahət və əyləncə yerlərinin tikintisinin üstün olmasını nəzərə alaraq, bu sahəyə yönəldilən investisiyaların öz əhəmiyyətini saxladığı məlum olur.

Bankların kredit resursları hesabına investisiyaların cəlb olunması son illər artmışdır. Müasir şəraitdə bank sektoru inkişaf etdikcə, onun istehsal və xidmətə müdaxiləsi dərinləşdikcə investisiya üçün ayrılan xərclər və kreditlər artır. Ona görə də kredit resurslarının investisiya mənbəyi olaraq formalaşması kredit bazarı, onun əsas tərəfləri olan tələb və təklif idarə olunur. Turizmdə kreditlərin investisiya mənbəyi kimi cəlb olunması azlıq təşkil etsə də, son illər bu sahədə fəallıq artmışdır. Bank kreditləri turizm sahəsinə kommersiya və istehlak vəsaiti kimi daha çox yönəldilir. Bank kreditləri vasitəsilə turizm sənayesinə yönəldilmiş vəsaitlər 34,2 mln. manat təşkil etmişdir. Yönəldilən kapitalın əsas hissəsi Bakı şəhərində olan turizm sahibkarlıq subyektlərinə verilmişdir. Bank kreditlərində faizlərin yüksək olması turizm sənayesində bu növ investisiyalara marağı azaltmışdır.

Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi qarşıdakı illərdə prioritet istiqamətlərdəndir. Turizmi iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sahəsinə çevirmək, sosial və ekoloji tələblərə cavab verəcək səmərəli və rəqabətqabiliyyətli müasir turizm kompleksləri yaratmaq və bu sahədə yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Ölkədə investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün aparılan dövlət siyasətinin nəticələrinin təhlili göstərir ki, yerli sahibkarlıq subyektlərinin güzəştli kreditlərə çıxışının təmin olunması yaxşılaşdırılmış, yeni turizm istiqamətləri müəyyən edilmiş, dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək üçün konkret layihələrin dəstəklənməsinə üstünlük verilmişdir. İntestiyaların təşviqi fondunun yuaradılması və turizm üzrə investiyalarda kreditlərin illik 5%-ə qədər müəyyən edilməsi və bank sektorunun bu sahədə olan layihələrinin dəstəklənməsi turizm təsərrüfatının inkişafının təmin etmiş olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova F.Q., Turizm sferasında investisiya qoyuluşundan səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri Bakı,2013. S. 30.
1. Süleymanov Elçin Azərbaycanda qeyri neft iqtisadiyyatı formalaşdırılmasında turizm
2. sektorunun yeri//tourism and recreation in the XXI century: problems and prospects, 2019, s.286-291
3. Bayramli, Qadir. "AZƏRBAYCANDA TURİZMİN DAYANIQLI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ." AZERBAIJAN UNIVERSITY(2018): 40.
4. Vuqar Dargahov, Rovshan Karimov.Invtstment opportunities of tourism industry in Azerbaijan and its regions.European International journal of science and Technology Birmingham, 2014 p.165-172
5. Hasanli, Yadulla, Sailau Baizakov, and Sudabe Salihova. "ASSESSMENT OF THE IMPACT OF TOURISM SECTOR ON THE ECONOMY OF AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN AND IRAN USING INPUT-OUTPUT MODELS." Economic and Social Development: Book of Proceedings (2019): 671-680.

6. https://www.academia.edu/37188085/Milli_iqtisadiyyatin_inkisafinda_turizm_sektorunun_rolu_v%C9%99_bu_sektorun_dovl%C9%99t_t%C9%99nziml%C9%99n_m%C9%99si_istiqam%C9%99tl
7. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/2022>

Резюме. Проанализирован инвестиционный источник регионального развития в Азербайджане, а также средства, направляемые на сферы предусмотренные в стратегической дорожной карте по основным направлениям экономики. В данной статье был проанализирован источник инвестиций, направляемых на развитие туризма в регионах, средства направляемые в эту отрасль государством, предпринимательством, иностранными инвесторами, местными подрядчиками и сообществами, и сфера его влияния. При этом были рассмотрены направления использования государственных средств в сфере туризма, расходования бюджетных средств, влияние закупок ДТА на развитие туристической отрасли.

Summary. The investment source of regional development in Azerbaijan, as well as the funds directed to the areas provided for in the strategic roadmap for the main areas of the economy have been analyzed. The article studies the source of investments directed to the development of tourism in the regions and the funds allocated to this industry by the state, entrepreneurship, foreign investors, local contractors and communities, and its sphere of influence. At the same time, the directions of using public funds in the field of tourism, spending budgetary funds, and the impact of STA purchases on the development of the tourism sector were examined

Key words: tourism policy, investment in tourism, entrepreneurship, hospitality investments, preferential loans, bank loans.

DÜNYANIN SOSIAL İQTİSADI VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Qocayeva Mələhət

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Tahir İbrahimov

melahetqocayeva129@gmail.com

Xülasə: Heydər Əliyevin Azərbaycanın inkişaf tarixində və ekologiya sahəsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Ekologiya və onunla bağlı olan bütün məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. İnsanların ətraf mühitdən nizamsız istifadəsi nəticəsində bütün dünyanı həmçinin Azərbaycanı əhatə edən sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin yaranması, əsas istiqamətlərini əhatə edən məsələlərin vacibliyi hər zaman aktual olaraq qalmaqdadır. Ekoloji problemlərin həllində bütün dünya ölkələrinin birlikdə əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji siyasətin unikalılığı hələ də öz müsbət təsirlərini göstərməkdə davam edir. Ətraf mühitin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Ulu öndərimizin Sərəncamına əsasən 2001-ci ilin may ayında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ekoloji durumun sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı tədbirlər uğurlu şəkildə davam etdirilir.)

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ekologiya, sosial-İqtisadi problem, ətraf mühit, siyasət

Müasir Azərbaycan tarixinin bir çox parlaq səhifələri heç şübhəsiz ki ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə, onun geniş və hərtərəfli dövlətçilik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Otuz dörd il rəhbərlik etdiyi müddət ərzində ölkənin bütün sahələr üzrə inkişafında, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində onun xidmətləri danılmazdır.

Ulu öndər Azərbaycanda rəhbər olduğu müddətdə bütün sahələrdə olduğu kimi ekoloji problemlərin həlli məsələlərini də daim diqqət mərkəzində saxlayıb. Dahi rəhbər ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, eləcə də təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələlərinə xüsusi qayğı ilə yanaşıb.

Bəşər cəmiyyətinin tarixi inkişaf dövrünə nəzər saldıqda insanların yarandığı ilk günlərdən ətraf mühit, təbii amillərə təsir etməyə başladığını aydın şəkildə görmək mümkündür. Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı əhalinin sürətlə artması və digər səbəblər nəticəsində ətraf mühitə təsir sürətlə artmağa başlamış və zamanımızda özünün ən yüksək həddinə çataraq bir sıra sosial iqtisadi və ekoloji problemlərin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Beynəlxalq təhlükə doğuran iqtisadi-sosial müharibə və sülh problemləri, hərbişmə, iqtisadi fəlakətlər, aclıq, işsizlik, mənzilsizlik, əhali təbəqələri arasında gəlir fərqlərinin kəskin sürətdə artması, siyasi idarəçilik və tənzimləmə ziddiyyətləri; həmçinin yeraltı və yerüstü sərvətlərin tükənməsi təhlükəsi, təbii yaşayış vasitələrinin: torpaq, su, hava, meşə, atmosfer və s. çirkləndirilib yararsız hala salınması, təbiətin mühafizəsi və ondan səmərəli istifadə edilməsində yaranmış ekoloji problemlərə son zamanlar dünya ictimaiyyətinin diqqəti getdikcə artmışdır.

Bu sahədə bir sıra tədbirlər planı işlənərək həyata keçirilir. Ekoloji problemlər sivilisasiyanın inkişafına təsir göstərir. Belə ki ekoloji problemlər kəskin hal aldıqca sosial-iqtisadi tərəqqi ləngiyir və bəşər mədəniyyəti məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalır. Ekoloji problemləri təhlil etmək üçün iqtisadiyyat, sosial təbiət və texnika sahələri üzrə elm nümayəndələrinin birgə fəaliyyətinə ehtiyac duyulur. Ekoloji problemlərin vaxtında və düzgün həllini təmin etmək üçün bütün dünya ölkələri arasında daim beynəlxalq əməkdaşlığın yaradılması vacibdir.

Qlobal xarakter daşıyan ekoloji problemlər ölkəmizə də öz ciddi təsirini göstərmişdir. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji siyasət yeni vüsət alıb və formalaşmağa başlayıb. 1969-1982-ci illərdə respublikamızda həyata keçirilən təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşəbbüskarı Heydər Əliyev olmuşdur. Məhz Onun təşəbbüsü ilə keçən əsrin 70-ci illərində həyata keçirilən yaşıllaşdırma tədbirləri nəticəsində Abşeron yarımadası yaşıl libasa bürünməyə başlamışdır. 1970-ci ilə qədər Bakı şəhərində 3 min hektara qədər yaşıllıq sahəsi mövcud idisə, Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi həmin illərdə yaşıllıqların sahəsi 17 min hektara qədər çatdırılmışdı.

Bu dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasına dair 8 qanun qəbul olunmuş, hökumət səviyyəsində 30-dan artıq qərar təsdiq edilmişdir. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gəlmiş Ulu öndərimiz ekoloji məsələləri bir daha ön cərgəyə çəkmiş, bu sahədə olan mövcud problemlərə xüsusi diqqət ayırmışdır. Bu dövrdə bir sıra yeni qanunlar-meşə, torpaq, su haqqında və s. qanunlar qəbul edilmişdir.

Ətraf mühitin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Ulu öndərimizin Sərəncamına əsasən 2001-ci ilin may ayında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılmışdır.

Bir qədər sonra-2003-cü ildə isə Onun sərəncamları ilə “Ekoloji cəhətdən davamlı sosial-iqtisadi inkişafa dair” və “Meşələrin bərpası və artırılmasına dair” milli proqramlar təsdiq edilərək həyata keçirilmişdir.

Bu gün də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tövsiyələri rəhbər tutularaq müstəqil Azərbaycan Respublikasının zəngin təbiətini, təbii sərvətlərini qorumaq və

bərpa etmək üçün vaxtilə başlanılmış işlər davam etdirilir, bu istiqamətdə yeni-yeni layihələr həyata keçirilir, ekoloji problemlərin həllinə cəmiyyətin, yerli və beynəlxalq təşkilatların diqqəti cəlb olunmaqla dövlətin müəyyənləşdirdiyi ekoloji siyasət reallaşdırılır.

Uzun illər ərzində yaranmış ekoloji problemlər təhlil edilərək, onların kompleks həllinə yönəldilən və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan 5 Milli və Dövlət Proqramı təsdiq edilərək icrasına başlanılmış, respublikamızda mövcud olan qoruq və yasaqlıqların əraziləri genişlənmiş, milli parklar yaradılmış, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində müəyyən olunmuş düzgün siyasət indiyə qədər ölkəmizə yalnız uğur gətirmiş və bu sahədə siyasətin düzgün və uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində, onun tərkib hissəsi olan ekoloji durumun sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsinə bundan sonra da nail olunacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. https://www.yeniazerbaycan.com/Musahibe_e9753_az.html
2. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyevin-irsi-butun-dovrler-ucun-onemlidir-1676497220>
3. <https://azedu.az/az/news/32452-muasir-sosial-siyasi-seraitde-qlobal-problemler-ve-onun-yaranma-sebebleri>

Резюме. Гейдар Алиев имел неоценимые заслуги в истории развития Азербайджана и в области экологии. Он всегда уделял внимание экологии и всем связанным с ней вопросам. Важность вопросов остается актуальной во все времена. Сотрудничество всех стран мира в решении экологических проблем имеет большое значение. В годы правления Гейдара Алиева уникальность экологической политики в области охраны окружающей среды в нашей стране продолжает демонстрировать свои положительные эффекты. В целях совершенствования управления окружающей средой наша великий лидер Согласно указу, в мае 2001 года было создано Министерство экологии и природных ресурсов. Под руководством Президента страны г-на Ильхама Алиева, достойного преемника общенационального лидера Гейдара Алиева, улучшилась экологическая ситуация. успешно продолжают мероприятия, связанные с освоением и рациональным использованием природных ресурсов.

Ключевые слова Гейдар Алиев, экология, социально-экономическая проблема, окружающая среда, политика

Summary. Heydar Aliyev had invaluable services in the development history of Azerbaijan and in the field of ecology. Ecology and all issues related to it have always been in the center of attention. As a result of people's irregular use of the environment, the emergence of socio-economic and ecological problems that cover the whole world as well as Azerbaijan, the importance of the issues that cover its main directions always remain relevant. The cooperation of all the countries of the world is of great importance in solving environmental problems. During the years of Heydar Aliyev's rule, the uniqueness of environmental policy in the field of environmental protection in our country continues to show its positive effects. In order to improve environmental management, the Ministry of Ecology and Natural Resources was established in May 2001 according to the Decree of our great leader. Under the leadership of Mr. Ilham Aliyev, the worthy follower of the national leader Heydar Aliyev, the President of the country, measures related to the improvement of the ecological situation and the efficient use of natural resources are being successfully continued.

Keywords: Heydar Aliyev, ecology, socio-economic problem, environment, politics

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN FORMA VƏ YOLLARINDA ƏYANİLİK PRİNSİPLƏRİ

Aksin Abbaszadə

Magistr, Gəncə Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: F/prof. Nuriyev Rəşad

aksin.abbaszade2000@gmail.com

Şagirdlərə dərin və davamlı biliklərin verilməsi, onların bilikləri müstəqil şəkildə əldə etmələrinə hazırlanması üçün təlim prosesinə müstəqil işlərin daxil edilməsi vacibdir.. K.D.Uşiniskinin göstərdiyi kimi şagirdlər bilikləri o halda yaxşı qavrayırlar ki, onlara müstəqillik verilir.. Yeni biliklərin mənimsənilməsi prosesində şagird özü işləmirsə, müstəqillik göstərmirsə bu halda o, formal biliklər əldə edir. Odur ki, belə biliklərdən praktik fəaliyyətlərində istifadə edə bilmirlər. Biliklərini yeni təlim situasiyasına tətbiq edə bilmirlər. Məktəbin əsas vəzifəsi isə onları həyata hazırlamaqdan, öz bilik və bacarıqlarını gələcək həyat fəaliyyətlərində istifadə etməyə, yeni bilikləri özlərinin müstəqil surətdə qazanmalarına şərait yaratmağa yönəlməkdən ibarətdir

Məhz bu baxımdan şagirdlərin müstəqil işlərinin düzgün təşkil edilməsi təlim prosesində anlayışların mahiyyətini başa düşməyə, səbəb-nəticə əlaqələrinin açılmasına, anlayışlar arasındakı məntiqi əlaqələrinin qavranılmasına səbəb olur ki, bu da bütövlükdə elmin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklərin mənimsənilməsinə şərait yaradır.

İlk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, müəllim şagirdlərin müstəqil fəaliyyətlərini təşkil etməsə, onları müstəqil işlərə alıxdırmırsa, geniş dünyagörüşünün formalaşdırılmasına nail ola bilməz. Bu o vaxt mümkündür ki, hadisə və proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri şagird özü müəyyən edir, ümumiləşdirmələr aparır, nəticələr çıxarır və s.

Müasir dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, əldə edilən informasiya sürətlə köhnəlir, daha yeni informasiya axını bizi əhatə edir. İnformasiya bolluğu təlim prosesini də əhatə etdiyindən coğrafiya fənninin də vəzifələrində dəyişikliklər aparılır, şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilən tələblər dəyişilir.

İnformasiya axınının güclənməsi tələb edir ki, şagirdlər onlara lazım olan bilikləri müstəqil əldə edə bilsinlər və bunun üçün də müstəqil işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyi bacarsınlar. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil işlərin təlim-tərbiyə prosesində böyük əhəmiyyət daşmasına baxmayaraq onları məkrəbdə müəllimlərin fəaliyyətində hələ də öz layiqli yerini tapmamışdır . Belə ki, məktəb praktikasında müstəqil işlərdən daha çox tədris materiallarının möhkəmləndirilməsində istifadə olunur. Bu reproduktiv fəaliyyətə daha çox xidmət edir. Daha az hallarda yeni tədris materiallarının izahı məqsədi ilə müstəqil işlərə müraciət olunur.

Məsələn, xəritə üzərində işin təşkilini nəzərdən keçirsək göstərir ki, əksər tapşırıqlar təsvir etmək istiqamətindədir (xəritə üzərində relyefi, iqlimi təsvir etmək). Ərazinin iqlim xüsusiyyətlərini izah etməyə, səbəb-nəticə əlaqələrini

açmağa yönəldilən tapşırıqlar isə çox azdır, yaxud heç yoxdur işin təşkili zamanı verilən tapşırıqların əksəriyyətinin məzmununda ikinci dərəcəli suallar qoyulur, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, müstəqil fəaliyyətlərinin inkişafına xidmət edən tapşırıqlar yoxdur. Belə tapşırıqlar coğrafi qanunauyğunluqların, təbii komponentlər arasındakı əlaqələrin mənimsənilməsinə, əsas anlayışların məğzinin açılmasına bir o qədər də köməklik etmir. Tədris prosesində müstəqil işlərin yerinə yetirilməsində məntiqi ardıcılığa, onların tədricən mürəkkəbləşdirilməsinə diqqət yetirilmir. Bu da bu gün coğrafiyanın təlimi prosesində qarşıda duran ən mühüm problemlərdən biridir.

Coğrafiyanın təlimi prosesində müstəqil işlərin təşkili ilə bağlı digər problem müstəqil işlərlə praktik işlər arasındakı fərqləri və oxşarlıqları nəzərə alaraq tədris prosesində onların dəqiq yerlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Praktik işlər müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin frontal şəkildə yerinə yetirdiyi işlərdir. Coğrafiyada praktik işlər xəritə üzərində işlər, iqlim göstəriciləri ilə iş, təbiətdə müşahidə və s. Daxildir. Bütün bu işlər şagirdlərin müxtəlif təlim priyomlarının formalaşmasına xidmət edir. Praktik işlərin məzmunu coğrafi spesifikliyə və fərdi şəkildə müəllimin bilavasitə rəhbərliyi ilə təşkil olunur. Praktik işlər daha çox məzmununa aid edilir.

Müstəqil işlər isə şagirdlərin idrak fəaliyyətinə aid olur və daha çox müstəqillik tələb edir. Yəni müstəqil və praktik işlər qarşısında müxtəlif təlim məqsədləri qoyulur. Odur ki, hər bir praktik işi müstəqil hesab etmək olmaz.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda müstəqil işlərin əsas əlamətləri kimi aşağıdakıları qeyd edirlər.

– müstəqil işlər müəllimin verdiyi tapşırıqların, onların yerinə yetirilməsi üçün verilmiş xüsusi vaxt ərzində və müəllimin iştirakı olmadan yerinə yetirilir.

– müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi şagirdlərdən müəyyən fikri fəaliyyət, əvvəllər əldə edilmiş biliklərin, təlim işi priyomlarının, tədris prosesinin idrak metodlarının tətbiqini tələb edir.

Müstəqil işlərin qarşısında şagirdlərin müstəqilliklərinin inkişaf etdirilməsi, onlara bilikləri müstəqil qazanmasını öyrətmək, yaradıcı düşünmək və s. kimi vəzifələr qoyulmuşdur. Müstəqil işlər praktik işlər kimi proqramda göstərilir. Əslində bu iki anlayışın-“müstəqil iş” və “praktik iş” anlayışlarının qarışdırılması təlim prosesində müstəqil işlərin rolunun azalmasına gətirib çıxarır.

Müstəqil işlərin bir xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu proses şagirdlərin idrakın üsullarına-tədqiqat metodlarına yiyələnməsini tələb edir. Müstəqil dərk etmə o vaxt mümkündür ki, idrak metodları ilə şagirdlər tanış olsunlar. Məhz bu da müstəqil işin ən mühüm didaktik funksiyalarından biridir.

Yeni tədris materiallarının öyrənilməsi bilik dərəcəsini genişləndirməklə yanaşı tədris işi proqramlarının da mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə şagirdlər tədricən özləri öyrənməyə alışırlar.

Məktəb müəllimlərinin təcrübəsi göstərir ki, müstəqil işlərin təşkili şagirdlərin yeni bilikləri özlərinin əldə etməsinə yönəldir.

Müstəqil işlər digər fəaliyyət növləri kimi müxtəlif elementlərdən ibarətdir. Bu elementlər bir-biri ilə sıx əlaqədədir və müstəqil işlərin təşkili zamanı onları nəzərə almaq lazımdır.

Müstəqil işlərin təşkilində təlim prosesinin psixoloji tərəfini nəzərə almadan mükəmməl metodika işləyib hazırlamaq mümkün deyil. Dövrün tələblərinə müvafiq olaraq təlim prosesinin psixologiyası da dəyişir, yeni tələblərə cavab verməli olur. Bu mənada müstəqillik illərində proqram və dərsliklərin yenidən işlənib hazırlandığı bir dövrdə müstəqil işlənməsinin psixologiyasına da diqqət yönəltmək lazım gəlir.

Uzun illərdir ki, məktəbdə təlimin keyfiyyəti şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqların həcmi ilə ölçülürdü. Biliklərin həcmi nə qədər çox olurdusa bir o qədər müsbət hal kimi qiymətləndirilirdi. Məktəblərdə tərbiyəedici təlim prinsipi əsas götürülürdü. Hazırda isə öyrədici təlim prinsipinə keçirilməsi təlimin psixologiyasını dəyişir. Onun əsas məqsədi şagird şəxsiyyətinin tərbiyə edilməsindən ibarətdir. Odur ki, təlimin məzmunu elmin inkişafının müasir səviyyəsini əks etdirməklə yanaşı, şagird şəxsiyyətinin səmərəli inkişafına təsir göstərməlidir.

Müstəqil işlərin vahid sistem halında işlənib hazırlanması məqsədini qarşıya qoyarkən məhz şagird şəxsiyyətinin inkişafı baxımından yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Bu isə o halda baş verə bilər ki, təlim vasitələri, metodları və məzmunu müəyən edilərkən şagirdlərin psixoloji yaş və fərdi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınsın. Şagirdlərin psixoloji inkişafında onların təlim fəaliyyətlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məhz bu zaman şagirdlərdə əqli inkişafın priyomları və vəzifələri möhkəmlənir, inkişaf edir, məktəbə və təhsilə münasibətləri formalaşır.

Müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi zamanı bu deyilən psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır ki, şagirdlərin biliklərə yiyələnməsində, şəxsiyyət kimi inkişafında çətinliklər yaranmasın. Daim yenilənən təlim prosesi ardıcıl olaraq inkişaf edir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan müəllim və şagirdlərin funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyətləri əvvəlcədən müəyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Müəllim kurikulumlara uyğun inteqrasiya olunmuş planlarla yanaşı, yeni texnologiyalar hazırlayır, yaxud onların içərisindən ən münasiblərini seçir. Müəllimlərin rəhbərlik funksiyaları dəyişir informasiya vermək sahəsindəki fəaliyyəti məhdudlaşır. Müəllim daha çox sinif şəraitində təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kimi şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini, fəal yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevirir. Pedaqoji prosesin düzgün qurulmasında, dərsin səmərəli keçirilməsində nəzarətçi kimi iştirak edir.

1. Bilik və bacarıqların yoxlanılmasına

Coğrafi bilik mənbələrinə görə müstəqil işlərin bölgüsü ayrılır:

1. Xəritə üzərində müstəqil işlər;
2. Dərslik üzərində iş;
3. Müxtəlif əyani vəsaitlərlə işlər(şəkil, herbari, faydalı qazıntı və s.);
4. Statik materiallarla il;
5. Əlavə ədəbiyyatlarla iş;

6. Bir neçə bilik mənbəyi ilə birgə iş.

Müstəqil işlər nə qədər müxtəlif parametrlərə görə təsnifat edilsə də məktəblərdə nəzəri və praktik cəhətdən işlənən tapşırıqların formalarına, xarakterinə də diqqət yetirmək lazımdır. Tapşırıqların forması təkcə şagirdlərin əqli qabiliyyətinin xarakterinə deyil, eyni zamanda onların yerinə yetirilməsinə yetirilməsinə ayrılan vaxtda yoxlanılmasına, şagirdlərin fənnə olan maraqlarına, özünü yoxlamağın təşkilinə və s. təsir göstərir.

Odur ki, tapşırıqlar formasına görə aşağıdakı növlərə bölünür : ənənəvi (adi) tapşırıqlar , test tapşırıqları və konstruktiv tapşırıqlar.

Ənənəvi tapşırıq və çalışmaların həlli şagirdlərdən əqli məntiqi cavablar tələb edir. Öz fikirlərini yazılı və ya şifahi şəkildə verə bilirlər. Digər tapşırıq növlərindən fərqli olaraq şagirdlərə cavab üçün tam sərbəstlik verir, heç bir məhdudiyyət qoymur.

Test xarakterli tapşırıqlar bir sıra növlərə bölünür. Onların bəzilərini göstərə bilərik:

- a) Uyğunluğun tapılması-sual və cavablar iki sütunda verilir və onların doğru variantları rəqəm və ya hərflərlə göstərilir.
- b) Alternativ tes formasında iki cavab verilir: hə və ya yox (yaxud: doğrudur və ya səhvdir) şagirdlər ikisindən birini seçir.
- c) Çoxvariantlı testlərdə düzgün cavab verilən çoxlu cavabların içərisindən seçilir.
- d) Kontur xırutu üzərində verən testlər.

Ümumiyyətlə dünya testologiya praktikasında testlərin çox müxtəlif forma növləri var. Respublikamızda buraxılış və qəbul imtahanları da testlə keçirildiyindən tədris prosesində də test tapşırıqlarına geniş yer verilməlidir. Son illər testlərin formalarının da üzərində işlər aparılır. Məsələn, açıq və qapalı testlərin istifadəsi bunun göstəricisidir.

Konstruktiv yaradıcı tapşırıqlar ənənəvi növlərin təkmiləşdirilməsidir. Sualları daha kiçik hissələrə bölünür və qısa, dəqiq tələb olunur.

Bununla şagirdlərin mühakiməsi geniş yoxlanılır, müəyyən ardıcılıqla iş pnyomlarını yerinə yetirməyə yönəldilir.

Qeyd olunan hər bir tapşırıq formalarının öz üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Ənənəvi tapşırıqlar şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, təsəvvürləri, obrazları formalaşdırır. Lakin bu tapşırıqların həlli çox vaxt aparır, yoxlaması və qiymətləndirilməsində çətinliklər (xüsusi ilə şifahi cavablar da) yaradır.

Testlər isə əksinə, qısa vaxt tələb edir, şagirdləri uzun-uzadı yazmaqdan azad edir, əvəzində isə daha çox düşünür, müqayisə edir, ümumiləşdirmələr aparır. Müəllimin işini də yoxlama zamanı asanlaşdırır. Qiymətləndirmə prosesində riyazi metodların geniş tətbiqinə imkan yaradır.

Test tapşırıqları müstəqil işlərin aparılmasında daha çox baza biliklərinin yada salınması qanunauyunluqları, komponentlər arasındakı mövcud əlaqələrin, biliklərin yoxlanması məqsədi ilə geniş istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev N.N, Sadıxlı H.Ə-Coğrafiyanın tədrisi metodikası (Bakı 1976)
2. Alxasov O.K-Coğrafiyanın tədrisi metodikası (Bakı Elm və Təhsil 2013,səh 368)

3.Sadıqlı H.Ə.,Allahverdiyev N. Məktəb coğrafiyasının inkişaf tarixi, məzmunu və anlayışları .(Bakı 1986,səh 114)

4.Seyfullayeva N.S.Coğrafiyanın tədrisi metodikası.(Dərslük.Bakı:2011, səh 492)

UOT 372.8:91

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ İNKLÜZİV TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Səbinə Həsənova

Magistratura II, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. Xanım Qədimova

sabi.hasan1909@gmail.com

Xülasə. Pedaqoji elmin müasir problemləri sırasında ən sosial əhəmiyyətli fiziki məhdudiyyətləri olan uşaqların təhsili məsələsidir. İnküziv təhsilin ümumi təhsil sisteminin tərkibində aktualığı və inkişafı ölkədəki sosial durumun mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur.İnküziv təhsil uşaqların fiziki, psixi, intellektual və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq onların öz həmyaşıdları ilə məktəbdə eyni sinifdə təhsilə cəlb edilməsidir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar dərslərində digər həmyaşıdları ilə birgə iştirak etdikdə onların arasında bir-birinə qarşı anlaşma və hörmət hissi inkişaf edir. Təəssüf ki, bu problem tarix qədər yaşlı olsa da, yalnız son 30-40 ildə aktualıq qazanıb və onun həlli istiqamətində həm qanunvericilik, həm də praktiki sahədə real addımlar atılıb. Güman ki, dünya qloballaşdıqca insan haqları probleminin müxtəlif aspektləri həm ölkələrin öz daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə daha çox ictimailəşdikcə inküziv təhsilə diqqət də artacaq. Fiziki məhdudiyyətləri olan şəxslərin təhsil hüquqlarına dair məsələnin artıq beynəlxalq hüquqi aktların predmetinə çevrilməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Açar Sözlər: İnküziviya, empatiya, qərəzsizlik ,fərqlilik, tolerantlıq, inküziv təhsil,SİM.

”İnküziviya” latın dilindən tərcümədə daxiletmə deməkdir. İnküziviya insanların bir arada olub ,müxtəlifliyi daha yaxşı sezməyini, ayrı-ayrı qrupların, irqlərin aralarında dostluq, tanışlıq körpüsünün yaranmasını ,sosiallaşmasını təmin edən institutlardan biridir. Bu institut çox zəruridir. İnküziviya bir cəmiyyətin inkişafının vacib faktorudur. Biz bu gün inküziv təhsil ifadəsini tez-tez eşidirik. O qabiliyyətindən və ya əlilliyindən asılı olmayaraq bütün tələbələrin o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud(SİM) uşaqlarında öz xüsusi ehtiyaclarına cavab verən, keyfiyyətli təhsilə çıxışı olan məktəb təhsili növünü təsvir etmək üçün istifadə edilən termindir.

İnküziv təhsilin cəmiyyətimiz üçün bir çox üstünlükləri var:

1. İnküziv təhsil bütün şagirdlərə qabiliyyətlərindən və əlilliklərindən asılı olmayaraq ümumi təhsil kurikulumuna bərabər çıxış imkanı verir. Bu yanaşma bütün tələbələrə uğur qazanmaq üçün lazım olan dəstəyi təmin etməklə bərabər onların tam potensialına çatmağa kömək edir.

2. İnküziv təhsil daha tolerant və anlayışlı mühit yaratmaqla bütün məktəb ictimaiyyətinə fayda verir. Bu təhsil qabiliyyətindən asılı olmayaraq bütün tələbələri eyni öyrənmə mühitində bir araya gətirərək onlarda bir-birlərini qəbul etmə və anlama mədəniyyəti yaratmağa çalışır. Bütün tələbələri təlim prosesinə daxil etməklə biz onlara bir-birlərinə hörmət etməyi və empatiya qurmağı öyrədirik. Bu, həyatları boyu onlara fayda verəcək dəyərli bir dərslərdir.Həmçinin əlilliyi olan

tələbələrə həmyaşdırlarından öyrənmə imkan verir ki, bu da onlara akademik və sosial baxımdan fayda verə bilər.

3. İnküziv təhsil şagirdlərdə özünə inamın artmasına səbəb ola bilər. Çünki qonaqpərvər və dəstəkləyici öyrənmə mühiti təmin etməklə bütün tələbələrə qabiliyyətlərindən və fərqlərindən asılı olmayaraq özlərini dəyərli hiss etmələrinə təsir edir. Tələbələr özlərini cəmiyyətin bacarıqlı və dəyərli üzvləri kimi görməyə başlayırlar.

4.İnküziv təhsilin əlilliyi olan və olmayan tələbələr arasında akademik nəticələri yaxşılaşdırdığı aşkar edilmişdir. Milli Təhsil Statistikaları Mərkəzinin araşdırması göstərib ki, inküziv şəraitdə olan tələbələr standartlaşdırılmış testlərdə normal şəraitdə olanlardan daha yaxşı nəticə göstərirlər.

5.İnküziv Təhsil bütün tələbələr üçün təhlükəsiz və qonaqpərvər mühit yaratmaqla məktəblərdə zorakılıq və təcavüz hallarını azaltmağa kömək edir.

İnküziv təhsilin 4 mərhələsi mövcuddur:

I mərhələ - diskriminasiya (SİM uşaqlar ümumiyyətlə təhsildən kənar qalır)

II mərhələ - seqreqasiya (SİM uşaqlar ya xüsusi məktəblərdə oxuyur, ya da evdə təhsilə cəlb olunur)

III mərhələ - inteqrasiya (SİM uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində tipik uşaqlarla birlikdə, lakin ayrı siniflərdə xüsusi proqram əsasında oxuyur)

IV mərhələ - inküziviya (SİM uşaqlar ümumtəhsil müəssisələrində tipik uşaqlarla eyni siniflərdə təhsil alır).

1980-ci illərin əvvəllərində UNESCO bütün dünya regionlarını əhatə edən 14 ölkədə müəllim təhsili ilə bağlı sorğu keçirmişdir (UNESCO, 1986). Nəticələr göstərdi ki, adi sinif müəllimləri xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməyə hazırdırlar, lakin onlar bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün bacarıqları olub-olmadığına əmin deyillər. Buna görə də UNESCO-nun, Mançester Universitetində olan professoru Mel Ainscow-un rəhbərliyi ilə inküziv məktəblərdə müəllimlərin ehtiyacını ödəyəcək materiallar və tədris strategiyaları hazırlamaq üçün layihə qurdu. Afrika, (Nayrobi, Keniya), Asiya (Pekin, Çin), Yaxın Şərqi (Amman, İordaniya), Avropa (Rumıniya), Latın Amerikasını (Çili) və Şimali Amerika (Kanada) üçün regional seminarlar keçirilmiş, mədəni cəhətdən uyğun olmalı olan materialların hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi üçün resurs qrupları yaradılmışdır. Nəticə hal-hazırda bu sahədə geniş yayılmış materiallar mövcuddur. Bu materiallar məktəb təcrübəsinin təkmilləşdirilməsində, adi sinif müəllimlərinə bacarıq və inamın verilməsində çox faydalı olmuşdur.

BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyasına əsasən, əlilliyi olan uşaqların təhsil hüququ tam təmin olunmalıdır. Bunun üçün ən doğru yanaşma məhz inküziv təhsildir. BMT-nin bu istiqamətdə olan bir neçə hüquqi aktları da var:

“İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi” (1948), “Uşaq hüquqları Bəyannaməsi” (1959), “Uşaq hüquqları barədə Konvensiya” (1989), “Uşaqların hüquq və müdafiəsinin təmin edilməsinin ümumdünya Bəyannaməsi” (1990), “Əlilliyi olan insanlar üçün bərabər imkanların yaradılmasına dair standart qaydalar”

(1993) və nəhayət 1994-cü ildə Salamankada inklüziv təhsilin inkişafı üçün qəbul edilmiş Bəyannamə.

Ölkəmizdə xüsusi təhsil sistemi şaquli-üfüqi struktura malikdir.

Şaquli struktur tələbələrin yaş xüsusiyyətlərinə və ümumi təhsil proqramlarının səviyyələrinə əsaslanır. Üfüqi quruluş uşağın psixofiziki inkişafını, onun idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Şaquli quruluş yaş dövrləri ilə müəyyən edilir:

- erkən uşaqlıq (0 ildən 3 yaşa qədər);
- məktəbəqədər dövr (3 yaşdan 6-7 yaşa qədər);
- məktəb və peşə hazırlığı dövrü (6-7 yaşdan 16-21 yaşa qədər).

Ədəbiyyat siyahısı

1.AFONKINA, Y. A. Sosial qarşılıqlı əlaqə paradigmasında inklüziv təhsilin prinsipləri. Humanitar Elmi Bülleten, c. 11, səh. 16-20, 2017.

2.BABANOVA, E. M. Inklüziv təhsil: Moskva Dövlət İqtisad Universitetinin əsas prinsipləri, formalaşma tarixi və təcrübəsi. Adam. Cəmiyyət. Daxiletmə, c. 3, n. 23, səh. 127-132, 2015.

3.BORZOVA, O. A. Müasir məktəbdə inklüziv təhsilin prinsipləri. İnsan Təhsili İnstitutunun bülleteni, c. 2, səh. 10-13, 2020.

4.ESENQULOVA, M. M.; RAIMBEK, K. A. Inklüziv təhsilin prinsipləri, problemləri və gələcəyi, problemləri və inklüziv təhsilin gələcəyi. İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universitetinin bülleteni, n. 1, səh. 81-85, 2018.

5.Ainscow, M. (Red.) (1991). Hamı üçün Effektiv Məktəblər. London: Fulton.

6.Ainscow, M. (1994). Sinifdə Xüsusi Ehtiyaclar: Müəllim Təhsili Bələdçisi. Kingsley/UNESCO.

7.Ainscow, M. (1995). Hamı üçün təhsil: Bunu həyata keçirmək. Beynəlxalq Xüsusi Təhsil Konqresində təqdim olunan əsas çıxış, Birmingem, Böyük Britaniya, 10-13 aprel 1995-ci il.

8.Bender, R. (1970). Karlığın fəthi. Klivlend: Qərbi Rezerv Universiteti.

9.Bray, M., Clarke, P.B. və Stephens, D. (1986). Afrikada Təhsil və Cəmiyyət. London: Edvard Arnold.

9.Carmen, R. (1996). Avtonom inkişaf: mənzərənin humanistləşdirilməsi - Radikal düşüncə və təcrübəyə ekskursiya. London: Zed Kitabları.

10.YUNESKO (1993). Sinifdə Xüsusi Ehtiyaclar: Müəllim Resurs Paketi. Paris: YUNESKO.

11.YUNESKO (1994). Salamanka Bəyanatı və Xüsusi Ehtiyaclar Təhsil üzrə Fəaliyyət Çərçivəsi. Xüsusi Ehtiyaclar Təhsil üzrə Ümumdünya Konfransı: Giriş və Keyfiyyət, Salamanka, İspaniya, 7-10 iyun 1994. Paris: UNESCO.

Summary. Among the modern problems of pedagogical science, the issue of education of children with physical limitations is the most socially important. The relevance and development of inclusive education within the general education system is considered one of the important indicators of the social situation in the country. Inclusive education is the inclusion of children in the same class with their peers regardless of their physical, mental, intellectual and other characteristics. When children with disabilities participate in the learning process together with their peers, they develop mutual understanding and respect. Unfortunately, although this problem is as old as history, it has become relevant only in the last 30-40 years, and real steps have been taken to solve it both in the legislative and practical fields. Presumably, as the world becomes globalized, as various aspects of the human rights problem become more public both within the countries themselves and at the international level, attention to inclusive education will increase. The

fact that the issue of the educational rights of persons with physical limitations has already become the subject of international legal acts gives grounds for such a conclusion.

Keywords: Inclusion, empathy, impartiality, difference, tolerance, inclusive education, SIM.

Резюме. Среди современных проблем педагогической науки вопрос воспитания детей с ограниченными физическими возможностями является наиболее социально значимым. Актуальность и развитие инклюзивного образования в системе общего образования считается одним из важных показателей социальной ситуации в стране. Инклюзивное образование – это включение детей в один класс со сверстниками независимо от их физических, психических, интеллектуальных и другие характеристики. Когда дети с ограниченными возможностями здоровья участвуют в учебном процессе вместе со своими сверстниками, у них развивается взаимопонимание и уважение. К сожалению, хотя эта проблема стара как история, она стала актуальной лишь в последние 30-40 лет, и для ее решения были предприняты реальные шаги как в законодательной, так и в практической сферах. Предположительно, по мере глобализации мира, по мере того как различные аспекты проблемы прав человека приобретают все большую огласку как внутри самих стран, так и на международном уровне, внимание к инклюзивному образованию будет возрастать. Основанием для такого вывода является тот факт, что вопрос об образовательных правах лиц с ограниченными физическими возможностями уже стал предметом международно-правовых актов.

Ключевые слова: инклюзия, эмпатия, беспристрастность, отличие, толерантность, инклюзивное образование, SIM.

UOT 379.85.

AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİNDƏ İNFORMASIYA BAZASININ FORMALAŞMASINDA PROBLEMLƏR VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Şixməmmədov Emin

Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Həbibə Soltanova

e.sixmemmedov@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanca turizm sənayesi məlumat bazasının formalaşmasında bir sıra problemlərlə üzləşir, o cümlədən qeyri-adekvat məlumatların toplanması və idarəetmə sistemləri, maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın olmaması, kifayət qədər təşviq və marketinq strategiyaları və turistlər arasında zəif məlumatlılıq. Bu problemləri həll etmək üçün məlumatların toplanması və idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirmək, turist təcrübəsini artırmaq üçün müasir texnologiyalardan istifadə etmək, effektiv tanıtım və marketinq strategiyalarını hazırlamaq, maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığı gücləndirmək, şəxsi məlumatların məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək vacibdir. Bu addımları atmaqla Azərbaycanda turizm sənayesi gələcəkdə daha böyük uğurlara və inkişafa nail ola bilər. Azərbaycanda turizm sənayesində səmərəli informasiya bazasının formalaşdırılması sektorun uğuru və inkişafı üçün çox vacibdir. Bununla belə, qeyri-adekvat məlumatların toplanması və idarəetmə sistemləri, turistlər arasında məlumatlılığın olmaması və maraqlı tərəflər arasında qeyri-kafi əməkdaşlıq da daxil olmaqla bir sıra problemlər həll edilməlidir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə edilməli, effektiv tanıtım və marketinq strategiyaları hazırlanmalı, dövlət, turizm təşkilatları və özəl bizneslər arasında əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Bundan əlavə, şəxsi məlumatların məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək vacibdir. Bu məsələləri həll etməklə Azərbaycanın turizm sənayesi gələcəkdə daha böyük uğurlara və inkişafa nail ola bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan; turizm sənayesi; informasiya; məlumat bazası; müasir texnologiyalar

Azərbaycanda turizm sənayesi son illər sürətlə inkişaf edir və hər il ölkəyə gələn turistlərin sayı artır. Nəticədə turizm sənayesi üçün yaxşı inkişaf etmiş informasiya bazasına ehtiyac getdikcə daha çox aktuallaşır. Bununla belə, Azərbaycanın turizm sənayesində informasiya bazasının formalaşdırılması ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur.

Əsas problemlərdən biri vahid və standartlaşdırılmış informasiya bazasının olmamasıdır. Turizm obyektləri və xidmətləri haqqında məlumat müxtəlif mənbələrə səpələnmişdir ki, bu da turistlərin dəqiq və etibarlı məlumatlara çıxışını çətinləşdirir. Bu problemi həll etmək üçün turistlərin turizm obyektləri və xidmətləri haqqında məlumatlara asan çıxışını təmin etmək üçün vahid və standartlaşdırılmış informasiya bazası yaradılmalıdır.

Digər problem informasiya bazasındakı məlumatların keyfiyyətidir. Verilən məlumatların dəqiqliyi və tamlığı çox vaxt şübhə doğurur ki, bu da turistlərin yanlış və ya natamam məlumat alması ilə nəticələnə bilər. Bu problemi həll etmək üçün informasiya bazasındakı məlumatların düzgünlüyünü və tamlığını təmin etmək üçün keyfiyyətə nəzarət tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Digər problem informasiya bazasındakı məlumatların köhnəlmiş və qeyri-adekvat olmasıdır. Turizm sənayesi daim inkişaf edir və bu dəyişiklikləri əks etdirmək üçün məlumat bazası mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Bu problemi həll etmək üçün məlumat bazasının yenilənməsinə sistemli yanaşma, məlumatın yenilənməsi üçün aydın təlimatlar və prosedurlar hazırlanmalıdır.

Bu problemləri həll etmək üçün bir neçə inkişaf istiqaməti nəzərdən keçirilə bilər. Birincisi, turizmlə bağlı bütün məlumatlar toplanaraq vahid məlumat bazasında saxlanılmaqla vahid və standartlaşdırılmış informasiya bazası yaradılmalıdır. Bu, turistlərin turizm obyektləri və xidmətləri haqqında dəqiq və etibarlı məlumat əldə etmələrini asanlaşdıracaq.

İkincisi, informasiya bazasındakı məlumatların düzgünlüyünü və tamlığını təmin etmək üçün keyfiyyətə nəzarət tədbirləri həyata keçirilməlidir. Buna verilənlər bazasındakı məlumatların müntəzəm auditləri və yoxlanılması ilə nail olmaq olar.

Üçüncüsü, informasiya bazasında məlumatların yenilənməsinə sistemli yanaşma inkişaf etdirilməlidir. Buna məlumatın yenilənməsi üçün aydın təlimatların və prosedurların işlənilib hazırlanması, həmçinin məlumatın saxlanması və yenilənməsi üçün məsul olan xüsusi komandanın yaradılması yolu ilə nail olmaq olar.

Bundan əlavə, turizm məlumatlarının idarə edilməsi sahəsində lazımı insan resurslarının və təcrübənin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Buna turizm mütəxəssisləri üçün təlim proqramları və seminarların təşkili, həmçinin turizm məlumatlarının idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış dərəcə proqramlarının hazırlanması yolu ilə nail olmaq olar.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın turizm sənayesində informasiya bazasının formalaşdırılması bir sıra problemlərlə üzləşir. Bununla belə, informasiya bazasının inkişafına sistemli və kompleks yanaşma ilə bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək olar. Vahid və standartlaşdırılmış informasiya bazasının inkişafı, keyfiyyətə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi və informasiya bazasının yenilənməsinə sistemli yanaşma Azərbaycanda turizm sənayesinin təkmilləşdirilməsinə kömək edə biləcək əsas inkişaf istiqamətləridir.

Azərbaycanda turizm sənayesində informasiya bazasının formalaşdırılmasında diqqət yetirilməli olan digər mühüm aspekt müasir texnologiyalardan istifadədir. Rəqəmsal cihazların və internetin artan istifadəsi ilə potensial turistlərə çatmaq üçün

onlayn mövcudluğun olması vacibdir. Ona görə də turistlərin informasiya bazasına daxil olması üçün istifadəçi dostu veb-saytın və mobil proqramın yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sayt və mobil proqram turistlərin Azərbaycanda mövcud olan turizm obyektləri və xidmətləri haqqında məlumat əldə etmələri üçün hərtərəfli və interaktiv platforma təmin etməlidir. Buraya turistik yerlərə virtual turlar, yerləşdirmə və nəqliyyat üçün onlayn sifariş sistemləri, əvvəlki ziyarətçilərin rəy və reytinglərinə çıxış daxil ola bilər. Müasir texnologiyalardan istifadə turizm təcrübəsini artırma və Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafına töhfə verə bilər.

Digər həll edilməli olan məsələ isə turistlər arasında Azərbaycanın turizm sənayesindəki informasiya bazası ilə bağlı məlumatlılığın olmamasıdır. Bir çox turist məlumat bazasının mövcudluğundan və ya ona necə daxil olmaqdan xəbərsiz ola bilər. Buna görə də, məlumat bazası haqqında məlumatlılığı artırmaq və turistləri ondan istifadə etməyə təşviq etmək üçün effektiv tanıtım və marketinq strategiyaları hazırlanmalıdır.

İnformasiya bazasının formalaşmasında turizm sənayesində müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət, turizm təşkilatları və özəl sektor biznesləri arasında əməkdaşlıq turizm sənayesi haqqında dəqiq və müvafiq məlumatların toplanmasına və paylaşılmasına səbəb ola bilər. Buraya yeni turistik yerlər, qaydalardakı dəyişikliklər və turizmlə bağlı hadisələrlə bağlı yeniliklər haqqında məlumat daxil ola bilər.

Nəhayət, informasiya bazasında saxlanılan məlumatların məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək vacibdir. Turizmlə əlaqəli təşkilatlar tərəfindən şəxsi məlumatların toplanması və istifadəsi turistlərin şəxsi məlumatlarının məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün milli və beynəlxalq məlumatların mühafizəsi qaydalarına uyğun olmalıdır.

Nəticə: Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda turizm sənayesində informasiya bazasının formalaşdırılması bir sıra çətinliklərlə üzləşsə də, müasir texnologiyaların tətbiqi, effektiv tanıtım və marketinq strategiyaları, maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq, şəxsi məlumatların məxfiliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, informasiya bazası Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafını və uğurunu xeyli artırma bilər.

Təvsiyələr: Məqalədə təqdim olunan məlumatlara əsasən, Azərbaycanda turizm sənayesində informasiya bazasının inkişafı üçün aşağıdakı tövsiyələr verilir:

1.Məlumatın düzgünlüyünü və tamlığını təmin etmək üçün məlumatların toplanması və idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirmək.

2.Turist təcrübəsini artırmaq və müvafiq məlumatları təmin etmək üçün onlayn mövcudluq, veb-sayt və mobil proqramlar kimi müasir texnologiyalardan istifadə edin.

3.Turistlər arasında məlumatlılığı artırmaq və ölkəyə daha çox ziyarətçi cəlb etmək üçün effektiv tanıtım və marketinq strategiyaları hazırlayın.

4.Səyləri əlaqələndirmək və resursları bölüşmək üçün hökumət, turizm təşkilatları və özəl müəssisələr arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirin.

5. Müvafiq siyasət və prosedurları həyata keçirməklə şəxsi məlumatların məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin edin.

6. İnformasiya bazasını effektiv idarə etmək üçün lazım olan bacarıq və bilikləri inkişaf etdirmək üçün təlim və təhsilə sərmayə qoyun.

Bu tövsiyələrə əməl etməklə Azərbaycanın turizm sənayesi turistlər üçün məlumatın keyfiyyətini və əlçatanlığını artırır, ölkəyə gələn ziyarətçilərin sayını artırır və son nəticədə sektorun böyüməsinə və inkişafına töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2020). Azərbaycan Turizm Şurası: Azərbaycan Respublikasında Səyahət və Turizmin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. <https://azerbaijan.travel/az/strategic-roadmap> saytıdan alınır

2. Hüseyinov, F. (2016). Azərbaycan Turizm Sənayesində İnformasiya Texnologiyaları. İdarəetmədə İnformasiya Texnologiyaları, 2, 51-57.

3. Qorxmaz, M., Qurbanova, N., & Bəkirov, F. (2020). Azərbaycanda Turizm Sənayesinin İnkişafına dair Tədqiqat. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 8(2), 676-691.

4. Mustafayeva, M. (2020). Azərbaycanda turizmin inkişaf perspektivləri. Journal of Economics and Management, 3(3), 126-139.

5. Şəmsizadə, F., Mirzəyev, R., & Məmmədova, G. (2018). Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafı imkanları. Beynəlxalq İdarəetmə və Tətbiqi Tədqiqat Jurnalı, 5(4), 211-218.

Резюме: Индустрия туризма в Азербайджане сталкивается с рядом проблем при формировании базы данных, включая неадекватные системы сбора и управления данными, отсутствие сотрудничества между заинтересованными сторонами, недостаточные стратегии продвижения и маркетинга, а также низкую осведомленность среди туристов. Для решения этих проблем важно совершенствовать системы сбора и управления данными, использовать современные технологии для улучшения туристического опыта, разрабатывать эффективные стратегии продвижения и маркетинга, укреплять сотрудничество между заинтересованными сторонами, обеспечивать конфиденциальность и безопасность персональных данных. Предприняв эти шаги, индустрия туризма в Азербайджане может в будущем добиться больших успехов и развития. Формирование эффективной информационной базы в сфере туризма в Азербайджане очень важно для успеха и развития отрасли. Однако остается решить несколько проблем, в том числе неадекватные системы сбора и управления данными, недостаточная информированность туристов и недостаточное сотрудничество между заинтересованными сторонами. Для преодоления этих проблем необходимо использовать современные технологии, разрабатывать эффективные стратегии продвижения и маркетинга, поощрять сотрудничество между государством, туристическими организациями и частным бизнесом. Кроме того, важно обеспечить конфиденциальность и безопасность личной информации. Решая эти вопросы, туристическая отрасль Азербайджана может в будущем добиться больших успехов и развития.

Ключевые слова: Азербайджан; индустрия туризма; информация; База данных; современные технологии

Abstract: The tourism industry in Azerbaijan faces several challenges in database formation, including inadequate data collection and management systems, lack of cooperation among stakeholders, insufficient promotion and marketing strategies, and poor awareness among tourists. To solve these problems, it is important to improve data collection and management systems, use modern technologies to enhance the tourist experience, develop effective promotion and marketing strategies, strengthen cooperation between stakeholders, and ensure privacy and security of personal data. By taking these steps, the tourism industry in Azerbaijan can achieve greater success and development in the future. The formation of an effective information base in the tourism industry in Azerbaijan is very important for the success and development of the sector. However, several challenges remain to be addressed, including inadequate data collection and management systems, lack of awareness among tourists, and insufficient cooperation

between stakeholders. To overcome these challenges, modern technologies should be used, effective promotion and marketing strategies should be developed, and cooperation between the government, tourism organizations and private businesses should be encouraged. In addition, it is important to ensure the privacy and security of personal information. By solving these issues, Azerbaijan's tourism industry can achieve greater success and development in the future.

Keywords: Azerbaijan; tourism industry; information; The database; modern technologies

UOT 379.85.

DÖVLƏTİN TURİZM SİYASƏTİNİN HÜQUQİ BAZASININ FORMALAŞMASI

Şirəliyev Rəşad

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: c.ü.f.d Dərgahov Vüqar

rsirliyev@gmail.com

Xülasə. Müasir dövrümüzdə iqtisadiyyatın ən gəlirli eyni zamanda inkişafda olan sahələrindən biri turizmdir. Bu baxımdan bütün dünya ölkələri bu sahəyə böyük diqqət yetirir, investisiyalar yatırır. Turizmin inkişafı dövlətin bu sahədə apardığı siyasətdən, bu sahəyə göstərdiyi dəstəkdən çox asılıdır. Bu sahənin daim nəzarətdə olmasında isə turizmin hüquqi bazasının formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ölkəmizdə də bu sahəyə dövlət tərəfindən dəstək göstərilir və nəzarət edilir. Respublikamızda turizmə aid bir çox istər milli istərsə də beynəlxalq səviyyəli qanunlar, qərarlar və standartlar mövcuddur. Bu məqalədə dövlətimiz hüquqi bazası, bu istiqamətdə qəbul etdiyi qanunlar, qərarlar və fərmanlar araşdırılmışdır. Burada hüquqi bazanın əsasını təşkil edən “Turizm haqqında” qanun və onun əsas tələbləri və göstərişləri, dövlətin regionların turizminin inkişafı istiqamətində qəbul etdiyi fərmanlar, dövlət proqramları və qanunlar tətqiq edilmişdir. Bundan əlavə olaraq, turizm sahəsində istehlakçı hüquqlarının qorunması, turizm üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanunlar və eləcə də turizmdə olan milli və beynəlxalq standartlar və onların tələbləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: turizm, turizm siyasəti, turizmin hüquqi bazası, turizm standartları, turizm qanunları

Dünya praktikasına nəzər salsaq, hər bir ölkənin turizm sahəsində milli qanunvericiliyi mövcuddur. Bu qanunvericiliyin əsasını isə ölkələrin turizm haqqında qanunları təşkil edir. Lakin Azərbaycan müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrlərdə bir müddət belə bir qanuna malik olmamışdır. Digər MDB ölkələrinin bəziləri tez bir zamanda buna nail ola bilmişdilər. Məsələn Rusiya 1996 da, Özbəkistan 1997 da, Ukrayna 1995 də öz turizm haqqında qanunlarını yaratmışdır. Ölkəmizdə isə belə bir qanun layihəsinin 1996 cı ildə hazırlanmasına baxmayaraq, bu qanunun qəbul edilməsinə 1999-cu ildə nail ola bilmişik.

Turizmdə hüquqi baza dedikdə, buraya dövlətin bu sahədə qəbul etdiyi qanunlar, aktlar, standartlar, dövlət proqramları və s. nəzərdə tutulur. Turizmin inkişafı ölkəmizdə dövlətin turizm siyasətində ayrılmaz bir tərkib hissəyə çevrilərək, iqtisadi cəhətdən tərəqqinin və inkişafın əsas amillərindən biri kimi xüsusi rolda özünü göstərir. Turizmin inkişaf tendensiyası isə öz əksini ölkəmizin milli qanunvericilik aktlarında tapmışdır. Azərbaycanın turizm sahəsində qanunvericilik bazasından danışarkən ilk növbədə ən əsas 1999 cu ildə qəbul edilmiş və 2021 ci ildə dəyişikliklər edilmiş “Turizm haqqında” qanunu vurğulamaq lazımdır. Bu qanun 5 fəsildən və 22 maddədən ibarətdir.

Qanunun qəbul edilməsində əsas məqsəd, turizm sahəsində bazarın tənzimlənməsi, bu sahədəki sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və nəzarət

edilməsi, ölkəmizdəki turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və eyni zamanda turist məmnunluğunun təmin edilə bilməsidir. Qanunda turizm üzrə xidmət keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə turizm iştirakçıları və subyektlərinin etik davranış qaydaları, turizm reystrində qeydiyyatı, o cümlədən hüquqları və vəzifələri və bir sıra başqa yeniliklər mövcuddur.

Turizmə bir-başa və dolaylı yollar ilə təsir edən qanunlar mövcuddur. Bir-başa dedikdə buraya biz haqqında danışdığımız **“Turizm haqqında”** qanun, o cümlədən turizmə aid olan dövlət standartları və turizm sahəsindəki dövlət proqramları və s. nəzərdə turulur. Dolaylı yolla təsir edən qanunlardan danışsaq buna, sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanun, istehlakçıların hüquqları haqqında qanun, eyni zamanda vergi qanunvericiliyi, gömrük və viza rəsmiyyətçiliyi və s. aid edə bilərik. Bütün bu qanunlar turizmin düzgün idarə edilməsi, səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi eyni zamanda inkişafı üçün xüsusi rola malikdir və dövlətin turizm siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

Bundan əlavə ölkəmizin turizm sahəsindəki qanunvericiliyində sahə və ümumi xarakter daşıyan beynəlxalq turizm təşkilatlarının bəzi sənədlərinin müddəaları da əks olunmuşdur. Buna misal kimi, biz səyahətlər müqaviləsi əsasında olan beynəlxalq konvensiya (**FUAAV/İHA, 1970**), turizm agentlikləri ilə və o cümlədən mehmanxana sahibkarları ilə müqavilələrlə bağlı beynəlxalq mehmanxana konvensiyası (**İHA/FUAAV, 1979**) və s. göstərə bilərik. Eləcədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin 16 iyul 2004-cü ildəki 97 sayılı qərarı ilə təstiqlənmiş olan “Turizm-ekskursiya xidmətlərinin sertifikatlaşdırılması qaydası”, həmçinin Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illər turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiqlənməsi aid edilə bilər. (**Ədb 7 seh128**)

Dünyada turizm sahəsinə və standartlarına nəzarət edən bir çox təşkilatlar mövcuddur ki, onlardan ən əsası da Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı yəni, İSO (International Organisation Standardization) təşkilatıdır. Bundan əlavə bir çox milli və beynəlxalq standartlar mövcuddur. Bu baxımdan Azərbaycan respublikasında turizmin qanunvericilik çərçivəsində təşkili üçün bir sıra milli turizm standartları işlənilib hazırlanmışdır. Bu milli standartlar təbii olaraq, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılma əsasında yaradılmışdır.

Turizm sahəsindəki standartlar bir sıra istiqamətlər üzrə qruplaşmışdır. Bunlar turizm müəssisələri və məhsullarının təsnifatlaşdırılması üzrə standartlar, turizm kadrlarının ixtisas tələbləri üzrə standartlar, turizm məhsullarının keyfiyyəti üzrə və eyni zamanda təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə standartlardır. Ölkəmizdə turizm sahəsindəki standartlar 2004-cü ildən aparılır və bu standartlarda minimum 2 ildən bir dəyişikliklər edilir.

Azərbaycan Respublikasında turizm ekskursiya xidmətləri sahəsində 2004-cü ildən standartlar mövcuddur və onlara 2007, 2009, 2014, 2017-ci illərdə yeniliklər edilmişdir.

Turizmde bir digər əhəmiyyətli və əməl olunması tələb olunan qanunlardan biri də **“İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında”** qanundur. Bu qanun 1995-ci ildə qəbul edilmiş və 4 fəsil, 27 maddədən ibarətdir. 2001 və 2002-ci illərdə

qəbul edilmiş bu qanun BMT-nin Baş Assambleyasının qəbul etdiyi “İstehlakçıların maraqlarını müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər” əsasında işlənib hazırlanmışdır.

Bu qanunun qəbul edilməsi sayəsində dövlət turizm sahəsində istehlakçıların mənafelərini müdafiə edə bilir və eyni zamanda azad turizm məhsulu seçimi şəraitini mümkün edir. Bundan əlavə qanunda istehlakçılara dəyər biləcək ziyanların müəyyənləşdirilməsi və ödənilməsi ilə bağlı qaydalar öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizin turizm siyasətinin əsas istiqamətlərindən olan turizm sahəsindəki dövlət standartlarının əsasını AZS standartları təşkil edir. Buna misal olaraq, ən son 2022-ci ildə qəbul edilmiş AZS-906 “Turizm xidmətləri, yerləşdirmə vasitələrinin təsnifatı, minimum tələblər” standartını göstərə bilərik. Bundan əlavə olaraq daha əvvəllər qəbul edilmiş **AZS-079 (2003)** dövlət standartı təşkilati-hüquqi formasından və eyni zamanda idarəçilik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, turizm sahəsindəki müəssisələr tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti üzrə könüllü və məcburi tələbləri müəyyən etməklə Azərbaycan Respublikası “İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanun əsasında yaradılmışdır. Daha sonra həmin ildə qəbul edilmiş bir digər turizm standartı **AZS-080 (2003)** isə turizm xidmətlərinin məcburi sertifikatlaşdırılması məqsədi ilə ekskursiyaçı və turistlərin həyat sağlamlığını təmin edən tələblər və onlar nəzarət metodlarını müəyyən etməyə şərait yaratmışdır. Bir sonrakı standart **AZS-081 (2003)** olmuşdur ki, bu standart yerlərinin sayı 10 nömrədən az olmayan mehmanxanaların təsnifatının müəyyən edilməsini təmin etmiş olur.

“**AZS-087**” (2006) Xidmətlərin standartlaşdırılması adlı standart xidmət sahəsindəki mövcud standartlaşdırmanın əsas müddəalarını özündə əks etdirir. Daha sonra “**AZS-266**” (2007) standartı turizmde ekskursiya xidmətlərinin eləcə də rekreasiya turizmi və çimərliklərin təsnifatını müəyyənləşdirir. “**AZS-294**” (2008) standartı mehmanxana və ya mehmanxana tipli yerləşmə müəssisələrində ictimai iaşə obyektlərinin təsnifatını müəyyənləşdirmiş olur.

Bunlardan əlavə “**AZS-745**” (2012) standartı da mövcuddur ki, mehmanxanalar və ya bu tipli obyektlərin təsnifatı və ulduz kateqoriyaları üzrə meyarların müəyyən edilməsi funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

AZS-906 (2022) standartı. Bu yeni standartın tətbiqi turizmin reystrində uçotun aparılma bilməsinə, yerləşdirmə vasitələrinin növünün və kateqoriyasının təyin olunmasına və bununla yanaşı göstərilən xidmətlərin keyfiyyətlərinin minimum tələblərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Bundan əlavə yerləşmə müəssisələrindəki xidmətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə yerləşmə müəssisələrinin təsnifatı və xidmət normaları ilə əlaqədar olaraq 2004,2009,2012,2015-ci illərdə bir sıra standartlar qəbul edilmişdir. Bu standartların tətbiqi isə 2018-ci ilə qədər davam etmişdir. 2018-dən sonrakı dövrdə isə beynəlxalq standartlara uyğun aparılır.

Bunlarla yanaşı nəqliyyat xidmətləri üzrə hüquqi tənzimlənmələr mövcuddur ki, 1997-ci ildə qəbul edilmiş “Nəqliyyat xidmətləri haqqında” qanun, habelə 2001-ci ildən etibarən tətbiq olunmağa başlanmış “Sərnişin daşınması qaydaları” , “**Nəqliyyat daşımaları haqqında**” olan Varşava və Kioto konvensiyalarının sənədlərinin əsasında həyata keçirilir. Belə ki, hər il bu qaydalara bir sıra yeniliklər

və dəyişikliklər edilir. Bu sahə üzrə lisenziyaların verilməsi isə 2009-cu ildən tətbiq olunur.

Ölkəmizdə turizm sahəsində mövcud olan standartlar bunlarla yekunlaşmır. Bundan əlavə olaraq, ölkədə ekskurisiya xidmətlərinin tənzimlənməsi yönündə də standartlar tətbiq olunur və tətbiqinə 2005-ci ildən bəri başlanılmışdır. Bu standartlara öz növbəsində 2007, 2009, 2014, 2017-ci illərdə bir sıra yeniliklər edilmişdir.

Turizmdə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi-dövlət tənzimlənməsi. Ümumiyyətlə, turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən hər bir kəs başlıca növbədə “Turizm haqqında” qanunu və bununla bərabər “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu bilməli və buna əməl etməlidir. “Sahibkarlıq haqqında” qanun 1992-ci ildə 15 dekabr tarixində Prezident İlham Əliyevin 405 sayılı fərmanına əsasən qvvəyə minmişdir. Qanun 4 bölmə və 17 maddədən ibarətdir. Qanuna əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətlər fəaliyyət növündən və sahəsindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi eyni zamanda “Mülkiyyət haqqında” qanun və bir sıra digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Hüquqi şəxs yaratmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduqda isə bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının müəssisələr haqqında qanunu ilə də tənzimlənməmiş olur.

Bunlarla yanaşı qanunda sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət qeydiyyatına alınması ilə bağlı da məsələlər öz əksini tapmışdır. Belə ki, hüquqi şəxsin və fiziki şəxsin vergi orqanlarında vergi ödəyicisi kimi qeydiyyata alınması Azərbaycan Respublikasının vergi qanun vericiliyinə əsasən tənzimlənilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən fiziki şəxslərin qeydiyyata alınması zamanı bir sıra sənədlər tələb olunur ki, notarial qaydada təstiqlənmiş ərizə, şəxsiyyətini təstiqlənmiş sənəd, yaşadığı ünvanı və ümum şəkildə sahibkarlıq fəaliyyətinin növünü göstərməlidir. Hüquqi şəxslərdə isə bir qədər fərqlidir. Belə ki, möhürlə təstiqlənmiş sənəd, hüquqi ünvanı təstiqlənmiş sənəd, nizamnamə kapitalı və eyni zamanda dövlət rüsumunun ödənilməsi ilə bağlı sənəd təqdim etməlidirlər. Ərizədə hüquqi şəxs barədə onun adı, olduğu yeri və qeydiyyat nömrəsi göstərilmiş olur.

Turizm münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsindən savayı, o cümlədən onun ayrı-ayrı ölkələrin və ya bütövlükdə dünyanın iqtisadi həyatında əvəzsiz rola malikdir. Turizm fəaliyyətinin hüquqi tərəfdən tənzimlənməsinin mürəkkəb xarakter daşması və eyni zamanda onun milli və beynəlxalq səviyyədə nizamlanması bir sıra alimlər tərəfindən də xüsusi olaraq qeyd edilir. Hətta bəzi alimlər belə düşünürlər ki, turizmin hüquqi tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi qanunvericiliyin bütün sahələri tərəfindən praktiki olaraq təmin edilməlidir. Beləliklə bütün bunlar turizmin hüquqi tənzimini şərtləndirmiş olur.

Sonda onu da qeyd edə bilərik ki, son dövrlər ərzində turizmin inkişafı dövlətimizin iqtisadi islahatlarının əsas prioritet hesab edilən tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edir. Bu sahə dövlət proqramlarında eləcə də sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, ölkəmizdə turizmin normativ-hüquqi bazası yaradılaraq, təkmilləşdirilərək dünya standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu sahənin inkişafına təsir edən amillər, atılan addımlar pandemiya dövrünə qədər öz səmərəsini,

nəticəsini uğurlu şəkildə göstərirdi. Lakin, təəssüf ki, Coiv-19 pandemiyası bütün sahələri olduğu kimi turizmi də xeyli dərəcədə ləngitdi. Buna baxmayaraq pandemiyanın azalmasından sonra bu sahədə həyata keçirilən islahatlar yenidən öz yerini tutmağa başlamışdır. Turizmin hüquqi bazası hər daim nəzarətdədir, müxtəlif dəyişikliklər o cümlədən təkmilləşdirilmələr, yeni qanunlar və proqramlar həyata keçirilməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Sahibkarlığın inkişafında bələdiyyələrin iştirakı ilə bağlı qanunvericiliyə dair sənədlər toplusu Bakı-2018
2. Əmir Əliyev Elnur Aslanov Beynəlxalq turizm hüququ Bakı-2011
3. Bahadır Bilalov Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi Bakı-2006
4. Ülfət qəzeti <http://www.ulfet-az.com/Home/SinglePost?PostId=35>
5. <https://www.e-qanun.az>

Резюме. Туризм одна из самых прибыльных и развивающихся отраслей экономики в наше современное время. В связи с этим весь мир уделяет большое внимание и вкладывает средства в эту сферу. Развитие туризма должно максимально использовать политику государства и поддержку и этой сферы. Постоянный контроль над этой территорией обеспечивает большую безопасность для легального становления туризма. Это поле также поддерживается контролируется государством. В нашей республике действует множество национальных международных законов решений и стандартов касающихся туризма. В этих статья рассматриваются правовые основы нашего государства, эта оценка и принятые законы постановления и указы. Здесь определены закон «О Туризме» составляющий основу нормативно-правовой базы, и его принципы инструкции указы государственные программы и законы, необходимые для развития туризма в регионах государства. Кроме того, были рассмотрены законы о защите прав потребителей в сфере туризма, предпринимательства в сфере туризма, а также национальные и международные стандарты в сфере туризма и их требования.

Ключевые слова: туризм, туристская политика, правовая основа туризма, стандарты туризма, туристское законодательство

Summary. Tourism is one of the most profitable developing sectors of the economy in our modern times. From this point of view, all countries of the world pay great attention and invest in this sector. The development of the tourism is hilgly dependent on the government's policy in this sector and support it provides to this sector. The formation of the legal basis of tourism is of great importance in the constant control of this sector. From this point of view, this sector is also supported and controlled by state in our country. There are a lot of national and international laws, decisions and standards related to tourism in our republic. In this article, the legal basis of our state, the laws, decisions and decrees adopted in this direction are examined. Here the law "On Tourism" which is the basis of the legal framework, and its main requirements and instructions, the decrees adopted by the state in the direction of the development of regional tourism, state programs and laws have been analyzed. In addition, laws on the protection of consumer rights in the sector of tourism entrepreneurship in tourism, as well as national and international standards in tourism and requirements were examined.

Keywords: tourism, tourism policy, legal basis of tourism, tourism standards, tourism laws

UOT: 2964

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN MÖVCUD TURİZM POTENSİALININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİNDƏ ANİMASİYANIN ROLU

Əmanət Abbaslı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə: Son illərdə turizmin davamlı inkişafına nail olmaq məqsədi ilə bir neçə yeni sahələr yaradılmışdır ki, onlardan da biri animasiya xidmətləridir. Tədqiqat işində işğaldan azad edildikdən sonra Mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində turizmin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədi ilə turizmdə yeni sahə olan animasiya xidmətinin vacibliyi vurğulanmış, yaranacaq problemlərin həllində animasiyanın vacibliyi açıqlanmışdır. İlboyu dəyişkən iqlimin yaratdığı mövsümlilik probleminin həllində animasiya asan və qismən az xərcli həll olduğu üçün turizmin inkişafına təkan verən faktor olması açıqlanmışdır.

Açar sözlər: Şuşa, Şuşa turizmi, animasiya, ev turizmi, turizm animasiyası

Abstract: Over recent years, for achieving sustainable development of tourism, several new areas have been created that one of them is animation services. Due to ensure the sustainability of tourism in Shusha, the capital of culture, the significance of animation service was emphasized in the research paper, and the importance of animation in tackling the problems that will arise was explained. Animation is an easy and partly low-cost solution to figure out the issue of seasonality caused by year-round changeable climate, so it has been announced that it is a factor that encourages the development of tourism.

Keywords: Shusha, Shusha tourism, animation, home tourism, tourism animation

Резюме: В последние годы с целью достижения устойчивого развития туризма создано несколько новых направлений, одно из которых – услуги «возрождения». В целях обеспечения устойчивого развития туризма в городе Шуша, являющемся культурной столицей после освобождения от оккупации, в исследовательской работе подчеркнута важность службы ревитализации, которая является новым направлением в туризме, и ее важность объяснялось при решении проблем, которые могут возникнуть в будущем. Декларируется ревитализация как простое и отчасти малозатратное решение проблемы сезонности, вызванной круглогодичной изменчивостью климата, что является фактором, способствующим развитию туризма.

Ключевые слова: Шуша, шушинский туризм, анимация, домашний туризм, туристическая анимация

Azərbaycanın inzibati rayonlarından biri olan Şuşa 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Sahəsi 289 km² təşkil edir. Fiziki quruluşuna görə səthi dağlıqdır və Qarabağ silsiləsinə daxildir. Ən böyük zirvəsi uyğun olaraq Qarabağ silsiləsinin ən yüksək zirvəsinə-Böyük Kirs dağına müvafiqdir. Zirvənin mütləq hündürlüyü 2725 metr təşkil edir. Keçəldağ aşırımını rayon ərazisindədir. Rayon ərazisində yura və təbaşir çöküntüləri geniş yayılmışdır. Ərazisindən Qarqar çayı keçir. Torpaqları qəhvəyi dağ-meşə, çimli dağ çəməndir. Yüksək dağlıqda subalp və alp çəmənliklərinə rast gəlinir. [1, s.13]

Rayon ərazisində mineral su bulaqları (Turşsu, Şırlan), müxtəlif növ tikinti materialları vardır. Təbii ehtiyatlardan Şuşada üzlük daşı yataqları, kərpic-kirəmit istehsalına yararlı Keçəldağ gil yatağı (ehtiyatı 397000 m³ qiymətləndirilir), istismar ehtiyatı 389000 m³/gün olan Şuşa yeraltı su yatağı, Şırlan (342000 m³/gün) və Turşsu (70000 m³/gün) olan su yataqları mövcuddur. [10]

Şuşa şəhəri dağlarla sıldırım qayalarla əhatələnib. İşğaldan əvvəlki illərdə SSRİ-nin ən ucqar yerlərindən dünya şöhrətli kurort şəhər kimi tanınan Şuşaya turistik səfər edənlərin ən sevimli yerlərindən biri də əsrarəngiz təbiəti ilə göz oxşayan “Cıdır düzü” idi. Cıdır düzünün qərbi burada ard-arda yerləşən 3 hündürlükdən ibarət olduğu üçün buraya “Uçmıx” adı verilmişdir. Əhalinin və turistlərin əsas istirahət mərkəzlərindən biri kimi Cıdır düzü dünya bazarında öz yerini qoruyub saxlayırdı. [2, s.20-21]

İşğaldan əvvəl hər il bu ərazidə may ayında “Xarı bülbül” musiqi festivalı keçirilirdi. Festival hər il Yaponiya, ABŞ, Türkiyə, Almaniya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Əfqanıstan kimi ölkələrin və SSRİ respublikalarının iştirakı ilə

keçirilirdi. Şuşa şəhəri işğaldan azad olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi ilə “Vaqif poeziya günləri” və “Xarıbülbül musiqi festivalı” da bərpa olunmuşdur. 2021-ci il mayın 12-də və 13-də Şuşa şəhərində ermənistanın işğalından azad olunandan sonra ilk dəfə Xarıbülbül festivalı keçirilmişdir. [9]

Mineral su mənbəyi olan Turşsu Şuşa şəhərindən 17 km cənub-qərbdə, Zarıslı çayının dərəsində 1700 metr hündürlükdə çıxır. Suyu faydalı mikroelementlərlə, əsasən, karbon qazı, hidrogen-karbonad, maqnezium, natrium, kalsiumla zəngindir. Təbii dərman, əvəzsiz mineral su olan şəfalı Turşsu eyni zamanda bir çox xəstəlikləri də müalicə edir. Orqanizmdə maddələr mübadiləsi pozulmalarını nizama salır, daxili orqanlar xəstəliklərinə qarşı profilaktik təsir göstərir. Gün ərzində 342000 litr su verən Turşsu pavilyon qalareyası bu zonanın kurortoloji əhəmiyyətini artırmış, onu dağ-iqlim kurortu səviyyəsindən çıxararaq balneoloji kurorta çevirmişdir. Erməni qəsbkarları Şuşa şəhərini işğal etməzdən əvvəl Turşsu istirahət və müalicə zonası kimi tanınırdı. İlin müxtəlif vaxtlarında xüsusilə də yayda ölkənin daxilində və ümumilikdə regiondan buraya xeyli sayda turistlər gəlirdilər. Turşsu şəfalı və müalicəvi vannaları ilə məşhur idi. Turşsu yaxınlığında Narzan tipli böyük mineral su mənbəyi olan Dəmir bulaq suyunun qazlı olmasına görə digərlərindən fərqlənir. Dəmir bulaq qazlılıq etibarlı ilə Narzandan daha yüksəkdir. Bu səbəblə də bəzən Azərbaycan Narzanı da adlanır. Daşaltı çayının kənarında çıxan Qotur bulağı sal bir qayanı yararaq 4 metr hündürlükdən əlvan çınqıllığın içinə tökülür. Tərkibi minerallarla zəngin olan Qotur bulağın suyu bədəndəki qoturu, dəmrovu, ləkələri, müxtəlif yaraları sağaldır, duzlaşmanı aradan qaldırır. [2, s.44]

Şuşa turist bazası 1970-ci ildə müstəqil fəaliyyətə başlamışdır. Daha sonra 1972-ci ildə turist bazası Şəfa turist bazasına çevrilib. Şəfa turist bazasına əlavə olaraq 6 kottec quraşdırılıb və turist bazası əvvəllər il ərzində 6000 nəfər turist qəbul edirdisə, daha sonra bu rəqəm 11-12 min nəfərə çatırdı. 1984-cü ildə Şuşa səyahətlər və ekskursiyalar bürosu yaradılmışdır. Bundan sonra, 1990-cı ildə Zamanpəyə kəndi yaxınlığında 8 kottecdən ibarət 120 nəfərlik “Soyuqbulaq” turist bazası açılmışdır. [6]

Azərbaycan Mədəniyyət paytaxtı elan olunan Şuşada çoxlu muzeylər vardır. Təsadüfi deyil ki, Şuşa “muzeylər şəhəri” adlandırılır. Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Xalça Muzeyi, Dərman bitkiləri Muzeyi, Daş sənətkarlığı Muzeyi, Üzeyir Hacıbəylinin ev muzeyi, Şuşa Dövlət Rəsm Qalereyası Şuşanın muzeylər şəhəri olduğunu yenidən təsdiq edir.

Ev turizmi anlayışı əksər bölgələrdə indi-indi tərəqqi tapır. Şuşada isə ev turizmi hələ ötən əsrin ortalarından yaranmağa başlayıb. Şuşa şəhəri, eləcə də rayonun Xəlfəli və Turşsu kəndlərinin əhalisinin bir qismi hələ o zamandan ev turizminə maraq göstərirmiş. Təxmini hesablamalara görə, 2000 ailədən artıq rayon sakini mənzillərini turistlərə kirayəyə verməklə məşğul olmuş. Nəticədə bu istiqamətdə formalaşan xidmət sahəsi də inkişaf etirmiş. [8]

Şuşa quru və təmiz havasına, ultrabioloji şüaların müalicə edici xüsusiyyətinə bağlı olaraq İsveçrənin Davres müalicə mərkəzindən daha üstün olduğu bilinir.

Tərtər çayı vadisində 2100-2200 metr yüksəklikdəki İstisu mineral su qaynaqları müalicəedici özəlliyi etibarlı ilə dünyaca tanınmış Çek Cumhuriyyətinin Karlavary termal sularıyla eyni özəllikləri paylaşır. [3]

Qarabağın, xüsusilə də, Şuşanın bir turizm mərkəzi kimi tanınması XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycanın neft ölkəsi kimi inkişafı ilə buraya xarici kapitalın axınından başlayır. Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa respublikanın ən çox seçilən turizm destinasiyalarından biri olub, ittifaq və xarici ölkə mənşəli turistlər üçün istirahət müalicə ekoturizm və əyləncə məzmunlu turlara ev sahibliyi edib. 1987-ci ildə Azərbaycana xarici ölkələrdən gəlmiş 50000, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrdən gəlmiş 250000 turistin və yerli turizm-ekskursiya bürolarının təşkil etdikləri turlara qatılan 2500000 nəfər daxili turistin mühüm bir hissəsi Qarabağda-Şuşada olub. İşğaldan əvvəlki dövr üçün Şuşa Azərbaycanın SSRİ-də turizm üçün ən unikal məkanı kimi tanınmışdır. Şuşa şəhəri dəniz səviyyəsindən 1160-1210 metr yüksəklikdə yerləşməsi, iqlimin müxtəlifliyi, fiziki quruluşu, mineral sularının zənginliyi, buraya səhhətində problem olanları da cəlb edib. Şuşa şəhərində yerləşən sanatoriyalar, kurortlar keçmiş Sovet məkanında-Baltikyanı respublikalarda eləcə də, Avropa ölkələrindən üstün olub və özünəməxsusluğu ilə seçilib. Analoqsuz təbiətinə görə, Şuşa şəhərinə güclü turizm axını olub. Şuşa kurortunun əsası 1941-1945-ci ildə qoyulmuşdur. Kuruortoloji mərkəzlərin inkişafı müharibədən sonrakı dövrdə başlayıb. Müharibədən əvvəl 1939-cu ildə təməli qoyulan ixtisaslaşdırılmış Respublika Uşaq Sanatoriyasında hər il 800-1000 nəfər arasında vərəmli uşaq müalicə alırdı. [6]

Şuşada mövcud olan turizm və müalicə obyektləri Azərbaycan xalqının millitarixi dəyərlərini dünyaya tanımaq üçün dövlət büdcəsinə də kifayət qədər gəlir gətirirdi. Azərbaycanın digər regionlarında müstəqilliyin verdiyi imkanlardan istifadə edərək daha çox turizm obyektləri yaratmaq və inkişaf etdirmək imkanlarını mənfur qonşularımız əlimizdən almışdı. Rəşadətli ordumuz bu problemi köklü surətdə ləğv etmişdir. Şuşa şəhəri işğaldan əvvəlki illərdə turizmə milyonlarla gəlir gətirmişdir. 1998-ci ilin qiymətləndirməsinə görə Şuşa Turist Bazasındakı əmlakın ümumi dəyəri 2761,6 min manat təşkil edib. Turizm və ekskursiyalar şurasının rəsmi rəqəmlərinə görə təkcə 1990-cı ildə Şuşa Turist Bazası 1.178.910 rubl, Şuşa SEB 106.357 rubl təşkil edib. [10]

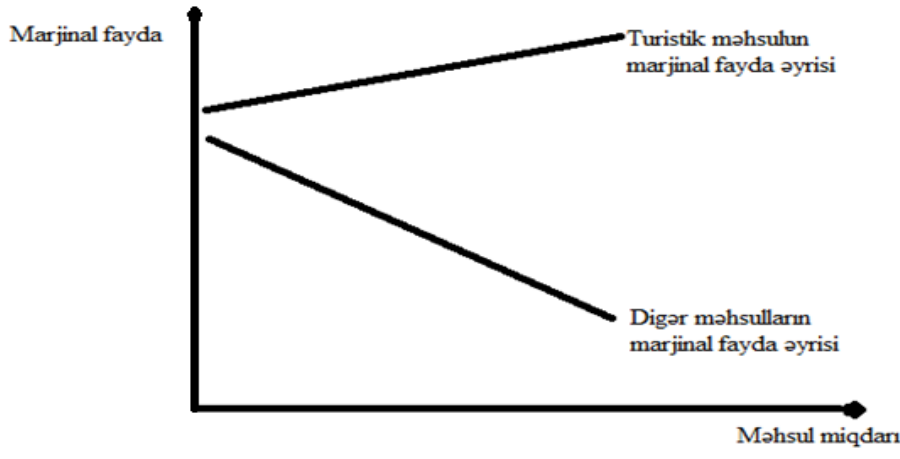
İşğaldan əvvəl turizm-rekreasiya sahəsindəki geniş inkişaf potensialına görə seçilən Şuşa şəhəri hazırda erməni işğalı nəticəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsində yaranmış problemlər, işğalda qaldığı 28 il ərzində infrastrukturun dağıdılması, mədəni irs nümunələrinin talan edilməsi turizmin təşkilini cari zaman üçün mümkün deyildir. Şuşada turizmin təşkili üç amil həyata keçirildikdən sonra mümkün olacaqdır. Birincisi, Şuşada, həmçinin bütün Qarabağ regionunda təhlükəsizliyin təminatıdır. İkincisi əhalinin Şuşa şəhərinə və ətraf əraziyə köçürülməsi və üçüncüsü şəhərdə erməni qəsbkarları tərəfindən dağıdılmış infrastrukturun bərpa edilməsidir. Şübhəsiz ki, bu proseslər həyata keçirildikdən sonra Qarabağın gözü, Mədəniyyət paytaxtı Şuşa öz hegemonluğu ilə seçiləcəkdir. Şuşanın əvvəlcə regional səviyyəli, daha sonra dünya səviyyəli turizm destinasiyası olacaqdır. Artıq Şuşa şəhəri və ətraf ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinə

başlanılmışdır. Turizmin ərazidə inşafı həmçinin ərazinin inkişafına daha tez şəkildə bərpa edilməsinə səbəb olacaqdır. [7]

“Animasiya” sözü dilimizə ingilis dilindən keçmiş, canlılıq, həyatilik, şövq kimi tərcümə edilir. Lüğəvi mənası ilə turizm sektorunda daşdığı mənası arasında fərqlilik olsa da, məcazi mənalara oxşardır. Turizm nöqtəyi cəhətdən animasiyanı asudə vaxt faktorunu diqqətə alaraq təyin etmək lazımdır. Turizm sənayesində animasiya aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Turistlərin boş zamanlarını könüllü iştirakları ilə və doyum təmin edici fəaliyyətlərlə keçirmələri üçün turizm müəssisələri tərəfindən təşkil edilən əlavə xidmət xüsusiyyətində olan asudə vaxtı dəyərləndirmə fəaliyyətləridir.
2. Turizm müəssisələrində əlavə xidmət olaraq planlanan, təşkil edilən, müəssisəyə istiqamətli olaraq və turistlərin hiss etdirilmədən nəzarət edilən, turistlərin könüllü iştirakını tələb edən, doyum təmin edici turizmə aid asudə vaxtın dəyərləndirmə xidmətləridir. Məsələn, hotel, tətillər kəndi və s. yerləşmə müəssisələri tərəfindən turistlərin izləməsinə təqdim edilən əyləncə gecələri, hovuz və çimərlik oyunları, ətraf gəzintiləri, müxtəlif yarışmalar və s.
3. Yuxarıdakı təriflər eyni anlayışı ifadə etməkdədir. Hər iki tərifdə animasiyanın turizmə aid asudə vaxtın dəyərləndirmə fəaliyyətləri olduğu; Turizm müəssisələri tərəfindən təşkil edilib, turistlərə xidmət olaraq təqdim edildiyi; Əlavə xidmət xüsusiyyəti daşdığı; Turistlərin könüllü iştirakı ilə reallaşdığı; Doyum təmin edici olduğu ifadə edilməkdədir. [4, s. 63]

Animasiya xidmətinin turistik məhsula təsirinə nəzər saldıqca görmək olur ki, turistik məhsul (nəqliyyat, qonaqlama, qida, əyləncə və s) müxtəlif mal və xidmətlərin birləşməsindən formalaşan paket məhsuldur. Turistik məhsulu formalaşdıran halqalardan birində keyfiyyət aşağı olsa, ümumi məhsul keyfiyyəti də aşağı olur. Beynəlxalq turizmə xidmət edən ölkələrdə kütləvi turizm üçün məhsul halqalarında keyfiyyət, növ, yenilik kriteriyalarında bütünləşmənin təmin edilməsi güclənməkdədir. Animasiya xidmətləri turistlərin boş vaxtlarını ən yaxşı şəkildə dəyərləndirmələrinə görə turistik məhsulun keyfiyyətini və növlərini artırmaqda, yenilikçi istehsalat imkan verməkdədir. Məsələn, beş ulduzlu hoteldə qalan turistlər qonaqlama, qida nə qədər mükəmməl olsa da, üç gün sonra dəniz, günəş, qum üzlüyündən bezə bilirlər. Belə hallarda animasiya xidmətləri müəyyən mənada turistik məhsul halqalarının cazibə və faydalılığını artırmaqdadır. Turistin yeni axtarışlar içində olmalarına və fərdi fərqliliklər daşıyan ehtiyaclarına cavab verə bilmə yolu ilə turistik məhsul halqalarının marjinal faydalarını artırmaqdadır. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi turistik məhsulların istifadəsi ilə marjinal fayda ümumilikdə neqatif dəyərə düşməməkdədir. Digər məhsulların marjinal faydası isə istifadə edilən məhsulun miqdarı artdıqca gedərək azalmaqdadır. Məsələn, susayan bir insanın içdiyi buz kimi suyun miqdarı artdıqca marjinal faydası azalmaqdadır.

Şəkil 1.

Marjinal faydanın neqativ dəyərə düşməməsi üçün turistik məhsulların ümumilikdə cazibə, asan əldə edilən, faydalılıq özəlliklərinə sahib olması lazımdır. Turistik məhsula cazibə və faydalılıq özəlliklərinin qazandırılmasında animasiya xidmətlərinin müzakirə edilməyən yeri vardır. Məsələn, turistik ehtiyaclara yönümlü, keyfiyyətli animasiya proqramları ilə toplam hotel xidmətlərinə, tur paket məhsuluna cazibə və faydalılıq qazandıra bilər.[5, s.56]

Tədqiqat işindən göründüyü kimi, Şuşada və ətraf ərazilərdə turizmin mövsümlilik xarakterini ləğv etmək, ilin bütün fəsillərində Şuşaya turistləri cəlb etmək üçün burada yerləşən tur məhsullara animasiya xidmətlərini tətbiq etmək lazımdır. Turistlərin əylənməsi, asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək məqsədi ilə turanimatorların Şuşaya cəlb edilməsi, hotellərdə, restoranlarda, hətta kurortoloji mərkəzlərdə də animasiya xidmətlərinin tətbiqini təşkil etmək gərəkdir. Turizmin inkişafı üçün animasiyanın tətbiqi vacib və zəruri faktordur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qarabağ-irsimizin əbədi yaddaşı, Bakı 2008
2. Şuşa-Qədim Azərbaycan diyarı” Bakı, 2009
3. Növrəslı T.N. “Azərbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değərləndirilməsi”. // Doktora Tezi. İzmir: “YÖK”, 2010.
4. Növrəslı T.N. Unanimasiya, Bakı-2018
5. “Rekreasyon ve animasyon”, Atila Hazar, Ankara-2009
6. “Şuşa kurort və istirahət mərkəzi kimi” Rövşən Ağayev 525-ci qəzet-2021 3 aprel, s-11
7. <https://ikisahil.az/post/213185-qarabagda-hansi-turizm-novlerini-inkishaf-etdirmek-olar>
8. <http://qerbinfo.az/xeber/33396-ua-dirilir-oxtrfli-turizm-potensial-hrin-hrtini-daha-daartracaq.html>
9. <https://president.az/>
10. <https://www.stat.gov.az/>

KOREYA RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAF MODELİ

Səyalı Mustafayeva
magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə. Məqalədə Koreya Respublikasının Prezidenti Pak Kın He tərəfindən təklif olunan kreativ iqtisadiyyatın yaradılması üzrə iqtisadi strategiyadan bəhs edilir. Strategiyanın müasir Koreya iqtisadiyyatının üzvləşdiyi mövcud daxili və xarici çağırışlara – əhalinin yaşlanmasına, gənclərin işsizliyinə, istehsalda, sosial və regional strukturda balansın pozulmasına, ÜDM-in və ixracın artımının azalmasına, dünya bazarında rəqabətin artmasına cavab verməsi öz əksini tapıb. Bu baxımdan, kreativ iqtisadiyyatın yaradılmasının iqtisadi artımın və ixracın yeni hərəkətverici qüvvələrinin tapılması, habelə daxili iqtisadi vəziyyətin canlandırılması probleminin həllinə hesablandığı diqqətə çatdırılıb. Bu kontekstdə, Koreya Respublikasında yeni iqtisadiyyatın nüvəsinin yaradıcı sinif, kiçik və orta biznes, innovasiya və kontent sektoru olacağı qənaətinə gəlinib. Göstərilib ki, regionlarda innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasına dəstək kimi böyük biznesin üstünlüklərindən istifadə strategiyanın mühüm nailiyyəti hesab oluna bilər. Bununla, hökumətin ikili problemi həll etməyə – böyük və kiçik biznesin istehsal sferasının səmərəliliyindəki boşluğu, həmçinin regional disproporsiyaları aradan qaldırmağa çalışması vurğulanıb. Strategiyada ənənəvi və müasir mədəniyyətdən istifadəyə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial inkişafa böyük önəm verildiyi nəzərə çatdırılıb.

Açar sözlər: iqtisadi siyasət, innovativ iqtisadiyyat, kreativ iqtisadiyyat, iqtisadi strategiya, kiçik və orta biznes.

Koreya Respublikası iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişafda müəyyən uğurlara nail olunmasına baxmayaraq, ənənəvi ixrac strategiyasına tənzimləmələr edilməsini zəruri edən bir sıra əlverişsiz xarici və daxili amillərin təsir zonasındadır.

Koreya Respublikasının biznes strukturunun böyük biznesin xeyrinə yönəlik olması yeni mövzu deyil, həlli çətin olan sosial-iqtisadi problemdir. Böyük və kiçik biznesin inkişaf səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi iri müəssisələrdə işləyənlərlə kiçik və orta müəssisələrin işçiləri arasında gəlir bərabərsizliyinə gətirib çıxarmışdır. Zamanla, Koreya cəmiyyətində ali təhsil müəssisələrinin məzunları üçün kiçik biznesin zərərinə yalnız böyük konqlomeratlarda və ya dövlət strukturlarında iş axtarmaq kimi sabit bir üstünlük formalaşmağa başlamışdır. Bu, gənclər arasında işsizliyin artmasına gətirib çıxarıb ki, bu da ölkədə orta işsizlik səviyyəsini üstələyir. Statistik məlumatlara müvafiq olaraq, 2010-cu ildə gənclər arasında (15-29 yaş) işsizlik səviyyəsi ikiqat artıq göstərici ilə ifadə olunmağa başlayıb, halbuki bu dövrdə ümumi işsizlik səviyyəsi 4%-i keçməyib [6].

Bunun fonunda Koreya Respublikası hökumətinin sosial-iqtisadi siyasətinin uzunmüddətli perspektivdə məqsəd və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət əhalinin yaşlanmasından – ölkədə ahılların (65 yaşdan yuxarı) sayının 7 %-dən 14%-ə yüksəlməsi üçün tələb olunan müddətdən gedir. Ekspertlərin fikrincə, bunun üçün Koreya Respublikasına cəmi 18 il lazım gəlir. Bu, ortamüddətli perspektivdə əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətən pensiyaçıların xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxaracaq. Bu tendensiya, təkcə daxili əmək təklifinin azalması hesabına iqtisadi artımın azalmasını şərtləndirir, həmçinin yaşlı insanlar üçün pensiya, tibbi və digər xidmətlərə xərclərin artırılması ehtiyacını yüksəldir. Vergi artımı ilə bağlı iqtisadi xərclərdən yayınmaq üçün əmək qabiliyyətli əhalinin başqa ölkələrə miqrasiya edəcəyi ehtimalı da yan keçmir [3,s.66].

Bütün bunlar nəinki Koreya Respublikası üçün ənənəvi ixrac yönümlü strategiyanın həyata keçirilməsini təhlükə altına qoydu, eyni zamanda daxili tələbatın azaldılması təhlükəsini yaratdı ki, bu da xarici bazarın daralması şəraitində ölkə hökumətini iqtisadi siyasətin yeni əsas konsepsiyasının yaradılması istiqamətində fəal addımlar atmağa məcbur etdi. Cənubi Koreyada belə bir model

“yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəlmiş kreativ iqtisadiyyat” – “job-centered creative economy” oldu [5].

Pak Kın He administrasiyası yeni iqtisadi artım mənbələrinin yaradılması və iqtisadiyyatın daha balanslaşdırılmış məkan strukturunun formalaşdırılması probleminin həllində irəliləməyə imkan verəcək iqtisadiyyatın ərazi-sektor təşkilati konsepsiyasını işləyib hazırladı. Bu işin əsas elementi nəhəng və uğurlu müəssisələrin kreativ iqtisadiyyatın infrastrukturuna inteqrasiyasıdır.

Kreativ iqtisadiyyat startapların, vençur kapitalının və universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlığın dəstəklənməsi vasitəsilə yeni əmtəə və xidmətlərin inkişafında vətəndaşların aktiv iştirakını nəzərdə tutur. Hökumət, ideya və ya unikal texnologiyaya malik hər kəsin yeni müəssisə təsis edə biləcəyi bir şəraitin yaradılması üzərində işləyir. Məhz “startaplar – artım və mənfəət – vergi yığımı – yenidən investisiya” sxemi üzrə müsbət inkişaf dairəsi formalaşır. Ölkədə artıq əyalətlərin və iri şəhərlərin hər birində innovasiya mərkəzləri yaradılıb. Onların əhəmiyyəti kreativ mərkəzlərə çevrilmək, gənclər üçün yeni iş yerləri yaratmaqdır. Onlar öz bölgələrindəki universitetlərlə sıx təmasda fəaliyyət göstərir [1,s.60].

Koreya Respublikasının rəhbərliyi yeni iqtisadi ideyaların təşviqində informasiya texnologiyalarından aktiv şəkildə istifadə edir. Belə ki, 2013-cü ilin sentyabr ayında maraqlı ideyalara malik insanlara konsultativ kömək platforması olan “Kreativ şəhər” portalı fəaliyyətə başlayıb [2,s.54].

Ölkədə kreativ iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində konkret addımlar 2015-ci ildə yekunlaşdırılan “İnnovativ İnkişafın Üçillik Planı”nda öz əksini tapıb. Planın 3 başlıca məqsədi aşağıdakıları əhatə edir [4]:

1. Möhkəm iqtisadi strukturun yaradılması (dövlət sektorunda islahatlar, pensiya və sosial təminat sistemində islahatlar, kiçik və orta biznesə dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsi və s.);

2. Dinamik innovasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması (innovasiya mərkəzlərinin yaradılması, yeni sənaye sahələri və müəssisələrin dəstəklənməsi, insan kapitalının inkişafı, ətraf mühitin qorunması, azad ticarət sazişlərinin üstünlüklərindən istifadənin aktivləşdirilməsi və s.);

3. Daxili tələb və ixrac balansının yaradılması (daxili tələbat bazasının genişləndirilməsi, daşınmaz əmlak və kirayə bazarının stabilləşdirilməsi, gənclərin və qadınların məşğulluğunun artırılması, xidmət sənayesi sahələrinin inkişafı və s.).

“Kreativ iqtisadiyyat” yaratmaq siyasəti iqtisadi artım və ixrac üçün yeni hərəkətverici qüvvələrin tapılması, habelə daxili iqtisadi konyukturanın canlandırılması kimi çətin məsələnin həllinə hesablanıb. Fikrimizcə, kreativ iqtisadiyyatın formalaşmasında sistemlilik məsələsi, Koreya Respublikasının kreativ iqtisadiyyat modelinin təyin edilməsində əsas amildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Захарова Л., Асмолов К. Евразийская инициатива президента Республики Корея Пак Кын Хе // Проблемы Дальнего Востока. 2015. № 1. С. 60-70.
2. Левицкая Е. И. Экономика Южной Кореи на перепутье: вызовы и шансы // Проблемы Дальнего Востока. № 6. 2015. С. 54-63.

3. Суслина, С.С., Самсонова, В.Г. Экономика Республики Корея: новые перспективы и вызовы // Проблемы Дальнего Востока. 2013. №3. С.66-78.
- 4.Трехлетний план инновационного развития, направленный на активизацию экономики. [Электронный ресурс]. – URL: <http://blog.president>
5. Cha Doo-won. Building a Creative Economy. The Creative Economy of the Park Geun-hye Administration. [Электронный ресурс].– URL: <http://www.keia.org/sites/>
6. http://kosis.kr/nsportalStats/nsportalStats_0102Body

Резюме. В статье говорится об экономической стратегии создания креативной экономики, предложенной Президентом Республики Корея Пак Кын Хе. В статье были отражены реакция стратегии на текущие внутренние и внешние вызовы, стоящие перед современной корейской экономикой - старение населения, безработица среди молодежи, несбалансированность производства социальной и региональной структуры, снижение ВВП и рост экспорта, усиление конкуренции на мировом рынке. В связи с этим было указано, что создание креативной экономики рассчитано на решение задачи поиска новых движущих сил экономического роста и экспорта, а также на оживление внутренней экономической ситуации. В этом контексте делается вывод, что ядром новой экономики Южной Кореи станут креативный класс, малый и средний бизнес, сектор инноваций и контента. Показано, что важным достижением стратегии можно считать использование преимуществ крупного бизнеса в качестве поддержки создания инновационных центров в регионах. При этом подчеркивалось, что правительство пытается решить двоякую проблему - разрыв в эффективности производственной сферы крупного и малого бизнеса, а также ликвидировать региональные диспропорции. Было отмечено что, большое значение придается использованию традиционной и современной культуры, созданию новых рабочих мест и социальному развитию в стратегии.

Ключевые слова: экономическая политика, инновационная экономика, креативная экономика, экономическая стратегия, малый и средний бизнес.

Summary. The article talks about the economic strategy for creating a creative economy, proposed by the President of the Republic of Korea Park Geun-hye. The article reflected the reaction of the strategy to the current internal and external challenges facing the modern Korean economy - the aging of the population, youth unemployment, the imbalance in the production of the social and regional structure, the decline in GDP and export growth, increased competition in the world market. In this regard, it was pointed out that the creation of a creative economy is designed to solve the problem of finding new driving forces for economic growth and exports, as well as to revive the domestic economic situation. In this context, it is concluded that the core of the new economy of South Korea will be the creative class, small and medium-sized businesses, the innovation and content sector. It is shown that the use of the advantages of big business as a support for the creation of innovation centers in the regions can be considered an important achievement of the strategy. At the same time, it was emphasized that the government is trying to solve a twofold problem - a gap in the efficiency of the production sphere of large and small businesses, as well as to eliminate regional disproportions. It was noted that great importance is given to the use of traditional and modern culture, the creation of new jobs and social development in the strategy.

Keywords: economic policy, innovative economy, creative economy, economic strategy, small and medium business.

TURİZMDƏ EKOANİMASIYA

Aybəniz Əzimova

Magistr, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Elmi rəhbər: s.ü.f.d.,dos. Tərhan Növrəli

aybeniz_001@mail.ru

Xülasə: Turizmin davamlı inkişafı mövzusu indiki şəraitdə son dərəcə aktuallaşmışdır. Bu kontekstdə ekoloji və ya ekoturizm müasir turizmin və onun davamlı inkişafının əsas komponenti kimi aktualıq kəsb etmişdir. Turizmin ən mühüm formalarından biri kimi turizmin davamlı inkişafı konsepsiyasından irəli

gələn məqsədlərə nail olmaq bütün cəmiyyətlərin və ölkələrin təcili ehtiyacı və öhdəliyi kimi görünür. Turizmin, xüsusən də ekoturizmin inkişafının belə bir tendensiyasını yüksək keyfiyyətli eko-animasiya olmadan saxlamaq və təkmilləşdirmək qeyri - mümkündür ki, bu da turistlər və bütün turizm maraqlı tərəfləri tərəfindən turist səfərində ekologiyanın əhəmiyyətinin əsaslı şəkildə dərk edilməsinə kömək edir, xüsusən də bu gün belə deyil. Yalnız çirklənmə riskinə məruz qalan təbiət, həm də insan cəmiyyətləri və onların mədəniyyəti. Bu sənəd xüsusilə ekoloji maarifləndirmə və dayanıqlı turizmin inkişafına yönəlmiş ekoanimasiyaların növləri və növləri və onların inteqrasiyasından (ekoanimasiyanın modeli kimi) bəhs edir.

Açar sözlər: turizm, ekoturizm, animasiya, ekoanimasiya,

Abstract: The topic of sustainable development of tourism has become extremely up-to-date in current conditions. In this context the ecological eco-tourism has made topical as a key component of modern tourism and its sustainable development. Achieving goals originating from the concept of the sustainable development of tourism, as one of most important forms of tourism, is appearing to be an urgent need and obligation of all societies and countries. Such a trend of tourism development, and in particular of the eco-tourism, is impossible to maintain and improve without high quality eco-animation which contributes to essential understanding by tourists and all tourism stakeholders of the importance of ecology on a tourist trip, especially since today it is not just the nature which is exposed to the risk of pollution, but also human communities and their culture. This paper particularly deals with types and kinds of eco-animations and their integration (integral model of ecoanimation), aimed at strengthening environmental awareness and sustainable tourism development.

Keywords: tourism, ecotourism, animation, ecoanimation,

Giriş

Ekoturizm - Yunan dilində olan «**ecological tourism**» və «**ecotourism**» sözlərinin dilimizə keçmiş formasıdır. Regionun davamlı inkişafını təmin edən və yerli mədəni-sosial mühitin qorunmasına qayğı göstərən, təbiətlə mehriban münasibətləri formalaşdıran, ekologiya təhsili maarifçiliyinə istiqamətlənmiş, təbiətə ziyan vurmayan turizmdir. (Bax: Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti, Bakı, 2004).

Turizmin inkişafı, nisbətən qısa, lakin sürətli olsa da, son zamanlar geniş fəaliyyət spektrini sübut edir. Yəni özünü yaradan təhlükələrin havası, təklifin genişlənməsi və ziyarətçilərin qane olması, bəzi sektorlarda fəaliyyətini dərinləşdirib, onlarla əlaqə yaratdığından indiki vaxtda sanki əməkdaşlıq edirlər. Selektiv turizm kimi tanınan ekoturizm, kənd turizmi, idman və rekreasiya turizmi, sağlamlıq turizmi, dini turizm, mədəniyyət turizmi və s. inkişafının səbəbi budur. Mədəni turizmlə bağlı mədəni - əyləncəli animasiya başqa yer tutur.

Ekoturizmin inkişaf perspektivləri mənfəət əldə etməyə və iş yerlərinin yaradılması üçün şərait yaratmağa imkan verən iqtisadi sahə kimi turizmin davamlı təkamülü konsepsiyasına əsaslanır. Ətraf mühitə təsiri ilə ekoturizm yerli ekosistemin qorunmasını və mühafizəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Ekoanimasiya, bu məqalənin əsas mövzusu kimi, həm motivləri güclü etik cəhətdən əsaslanan və yaşadığımız real dünyanı yaxşılaşdırmaq istəyi ilə dolu olan kiçik qrupların (az ekoturistlərin) animasiyasına, həm də böyük qrupların animasiyasına aiddir. Məzmunu və fəaliyyəti ekoturizmlə əlaqəli olan (daha çox ekoturistlər) müasir turizmin son dərəcə vacib forması kimi aşağıdakıları əhatə edən vahid yanaşmadan istifadə etməklə: dərin anlayış, nəticələrin müsbət transformasiyası, ekoloji və sosial-mədəni davamlılıq, maliyyə dayanıqlığı, turistləri məmnun etmək və həm yerli, həm də qlobal səviyyədə davamlılığın təşviqi və s. Bu kontekstdə ekoanimasiya müxtəlif forma və növlərdə baş verir.

Ekoturizm – turizmin davamlı inkişafının təzahürü kimi özünü göstərir.

Davamlı turizm anlayışı uzun müddət ərzində təbii, sosial və mədəni şəraitə uyğunlaşan turizmin bütün formalarına aiddir.

Ətraf mühiti turizmin davamlılığının üç əsas prinsipinə əsaslanır:

Keyfiyyət

turistlərin təcrübəsi dayanıqlı turizmin inkişafına töhvə verir, yerli icmada həyat keyfiyyətini, habelə təbii və mədəni mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması keyfiyyətini artırır;

Davamlılıq

dayanıqlı turizm onun əsaslandığı təbii sərvətlərin davamlılığını, habelə yerli icmanın davamlılığını, habelə turistlərin və ziyarətçilərin müəyyən turizm məkanına marağını təmin edir;

Balans

dayanıqlı turizm bir tərəfdən ev sahibi və turistlərin ehtiyacları, digər tərəfdən isə ətraf mühit arasında balans yaradır. Mədəni və sağlam mühit. Bunun nəticəsi dayanıqlı turizmin inkişafının vicdanı kimi görünən ekoturizmin xüsusi bir xüsusiyyətidir. Ekoturizm üç komponentə diqqət yetirir və bunlar:

Təbii mühit və ya onun xüsusi elementləri, məsələn, fauna və floranın müəyyən növləri;

Təhsil, turistlərin təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində;

Davamlı inkişafın zəruriliyi ekoturizmin mümkün olduğu dərəcədə.

Ekoanimasiya - turistlərin ekoloji fəaliyyətinə başlamaq və canlandırmaq məqsədi daşıyır.

İstər fərdi tura, istərsə də turist qruplarına aid olsun. Hər bir turist səfəri insan mühitinin tənzimlənməsi və qorunması ilə bağlı ekoloji, o cümlədən turistlər üçün təşkil edilən müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edir. Turist səyahətində, xüsusən də onların müəyyən bir turizm məkanında olduğu müddətdə ekoloji fəaliyyətin olması ekoloji maarifləndirmə və ekoturizmin əhəmiyyətini və onun davamlı turizmin inkişafındakı rolunu dərk etmə dərəcəsindən asılıdır və təkcə turistlər tərəfindən deyil, həm də həm də turistlərin ehtiyac və istəklərinə cavab verən xidmətlərin göstərilməsində iştirak edən bütün amillərlə.

Ekologiya ilə bağlı hər hansı bir turizm fəaliyyətini turistləri, ilk növbədə, ekoanimasiya ilə canlandırmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Ekoanimasiya termini turizm animatorları və animasiya qruplarının turistləri müxtəlif ekoanimasiya proqramlarının həyata keçirilməsinə daha çox maraq göstərməyə stimullaşdırdığı prosesə aiddir. Bu proqramlar ekoturizmin əhəmiyyəti, o cümlədən ekoloji ehtiyacların ödənilməsi kontekstində, yəni təbii mühidə və sosial-mədəni mühidə baş verən dəyişikliklər kontekstində təşkil edilməli olan spesifikasiyalara dair daha yüksək səviyyəli məlumatların verilməsinə əsaslanmalıdır. verilmiş turistik məkanda və onun ətraf mühitində.

Ekoanimasiya ekoturizmin daha yaxşı başa düşülməsinə və onun davamlı inkişafına yönəlmişdir.

Animasiya fəaliyyətlərinin daha dar dairəsinə aid olan ekoanimasiya ekoturizmi və onun dayanıqlı turizmin inkişafındakı rolunu daha dərinləndirərək dərk etməyə və dərk etməyə kömək edir. Funksional və sosioloji nöqteyi - nəzərdən

ekoturizm daha çox fərdi olur, çünki əksər hallarda səyahət təcrübəsinin olub-olmamasından asılı olmayaraq o, fiziki şəxslərə aiddir. ekoturizm 100 çarpayıya qədər yerləşdirmə qabiliyyətinə malik turist qruplarını əhatə edir. Ekoturizmlə, eləcə də kiçik miqyaslı turizmlə məşğul olanlar kiçik və orta müəssisələr, eləcə də cəlbedici və yaxşı qorunan təbiət ərazilərində (məsələn, milli parklarda) fəaliyyət göstərən agentliklərdir. Kiçik qruplar üçün nəzərdə tutulan turizm obyektləri və fəaliyyətləri vurğulanmış maarifləndirici və izahedici xarakter daşıyır ki, bu da müxtəlif çap materiallarının və nəşrlərin yayılmasını, məlumat və təhsil mərkəzlərinin təşkilini və təşkilini, habelə ixtisaslaşmış turist bələdçilərinin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Bu cür turistlər ətraf mühitlə bağlı fərdi təcrübə və qavrayışlar əldə etməyə, habelə ətraf mühitin səviyyəsi ilə bağlı ehtiyacları ödəməyə möhkəm yönəlmişlər.

Ekoanimasiya kənd və mədəni turizm elementlərini ehtiva edir. Bu, xüsusilə ekoturizm üzrə yüksək səviyyədə təhsilə ehtiyacı olan gənclər arasında ekoturizmə marağın artmasına töhvə verməlidir. Hazırda müasir turistlər ilk növbədə mədəni turizmlə maraqlanırlar. Onlar çirklənməmiş mühitdə yaşayan bitki və heyvan növləri haqqında öyrənməkdə maraqlıdırlar. Eyni zamanda, onlar ekoloji və turistik ərazilərdə məskunlaşan yerli icmaların həyatı ilə maraqlanırlar. Bu maraqlar ekoturizm subyektlərinin fəaliyyəti ilə mədəni irs turizminin inteqrasiyası, turistlərə yerli adət-ənənələr, mədəni-tarixi abidələr və incəsənət haqqında təcrübə qazanmağa imkan verən məhsulların formalaşdırılması yolu ilə qarşılana bilər.

Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan yüksək sürətlə inkişaf edən turizm ölkəsinə çevriləcək. Turizm sahəsinə olan bu diqqəti və imzalanmış sərəncamları nəzərə alsaq, bunu da global bir animasiya, yəni məcazi mənada olsa belə, bu sahənin canlandırılması olaraq qəbul edə bilərik. Nəticədə, animasiya fəaliyyəti ilə nəinki turizm sahəsini, eləcə də ölkəmizin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırıb, rifahı artırmağa bilərik.

Ekoturizmdə ekoanimasiyanın inteqral modeli

Ekoturizmin inteqral modeli kimi, müxtəlif turist qruplarını əhatə edən ekoanimasiyanın inteqral modeli də tətbiq oluna bilər. İnteqral ekoanimasiya modeli turist qruplarını daha geniş differensasiya kontekstində canlandırmaq məqsədi daşıyır, hər şeydən əvvəl onları geniş qruplara bölmək, burada birinci qrup, o cümlədən kiçik segment daha yaxşı məlumatlı və maraqlıdır, digəri isə heterojendir və onların ehtiyac və istəkləri kontekstində turistlərin daha geniş spektri. Bundan əlavə, ekoanimasiya iki istiqamətə bölünür:

- təhsil ekoanimasiya forması kimi təhsil və təcrübə;
- birləşmiş ekoanimasiyanın istiqaməti,

Ekoturist qruplarının seçiminin genişləndiyi, ətraflı məlumat vasitəsilə turizm tələbinə maksimum uyğunlaşdığı, tələbata uyğunlaşmaq məqsədi ilə ekoloji animatorların və ekoloji turizmin bacarıq, biliklərini əhatə edir. Turizm bazarının tədqiqi və segmentasiyası.

Birləşdirilmiş ekoanimasiya təbiətə və yerli mədəniyyətə nəcib münasibət yaratmaq məqsədi ilə turistlərin canlandırılmasının mürəkkəbliyini dəqiq nəzərə alır. Belə bir animasiya növü turistlərin müxtəlif istək və ehtiyaclarını birləşdirərək eko

dəyişikliyin xeyrinə olmalı bu da ekologiyanı maraq mərkəzinə qoyur. Bu mənada ümumi atmosfer və turistlərin təbiətə, yerli mədəniyyətə marağını stimullaşdırmağa yönəldilməlidir. Bu zaman turistlərin maraqlarını və təcrübəsinin keyfiyyətini artırmaq, əgər onlar məcburi animasiya fəaliyyətləri ilə deyil, təbii mühitin və yerli mədəniyyətin vacibliyi üzrə animatorların bacarıqlarını təkmilləşdirməklə, daha təsadüfi, bacarıqla canlandırılırsalar, əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olacaqdır. Beləliklə, birləşmiş qrupun üzvləri olan turistlər, fərziyyə olaraq, yeni bacarıqlar əldə edə və nəticədə əsl ekoturistlərdən ibarət daha geniş qrupa çevrilə bilərlər.

Sənəddə turizmin inkişafında aşağıdakı prinsiplərdən istifadə təklif olunur:

- səyahət və turizm insanlara təbiətlə harmoniyaya nail olmaqda kömək etməlidir;
- səyahət və turizm ekosistemin saxlanması, müdafiəsi və bərpasında öz töhfəsini verməlidir;
- səyahət və turizm istehsal və istehlakın həyat qabiliyyətli modellərinə əsaslanmalıdır;
- turizm biznesi xatirinə təbiətə vurula biləcək təsirlərdən tamamilə uzaq olmaq;
- ətraf mühitin mühafizəsi turizmin inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır;
- turizmin inkişaf problemi yerli səviyyədə, icmaların (yerli sakinlərin) iştirakı ilə həll olunmalıdır;
- dövlətlər birbaşa turistlərə və turizm sahəsinə zərər yetirə bilən hallar zamanı bir-birlərini xəbərdar etməlidirlər;
- yerli əhalini turizm sənayesi ilə məşğul olan müəssisələr iş yerləri ilə təmin olunmalarına yardım göstərməlidirlər;
- turizmin inkişafı yerli xalqların maraqlarını və mədəniyyətini dəstəkləməli və ona yardım etməlidir;
- səyahət və turizm sənayesi ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq hüquqa əsaslanmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİF

Ekoanimasiya bu sənəddə davamlı inkişafa yönəlmiş turizm formalarından biri kimi ekoturizm kontekstində nəzərdən keçirilən xüsusi animasiyadır. Ekoanimasiyanın daha geniş bölünməsinin nəticəsi ekoloji turizmin verilmiş inteqral modelinə bənzər ekoanimasiyanın inteqral modelinə uyğun özüdür. Bundan əlavə, ekoloji animasiya "təcrübə bazarının" genişlənməsinin mövcud tendensiyası şəraitində turistlərin təhsilinə və unikal təcrübələrinə diqqət yetirir və buna nail olmaq üçün bəzi ixtisaslaşmış turist bələdçiləri işə götürülə bilər. Bununla belə, daha geniş ekoanimasiya öz təbiətinə görə daha mürəkkəbdir. Çünki ekoloji maarifləndirməni gücləndirməyə və ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılmasına aid olan müxtəlif ekoloji fəaliyyətlər üçün adekvat atmosfer və ab-hava yaratmaq üçün güclü stimullar yaratmağa yönəlib. Turist animasiyası və dolayısı ilə daha geniş ekoanimasiya üçün bilik və bacarıqlar daha geniş ekoanimasiya ilə məşğul olmaq üçün işə götürülməlidir. Ekoanimasiyanın bir çox effektləri ekoanimasiyaların inteqrasiya olunmuş modelinin uğurla həyata keçirilməsi ilə əldə edilə bilər və ilk növbədə, xüsusiyyətləri dayanıqlı turizmin inkişafı konsepsiyasının kompleks və hərtərəfli başa düşülməsinin birbaşa nəticəsi olan ekoturizmin daha dərindən dərk edilməsinin təsdiqi. Daha geniş eko-animasiyanı və təbii gözəlliklərə

və turistik yerlərə vahid yaşamanın həyata keçirilməsini əhatə edən bu ekoturizm növü onun davamlı inkişafına yönəlmiş maksimalist ekoturizm və ekoanimasiya ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, daha geniş ekoanimasiya uğurla həyata keçirilərsə, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi gəlirlərin artmasına şərait yaradır və buna görə də ekoturizm istiqamətlərinin mühafizəsi və təşviqi ilə bağlı bütün tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün şərait yaradır.

Turizm fəaliyyətinin düzgün idarə olunması bölgə xalqı və buradakı sənaye müəssisələrinin daha diqqətli olması və təbiət şüurlarını qatqı təmin etməkdə, turizm müəssisələri və ətraf mühit arasında, ətraf mühitin qorunması və yaşadılması mövzusunda təbii bir bağda ortaya çıxarmaqdadır. Kütləvi turizmdəki plansız və idarəsiz inkişafın yol açdığı mənfilik, yaratdığı ekoloji təsirlər və destinasiyaların davamlılığı baxımından təbiətə yönəlik müəssisələrə olan ehtiyac gündən-günə özünü hiss etdirməkdədir. Bu vəziyyət bölgənin bir turizm destinasiyası olaraq davamlılıq və ekoloji turizm kontekstində əhəmiyyətli bir imic yaratmasına da köməkçi olacaq. Azərbaycanda ekoanimasiya turizmin əsas inkişaf istiqamətləri turizm növləri və bölgələr üzrə aşağıdakı kimi müəyyən olunur: - dağ-idman turizminin inkişafı, idman və istirahət məqsədilə 2-3 günlük turların təşkili. Bura əsasən Quba-Xaçmaz, Şəki –Zaqatala regionlarına səfərlər daxildir; - dini turizmin həm xarici vətəndaşların, həm də yerli əhalinin istifadəsi üçün Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində inkişafı; - xarici ölkələrin xüsusilə Rusiya, Gürcüstan və İran vətəndaşı olan Azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına gəlməsi, həmin yerləri ziyarət etməsi üçün etnik turizmin inkişafına investisiya qoyuluşları; - Ölkədə dərkətmə turizminin inkişafı ilə bağlı tarixi abidələrin qorunması və turizmdə istifadəsi, işgüzar-biznes əlaqələri və ərazilərinin inkişafı, bunların turizmdə istifadəsi; - müalicə turizminin inkişafı sahəsində Naftalan, Naxçıvan, Masallı və digər bölgələrdə müalicə və sanatoriya-kurort müəssisələrinin, turizm-rekreasiya müəssisələrinin beynəlxalq tələblər səviyyəsində inkişafının təmin edilməsi ilə xarici turistlərin ölkəyə cəlb edilməsinin intensivləşdirilməsi; Bunlarla yanaşı respublikada turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə rəqabət üsünlüyünün təmin olunmasına istiqamətlənən siyasətdə diferensiallaşdırma strategiyası ölkədə turizmin mövsümlük probleminin həll edilməsinə yönəldilməlidir. Bu baxımdan mövcud potensialdan istifadə edərək ölkəmiz beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaqda, ekoanimasiya turizm növlərinin genişləndirilməsində maraqlı olmalıdır.

İlkin 5 illik müddətdə təbliğat, xaricdən ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi, potensiallı ərazilərin üzə çıxarılması, nəqliyyat məsələlərinin gücləndirilməsi mümkündür. Lakin yerli kadrların yetişdirilməsi, ekoloji problemlərlə mübarizə, rəqabətli iqtisadi mühitin formalaşdırılması mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı”, H. Soltanova
2. Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti, Bakı - 2004.
3. Növrəsli T.N. Turizm olayına genel yaklaşım. “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” elmi analitik jurnalının №4(36), Bakı. 2013, səh. 411-416

4. Növrəsli T.N. Turizm biznesində animasiya xidmətlərinin zəruriliyi. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları beynəlxalq jurnal. İl 5, Say 1, Bakı, 2017, səh.98-108
5. Növrəsli T.N. Turizm biznesində animasiya fəaliyyəti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Cild 13, №(4),Sumqayıt, 2017, səh. 77-80
6. Növrəsli T.N. Turizm müəssisələrinin rəqabətə davamlılıq qabiliyyətlərinin yüksəldilməsində animasiya fəaliyyətinin vacibliyi. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, Beynəlxalq jurnal, xüsusi buraxılış-Bakı, 2018, səh. 217-223
7. Növrəsli T.N. Unanimasiya. Dərslik. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC Nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi, 2018, 168 səh.
8. Növrəsli T.N. Turizmin Əsasları. Dərs vəsaiti/müəllif kollektivi. 6.5-ci bölüm «Əyləncə sənayesinin və animasiyanın təşkili». Bakı: “QHT Nəşriyyatı”, 2015, 496 səh.
9. Növrəsli T.N. Turanimator. Təlim materialları. Bakı-2018, 288 səh.
<https://drive.google.com/file/d/19xPxsI3gYxVi21L0YZmIxOWwErwFqVJQ/view?usp=sharing>
- 10.Növrəsli T.N. Turizmdə animasiya. Fənn proqramı. Magistr pilləsi üçün. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti. Bakı, 2020.
- 11.Moscardo G. (2003). Interpretation and sustainable tourism: functions,examples and principles. The journal of tourism studies, vol 14 (1) 112-123.
- 12.Muller, H. (2004).Tourismus und ökologie. Wechselwirkungen undhandlungsfelder, Munchen.
- 13.Weaver, D.(2006).Sustainable tourism: Theory and practice. ElsevierButterworth-Heinemann, Oxford.

QASTRONOMİYA TURİZMİ VƏ ANİMASİYA

Xurşud Mehraliyeva

Magistrant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
mehraliyevaxurwud@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə qastronomiya ilə animasiyanın əlaqəsindən bəhs olunmuşdur. Qastronomik turizm əsas hala gəldi və son vaxtlarda turizm destinasiyasının cəlbediciliyinin artan hissəsinə çevrilib. Əsasən turistik məkanlarda, yerləşdirmə müəssisələrində yerli zövq həyatı yaşamaq istəyi qastronomik turizmin inkişafına töhfə vermişdir. Xarici və yerli turistlərin qastronomik turizmə verdiyi əhəmiyyət baxımından turizm obyektləri, müəssisələri qastronomiya faktorlarını ön plana çəkmişlər.

Açar sözlər: *qastronomiya, turizm, animasiya, bölgələr, əlaqə*

Abstract: This article talks about the connection between gastronomy and animation. Gastronomic tourism has become mainstream and has recently become a growing part of tourist destination appeal. The desire to live a local life in touristic places and accommodation establishments has contributed to the development of gastronomic tourism. In terms of the importance of foreign and domestic tourists to gastronomic tourism, tourism facilities and enterprises have put gastronomy factors in the foreground.

Keywords: *gastronomy, tourism, animation, regions, connection*

Giriş

Azərbaycanda yerli mətbəx əsasən turizm bazarının artımına təsir göstərən vasitələrdən biridir. Ölkəmizin əsas məqsədi yalnız turistləri buraya cəlb etmək yox, həm də milli mətbəximizi xarici ölkələrdə tanıtdırmaqdır. Beynəlxalq reytinglərə baxdıqda, Azərbaycan əsaslı olaraq xaricilər arasında ən məşhur beş gastronomik turizmdə yer aldığına görə bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlir, bu beşlikdə əsasən təmsil olunur.

Qafqaz xalqının mətbəxi isə ilk onluğa daxildir. Tədqiqatçıların fikrincə, Qafqaz mətbəxi dünyada zəif təbliğ olunur. Amma yenədə gələcəkdə belə vəziyyət dəyişilə bilər. Türklər sağlam və davamlı qidalanmaya da bölgə yeməkləri kimi əhəmiyyət verirlər və bundan yüksək adət-ənənə şüuru əldə oluna bilər. Bu şüurlu istehlak, bir tərəfdən, bir çox sağlam faydalıqları təklif edir, həm də yerli mədəniyyəti dəstəkləyir və əlbəttə əhalinin ekoloji şüurunu təşviq edir.

Animasiya sözü bir Latın dilinə mənsubdur. Əsaslı olaraq hamımızın gündəlik olaraq bir növ animasiya istifadə etdiyimizi görə bilərik. Məsələn, dostlar görüşür, sosiallaşır, bunun nəticəsində də bir yenilənmə onların sayəsində rekreasiya qazanılır və bunun özü animasiya hesab olunur. Animasiya turizm müəssisələrində (turizm kompleksləri, hotel, mehmanxana, kruiz gəmisi, və s.) həyata keçirilən və turistləri xüsusi olaraq hazırlanmış proqramlarda iştirak etmək məqsədilə müxtəlif fəaliyyətlərə cəlb edən turizm fəaliyyəti hesab olunur. Animasiya müxtəlif formalarla turistlərin diqqətini cəlb edən və onları istirahətə, əylənməyə, mədəni intellektual üst quruluşa sövq edən turist təkliflərinin əsas hissəsini təmsil edir.

“Qastronomiya” sözü yunan mənşəlidir. “Qaster” (mədə) və “nomas” (qanun) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Qastronomiyanın məqsədi müştərilərin mümkün olan qidalanma ilə sağlamlıqlarını qorumağı təmin etməkdir. Müasir dövrdə turizm iqtisadi sektorlardan biridir.

Qastronomik turizm yeni bir dad tapmaq məqsədilə edilən səyahət növüdür. Bu turizm növündə turistlərə yerli mətbəx və mətbəx mədəniyyətini yaxından tanımaqları üçündür. Qastronomik turizmdə yalnız yeməklərin dadı deyil, həm də yeməyin tərkibindəki inqredientlər, müxtəlif bişirilmə üsulları da turistlərə tanıtılır. Bir çox ölkələr müxtəlif qidalara görə ixtisaslaşmışlar və o qidalar üzrə qastronomik turizmdə qabaqcıl ölkələr sayılırlar. Məsələn, Almaniyaya pivo, İspaniyaya panella, Fransa şərab üzrə və s.

Qastronomik turizm - qida istehsalçılarına ziyarət etmək, yemək festivalları, restoranlar və əlaqəli xüsusi yerləri əhatə edir. Bəzi xüsusi yeməyin dadına baxmaq, onun istehsal və hazırlanma prosesində iştirak etmək və ya yemək, çox məşhur bir aşpazın əlindən xüsusi bir yeməyin yanında müəyyən bir yeməyin necə hazırlandığını görməkdir.

Azərbaycan mətbəxində badımcan, pomidor, şirin bibər, ispanaq, kələm, soğan, turşəng, çuğundur, turp, xiyar, yaşıl lobya kimi meyvə və tərəvəzlərdən istifadə olunur. Milli mətbəxdə düyü və undan hazırlanan məmulatlar geniş istifadə olunur. Azərbaycanın məşhur yeməklərindən biri plovdur. Plov əsasən xüsusi qazanlarda hazırlanır. Plovun 200-ə yaxın növü var. Plovların hazırlanması üçün xüsusi komponent zəfərandır. Zəfəranın özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

1. Həzm prosesini yaxşılaşdırır.
2. Qaraciyər, öd kisəsinin sağlamlığına müsbət təsir edir.
3. Ürək üçün də faydalıdır, əsasən ürəyin fəaliyyətini yaxşılaşdırır, qanı təmizləyir.
4. İnsan gümrah olur, əhval-ruhiyyəni yaxşı edir.

Dolma üzüm yarpağına bükülmüş və ya pomidor, badımcan kimi tərəvəzlərə doldurulmuş ət, soğan, düyü, noxud kimi ərzaqlarının qarışığıdır. Dolmanın yanında sous kimi verilən qatığında insan sağlamlığına böyük xeyri var. Məsələn, həzmi asanlaşdırır, qan şəkərini tənzimləyir, qanı və qaraciyəri təmizləyir, diş sağlamlığını qoruyur.

Qutab əsasən ölkəmizin piroqu hesab olunur. Bir çox növü var: göyərti, ət və pendirle hazırlanır. Qutab aypara şəklində olur. Qutabın yanında qatıq və ya sumax təqdim olunur. Sumaxın da əsasən bir çox xüsusiyyətləri var. Sumax ən çox yağlı yeməklərdə və ya ətli qutabın üzərinə səpilir. Bu ədviyyat təzyiqində problemi olan insanlarda yaranacaq təzyiqin stabil saxlanılmasında böyük rolu var.

Çay gündəlik olaraq qida rasionumuza daxil etdiyimiz məhsullardan biridir. Çayın yaşıl, qara, müxtəlif meyvələr, ətirverici bitkilər, müxtəlif güllər ilə olan çeşidləri süfrələri bəzəyir. Çayın yanında servis olunan kəklikotunun bir çox xüsusiyyətləri var. İlk növbədə insanın sinir sisteminə müsbət təsir edir:

- mübadilə prosesləri yaxşılaşdırır;
- sakitləşdirir, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır;
- baş ağrılarına yaxşı kömək edir;
- yorğunluqla mübarizə aparır;
- yuxunu tənzimləyir;

Darçın insan üçün xeyirli ədviyyatlardan biridir. Bədəndən ziyanlı maddələri xaric edir. Bundan əlavə beyin, ürək və qaraciyər üçün faydalıdır və bütün daxili orqanlara qüvvət verir.

Qastronomik turlar zamanı turistlər aşağıdakı imkanlara malikdirlər:

- restoran və milli mətbəxə baş çəkmək;
- qastronomik tədbirlərdə, festivallarda iştirak etmək;
- qida və içkinin istehsal prosesinə baş çəkmək;
- milli mətbəxlərin xörəklərinin tarixi, inqrediyentləri, onların ənənələri ilə tanış olmaq;
- milli yemək və içkilərin hazırlanma qaydası ilə yaxından tanış olmaq.

Qastronomik turizm sahəsi Azərbaycanda o qədər də məşhur olmasa da, xarici ölkələrdə bu turistləri cəlb etmək metodlarından sayılır. Müxtəlif ölkələrdə qastronomik festivallar təşkil olunur. Xarici ölkələr bu festivalları təşkil etməklə mətbəxlərini tanıdırlar, həm də çoxlu sayda turistləri cəlb edirlər.

Azərbaycan bölgələrində qastronomik tədbirlər:

Naxçıvan – Məhsul çeşidliliyinə görə zəngin olan muxtar respublika qastronomiya turizminin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan bölgəmizdir. Bu, turizm növü sağlam qidalanmanı təmin edən və milli mətbəx ənənələrini qoruyub saxlayır.

Bölgələrin beynəlxalq səviyyədə tanındılmasında öz töhfəsini verən festivallar isə turizmi dəstəkləyən mühüm tədbirlərdəndir. Əl işlərinin nümayiş olunduğu və regionun mətbəxinin təqdim olunduğu festivallar destinasiyaya daha çox qonaqların gəlməsinə və məkanı tanıtmaqda yardım edir. Keçirilən gastronomik festivalların məqsədi destinasiyaya gələn turistlərin sayını artırmaq, iqtisadi cəhətdən gəlir gətirmək, ərazinin turizm baxımından imicini artırmaq və yerli əhalinin də gəlirini artırmaqdır.

Şəki – Bu destinasiyanın özünəməxsus yeməkləri ilə nəinki Azərbaycanda, həm də bütün dünyada tanınır. Hotel müəssisələrində və mehmanxana, restoranlarda Şəkinin məşhur mətbəxi qonaqların xidmətinə verilir. Regionun məşhur şirniyyatı Şəki halvası, piti kimi təamlar gastronomik turizm növü kimi Şəki turizminə müsbət təsirini göstərir. Həmçinin də qonaqlara Şəkinin məşhur paxlavasının da təqdim etmək olar.

Lənkəran – Azərbaycanın gastronomiya paytaxtı hesab olunan Lənkəran şəhəri UNESCO-nun “Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsi” siyahısına daxil olunub. Lənkəranda gastronomik turizm əsasən ləvəngi ilə başlaya bilər – toyuq, balıq və ya badımcan, soğan və gavalı pastası qarışığı, üyüdülmüş qoz ləpəsi ilə doldurulur. Bəzən içinə nar dənələri əlavə olunur. Ən dadlı ləvəngi əsasən təndirdə - yemək bişirilən silindrik gil sobada bişirilir. Mütləq dadına baxılmalı olan digər bir yemək isə **boranı** (balqabaq) plovudur. Balqabağın içi boşdur, quru ərik, sonra düyü, şabalıd ləpəsi, qurudulmuş üzüm, ət ilə doldurulur. Yemək həvəskarları üçün bu plov əsl şah əsərdir.

Ölkəmizdə çay ənənəvi olaraq armudu stəkanda və ya armud formalı stəkanda verilir. Bununla da çay dibində isti saxlanılır, üst tərəfində isə tez soyuyur. Şəkər küplərindən hazırlanan Lənkəranın özünəməxsus **qəndi külçəsi** çaya özünəməxsus dad verir.

Şuşa – Şuşada beynəlxalq gastronomiya turizmi keçirilib. Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin və Heydər Əliyev Fondunun birgə təşkilatçılığı ilə festivalda müxtəlif ölkələrdən kulinariya mütəxəssisləri bir araya gəlib. Şuşanın 2020-ci ildə erməni işğalından azad olunmasından sonra Şuşada təşkil olunan ilk festival olub. Qonaqlar Azərbaycan, Almaniya, Çin, Avstriya, Fransa, Gürcüstan, İsrail, İran, İtaliya, Malayziya, Yaponiya və Türkiyə mətbəxlərinin öz aşpazları və kulinariya mütəxəssislərinin nümayiş etdikləri yeməklərdən dadmışlar.

Quba – festivalı yayda iki gün ərzində təşkil olunur və bütün qida dəyər zəncirinə diqqət yetirilir, etnik yeməklərin nümayişi, canlı əyləncəni əhatə edən bir sıra tədbirlərdən ibarətdir. Alma festivalı illik alma məhsulunu nümayiş etdirən məşhur tədbirdir. Alma növləri ekoloji cəhətdən sağlam yetişdirilir, almadan hazırlanan mürəbbələr və şirniyyatlar da festival nümayiş olunur. Bundan əlavə ənənəvi musiqi və rəqs şouları təşkil olunur.

Göyçay – Nar bayramı festivalda proqrama nar yarmarkası, nardan hazırlanan şirə, milli mətbəxi təamlarının dequstasiyası, folklor, rəqs və idmançıların çıxışı, eləcə də müsabiqələr daxildir. Tədbirin keçirilməsində əsas məqsəd destinasiyanın təbliği, mədəni, iqtisadi potensialın nümayişi, turizmin inkişafından ibarətdir.

Nəticə və təkliflər

Qastronomiya turizmi inkişaf etdirə bilər və qastronomiya irsi olan regionlarımız onu dəyərləndirməli və regionun qastronomiya brendini yaratmaqla turizm təkliflərinə daxil etməlidir. Ölkələrin qastronomiya turizminin inkişaf planı olmalıdır. Qastronomiya dəyər təklifi və destinasiyaların fərqləndirilməsində əsas mənbədir və qastronomiya turizmi özlüyündə bir bazar segmentinə çevrilmişdir.

Ölkəmizin milli mətbəxi xarici ölkələrdə yaxşı təmsil olunur. Sərgilərdə, festivallarda milli yeməklərimizi xaricilərə tanıtməyə nail oluruq, amma bu tədbirlər ölkəmizdə lazımı qaydada aparılmır. Xarici turistlər bizim milli mətbəxi sevir, təqdimat üsulu davamlı və yüksək səviyyədə təşkil olunmalıdır. Qastronomik turizmin yüksək inkişafı üçün davamlı tədbirlər, festivallar təşkil olunmalıdır, qastronomik turlar təşkil edilməlidir. Qonaqların gözü qarşısında yeməkləri xüsusi üsullarla bişirilməsi daha maraqlı olar. Bu üsul flambe adlanır. Qəhvə bəzəmə əsasən üzərində müxtəlif şəkillərin dizaynını vermək daha yaxşı olardı. Meyvələr qonaqlarda maraq yaratmaq üçün fiqur formasında düzəltmək daha məsləhətli olar. Bu üsullardan istifadə etməklə turistlərdə maraqlı xatirə olaraq qalacaq.

Turizm potensialını maksimum dərəcədə artırmaq, daha çox şəhərlərimizin Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinə daxil edilməsini asanlaşdırmaq və mədəni irsi, yəni müxtəlif rayonların mətbəxini qorumaq üçün Azərbaycanda qastronomiya bazarlarının yaradılması çox məqsədəuyğun olardı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qastronomiya bazarları sakinlər və turistlər üçün yeni iş yerləri və yeni cazibə nöqtələri yaradacaq ki, bu da turizm sektorunun özündən əlavə yerli iqtisadiyyata da təkan verəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Tərhan Növrəli "Unanimasiya" kitabı pdf
2. <http://dalma.news/az/azerbaycanda-qastronomik-turizm-vuset-alir-sahenin-numayendeleri-ile-musahibe/>
3. <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S2212567116302866?token=1B06A6825F94317B00EE4C9F2D27C945D3CA11A52FC6A2F2AFC1191A6353E32A0A67116A4372840A29395B0DFBA6B9FF&originRegion=eu-west-1&originCreation=20221028110137>
4. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567116302866>
5. <https://digitalcommons.usf.edu/jght/vol11/iss2/4/>
6. <https://scholarworks.rit.edu/article/2067/>
7. <https://network.bepress.com/business/tourism-and-travel/page151>
8. <https://seyyah.az/news/1280?country=0&city=0&minprice=100&maxprice=550&t=1>
9. <https://acikerisim.subu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.14002/898>

UOT: 379.85.

TURİZMİN İNKİŞAFINDA TARİXİ-MƏDƏNİ RESURSLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Rusif Əliyev

Xülasə. Məqalədə tarixi – mədəni ehtiyatların turizmin inkişafına təsir effektləri haqqında məlumat verilmişdir. Mədəni obyektlərin təbliğat və təşviqatının aparılması, tarixi – memarlıq abidələrinin yüksək səviyyədə tanınması və s. əsas məsələlərdən olmuşdur. Mədəni turizmin inkişafı ilə əlaqədar kulturoloji turizmin də inkişafı nəzərə çarpmaqdadır. Ölkələr arası mədəni əlaqələrin olması bölgənin turizm potensialının dərinədən öyrənilməsinə şərtləndirir. Kulturoloji turizm-nöqtəyi nəzərdən beynəlxalq mədəniyyətlər arası interqasiyanın yaranmasında tarixi – mədəni obyektlərin rolu xüsusi qeyd olunmaqdadır. Mədəni resurslar hər bir turizm regionu üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Dərketmə fəaliyyəti və dünyagörüşü cəhətdən bu cür abidələrin təbliğatı son dərəcə aktualıq kəsb etməkdədir. Hər bir turizm regionu tarixini, adət və ənənələrini, mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı onu tanıtdırmaq xüsusiyyətinə də malikdir. Destinasiyaya menecmentin bu istiqamətdə təşkil xüsusi rol oynamaqdadır.

Nəhayət, tarixi – mədəni ehtiyatların tanıtımı, onların turizm destinasiyasına verəcəyi faydalar həm iqtisadi, həm də sosial mənə kəsb etməkdədir. Məqalədə mədəni obyektlərin növləri və xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar qeyd olunmuşdur. Məqalədə eyni zamanda turizmin ictimai və mədəni təsir effektləri də qeyd olunmuşdur. Bundan əlavə elmi məqalədə ölkəmizin də tarixi – mədəni ehtiyatlarından materiallar qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər. Turizm, təbliğat və təşviqat, kulturoloji aspekt, dərketmə turizmi, mədəni inteqrasiya
THE IMPORTANCE OF HISTORICAL-CULTURAL RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Abstract. The article provides information on the effects of historical and cultural resources on the development of tourism. Promotion and promotion of cultural objects, high-level promotion of historical-architectural monuments, etc. was one of the main issues. In connection with the development of cultural tourism, the development of cultural tourism is noticeable. The presence of cultural relations between countries determines the in-depth study of the tourism potential of the region. From the point of view of cultural tourism, the role of historical and cultural objects in the creation of international intercultural integration is specially noted. Cultural resources are significantly important for any tourism region. In terms of cognitive activity and worldview, the promotion of such monuments is extremely relevant. Each tourist region has the ability to promote its history, customs and traditions, as well as its cultural values. The organization of destination management plays a special role in this direction.

Finally, the promotion of historical and cultural resources and the benefits they will bring to the tourism destination have both economic and social meaning. Information about the types and characteristics of cultural objects is mentioned in the article. The article also mentions the social and cultural effects of tourism. In addition, the scientific article also mentions materials from the historical and cultural resources of our country.

Keywords: Tourism, promotion and promotion, cultural aspect, understanding tourism, cultural integration.

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ РЕСУРСОВ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Резюме: В статье представлена информация о влиянии историко-культурных ресурсов на развитие туризма. Продвижение и продвижение объектов культуры, продвижение на высоком уровне историко-архитектурных памятников и т.д. был одним из главных вопросов. В связи с развитием культурного туризма заметно развитие культурного туризма. Наличие культурных связей между странами обуславливает углубленное изучение туристического потенциала региона. С точки зрения культурного туризма особо отмечается роль историко-культурных объектов в создании международной межкультурной интеграции. Культурные ресурсы имеют большое значение для любого туристического региона. В плане познавательной деятельности и мировоззрения популяризация таких памятников крайне актуальна. Каждый туристический регион имеет возможность продвигать свою историю, обычаи и традиции, а также свои культурные ценности. Особую роль в этом направлении играет организация управления дестинацией.

Наконец, популяризация исторических и культурных ресурсов и выгод, которые они принесут туристическому направлению, имеют как экономическое, так и социальное значение. В статье упоминается информация о типах и характеристиках объектов культуры. В статье также упоминаются социальные и культурные эффекты туризма. Кроме того, в научной статье также упоминаются материалы из историко-культурных ресурсов нашей страны.

Ключевые слова: Туризм, продвижение и продвижение, культурный аспект, понимание туризма, культурная интеграция.

Turizm müasir dünyanın fenomeni hesab olunur. Artıq dünyanın ən aparıcı ölkələri turizmi dövlət siyasəti səviyyəsinə çatdırır ondan gələn iqtisadi gücün fərqi varirlar. Təsadüfi deyil ki, turizm dünyanın ən çox gəlir gətirən maşınqayırma və neft sənayesindən sonra 3-cü yerdə qərarlaşır. Sosial-iqtisadi cəhətdən də turizmin xüsusi rol qeyd olunmaqdadır. Belə ki turizm ölkəyə valyuta axınına səbəb olmaqla bərabər,eyni zamanda mədəni inteqrasiyanın da baş verməsinə səbəb olur. Belə olduğu təqdirdə isə istər sosial, istərsə də iqtisadi aspektdən ölkənin inkişafını şərtləndirmiş olur. Turizmin məqsədinə görə müxtəlif növləri mövcuddur. Bunların içərisində ən çox inkişaf edənisi isə dərketmə turizmi hesab olunur.

Dərketmə turizmi turistin ziyarət edəcəyi destinasiyanın,onun ətrafında olan mədəni və insanın dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən obyektlər hesab olunur. Turizmin bu növü təbii ki bölgədə olan tarixi – mədəni obyektlərin də inkişafına və tanınmasına səbəb olacaqdır.

Müasir dünyada turizm sənayesi bu gün yaxşı formalaşmış mexanizm və iqtisadiyyatın ən böyük, yüksək gəlirli və ən dinamik sahələrindən biridir. Hazırda turizm yerli iqtisadiyyatı stimullaşdırır, ölkə əhalisinin rifahını artırır və həyat keyfiyyətinə və səviyyəsinə təsir göstərən bir sahə kimi baxılır. Buna görə turizm bazarında konkret regionun müsbət imicinin yaradılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu kontekstdə mədəni turizm böyük əhəmiyyət daşıyır, belə ki, tolerantlıq, bütünlükdə dünya mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinin qəbul edilməsi və düzgün başa düşülməsi ideallarına xidmət etməlidir. Bu, bütünlükdə mədəniyyət sahəsində siyasətin məqsədlərinə də uyğundur. Mədəni irs olmadan mədəni turizmin inkişafı mümkün deyil, belə ki, o, ölkənin tarixi-mədəni potensialından istifadəni nəzərdə tutur. Mədəni turizmin inkişafının ən mühüm şərtlərindən biri mədəni irs obyektlərinin müəyyən dərəcədə zənginləşdirilməsidir. Digər bir şərt düzgün və kreativ şəkildə təşkil etməklə, bu irsə diqqət cəlb edilməsidir. Buna görə mədəni siyasətin ən mühüm məqsədi təkcə regionun müsbət imicinin yaradılması deyil, həm də mədəni irs obyektlərinə stabil və ehtiyatlı münasibətin formalaşdırılmasıdır. Mədəni turizmin əsas məqsədi isə ölkə memarlığı, rəssamlığı, musiqisi, teatır, folkloru, ənənələri, adətləri, insanların həyat tərzi və üslubu - ölkənin mədəniyyəti və tarixi ilə tanışlıqdır. Mədəni turizm özü isə, öz növbəsində, mədəni irsin zənginləşməsinə böyük töhfə verir, ənənəvi sənətlərin, mədəniyyətin və folklorun qorunub-saxlanmasına və çiçəklənməsinə şərait yaradır. [4]

Turizm bir sıra xarici amillər təsir etməklə yanaşı, turizm özü də inkişaf etdiyi ölkə və regionlarda iqtisadi, siyasi, ekoloji, sosial-mədəni şəraitə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Həmçinin, bu təsirlərin müsbət və mənfi tərəfləri mövcuddur. Y.F.Volkov turizmin siyasi, tərbiyəvi, mədəni, ictimai, bioloji və iqtisadi əhəmiyyətini ayırmışdır.

Turizmin tərbiyəvi əhəmiyyəti. Turizmin tərbiyəvi əhəmiyyəti müxtəlif ölkələrin ərazisinə səyahət edərək, oradakı ictimai həyatı müşahidə edən, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində uğurlarla tanış olan səyahət iştirakçılarının dərketmə qabiliyyətlərinin artmasından ibarətdir.

Turizmin mədəni əhəmiyyəti. Turizmin mədəni əhəmiyyəti dedikdə yeni şəhərlər və onların əhalisi, tarixi, adət-ənənələri, incəsənəti, memarlığı, teatr, ədəbiyyat, kino, musiqi sahəsində uğurları ilə tanışlıqdan sonra turistin şəxsi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, həmçinin xarici dillər üzrə biliklərin təkmilləşdirilməsi başa düşülür.

Turizmin ictimai əhəmiyyəti. Turizmin ictimai əhəmiyyəti dedikdə səyahət iştirakçılarının həmrəyliyi, yoldaşlıq və qarşılıqlı qonaqpərvərlik, özünü sərbəst aparmaq, məsuliyyətli, dəqiq olmaq. [1, s. 23]

Tarixi memarlıq abidələrinin yayılması, turizmdə istifadə olunması ərazinin qədim məskunlaşma xüsusiyyətləri ilə və memarlıq abidələrinin yaranması ilə bağlı olur. Ölkədə tariximemarlıq abidələri yaranma xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. İslamaqədərki tarixi-memarlıq və arxitektora abidələri. Belə abidələr qədim yaşayış məskənlərinin xarabalıqları aiddir. Alban mədəniyyətini özündə əks etdirən memarlıq nümunələri bəzi istehkamları müdafiə, kurqanlar, arxeoloji abidələr daxildir.

2. İslam mədəniyyətini özündə əks etdirən və bu dinə bağlı olan tarixi-memarlıq abidələri. Belə abidələrə məscidlər, mədrəsələr, türbələr, bəzi şəhərsalma nümunələri aid edilir.

3. Azərbaycanda milli memarlıq nümunələri özündə əks etdirən şəhərsalma. Yüksək mədəniyyəti ilə seçilən turizm memarlıq abidələri. Belə abidələr ölkənin əksər yaşayış məntəqələrində, qədim şəhərlərində, həmçinin karvansaraylarda öz əksini tapır.

4. Müdafiə istehkamları və qalaları. Belə tarixi-memarlıq abidələr hazırkı dövrə qədər Azərbaycanda bir hissəsi bu günə gəlib çatıb. İri yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi ərazilərdə cəmləşib.

5. Dini abidələr. [1, s. 430]

Rekreasiya ehtiyatları kompleksində tarixi-mədəni ehtiyatlar xüsusi yer tutur. Bu ehtiyatlar ictimai inkişafın keçmiş dövrlərinin irsini əks etdirən amillərdir. Bunlar rekreasiya fəaliyyətinin mədəni dərkətmə növlərinin təşkili üçün mənbə rolunu oynayır, rekreasiya fəaliyyətini bütövlükdə optimallaşdırır, mühüm tərbiyəvi funksiyaya malikdir. Tarixi-mədəni obyektlərin məkan təşkili eyni zamanda rekreasiya axınının lokallaşdırmasını ekskursiya marşrutlarının istiqamətlərini müəyyən edir. Tarixi-mədəni obyektlər maddi və mədəni olmaqla iki yerə bölünür. Maddi ehtiyatlar tarixin müxtəlif mərhələlərinin inkişafında cəmiyyətin istehsal vasitələri və digər maddi dəyərlərin məcmusunu əhatə edir. Mənəvi ehtiyatlar isə cəmiyyətin təhsil, elm, mədəniyyət sahəsində, dövlət və ictimai həyatın təşkilində, əmək və məişətdə nailiyyətlərinin məcmusudur. Tarixi-mədəni obyektlər arasında tarix və mədəniyyət abidələri mühüm rol oynayır. Bunlar daha çox cəlbedici olmasına görə fərqlənir. Tarix və mədəniyyət abidələri mədənidərkətmə rekreasiya tələbatının təmin edilməsində başlıca amildir. Tarix və mədəniyyət abidələri təsnifatına görə bölünür:

- şəhərsalma və memarlıq abidələri-memarlıq ansamblı və kompleksləri; tarixi mərkəzlər, məhəllələr, meydanlar, küçələr, qədim şəhər və digər yaşayış

məntəqələrinin qalıqları, vətəndaş, sənaye, ibadət, hərbi memarlıq tikililəri; xalq memarlığı, həmçinin onlarla bağlı əzəmətli təsviri, dekorativ-tətbiqi, bağça-park sənətkarlıq əsərləri, şəhərtrafi landşaft,

- incəsənət abidələri - möhtəşəm, təsviri, dekorativ-tətbiqi və digər incəsənət əsərləri,

- sənədli abidələr - dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının aktları, digər yazılı və qrafik sənədlər; kino-foto sənədlər və səsyazmalar, həmçinin qədim və digər əlyazma arxivlər; folklor və musiqi yazıları, nadir çap materialları. [3, s. 61]

Tarixi-mədəni potensiala adət və ənənələr, məişət və təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə birlikdə bütün sosialmədəni mühit daxildir. Hər hansı bir ölkədə, regionda, rayonda istirahət edən turist mədəni kompleksi bütünlüklə qəbul edir. Mədəni kompleksin tərkib hissəsinə təbiət də daxildir. Şəhərlərdə bu, parklar və bağçalar; həyət və küçələrdə yaşıllıqlar; kənd yerlərində isə həyətyanı sahələr; qədim malikanə və dini yerlərdə mənzərəli parklar və bağlardır. [3, s. 64]

Beləliklə, turizmin bu formasının inkişaf etdirilməsi birbaşa ölkənin tarixi, keçmişi və mədəni əlaqələrinin dünyaya inteqrasiyasına səbəb olmaqdadır. Bugün iqtisadi gəlirləri yüksək olmayan dövlətlər belə turizmə fürsət kimi yanaşmaqdadır. Tarixi – mədəni obyektlərin təbliğat və təşviqatın aparılması bir növ ölkənin imicinə müsbət təsir etməklə kulturoloji turizmində inkişafa səbəb olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bilalov B , Güləliyev Ç. Turizmin əsasları. Bakı, 2015, s. 496
2. Rəhimov S. Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı, 2004, s. 310
3. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015, s. 475
4. <https://1news.az/az/news/20170705095527707-Medeni-turizm-Azərbaycanda-kreativ-iqtisadiyyatin-aparici-inkishafi-kimi-FOTO>

UOT 372.8:91

SİNGAPUR TƏHSİL SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ

Ayişə Kərimova

Magistr, II kurs

Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Ülviyyə İsmayılova

aysekerimova15@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Singapur dövlətinin dörd əsas təhsil siyasəti araşdırılmışdır. Təhsilin əsas prinsipləri sayılan Meritokratiya, İkidillilik, Maliyyə dəstəyi, Gələcək Bacarıqlar(SkillsFuture) haqqında əsas məlumatlar qeyd edilmiş və cəmiyyətin inkişafında, həmçinin cəmiyyətin təkamül prosesinin gedişatında bu prinsiplərin rolu təhlil edilmişdir. Təhsil siyasətinin təhsilin inkişafına olan təsirləri, Singapur dövlətinin yaranan problemlərin həlli üçün seçdiyi həll yolları tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə Singapur dövləti uğurlu təhsil siyasəti həyata keçirməklə, sosial bərabərsizliyin təhsilə təsirinin minimuma endirilməsi və qabaqcıl gənclərə diqqət edilməsi baxımından eləcə də müxtəlif etnik qruplar arasında neytral(ingilis dili) dildə təlim mühitinin yaradılmasında, maddi rifahın təlimə olan təsirinin aradan qaldırılmasında mühüm nəaliyyətlər əldə etmişdir.

Açar sözlər: neytral dil, meritokratiya, ikidillilik, siyasi ideologiya, sosial bərabərsizlik

Müasir dünya sferasında Sinqapur ən yaxşı təhsil sisteminə malik olan ölkə kimi tanınır. Əhalinin 95,4%-i təhsillidir və Sinqapurlu uşaqlar İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) 75 ölkədə həyata keçirdiyi riyaziyyat, elm və oxumaq sahələrindəki fəaliyyəti ölçən “Program for International Student Assessment” (PISA) imtahanlarında üst sıralarda yer alır. Ölkənin əldə etdiyi bu uğurlu nəticələr bir neçə amillə izah edilir. Bunlardan biri təhsil üzrə ekspertlərin dünyanın ən tanınan və prestijli universitetlərində təhsil almış olması eləcə də onların təhsil sahəsində doğru siyasət seçməsidir. Sinqapurda təhsil, Sinqapur dövləti tərəfindən idarə olunur və təhsil üçün siyasi prinsiplər də bu qurum tərəfindən seçilir. İndiyə kimi Sinqapurda təlimin inkişafı və təhsilin təkamülü üçün 4 əsas siyasi prinsip seçilmişdir: Meritokratiya, İkidillilik, Maliyyə dəstəyi, Gələcəyin bacarıqları (SkillsFuture).

Sinqapurda fundamental ideologiyalardan biri də “**Meritokratiya**”-dır və təhsil sistemində əsas siyasi prinsipdir. Bu söz latınca meritum ilə yunanca kratein ([yun.](#) κρατειν) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Meritokratiya dilimizə cəmiyyətdə dəyərlilərin, seçkinlərin güclü və nüfuzlu olmasını müdafiə edən bir siyasi baxış kimi tərcümə olunur. Prinsipin məqsədi liderlik vəzifələrinə parlaq və qabaqcıl gənc tələbələrini müəyyən etmək və onları maddi, mənəvi, sosial qayğı ilə əhatə etməkdir. Bu siyasi prinsipin ən əsas məqsədi isə cəmiyyətdə sosial bərabərsizliklərin təhsilə olan təsirini minimuma endirməkdir. Belə ki, ilk öncə məktəbdaxili və ya kollecdaxili testlərdən ən yüksək nəticə əldə edən şagirdlər seçilir daha sonra isə həmin tələbələrin akademik göstəriciləri nəzərə alınmaqla, onlar xüsusi proqram və universitetlərə yönləndirilir.

Akademik qiymətlər, sosial mənşəyindən asılı olmayaraq, tələbələrin bacarıq və qabiliyyətlərinin obyektiv ölçüləri hesab edilir. Yaxşı akademik etimadnaməyə malik olmaq tələbələrin əmək bazarında karyera perspektivlərini genişləndirməklə yanaşı, onların gələcək iqtisadi vəziyyəti üçün ən vacib amil kimi qəbul edilir. Bir çox dünya alimləri tərəfindən tənqidlərlə üzləşən bu prinsip sinqapur məktəblərində rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir.

Sinqapur təhsil sisteminin təməl daşı sayılan “**İkidillilik**” (yerli dil və ingilis dili) siyasəti ilk dəfə 1966-cı ildə qəbul edilmişdir. Sinqapurda 5 dən çox etnik qrup yaşadığı üçün təhsil sistemində ortaq bir dil çatışmazlığı boşluğu var idi və Sinqaur dövləti dünyada əsas beynəlxalq ünsiyyət dillərindən hesab edilən ingilis dilini əsas rəsmi dövlət dili seçməklə təhsil sahəsində dönüş nöqtəsi yaratdı. İngilis dilinin neytral dil kimi təyin edilməsi, müxtəlif etnik qruplar üçün vahid dildə təhsil almaq imkanını yaratdı və Sinqapurun dünya iqtisadiyatına inteqrasiyasını asanlaşdırdı.

İkidilli siyasətinin digər əsas məqsədi tələbələrin öz etnik köklərinə uyğun mədəni inkişaf etməsi və Asiya dəyərlərini qoruyub saxlaya bilmələri üçün onlara öz “ana dili”-ni öyrətməkdir. Məktəblərdə ingilis dili birinci dil və tədris dili olsa da, tələbələrdən üç rəsmi dildən biri ola biləcək "Ana dili" fənni tələb olunur ki, bura Mandarin, Malay və ya Tamil dilləri daxildir. Tələbə seçim edərkən bəzi punktlar nəzərə alınır. Məsələn: Tamil olmayan hindli Tamil, Benqal, Qucarati, Hind, Pəncabi və ya Urdu kimi qeyri-rəsmi dillərdən birini seçə

bilər. Bununla belə, Kanton dilində danışan qeyri-mandarin mənşəli Çinli tələbələr Mandarin dilini, İndoneziya kökənli olan tələbələr isə Malay dilini öyrənməlidirlər.

Ana dili “İbtidai Məktəbi Bitirmə İmtahanı” (PSLE) məcburi imtahan fənnidir. Tələbələrdən yerli universitetlərə qəbul üçün ilkin şərt kimi ana dillərini hesab etdiyi sahədə müəyyən səviyyəyə malik olmaq tələb olunur. Xaricdən qayıdan tələbələr bu məcburiyyətdən azad ola bilirlər.

Sinqapur dövləti heç bir təhsilalanın maddi vəziyyətinə görə təhsildən kənar qalmamasını təmin etmək üçün “*Maliyyə dəstəyi*” siyasəti həyata keçirir. Hər bir məktəb üçün dövlət maliyyə fondu yaradılır. Sinqapurda tələbə və şagirdlər üçün müxtəlif təqaüd növləri mövcuddur ki, hər bir şagird və ya tələbə müvafiq təqaüdə müracət etmək hüququna malikdir. Bunun üçün həmin təqaüdün tələb göstəricilərinə uyğunluq kifayətdir. Təqaüdlərin əksəriyyəti Sinqapur dövləti və ya müxtəlif dövlət təhsil qurumları tərəfindən ayrılır. Lakin bəzi kollec və məktəblərdə fəaliyyət göstərən sosial təşkilatlar var ki, təqaüdlərin təqribən 5-10% -i isə həmin təşkilatlar tərəfindən ayrılır.

İbtidai məktəbdə 6 illik icbari təhsil üçün məktəb haqqı yoxdur, baxmayaraq ki, tələbələr hələ də ayda 6,50 ABŞ dolları məbləğində standart ödənişlər ödəməlidirlər və həmçinin məktəblər əlavə olaraq istəyə bağlı ayda maksimum 6,50 dollara qədər ikinci səviyyəli müxtəlif ödənişlər tələb edə bilər.

Sinqapur Dövlət Təhsil Nazirliyi ümumi gəliri 2500 SGD\$ (Sinapur pul vahidi) və ya adambaşına düşən gəliri 625,00 SGD\$-dan az olan aztəminatlı ailələrə təhsil üçün maliyyə dəstəyi göstərmək üçün “Maliyyə Dəstəyi Sxemini”(FAS) yaratmışdır. FAS-a uyğun olan tələbələr müxtəlif ödənişlərdən tam imtina edə və ya qismən subsidiya ala bilirlər. Həmçinin onlar özəl məktəblərdə oxuyurlarsa, tam və ya qismən ödənişli subsidiyadan da istifadə edə bilirlər. Həmçinin Sinqapurda “Edusave Merit Bursary” (EMB) adlı dövlət təqaüdü var ki, bu təqaüd aşağı orta və aztəminatlı ailələrdən olan və oxuduqları məktəbdə yaxşı akademik göstəricilərə malik olan təxminən 40,000 tələbəyə verilir. Əlavə olaraq, bəzi məktəblərin "Fürsət Fondu" var ki, bu fond məktəbdə maddi dəstəyə ehtiyacı olan tələbələr üçündür. Bundan başqa isə, ali təhsilli tələbələrə milli mənsubiyyətindən və təhsil kursundan asılı olaraq ildə 10,000 ABŞ dolları ilə 100,000 ABŞ dolları arasında dəyişən təhsil qrantları kimi böyük subsidiyalar verilir. Sinqapur vətəndaşları üçün qrant qeyd-şərtsiz və avtomatik olaraq verilir. Xarici ərizəçilər, o cümlədən daimi sakinlər, məzun olduqdan sonra üç il Sinqapur firmasında işləmək tələb olunur.

Bunlara əlavə olaraq, şagird və tələbələrə təhsil müddətində maliyyə problemlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün hökumət və ya sosial təşkilatlar tərəfindən bir çox başqa yardım sxemləri mövcuddur.

Özündə dörd əsas hədəfi birləşdirməsi ilə seçilən “*Gələcəyin bacarıqları*” (SkillsFuture) prinsipi, Sinqapur təhsil siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu siyasi prinsipinin təşəbbüsünün dörd əsas məqsədi var ki, bunlardan birincisi hər bir fərdə təhsil, təlim və karyerada düzgün seçimlər etməkdə köməklik etmək və onları bu mövzuda tam məlumatlandırmaq, ikincisi daim inkişaf edən sənaye ehtiyaclarına cavab verən inteqrasiya olunmuş, yüksək keyfiyyətli təhsil və təlim sisteminin inkişafını təmin etmək, üçüncüsü bacarıq və ustalığa daha çox diqqət edən

işəgötürənlərin tanınmasını və onların karyera inkişafına yönəlməsini təşviq etmək, dördüncüsü isə hər zaman öyrənməyi dəstəkləyən və təhsilə dəyər verilməsi mədəniyyətini cəmiyyətdə inkişaf etdirməkdir.

Bu siyasi ideologiya “Earn and Learn” proqramının yaradılmasına nail olmuşdur. “Earn and Learn” peşə məzunlarına strukturlaşdırılmış iş sahələrində təlim keçərkən əmək haqqı almağa imkan verir və tələbələrin bu tip təqaüdü işlərə yerləşdirilməsinə şərait yaradır. Hər il “Earn and Learn” kompaniyası adı altında təqaüdlərin ölkə üzrə sayı artırılır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. [Bryan John Ang](#). Təhsil axını vasitəsilə təbəqələşmənin siyasi iqtisadi təhlili. Singapur – 2018
2. S.Gopinathan. Singapore education system. Madrid – 2011
3. <https://theconversation.com/why-is-singapores-school-system-so-successful-and-is-it-a-model-for-the-west-22917>
4. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-74497-7_12
5. <https://www.straitstimes.com/singapore/parliament-pri-and-sec-school-students-do-learn-about-spores-political-system-sim-ann>

Резюме. В статье рассматриваются четыре основные образовательные политики государства Сингапур. Были отмечены основные данные о меритократии, двуязычии, финансовой помощи, будущих навыках(SkillsFuture), которые считаются основными принципами образования, и проанализирована роль этих принципов в развитии общества, а также в ходе эволюционного процесса общества. Были изучены влияние образовательной политики на развитие образования, решения, которые государство Сингапур выбирает для решения возникающих проблем. Государство Сингапур в целом добилось значительных успехов в реализации успешной образовательной политики, в плане минимизации влияния социального неравенства на образование и уделения внимания продвинутой молодежи, а также в создании учебной среды на нейтральном(английском) языке среди различных этнических групп, в устранении влияния материального благополучия на обучение.

Ключевые слова: нейтральный язык, меритократия , двуязычие, политическая идеология, социальное неравенство

Summary . The article examines the four main educational policies of the state of Singapore. The main information about meritocracy, bilingualism, financial assistance, Future Skills(SkillsFuture), which are considered the main principles of education, was noted and the role of these principles in the development of society, as well as in the course of the evolutionary process of society was analyzed. The impact of educational policy on the development of education, the solutions chosen by the state of Singapore to solve the emerging problems were studied. In general, the state of Singapore has achieved significant success in implementing a successful education policy, minimizing the impact of social inequality on education and focusing on advanced youth, as well as creating a neutral(English) language training environment among different ethnic groups, and eliminating the impact of material well-being on education.

Key words: neutral language, meritocracy, bilingualism, political ideology , social inequality

UOT 372.8:91

CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA TƏHSİL FƏLSƏFƏSİNİN ROLU

Ayişə Kərimova
Magistr, II kurs
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə. Məqalədə, dünya ölkələrinin əksəriyyətini narahat edən qlobal problemlərdən biri olan, cəmiyyətin təkamülü prosesi araşdırılmışdır. Təhsil fəlsəfəsi və onun fonunda təhsil sisteminin inkişafı, cəmiyyətin təkamülündə nə dərəcədə rol oynaması məsələləri qeyd edilmişdir. Həmçinin, dünyada təhsil modelləri inkişaf etdikcə təhsil fəlsəfəsi üçün yeni aspektlər yaranır. Təhsil fəlsəfəsi gələcəyin şəxsiyyətinin “obrazını” formalaşdırır və beləliklə pedaqogikanı yeni biliklər, metodlar, texnika, hədəflər ilə istiqamətləndirir, daha sonra təhsil prosesi vasitəsilə müəyyən bir nəslin daxili baxış sisteminin əsasını təşkil edir və təhsil prosesinin təkamülünə rəhbərlik edir. Məqalədə təhsil fəlsəfəsinin əhatə dairələri haqqında məlumat verilməklə yanaşı, bu aspektin müasir cəmiyyətə təsirləri eləcə də insana müasir cəmiyyətin sürətli tempi və dəyişikliklərinə uyğunlaşmağa kömək etməsi, gündəlik həyatda yaranan problemlə halları həll etmək yolları barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: cəmiyyət, təhsil sistemi, intellektual inkişaf, təhsil, təhsil fəlsəfəsi, innovativ şəxsiyyət

Müasir dünya sferasında qlobal rəqəmsallaşma, informasiya və inteqrasiya inkişafı kontekstində cəmiyyətin inkişafı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri zaman keçdikcə aktuallaşır, təkcə bu prosesin komponentlərini təhlil etməklə bu problem həll oluna bilməz burada həmçinin onun keyfiyyətini və sürətini müəyyən edən əsas amilləri müəyyən etmək lazımdır. Məhz belə səbəblərə görə dünya ölkələrinin əksəriyyətində cəmiyyətin sosial və humanitar inkişaf siyasəti dövlətin ən vacib prinsiplərindən biridir, çünki bu inkişaf modeli həm şəxsin, həm də bütün cəmiyyətin potensialının açılmasına yönəlmişdir.

Cəmiyyətin humanitar təşəkkülünün ictimai həyata təsiri müxtəlif sosial münasibətlərin inkişafının təmin olunmasında özünü göstərir: sosial-əmək, ailə, sosial sinif, ərazi - yaşayış və s. Cəmiyyətin humanitar inkişafının mənəvi sferasında insan və cəmiyyətin dünyagörüşü və dəyər istiqamətləri, mənəvi, intellektual və ideoloji aspektləri xüsusi yer tutur. Dünyagörüşü və dəyər yönümləri fərdin mənəvi inkişafını təmin edən, ictimai şüurunu inkişaf etdirən və müvafiq olaraq bütün sosial inkişafın əsas elementi olan ictimai davranışına təsir göstərən müəyyən fikir, prinsip, mövqe şəklində özünü göstərir. Cəmiyyətin sosial həyatı, insanın təhsil sistemində dünyagörüşünün, baxışlarının formalaşmasına təsir edən dəyər yönümlü sosial sistemdir. Təhsil sistemi bu prosesdə həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Buna görə cəmiyyətin dəyər istiqamətlərini dəyişdirmək üçün ilk növbədə təhsildə yeni problemlərə baxılmalı və onlara cavab axtarılmalıdır. Buna ehtiyac, tamamilə fərqli bir təhsil sisteminə ehtiyac olduğuna inanan, müstəqil qərarlar verə bilən və daima axtarışda olmağı bacaran yenilikçi, ixtiraçı və yaradıcı bir şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmək üçün tədqiqatçılar tərəfindən sübut edilmişdir. İnkarcılıq yenilikçi bir şəxsiyyət üçün bir arxetipə çevrilir və öyrənmənin aparıcı məqsədi insanın öz tədqiqat mövqeyinin formalaşmasıdır, yəni təhsil fəaliyyətində yaddaş məktəbindən düşüncə quruluşuna keçid prosesi vacibdir. Bu mövqe yeni təhsil paradigmasının müasir vəzifələrini həyata keçirmək, yenilikçi bir şəxsiyyətin formalaşması, yaradıcı potensialın inkişafı, insanların qlobal informasiya məkanında həyata hazırlaşması, tənqidi düşüncə və layihə şüurunun mövcudluğunun tam reallaşdırılması üçün dərin potensiala malik bir təhsil dizaynının fəlsəfi modelidir.

Müasir dövrdə təhsil insanın mənəvi təşəkkülünün və özünüinkışafının lokomotivi kimi qəbul edilməyə başlandı. Zaman keçdikcə, fəlsəfə elmi biliklərin ayrı-ayrı sahələrini sintez etməyə başladı. Buna görə də, müasir təhsil modelləri təhsilin əsas prinsiplərini formalaşdırmalı və müasir cəmiyyətin humanitar inkişafında əsas rol oynamalıdır və tədris prosesində müəllimə verilən əsas tələb - tədris etdiyi fənnin məqsədi və mənası haqqında geniş təsəvvürlər əsasında şagirdlərin biliklərə yiyələnməsini inkişaf etdirmək olmalıdır. Biliklərin hər bir sahəsi üçün üç aspekt mövcudur: müdriklik aspekti, əməliyyat aspekti və nəhayət, gözəllik aspekti. Əgər bu aspektlərdən biri olmasaydı, onda bilik yaranmazdı. Həmçinin belə olduğu halda tələbə üçün hər cür fəaliyyət mədəni hala çevrilir, yaradıcılıq fəaliyyətin və digər fəaliyyətlərinin məsuliyyətini özündə daşıyır, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün özlərinin fikirlərinin dərinliyini dərk edir. Təhsil fəlsəfəsi özündə həm intellektual həm mədəni həm də bilik baxımından inkişafı birləşdirir və şüuru inkişaf etdirərək istənilən insanın qavrayışını genişləndirir.

Cəmiyyətin intellektual inkişafı dedikdə, şəxsin yaradıcılıq qabiliyyəti, tənqidi təfəkkürünün inkişafı, məntiqi analiz etmək bacarıqları, analiz-sintez bacarığı, elm sahələri üzrə səmərəli fəaliyyət, proqnozlaşdırma və s kimi bacarıqlar nəzərdə tutulur. Uğurlu təhsil sistemi cəmiyyətdə məhz bu amillərin inkişafına yönələrək, dünyanın global problemlərinin həlli yolunda və cəmiyyətin intellektual bacarıqlarının yüksək inkişafı fonunda əhəmiyyətli nəəliyətlər əldə edir. Təhsil fəlsəfəsinin fundamental punktlarından biri də məhz mədəni inkişafdır. Həmçinin biliklərin zənginləşməsi üçün təhsil sistemi ən yüksək standartlara cavab verməli, müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmalı və cəmiyyətdə biliyə maraq yaratmalıdır.

Cəmiyyətin intellektual inkişafı kontekstində təhsilin humanistləşdirilməsi və intellektuallaşmasının vəhdəti getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra amillər, o cümlədən, elmin humanitar və təbiət elmlərinə bölünməsi, texnogen inkişafın nəliyyətləri zəkannın inkişafı ilə izah olunur.

Təhsil fəlsəfəsi təhsil və pedaqogikanın əsaslarını, həyatın mədəni aləmində təhsilin yeri, insan və təhsil idealları haqqında anlayış, pedaqoji fəaliyyətin mənası və xüsusiyyətlərini müzakirə edir. Təhsil fəlsəfəsinin metodoloji istiqaməti təhsil böhranının həlli yolları və vasitələri, yeni bir təhsil modeli, yeni alternativ pedaqoji təcrübəni dərk etməyə çalışır. Beləliklə, təhsil fəlsəfəsi tələbələrə müasir həyata daha da yaxınlaşdırır, onlara problemlərinin həllinin müxtəlif üsullarını, təhlilini və həyatda öz möv-qələrini, layiqli, mənəvi davranışları, başqalarını müdrik idarə etmələrini, gerçəkliyi tənqidi qəbul etməyi, dünyanın nöqsanlarına tolerant münasibətini öyrədir.

Müasir insanın təbii imkanları, təhsilin məzmununa keçən texnologiyada, elmdə, elmi və texniki biliklərdə ifadə olunan əhəmiyyətli intellektual potensiala yiyələnməmiş elmi-texniki informasiya cəmiyyəti şəraitində üzə çıxır. Buna görə də, təhsil sistemi yalnız düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi daşımamalı, eyni zamanda bacarıqlarını praktikada istifadə etmək, ümumbəşəri dəyərlərlə tanış olmaq və fərdi dünyagörüşü formalaşdırmaq, digər insanların düşüncələrini və tolerant qavrayış sənətini öyrədən hədəflərə də köklənməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosialmədəni problemləri. Monoqrafiya Bakı - Mütərcim – 2018
2. Nəzərov M.H. Pedaqoji təhsilin formalaşmasında fəlsəfənin rolu. Sivilizasiya jurnalı. BAU. Bakı. Cild 5 №3 2016
3. Андрущенко В. Философия образования. - Киев, 2009.
4. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərki və şərhində adekvat epistemologiya zərurəti. Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Respublika konfransının materialları, 18 may 2011-ci il). Bakı-“Elm”, 2011.
5. Həsənov. Ə.A Təhsilin inkişafı diqqət mərkəzindədir Bakı-2009

Резюме. В статье исследуется процесс эволюции общества, одна из глобальных проблем, волнующих большинство стран мира. Отмечены вопросы философии образования и развития системы образования на ее фоне, степень ее роли в эволюции общества. Кроме того, по мере развития образовательных моделей во всем мире появляются новые аспекты философии образования. Философия образования формирует “образ” личности будущего и, таким образом, направляет педагогику с новыми знаниями, методами, приемами, целями, которые затем через образовательный процесс составляют основу системы внутреннего видения конкретного поколения и направляют эволюцию образовательного процесса. Помимо информации о сферах философии образования, в статье отражена информация о влиянии этого аспекта на современное общество, а также о том, как он помогает человеку адаптироваться к быстрым темпам и изменениям современного общества, а также о способах решения проблемных ситуаций, возникающих в повседневной жизни.

Ключевые слова: общество, система образования, интеллектуальное развитие, образование, философия образования, инновационная личность

Summary. The article examines the process of evolution of society, one of the global problems that worries most countries of the world. The philosophy of education and the issues of the development of the education system against its background, to what extent it plays a role in the evolution of society are noted. Also, as educational models develop in the world, new aspects for educational philosophy are emerging. The philosophy of education forms the “image” of the personality of the future and thus directs pedagogy with new knowledge, methods, techniques, goals, which then form the basis of the system of internal views of a particular generation through the educational process and guide the evolution of the educational process. The article provides information on the scope of the philosophy of education, as well as the impact of this aspect on modern society, helping a person to adapt to the rapid pace and changes of modern society, and ways to solve problem situations in everyday life.

Key words: society, education system, intelligent development, education, education philosophy, innovative personality

UOT 930.85.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIN TARİXİ MƏDƏNİ-DİNİ ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN TURİZM SAHƏSİNDƏ İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ

Ayşən Hacıyeva

I kurs, magistr

Bakı Dövlət Universiteti

aysenhaciyeva2001@gmail.com

Xülasə: Məlum olduğu kimi, 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən 44 günlük Vətən müharibəsini böyük Qələbə ilə başa vuran Azərbaycan hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış ərəfəsindədir. Müharibənin başa çatmasından az vaxt ötməsinə baxmayaraq, bəhs olunan

ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və müasir infrastruktur quruculuğu işlərinə başlanılması bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycan Böyük Qayıdışı da qısa müddətdə və yüksək səviyyədə həyata keçirməyə nail olacaq. Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərin dini turizm abidələri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: İşğaldan azad olunmuş rayonlar, dini abidələr, turizm, inkişaf

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə reallaşdırılan bərpa-quruculuq işləri mənfur düşmən tərəfindən dağıdılan və yaxud məqsədli şəkildə dəyişikliklərə məruz qalan tarixi mədəni-dini abidələri də əhatə edir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, üç onilliyi əhatə edən işğal dövründə ermənilər öz nəzarətlərində saxladıkları ərazilərdə mövcud olan 68 dini abidənin, demək olar ki, hamısını dağıdıb və yaxud təhqirlərə məruz qoyublar.

Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi mədəni-dini abidələrin bərpasında da özünün multikulturalizm ənənələrinə sadiqlik nümayiş etdirir. Faktlar təsdiqləyir ki, otuz illik işğal dövründə erməni vandalizmi yalnız azərbaycanlıların tarixi mədəni-dini irsinə deyil, həm də xristianların dini ziyarətgahlarına qarşı tətbiq olunub. Məsələn, 1894-cü ildə Xocavənd rayonunda inşa edilmiş Rus Pravoslav kilsəsi belə acı aqibətlə üzləşib. Bundan başqa, ermənilər işğal dövründə Xocavənd rayonunun Tuğ kəndindəki İohann kilsəsində saxtakarlıq etməklə bəzi dəyişikliklərlə buranı özünküləşdirməyə çalışıblar. Ermənilərin saxtakarlıqla özünküləşdirmək istədikləri tarixi abidələrdən biri də Laçın rayonunun ərazisində yerləşən qədim alban məbədi "Ağoqlan" monastırıdır. Laçın rayonu 1992-ci ildə işğal altına düşdükdən sonra ermənilər monastırı özünküləşdirmək üçün onun memarlıq quruluşuna və interyerinə bir sıra dəyişikliklər ediblər.

Qazançılar kilsəsinin bərpası Azərbaycan dövlətinin öz mədəni irsinə, o cümlədən xristian dini irsinə diqqətini nümayiş etdirir. Qazançılar kilsəsi Şuşa şəhərinin kənarında, hazırkı yuxarı hissəsində yerləşir. Kilsənin 1868-ci ildə qədim Zərdüşt məbədi üzərində inşa olunmağa başlanıldığı bildirilir. Kilsənin inşası 1880-ci illərdə yekunlaşdırılıb. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə dövlət qeydiyyatına alınan (inventar № 358) kilsə ilk dəfə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1988-ci il 27 aprel tarixli 145 nömrəli qərarı ilə abidələr siyahısına daxil edilib. Bütün digər tarix-mədəniyyət abidələrimiz kimi Qazançılar kilsəsinin də tarixi sənədlər, arxiv materialları əsasında ilkin bədii-estetik görkəminə uyğun olaraq bərpa edilməsi nəzərdə tutulur.[1]

Luna Travel" Turizm Agentliyinin direktoru, hüquqşünas Rəhman Quliyev: "30 ildə düşmən tapdağı altında qalan torpaqlarda müharibədən öncəki dövrlərdə kifayət qədər turizm infrastrukturunu var idi və sanatoriyalar fəaliyyət göstərirdi. Zəngilanda "Qotur Su", "İstisu" sanatoriyası, həmçinin Şuşada sanatoriya, həm də otellər fəaliyyət göstərirdi. Biz hələ beynəlxalq bazara çıxmadığımız bir dövrdə il ərzində xeyli turist qəbul edirdik. Əlbəttə ki, bu gün Azərbaycanda Füzuli və Zəngilan beynəlxalq hava limanı tikilib istifadəyə verilməsi ondan xəbər verir ki, həmin ərazilərə turizmin axınının inkişafına daha böyük maraq artacaqdır. Əlbəttə ki, buna külli miqdarda vəsait tələb olunur. Həm pandemiya, həm də müharibə dövründən çıxmış bir ölkə kimi iqtisadiyyata vəsait baxımından ciddi təsir göstərmişdir. Amma buna baxmayaraq ölkə rəhbərliyinin apardığı daxili və xarici uğurlu siyasət onu göstərir ki, ölkənin bütün regionlarında yeni yollar çəkilir, yeni işıq infrastrukturunu yaradılır, böyük layihələr həyata keçirilməyə davam edir.

İşğaldan azad olunmuş bölgələrimiz minalardan zərərsizləşdiriləcək, çirklənmiş ərazilər tamamilə təmizlənəndən sonra böyük nailiyyətlər əldə edəcəyik. İnsanlar öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaq və paralel olaraq həmin bölgələrdə böyük turizm kompleksləri inşa edib əcnəbi və yerli turistləri bölgəyə cəlb edəcəyik. Əlbəttə ki, bu bölgəyə qayıdan məcburi köçkünlərin də sosial inkişafına mühüm təsir edəcəkdir.

İşğaldan azad olunan ərazilərimiz relyefə görə dağ xizək kurortu komplekslərinin yaradılması üçün əhəmiyyətli coğrafi mövqeyə malikdir. Kəlbəcər, Laçın, eyni zamanda, Zəngilan kimi bölgələr dağ xizək kurortlarının bərpa olunması daha məqsədə uyğundur. Bununla yanaşı nəzərə alsaq ki, mineral bulaqları tərkibinə görə Zəngilanda, Kəlbəcərdə İstisu, Laçında olan "Turş Su"yu, Şuşanın "İsa Bulağı", Hadrutun "Qızlar bulağı" ilə müqayisədə Sloveniyanın "Donalt" suyundan da tərkibinə görə qat-qat daha zəngindir. Bunu nəzərə alıb gələcəkdə sahibkarlar həmin bölgələrdə sanatoriya tipli müalicəvi xarakterli müəssisələr tikib istifadəyə verilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Biz Azərbaycanı bütün dünyaya şəfa ocağı kimi tanıtmalıyıq".[2]

Şuşada çoxlu sayda sanatoriyalar yerləşirdi. Bununla yanaşı, pioner düşərgələri də var idi. 80-ci illərdə isə Ağdamda turizmin potensialı inkişaf etdirilib. Şuşa şəhərində ilk istirahət evi 1936-cı ildə istifadəyə verilib. Şuşa şəhərində 1316 yerlik Şuşa Sanatoriya Kurort birliyi, 130 yerlik "Şəfa" turist bazası və Ağdam rayonunun Gülablı kəndində 100 yerlik, Şelli kəndində 50 yerlik, Şahbulaqda isə 40 yerlik müalicə istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Şuşa Sanatoriya-Kurort Birliyinin balansına aid 2 və 3 mərtəbəli 17 bina daxil idi".[3]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda turizmin inkişafında dini-tarixi abidələrin qorunub saxlanması, bərpa etdirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e60835_az.html
2. <https://sia.az/az/news/tourism/1001038.html>
3. <https://yenisabah.az/isgaldan-azad-olunan-erazilerin-turizm-potensialini>

ИСТОРИЧЕСКИЕ КУЛЬТУРНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ПАМЯТНИКИ РАЙОНОВ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ, И ИХ ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Насијева А.Е

Резюме: Как известно, Азербайджан, завершивший 44-дневную Отечественную войну в прошлом году с 27 сентября по 10 ноября Великой Победой, в настоящее время находится на пороге Великого возвращения на освобожденные территории. Несмотря на то, что с момента окончания войны прошло мало времени, широкомасштабные работы по реконструкции и строительству современной инфраструктуры в указанных районах еще раз подтвердили, что Азербайджан добьется Великого Возвращения в короткие сроки и на высоком уровне. В статье представлена информация о памятниках религиозного туризма освобожденных территорий.

Ключевые слова: Районы освобожденные от оккупации, религиозные памятники, туризма, развитие

HISTORICAL CULTURAL-RELIGIOUS MONUMENTS OF REGIONS FREED FROM OCCUPATION AND THEIR ECONOMIC SIGNIFICANCE IN THE FIELD OF TOURISM

Насијева А.Е

Summary: As it is known, Azerbaijan, which ended the 44-day Patriotic War last year from September 27 to November 10 with a great Victory, is currently on the verge of the Great Return to the liberated territories. Despite the fact that little time has passed since the end of the war, the large-scale reconstruction and modern infrastructure construction works in the mentioned areas have once again

confirmed that Azerbaijan will achieve the Great Return in a short time and at a high level. The article provides information about the religious tourism monuments of the liberated areas.

Keywords: Regions freed from occupation, religious monuments, tourism, development

UOT 372.8 :91

MÜASİR TƏHSİLDƏ BULLİŇİN AKTUALLIĞI

Səbinə Həsənova

Magistr, II kurs

Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. Xanım Qədimova

sabi.hasan1909@gmail.com

Xülasə. Psixoloq Svetlana Krivtsovanın sözlərinə görə, başqalarına qarşı aqressiv, alçaldıcı davranışları həmişə bir şəxs öz nüfuzunu təsdiq etmək, əylənmək və ya hər hansı marağı naminə edir. Digər uşaqlar isə bullerin hərəkətlərini müşahidə edərək, ya onlara məhəl qoymur, ya qəzəblənir, ya da müdaxilə etməyə çalışırlar. Ancaq görəndə ki, bu cür davranışın qurbanı müqavimət göstərmir, müəllim isə onların təşəbbüsünü dəstəkləmir, onda uşaqlar acizlik hiss edir və onların əhvali-ruhiyyəsi qurbana qarşı şəfqətdən qıcıqlanmaya və laqeydliyə qədər dəyişə bilər. Azərbaycanda və digər ölkələrdə baş vermiş intiharların səbəblərini araşdırdıqda bullinq və intihar arasında əlaqənin çoxluğu ortaya çıxır. Əsasən bu bələnin qurbanı yeniyetmələr olduğundan valideynlər, müəllimlər və şagirdlər zorakılığın zərərverici olduğunu öyrənməli, intihar riski olan uşaqlara kömək etməlidirlər.

Açar Sözlər: Bullinq, kiberzorakılıq, fiziki zorakılıq, şifahi zorakılıq, sosial zorakılıq psixoloji zorakılıq.

Son zamanlar dünyanın bütün ölkələrində müşahidə olunan ən qabarıq problemlərdən biri bullinqdir. Bu termin ilk dəfə 1985-ci ildə Böyük Britaniyada işlədilmiş və XX əsrin əvvəllərində geniş istifadə olunmuşdur. UNICEF-ə görə bullinq (ing. bullying) uşaqların incidilməsinə səbəb olan ixtiyari və təkrar olaraq törədilmiş aqressiv davranışlardır. Daha aydın desək, güclülərin özündən zəifləri sıxışdırması, aqressiv davranışlar və hərəkətləri ilə müşahidə olunur. Hələ yeniyetmə yaşlarda başlayan bu xaricedici hərəkətlər gündəlik həyatımızda o qədər əhatə edir ki bizi, etdiyimiz zarafatların da qəlbi necə incidə biləcəyini, ruhu təhqir edə biləcəyini görə bilmirik. Bullinqin, təxminən, hər yerdə, hər mühitdə hökm sürdüyünü gündəlik həyatın axarında görə bilmirik, və yaxud da görmək istəmirik.

Psixoterapevt Cennifer Fridin sözlərinə görə, bullinq yalnız qəzəb və alçaldıcı hərəkət deyil. Bullinq təkrarlanmaq, qurbanını qorxu və stress vəziyyətində qoymaq tendensiyasına malikdir. Əgər uşaqlar dalaşablarsa və ya hətta kiməsə qarşı nalayiq sözlər işlədiblərsə, bir dəfə “öz komandası”ndan kimisə çıxarırlarsa, bu, bullinq kimi təsnif edilmir. Amma əgər uşaq kollektivində cəzasız zorakılıq mədəniyyəti formalaşarsa bu, onlarda başqaların alçaldılmasının mümkünlüyü hissini yarada bilər. Bullinqə məruz qalmış şəxslərdə, özünə qapanma, özgüvən əskikliyi və intihar halları baş verir.

Bullinq iş yerində, dini qurumlarda, əsgərlikdə, akademik qurumlarda, uşaq evlərində, yaşlılar evində, kiberməkanlarda və əlil şəxslərin yaşam mühitlərində tez-tez ortaya çıxmağa başlayıb. Başqalarına təsir etmək üçün iş yerində və ya məktəb mühitində tətbiq edilən bullinq zorbalıqdır. Hədəf alınan “qurbanlar” cinsiyyət, dil, irq, din və başqa mövzularda təsirə məruz qalırlar.

Şagirdlər arasında zorakılıq hadisələri həmişə məktəbin bir hissəsi olub, ancaq indi onlar daha çox gözə çarpır. Azərbaycanda və digər ölkələrdə baş vermiş intiharların səbəblərini araşdırdıqda bullinq və intihar arasında əlaqənin çoxluğu ortaya çıxır. Valideynlər, müəllimlər və şagirdlər zorakılığın zərərverici olduğunu öyrənməli, intihar riski olan uşaqlara kömək etməlidirlər. Bullinqlə bağlı statistikanı qeyd etmək lazımdır ki, İl ərzində təxminən 4400 nəfər intihara cəhd edir. Məktəb şagirdlərinin 14%-dən çoxu intihar haqqında düşünür, təxminən 7%-i isə cəhd edir.

ABŞ Təhsil Departamentinin məruzəsinə əsasən, 12 yaşdan 18 yaşadək hər dörd uşağdan biri son məktəb ili ərzində bullinqin qurbanı olub. Ukraynada UNICEF üçün aparılmış tədqiqatlara əsasən, məktəblilərin 89%-i billinqlə rastlaşırlar. Qərb mənbələrinin məlumatına görə, 14 yaşa qədər şagirdlərin 50%-i məktəbdə təqiblərə məruz qalır. Yeniyetmə yaşında isə bu faiz dərəcəsi enir.

Rusiya məktəblərində bu sahədə tədqiqatlar 2000-ci illərin sonunda başlayıb. Aşkar olunub ki, bullinq kütləvi hadisədir. 2010-cu ildə tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, 11 yaşa qədər 22% oğlan və 21% qız həmyaşıdları tərəfindən təhqirlərə məruz qalıb. Moskvada 1200 şagird arasında keçirilmiş sorğudan məlum olub ki, onların 78 faizi oxuduqları məktəbdə bullinqin şahidi olublar. Yeniyetmələr arasında isə bu rəqəm müvafiq olaraq 13 və 12% təşkil edir.

Norveçdə isə oğlanların 11, qızların isə 2,5 faizi öz həmyaşıdlarına qarşı aqressiv davranışda olduqlarını etiraf ediblər. Hazırda bullinq üzrə tədqiqatlar ABŞ, Fransa, Britaniya, Finlandiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrdə aparılır.

Şagirdlər arasında zorakılıq hadisələri həmişə məktəbin bir hissəsi olub, ancaq indi onlar daha çox gözə çarpır. Bu gün Ukraynada 10 uşağdan 8-i bullinqin qurbanı olur. Bu hadisələrin başlanmasına təkan verən isə aşağı sinif şagirdlərinə qarşı münasibətdən qaynaqlanır, məsələn, yuxarı siniflərin şagirdləri onların əlindən mobil telefonları alırlar. 11-15 yaşlı uşaqlar arasında isə dediqodular, alçaldıcı zarafatlar və boykot halları geniş yayılıb.

Bullinqin (zorakılığın) bir çox növləri var; kiber, sosial, şifahi, psixoloji və fiziki zorakılıq.

Kiberzorakılıq (“Cyberbullying”) – Kiberzorakılıq mobil telefonlar, kompüterlər, planşetlər kimi rəqəmsal qurğular üzərində baş verir. Kiberzorakılıq SMS, mətn və tətbiqlər vasitəsilə və ya onlayn olaraq sosial mediada, forumlarda və ya insanların məzmunu görə bildikləri, iştirak etdikləri və ya paylaşdıqları oyunlarda baş verə bilər. Kiberzorakılıq, başqası haqqında mənfə, zərərli, yalan və ya orta məzmunun göndərilməsini və ya paylaşılmasını əhatə edir.

Fiziki zorakılıq (“Physical bullying”) – Bu, bütün cəmiyyətlərin ən ciddi problemdir. Yalnız “qurbana” deyil, eyni zamanda digər şəxslərə də təsir göstərir. Fiziki bullinqə vurmaq, itələmək, qəsdən toxunmaq, tüpürmək, şəxslərin əşyalarının oğurlanması və s. daxildir. Bu cür zorakılıqda hər hansısa şəxsin bədənini və ya əmlakını ziyan görür. Oğurlamaq, itələmək, vurmaq, döyüşmək və əmlaka ziyan vurmaq fiziki zorakılığın növlərindəndir. Nadir hallarda fiziki zorakılıq şəxsin qarşılaşdığı ilk zorakılıq forması olur. Çünki zorakılıq bir çox hallarda digər formalarda başlayır və fiziki zorakılığa doğru inkişaf edir. Fiziki zorakılıq zamanı zorakılıq edən şəxsin

əsas hədəfi qarşı tərəfin bədənidir. Bu hallar daha çox yeniyetmə əhatələrdə hər hansısa şəxsin kənarlaşdırılması zamanı baş verir ... Bu, tez bir zamanda bir şəxsin məsxərəyə salındığı, işgəncəyə məruz qaldığı və döyüldüyü vəziyyətə çevrilir. Fiziki zorakılıq tez bir müddətdə artır və sonda böyük zərər nəticələnmə bilər. Buna görə də, zorakılıq peyda olduğu halda digər şəxslər tərəfindən dayandırılmalıdır. Şifahi zorakılıq (“Verbal bullying”) – Şifahi zorakılıq anlayışı, bir insanın həmyaşıdları üzərində güc qazanmaq üçün şifahi dildən istifadə etməsidir (məsələn, təhqir, lağ etmək və s.).

Bu zorakılıq növündə gücə malik olan yeganə şey sözlərdir. Fiziki zorakılığın təsirləri əvvəlcə daha aydın görünməyə bilər, şifahi zərbə daha məkrlidir və uzun müddət uşağın özünü, imicini və özünə hörmətini məhv etməyə çalışır. Bu, depressiyaya, narahatlığa və digər problemlərə səbəb ola bilər. Həddindən artıq hallarda bir neçə gəncin intihar hadisəsi sinif yoldaşının və ya həmyaşıdlarının uzun müddət şifahi zorakılıq olunması ilə əlaqələndirilmişdir. Şifahi zorakılıq valideynlər, müəllimlər və məktəb rəhbərləri tərəfindən ciddi şəkildə qarşılanmalıdır.

Sosial zorakılıq (“Social bullying”) – Şəxsin hər hansısa qrupdan kənarlaşdırılması, sinifdən təcrid edilməsi, ona qarşı qruplaşma yaratmaq zorakılığın sosial növünə daxildir. Buraya daxildir:

Yalan, saxta şayiələr və dedi-qodular yaymaq, başqalarını da eyni şeyə həvəsləndirmək, başqalarını kiməsə qarşı çıxmağa təşviq etmək, birini daim kənardə qoyub, başqalarını da eyni şeyi etməyə həvəsləndirmək. Birinin sosial nüfuzuna və ya sosial qəbuluna xələl gətirmək, alçaldıcı ləqəblərdən istifadə etmək və s.

Psixoloji zorakılıq (“Psychological bullying”) – Psixoloji zorakılıq hər cür qəsdən və məqsədyönlü şəkildə insanlara qarşı yönəlmiş zehni istismar kimi təyin edilə bilər. Bəzən insanlar emosional olaraq zərər verən bir şeyə görə təhqir edildiklərini hiss edə bilərlər, lakin ümumiyyətlə, yalnız məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildiyi təqdirdə zorakılıq kimi qiymətləndirilə bilər, xüsusilə zərərli niyyətlə olduğu təqdirdə. İnsanlarda başqalarını təhqir etmək üçün bir çox səbəb var, o cümlədən şəxsi mənfəət, intiqam və özünəinam problemləri. Psixoloji təcavüzə dözənlər, istismar baş verdikdən sonra uzun illər davam edə biləcək emosional problemlərlə üzləşirlər. Psixoloji zorakılıq zamanı ən çox istifadə olunan taktikalardan biri də insanlara şəxsən hücum etməkdir. Belə ki, insanlardakı zəifliklər və ya fiziki qüsurlar barədə zarafat edə bilərlər. Bu çox vaxt gülünc vəziyyətə salmaq üçün və ya öz həmyaşıdlarının gözü qarşısında utandırmaq üçün başqa insanların yanında edilir. Uşaqlar, ümumiyyətlə, həm fiziki, həm də psixoloji zorakılıq problemləri ilə daha çox üz-üzə qalırlar. Yetkinlər arasında fiziki zorakılıq hələ də baş verir, lakin psixoloji tip, ümumiyyətlə, daha çox olur. Fiziki və zehni zorakılıq tez-tez əl-ələ verir. Əslində, fiziki zorakılıq, demək olar ki, bir növ psixoloji təzyiq kimi görmək olar, çünki bu da travmatik psixoloji təsir göstərir. Ümumiyyətlə ikisini bir-birindən ayıran məqam budur ki, fiziki zorakılıq, demək olar ki, həmişə zehni bir komponenti özündə cəmləşdirsə də, psixoloji zorakılıq heç bir fiziki komponent olmadan baş verə bilər və bir çox hallarda belə olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. [Kristin Oudmayer](#) Övladımızın gizli kabusu bullinq
2. Rayner, C. & Keashley, L. (2005). Bullying at work: A perspective from Britain and North America. In S. Fox & P. E. Spector (eds.) Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets (pp. 271-296). Washington DC: American Psychological Association.
3. ↑ Rayner, C., & Cooper, C. L. (2006). Workplace Bullying. In Kelloway, E., Barling, J. & Hurrell Jr., J. (eds.), Handbook of workplace violence (pp. 47-90). Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Andrea Adams with contributions from Crawford, Neil Bullying at Work: How to Confront and Overcome It (1992)
5. ↑ Ramsay, S., Troth, A & Branch, S . (2010). Work-place bullying: A group processes framework Journal of Occupational and Organizational Psychology, 84(4), 799-816.
6. Rayner, C. & Keashley, L. (2005). Bullying at work: A perspective from Britain and North America. In S. Fox & P. E. Spector (eds.) Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets (pp. 271-296). Washington DC: American Psychological Association.
7. ["Məktəblərdə bullinq nə dərəcədə araşdırılır?"](#). www.meydan.tv. www.meydan.tv.
8. Tolegenova, A.A.; Jakupov, S.M.; Chung, Man Cheung; Saduova, S.; Jakupov, M.S. "A Theoretical Formation of Emotional Intelligence and Childhood Trauma among Adolescents". Procedia - Social and Behavioral Sciences. 69. 2012: 1891–1894.
9. ["Bullying: How parents, teachers, and kids can take action to prevent bullying"](#). American Psychological Association. American Psychological Association.

Summary. According to psychologist Svetlana Krivtsova, aggressive, humiliating behavior towards others is always done by a person to confirm his authority, to have fun or for the sake of any interest. Other children observe the actions of the bully and either ignore them, get angry, or try to intervene. However, when they see that the victim of such behavior does not resist, and the teacher does not support their initiative, then the children feel helpless and their mood can change from compassion to the victim to irritation and indifference. When investigating the causes of suicides in Azerbaijan and other countries, there is a lot of connection between bullying and suicide. Since teenagers are the victims of this problem, parents, teachers and students should learn that bullying is harmful and help children who are at risk of suicide.

Keywords: Bullying, cyberbullying, physical bullying, verbal bullying, social bullying, psychological bullying.

Краткое содержание. По мнению психолога Светланы Кривцовой, агрессивное, унижительное поведение по отношению к окружающим всегда совершается человеком для подтверждения своего авторитета, для развлечения или ради какого-либо интереса. Другие дети наблюдают за действиями обидчика и либо игнорируют их, либо злятся, либо пытаются вмешаться. Однако когда они видят, что жертва такого поведения не сопротивляется, а воспитатель не поддерживает их инициативу, то дети чувствуют себя беспомощными и их настроение может меняться от сострадания к жертве до раздражения и равнодушия. При расследовании причин суицидов в Азербайджане и других странах существует большая связь между буллингом и суицидом. Поскольку подростки являются жертвами этой проблемы, родители, учителя и ученики должны усвоить, что буллинг вреден, и помочь детям, находящимся в группе риска. самоубийства.

Ключевые слова: Буллинг, кибербуллинг, физическая травля, словесная травля, социальная травля, психологическая травля.

TURİZM SƏNAYESİNDƏ BEYNƏLXALQ İSO STANDARTLARININ SƏCİYYƏSİ

Dinarə Quliyeva

Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

Elmi rəhbər: c.e.n. Gülnarə Cəfərova

quliyeva.dinaraa@gmail.com

Xülasə. Turizm sənayesi hal – hazırda bütün dünyada ən sürətli inkişaf edən sənaye sahələrindən biri hesab olunur. Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2017-ci il məlumatlarına əsasən, turizmdə gələcək illər üçün artım tempi hər il üçün 3,3% müəyyən edilmişdir və 2030-cu ilə qədər beynəlxalq turizmdə iştirak edən turistlərin sayının 1,8 milyarda çatması planlaşdırılır. Turizmin inkişafı ilə standartların vacibliyi əvvəlki illərə nisbətən daha da artmışdır. Dünyanın bir çox ölkəsində bu gün hələ də müvafiq tənzimləmə və təlimatlar yoxdur, lakin turizmin davamlı inkişafının təmin olunması üçün standartların əhəmiyyəti danılmaz faktır. Dünyada standartların qəbulunu və onlara nəzarəti həyata keçirən bir sıra beynəlxalq, regional və yerli qurum və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatların ən önəmlisi İSO – Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatıdır ki, adı çəkilən təşkilat tərəfindən 20.000 – dən çox beynəlxalq standart qəbul olunmuşdur və bunun nəticəsində bütün sənaye və xidmət sahələrində, həmçinin turizm sənayesində keyfiyyətli və davamlı xidmətin göstərilməsi təmin edilmişdir.

Açar sözlər: standart, standartlaşdırma, turizm sənayesi, beynəlxalq standartlar

Qloballaşma həm dünya iqtisadiyyatını, həm də yerli iqtisadiyyatları formalaşdıran güclü qüvvədir. Xidmət sektoru, eyni zamanda turizm qlobal iqtisadiyyatın ən sürətli inkişaf edən sektoru hesab olunur. Qloballaşma turizm sənayesi üçün daha çox xarici turizm, eləcə də beynəlxalq turizm istiqamətlərində qlobal rəqabətin artması deməkdir. Son altı onillikdə turizmdə davamlı olaraq genişlənmə və şaxələnmə müşahidə edilmişdir. Beynəlxalq standartlaşdırmanın əsas məqsədi texniki ticarət maneələrinin aradan qaldırılması vasitəsilə mal və xidmətlərin mübadiləsini asanlaşdırmaqdır. Milli səviyyədə keyfiyyət, təhlükəsizlik və rəqabətqabiliyyətlilik axtarışında turizm fəaliyyəti üçün yeni standartların müəyyənləşdirilməsi istiqamətində diqqətəlayiq tendensiya müşahidə olunur. Bu, təkcə yaxşı inkişaf etmiş turizm bazarlarında deyil, həmçinin yeni inkişaf etməkdə olan turizm sənayesinə sahib ölkələrdə də tətbiq olunur. Dünyanın demək olar ki, bütün ən yaxşı turizm destinasiyaları bazar payını və rəqabət qabiliyyətini saxlamaq məqsədilə keyfiyyətə yönəlmiş standartlara əsaslanan proqramlarla məşğul olurlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələr turizm fəaliyyətləri üçün keyfiyyət standartlarının müəyyən edilməsində beynəlxalq yardım üçün ən çox müraciət edənlərdir, çünki bu, öz turizm məhsullarını artırmaq və bazara çıxarmaq və bununla da dünya bazarı ilə daha yaxşı əlaqə qurmaq üçün bir tədbir kimi həyata keçirilir.

Standartlar dünya miqyasında turizm sənayesi daxilində razılaşdırılmış ən yaxşı təcrübələri təmsil edir. Onlar turizm xidməti təminatçıları üçün faydalı bilik mənbəyinə çevrilə bilər. Turizm xidmətləri sahəsində standartlaşdırmanın məqsədləri turizm məhsulunun və ya ayrıca turizm xidmətinin istehlak keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin elan edilmiş səviyyəsini təmin etmək, turizm xidmətləri istehlakçılarının maraqlarını bazarda haqsız rəqabətdən qorumaqdır.

Beynəlxalq və yerli təcrübədə standart, razılıq əsasında hazırlanmış, tanınmış orqan tərəfindən təsdiq edilmiş, maraqlı tərəflərin böyük bir qisminin (istehlakçı və istehlakçılar) əhəmiyyətli məsələlərə dair etirazlarının olmaması ilə xarakterizə

olunan standartlaşdırma üzrə normativ sənəddir və ondan istifadə məcburidir. Daha geniş mənada normativ sənəd kimi standart müəyyən fəaliyyət növlərinə, o cümlədən turizmə aid qaydaları, ümumi prinsipləri, xüsusiyyətləri özündə əks etdirən və geniş istehlakçılar üçün əlçatan olan sənəddir.

Standartları tərtib edənlər – turizm sənayesinin maraqlı tərəfləri – turistlərlə əlaqəli xidmətlərin təqdim edilməsinin ən yaxşı yoluna konsensus tapmaqla standartlar yaradırlar. Bu, dövlət və özəl təşkilatlara suya tullanma, talassoterapiya, mühafizə olunan təbii ərazilər, macəra turizmi və marinalar kimi müxtəlif sahələrdə turist xidmətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edən 20-dən çox beynəlxalq standartın qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Bu gün səyahətin ilk mərhələsi olan planlaşdırılmadan başlayaraq bütün mərhələlərində standartlara rast gəlmək olar. Bu standartları turizm sənayesi ilə birbaşa əlaqəli standartlar, turizm sənayesi ilə birbaşa olmasa da dolaylı yoldan əlaqəli olan standartlar və yaxın gələcəkdə qəbul olunması planlaşdırılan beynəlxalq standartlar kateqoriyalarına bölmək mümkündür:

Turizm sənayesi ilə birbaşa əlaqəli olan standartlar	Turizm sənayesi ilə dolaylı yoldan əlaqəli olan standartlar	Yaxın gələcəkdə qəbul olunması planlaşdırılan standartlar
ISO 21401 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Yerləşdirmə müəssisələri üçün davamlılığın idarə edilməsi sistemi"	ISO 9001 "Keyfiyyət idarəetmə sistemləri"	ISO/CD 18513 "Turizm xidmətləri - Otellər və digər turizm növləri yerləşdirmə - Terminologiya"
ISO 13810 "Turizm xidmətləri - Sənaye turizmi - Xidmətlərin göstərilməsi"	ISO 22000 "Qida Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemləri - Qida zəncirindəki hər bir təşkilat üçün tələblər"	ISO/DIS 22483 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Yerləşdirmə: Otellər - Xidmət tələbləri"
ISO 21101 "Macəra turizmi - Təhlükəsizlik idarəetmə sistemləri"	ISO 14001 "Ətraf mühitin idarə edilməsi sistemləri - İstifadə təlimatı ilə tələblər"	ISO/DIS 22525 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Tibbi turizm - Xidmət tələbləri"
ISO 20611 "Macəra turizmi - Davamlılıq üçün yaxşı təcrübələr -Tələblər və tövsiyələr"	ISO 45001 "Əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi idarəetmə sistemləri - İstifadəyə dair təlimatla tələblər"	ISO/AWI 23405 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Davamlı turizmin prinsipləri və terminologiyası"
ISO 18065 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Təbii Mühafizə Sahələri Səlahiyyətliləri tərəfindən təqdim edilən		ISO/DIS 21902 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Hamı üçün əlçatan turizm - Tələblər və tövsiyələr"

ictimai istifadə üçün turist xidmətləri”		
ISO 13687 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Yaxta limanları"		ISO/DIS 21406 “Turizm və əlaqəli xidmətlər - Yaxta limanları - Lüks limanlar üçün əsas tələblər”
ISO 13009 “Turizm və əlaqəli xidmətlər - Çimərlik istismarı üçün tələblər və tövsiyələr”		
ISO 14785 "Turist məlumat ofisləri - Turist məlumatı və qəbul xidmətləri - Tələblər"		

Turizm sənayesinin bütün mərhələlərində istifadə olunan, turizm ilə birbaşa əlaqəli standartlar aşağıdakılardır:

- ISO 21401 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Yerləşdirmə müəssisələri üçün davamlılığın idarə edilməsi sistemi - Tələblər" - qonaqpərvərlik sənayesinin ətraf mühitə təsirini azaltmağa, sosial mübadilələri təşviq etməyə və yerli iqtisadiyyatlara müsbət töhfələr verməyə kömək edir.
- ISO 13810 “Turizm xidmətləri - Sənaye turizmi - Xidmətlərin göstərilməsi” – bu sistem istənilən təşkilata (məhsul sektoru, qida sektoru, elektrik stansiyası kimi enerji sektoru və s.) öz məhsul və ya xidmətlərini turizm bazarında təklif etməyə kömək edir.
- ISO 21101 “Macəra turizmi - Təhlükəsizlik idarəetmə sistemləri - Tələblər” – provayderlərə riskləri azaltmağa və təhlükəsizliyi artırmağa kömək edir, tənzimləyici tələblərə uyğunluğu təmin edir və daha çox bazarlara çıxışı artırır.
- ISO 20611 "Macəra turizmi - Davamlılıq üçün yaxşı təcrübələr -Tələblər və tövsiyələr" - macəra turizmi təminatçılarında turizmi inkişaf etdirmək və mənfi ekoloji, iqtisadi və ya sosial təsirləri minimuma endirmək üçün lazım olan təlimatları verir.
- ISO 18065 “Turizm və əlaqəli xidmətlər - Təbii Mühafizə Sahələri Səlahiyyətliəri tərəfindən təqdim edilən ictimai istifadə üçün turist xidmətləri - Tələblər” – mühafizə olunan meşələr və ya qoruqlar kimi təbiət ərazilərinin səlahiyyətli orqanlarına kömək edir, ziyarətçilərin ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı, onların müdafiə məqsədlərinə də xidmət edir. Beləliklə, turistlər təbii mühiti hiss edər, eyni zamanda mühafizənin əhəmiyyəti haqqında daha çox öyrənə bilərlər.
- ISO 13687 "Turizm və əlaqəli xidmətlər - Yaxta limanları - Tələblər" bütün turizm növləri üçün qayıqçılığa xidmət göstərmənin əsas səviyyəsini müəyyən edir, istirahət gəmiləri üçün ticarət və qeyri-kommersiya limanlarının qurulmasını, idman fəaliyyətinin standartlaşdırılması istisna

olmaqla, istirahət üçün qayıqla gəzinti fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsini təmin edir.

- ISO 13009 “Turizm və əlaqəli xidmətlər - Çimərlik istismarı üçün tələblər və tövsiyələr” – həm çimərlik operatorları, həm də istifadəçilər üçün davamlı idarəetmə və planlaşdırma, çimərlik mülkiyyəti, dayanıqlı infrastrukturun çatdırılması, çimərlik təhlükəsizliyi, məlumat və kommunikasiya, təmizlik və tullantıların çıxarılması da daxil olmaqla xidmətin təmini ehtiyacları ilə bağlı təlimatdır.
- ISO 14785 “Turist məlumat ofisləri - Turist məlumatı və qəbul xidmətləri – Tələblər” turist məlumat ofislərini (TİO) hamı üçün əlçatan etmək üçün bir sıra tövsiyələr verir.

Yuxarıda göstərilən standartlara əlavə olaraq, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən 2021-ci ildə əlçatan turizm üzrə dünyada ilk standartı, “ISO 21902 Turizm və əlaqəli xidmətlər – Hamı üçün əlçatan turizm – Tələblər və tövsiyələr” dərc edilmişdir. Bu, hamının bərabər əsasda turizmə çıxışını və istifadəsini təmin etmək üçün təlimatlar təklif edən beynəlxalq standartdır.

Nəticə

Standartlar turizm fəaliyyətlərində davamlılıq, təhlükəsizliyi və professionallığı təkmilləşdirmək, səyahətçilərə inam aşılamaq və ətraf mühitə təsirləri azaltmaq üçün nəzərdə tutulub. Turizmə bilavasitə təsir edən standartlara qoşulan dövlətlər və ya hüquqi və fiziki şəxslər beynəlxalq turizm bazarına daha çox məhsul çıxarmaq və ya xidmət göstərmək imkanına malikdirlər. Beynəlxalq standartlara daxil olan tərəflər bu standartların tələblərini yerinə yetirməklə həm keyfiyyətli xidmətin təqdim olunmasına, həm də öz brendlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Turizmə birbaşa təsir edən standartlar turizmin ayrı-ayrı sahələri üzrə (ekoturizm, açıq hava turizmi, çimərlik turizmi, sağlamlıq turizmi və s.) eyni zamanda turizmin təhlükəsizliyi ilə bağlı standartları da özündə ehtiva edir. Bu standartlar turizm sahəsi üzrə ixtisaslaşan təşkilatların və ya destinasiyaların beynəlxalq səviyyədə və təhlükəsiz xidmət göstərməsinə şərait yaradır. Bundan əlavə, yaxın gələcəkdə qəbul olunması planlaşdırılan bir sıra vacib standartlar, turizm üçün vacib komponentlərə diqqət yetirir. Yaxın gələcəkdə qəbul edilməsi planlaşdırılan standartlar turizmin spesifik sahələrini əhatə edir və bu sahələr üzrə inkişafı təmin etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Дехтярь Г.М. - Лицензирование и сертификация в туризме (2004)
2. Ray Pine - Standardization of tourism education and training to address the increasing demand for tourism staff in the East Asia/pacific region (2001)
3. S.C.Adrian - Theoretical Appraisals on the *Standardization of Tourism Terminology* (2018)
4. C.Cooper, J.Fletcher, A.Fyall, D.Gilbert, S.Wanhill - *Tourism Principles and Practice* (2015)
5. www.iso.org
6. www.unwto.org
7. www.dergipark.org.tr

8. www.azstand.gov.az

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ISO В СФЕРЕ ТУРИЗМА РЕЗЮМЕ

Индустрия туризма в настоящее время считается одной из самых быстрорастущих отраслей в мире. Согласно данным Всемирной туристской организации за 2017 год, темпы роста туризма на ближайшие годы установлены на уровне 3,3% в год, а количество туристов, участвующих в международном туризме, к 2030 году планируется достичь 1,8 млрд человек. С развитием туризма значение стандартов возросло больше, чем в предыдущие годы. Во многих странах мира сегодня еще нет соответствующих нормативных актов и руководств, но важность стандартов для обеспечения развития туризма является неоспоримым фактом. В мире действует ряд международных, региональных и местных учреждений и организаций, которые осуществляют принятие стандартов и их контроль. Важнейшей из этих организаций является ISO – Международная организация по стандартизации, которая приняла более 20 000 международных стандартов, в результате чего обеспечивается качественное и непрерывное обслуживание во всех отраслях и сферах обслуживания, а также в сфере туризма.

Ключевые слова: стандарт, стандартизация, индустрия туризма, международные стандарты.

CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL ISO STANDARDS IN TOURISM INDUSTRY SUMMARY

The tourism industry is currently considered one of the fastest growing industries in the world. According to the 2017 data of the UNWTO, the growth rate in tourism for the coming years is set at 3.3% per year and the number of tourists participating in international tourism is planned to reach 1.8 billion by 2030. With the continuous development of tourism, the importance of standards has increased more than in previous years. In many countries of the world today, there are still no relevant regulations and guidelines, but the importance of standards for ensuring the development of tourism is an undeniable fact. There are a number of international, regional and local institutions and organizations operating in the world, which implement the adoption of standards and their control. The most important of these organizations is ISO - International Organization for Standardization, which has adopted more than 20,000 international standards, and as a result, quality and continuous service has been provided in all industries and service areas, as well as in the tourism industry.

Keywords: standard, standardization, tourism industry, international standards

YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ - BARIT ÇƏLLƏYİ

Cabbarova Şahsənəm
BDU, Coğrafiya fakültəsi
II kurs, magistr
Elmi rəhbər: dos. Əhmədova İ.İ.
shahsanamj@gmail.com

Yaxın Şərqdə hökm sürən qarşdurma və qarışıqlıq əsasında real siyasət oxunda formalaşan maraqlar toqquşması və bu münaqişəni zaman-zaman qidalandıran, bəzən isə müxtəlif etnik və məzhəb kimliklərinin istismarı üzərində dərinləşən parçalanmalar dayanır. Bu baxımdan 2000-ci illərin əvvəllərində İraqda başlayan qütbləşmə ərəb üsyanları zamanı da bölgəyə yayıldı; İraq, Suriya, Livan və Yəməndə müxtəlif məzhəb qrupları arasında qarşıdurmalar dərinləşib və Yaxın Şərq regional və global güclərin həm birbaşa, həm də soyuq (proksi) müharibələri vasitəsilə mübarizə səhnəsinə çevrilib. [3]

Suriya və İraqdakı münaqişələrdə radikal islamçı İŞİD ən güclü münaqişə tərəfləri sırasındadır. Hər iki ölkədə böyük torpaqları ələ keçirən və hər iki ölkədə “xilafət” elan edən İŞİD-lə yanaşı, Suriyada Əsəd rejimi də digər islamçı müxalifət qruplarına qarşı mübarizə aparır. Suriya ordusu İranın dəstəyi, Livan şiə Hizbullah

milisləri və Rusiyanın hava zərbələri ilə irəliləyir. Suriyada mötədil kimi xarakterizə edilən müxalifət Qərbdən dəstək alır.

Yaxın Şərqdəki dövlət strukturlarına nəzər saldıqda ritorika baxımından güclü, reallıqda isə zəif dövlətlərə rast gəlirik. Dövlətin öz cəmiyyəti, sosial qrupları, iqtisadi sinifləri, mədəni kimlikləri və xarici dünya ilə münasibətləri və bu prosesləri yaxşı idarə etmək qabiliyyəti baxımından səmərəliliyini qiymətləndirən yanaşmalara görə, Yaxın Şərq dövlətləri mahiyyətcə öz səviyyəsində zəif dövlətlərdir. Yaxın Şərqdəki dövlətlər sosial legitimlik zəminlərini genişləndirərək bu zəiflikləri aradan qaldırmaq əvəzinə, Suriya timsalında görüldüyü kimi maddi və mənəvi imkanlarını səfərbər edərək, repressiya rejimlərini gücləndirərək sağ qalmağa üstünlük verirlər. Bundan əlavə, daxili legitimliyi zəif olan bu dövlətlər regional və qlobal səviyyədə qurduqları ittifaqlar vasitəsilə legitimliklərini təmin etmək strategiyasını həyata keçirməyə üstünlük verdilər. Bu, regionu maraqların toqquşması əsasında qlobal regional təsir mübarizəsinin ən mühüm sahələrindən birinə çevirdi. [5]

10 il əvvəl Tunisdə “çörək, namus və azadlıq” şüarı ilə başlayan və qısa müddətdə bir çox Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkəsini təsir altına alan “ərəb baharı” adlı proses “çevriliş, əksinqilabi, sivilizasiya” səbəbiylə qısa çevrildi. “Ərəb baharı” çərçivəsində xalq üsyanlarının başladığı digər ölkələr Tunisdən fərqli olaraq daha avtoritar hökumətlərlə və buna bənzər iqtisadi çətinliklərlə, qazandıqları qazancları qoruyub saxlamadan mübarizə aparmalı oldular. İnqilabın ikinci dayanacağı olan Misir Hüsni Mübarəkin 30 illik hakimiyyətindən xilas olsa da, keçid dövründəki təlatümlü dönmədən sonra hərbi çevrilişin qurbanı oldu. Ordunun siyasət, iqtisadiyyat və vətəndaş cəmiyyəti üzərində hökmranlığını daha da artırdığı Nil ölkəsi bu gün rifahdan uzaq və az qala Mübarək dövrünü xatırladan anti-demokratik atmosfer altında daha çox təzyiqlə idarə olunur. Ərəb Baharı Suriyaya və Yəmənə çatanda bölgəni əhatə edən gərginlik ab-havası yerini dayanmaq bilməyən qan və göz yaşlarına verdi. Hər iki ölkədə inqilab dalğası vətəndaş müharibəsinə çevrildiyi halda, onun törətdiyi zorakılıq və humanitar böhran qonşu ölkələrlə yanaşı, dünyanı da dərinədən sarsıtdı. Ərəb ölkələrində son illərdə 2011-ci ildəki qiyamlara bənzər tələblərlə keçirilən kütləvi nümayişlər bu ölkələrdə hökumətlərin sonunu gətirdi və bu səbəbdən ərəb baharının “afterşok” etiraz dalğası kimi göstərildi. Sözügedən dalğa 2018-ci ildə İordaniyaya, 2019-cu ildə İraq və Livana çatıb və aparıcı fiqurları yerlərindən uzaqlaşdıraraq yeni adlara yol açıb. [1]

Bölgənin digər unikal dinamikası artıq regionun reallığına çevrilmiş məzhəb savaşlarıdır. Əslində, bölgədə hökm sürən qeyri-sabitlik və qarşıdurma şəraitində insanların məzhəb motivi ilə öldürülməsi qanuniləşdirilir və hətta təşviq edilir. Bu vəziyyət xüsusilə ABŞ-ın 2003-cü ildə İraqa müdaxiləsi ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. İşğal prosesi zamanı İraqın bütün inzibati mexanizmi çökmüş, həm etnik (ərəb-kürd-türkmən), həm də məzhəb (sünni-şiə) ayrı-seçkiliyi ilə ölkə və bölgə yenidən formalaşdırılmağa çalışılmışdır. Nəticədə İraq məzhəb radikallaşmasının laboratoriyasına çevrilib. Digər tərəfdən, regional və qlobal siyasətdə məzhəb kimliklərindən sui-istifadənin ən son və eyni zamanda ən ağır humanitar nümunəsi bu gün Yəməndə yaşanır. Fərqli qruplar arasında sosial, siyasi və iqtisadi səbəbləri

olan gərginlik mövzuları məzhəblər əsasında yenidən təyin olundu və bu prosesdə qruplar radikallaşaraq Yəməndə tərəflər vətəndaş müharibəsinə sürükləndi. Yəməndəki vətəndaş müharibəsində indiyədək 5800-dən çox insan həlak olub. Şiə husi silahlıları paytaxt Səna da daxil olmaqla, xüsusilə ölkənin şimalında geniş əraziləri ələ keçiriblər. Rejim qoşunları 2015-ci ilin martından Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərlik etdiyi sünni hərbi koalisiyasının hava dəstəyi ilə döyüşür. Bombardmanlarda minlərlə dinc sakin də həlak olub. [5] Bu qeyri-sabitlik prosesində müxtəlif regional və qlobal məqsədləri olan güclər öz təsir dairələrini genişləndirmək prosesindədir. Bu baxımdan, regionda maraqların toqquşmasında ən çox istifadə edilən vasitələrdən biri də proksi müharibələr olduğunu söyləmək mümkündür. Əslində, bölgədə artan zorakılıq spiralında həm regional, həm də qlobal güclər soyuq müharibələr vasitəsilə regionla bağlı proqnozlarını həyata keçirməyə çalışırlar. Proksi müharibəsi, qarşıdurmada olan adi qüvvələrin və ya dövlətlərin bir-birinə birbaşa hücum etmək əvəzinə, adətən qeyri-dövlət aktorları vasitəsilə bir-biri ilə vuruşduğu müharibə növüdür. Bu məqamda qeyri-dövlət aktorları etnik və dini motivlərlə səfərbər olunur və qarşı tərəfi köhnəltmək, məhv etmək üçün istifadə olunur. Dövlətlər legitimlik üçün öz arqumentlərini irəli sürərək açıq şəkildə “proxy” müharibələri apara bildikləri üçün açıq müharibəni səfəli görmədikləri hallarda, gizli vəkil müharibələri də apara bilirlər. Bu tərifə uyğun olaraq, Livan, Yəmən, Suriya, İraq və Fars körfəzi hazırda regional və böyük güclərin regionun geosiyasətini formalaşdırmaq ambisiyalarına uyğun olaraq proksi müharibələrin aparıldığı ərazilərdir. Bunların arasında ən geniş və mürəkkəb vəkil əlaqələri Suriyada görünür. Əslində Suriyada birdən çox vəkil və birdən çox müştəri var. Bu agent-müştəri münasibətləri şiə milis qrupları, Hizbullah və İran arasında din/məzhəb, eləcə də ABŞ və PKK/PYD arasında olduğu kimi sırf strateji maraqlar əsasında da ola bilər.

Digər tərəfdən, bölgənin digər gərginlik zonası olan Şərqi Aralıq dənizi karbohidrogen ehtiyatları baxımından kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zona ilə ziddiyyət təşkil edir. Bölgədəki potensial enerji qaynaqlarının bölüşdürülməsində ortaya çıxan bu problem, Kipr adası ətrafındakı üç bölgə kimi qəbul edilə bilər. Birinci bölgədə Türkiyə, ŞKTC və Suriya; İkinci bölgədə Türkiyə və ŞKTC; Üçüncü bölgədə Türkiyə sahilləri, Yunanıstan, Misir, ŞKTC və Kipr Rum Administrasiyası var. [3]

İsrailə Fələstinlilər arasında münaqişə onilliklərdir ki, davam edir. 1993-cü ildə başlayan sülh prosesi davamlı olaraq kəsilib. Müstəqil Fələstin dövləti hələ qurulmayıb. Fələstin torpaqlarında İsrail işğalı səbəbindən ümitsizlik və qəzəb hökm sürür.

2013-cü ildə ABŞ İordən çayının qərb sahilində İsrail hökuməti ilə Fələstin Muxtariyyəti arasında sülh prosesini canlandırmağa cəhd etdi. Lakin Fələstin Muxtariyyətinin hakim partiyası olan FƏTH 2014-cü ildə rəqib fraksiya HƏMAS ilə birlikdə hökuməti qurduqdan sonra sülh danışıqları pozuldu. 1987-ci ildə Misirin Müsəlman Qardaşlarının birinci intifadasından sonra qurulan HƏMAS iki əsas təşkilatdan biridir. Fələstin siyasi partiyaları və 1997-ci ildə ABŞ tərəfindən xarici terror təşkilatı elan edilib. İsrail “tam və vahid Qüdsü” özünün paytaxtı hesab edir,

fələstinlilər isə Şərqi Qüdsü gələcək Fələstin dövlətinin paytaxtı kimi tanıyırlar. 2020-ci ilin yanvarında Tramp administrasiyası çoxdan gözlənilən “Rivana Sülh” planını açıqladı və bu plan, İsrailin İordan çayının qərb sahilindəki yaşayış məntəqələrini gələcək ilhaqını və “bölünməmiş” Qüds üzərində nəzarəti dəstəklədiyi üçün fələstinlilər tərəfindən rədd edildi. [4]

Türkiyənin geosiyasi bölgəsindəki qarşıdurmaları nəzərə alsaq, ən əsas xüsusiyyət onun qlobal xarakter daşmasıdır. Bu xüsusiyyət bölgənin dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Bölgənin qlobal güc mübarizəsinə səhnə olmasının başqa bir göstəricisi onun bütün geosiyasi nəzəriyyələrin mərkəzinə qoyulmasıdır. Demək olar ki, əksər geosiyasi nəzəriyyələr bu regionu əhatə etmək üçün hazırlanmışdır. Məsələn, Makkinderin Mərkəzi Dominasiya nəzəriyyəsində bu sənəd mərkəzi təşkil edir və bu bölgəyə hakim olan gücün bütün dünyaya hakim olacağı sözlənir. Eynilə, Hantinqtonun sivilizasiyaların toqquşması tezisinin son vaxtlar çox müzakirə olunan əsas uydurma sahəsi yenə də Türkiyənin geosiyasi bölgəsidir. Bjezinskinin "Böyük şahmat taxtası" Amerikanın prioriteti və onun geostrateji tələbləri adlı əsəri də Türkiyənin geosiyasi bölgəsinə yönəlib.

2014-cü ilin sentyabrında PKK lideri Abdullah Öcalan kürdləri İslam Dövləti ilə mübarizədə “hərtərəfli müqavimətə” başlamağa çağırırdı. Həmin ayın sonunda kürdlərin nəzarətində olan Kobani şəhəri mühasirəyə alındı və nəticədə ələ keçirildi, on minlərlə suriyalı kürd Türkiyəyə köçdü. Əgər kürdlər bölgəni bürüyən xaos fonunda Suriyada müstəqil dövlət qurmağı bacarsalar, bu, Yaxın Şərqi digər kürd bölgələrində separatçı hərəkatları sürətləndirə bilər. Kürd separatçılarının artan terror fəaliyyəti 1997-ci ildə PKK-nı xarici terror təşkilatı kimi tanıyan ABŞ və onun müttəfiqləri üçün də artan narahatlıq doğurur. ABŞ-Türkiyə münasibətləri Ərdoğanın 2016-cı ilin iyul çevrilişinin təşkilatçısı olduğuna inandığı ABŞ-da sürgündə olan türk siyasi və dini lideri Fətullah Gülənin ekstradisiyasına dair çağırışları təkrarladıqdan sonra pozulub. Münasibətlər həm də ABŞ-ın kürd qrupları ilə yaxın münasibətləri (ABŞ İraqda İslam Dövləti ilə döyüşən Peşmərgə qoşunlarına silah verməkdə davam edir və Suriya YPG-ni silahla təmin edir) və Rusiya ilə Türkiyə arasında getdikcə daha sıx əlaqələrə görə pozulub. [2]

Bununla belə, həm böyük dövlətlər, həm də regional güclər arasında Yaxın Şərqi necə yenidən formalaşdırılacağı ilə bağlı fikir və ya maraqların konsensusunun olduğunu söyləmək çətindir. Bu vəziyyət regionda rəqabətin artmasına və bununla da münaqişə və qarışıqlığın dərinləşməsinə səbəb olur. Məsələn, ABŞ, Rusiya, Çin kimi böyük dövlətlərin regionla bağlı siyasətlərinə nəzər saldıqda bunların ziddiyyətli məqsədlərə xidmət etdiyini söyləmək olar. Bu baxımdan böyük dövlətlər regional qruplaşmalar vasitəsilə regionda öz təsir dairələrini birləşdirməyə və genişləndirməyə çalışırlar. Bunun meydana əks olunması bir tərəfdən Rusiya, İran və Suriya rejimi, digər tərəfdən ABŞ, İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı və Körfəz ölkələri şəklində baş verir. [3]

Yaxın və Orta Şərq regionu dünyada münaqişələrin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən ən ağır olduğu regionlardan biri və bəlkə də birincisidir. Bu münaqişələr bir çox müxtəlif səbəblərdən baş verir. Səbəblərin müxtəlifliyi eyni zamanda regionun rəngarəng etnik mozaikası ilə də bağlıdır. Nəinki etnik, eyni zamanda

məzhəb ayrı-seçkiliyi, regionda hakimiyyət və demokratiya uğrunda müharibələr, torpaq davası, ağır diskriminativ siyasət insanların həyatını olduqca ağır şəkildə riskə atır. Diskriminasiya ilə yanaşı, bölgədəki qeyri-sabit vəziyyəti yaxşı imkan kimi dəyərləndirən üçüncü tərəf ölkələri regiondakı vətəndaş müharibəsi və məzhəb savaşlarını daha da qızıqdırmaq üçün öz terror qruplaşmalarını münaqişə ocaqlarına daxil edir. İnsan həyatının neftdən “ucuz” olduğu bu regionda günü-gündən terror qurbanlarının sayı artmaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arap Baharı'nın ilk devriminin üzerinden 10 yıl geçti - <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/arap-baharinin-ilk-devriminin-uzerinden-10-yil-gecti/2109556>
2. Conflict Between Turkey and Armed Kurdish Groups - <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-between-turkey-and-armed-kurdish-groups>
3. Orta Doğu'da Bölgesel Çatışmalar ve Düzen Arayışı https://www.researchgate.net/publication/335701270_Orta_Dogu'da_Bolgesel_Catismalar_ve_Duzen_Arayisi
4. Israeli-Palestinian Conflict - <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/israeli-palestinian-conflict>
5. İşte dünyanın en tehlikeli on çatışma bölgesi <https://www.google.com/amp/s/amp.dw.com/tr/isi/a-19044989>

ONLAYN TURİZM AGENTLİKLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Mirzəyeva Elfirida

Magistrant, BDU

Elmi rəhbər: c.ü.f.d.,dos. V.S. Dərgahov

elfiridam@gmail.com

Xülasə. Məqalədə onlayn turizm agentliklərinin fəaliyyəti haqqında məlumatlar verilmişdir. Zaman keçdikcə onlayn səyahət agentliklərinin təkmilləşməsi onların turizm sferasında böyük rol oynamasına səbəb olmuşdur. Bütün dünyada tanınan OTA-lara Expedia.com, Booking.com, Tripadvisor, Hotels.com, Airbnb və s. misal göstərmək olar. Onlayn turizm agentliyinin formalaşdırılması mərhələləri haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir. OTA-lar səyahətçilərin işini bir qədər asanlaşdırır. Belə ki, OTA saytlarında səyahətçilər aviabiletlər, yerləşmə müəssisələri, avtomobil icarəsi, kruizlər və s. ilə bağlı məlumatlar əldə edə bilirlər. Turizm agentliklərinin əsas istifadə olunan 6 biznes modeli vardır. Bunlar reklam modeli, tacir modeli, agentlik modeli, abunə modeli, əməkdaşlıq və peer-to-peer şəbəkəlidir. OTA-lar adətən iki model üzərində işləyir. Onlar, Tacir Modeli, Bu modeldə otellər otaqları OTA-lara endirimli və ya topdan qiymətə satırlar. Sonra OTA onları müştəriyə əlavə qiymətə satır. Agentlik Modeli, Bu, OTA-ların paylama tərəfdaşı kimi çıxış etdiyi komissiya əsaslı modeldir. OTA-lar qaldıqdan sonra tam komissiya alırlar. Otel ödənişi birbaşa son müştəridən alır və üçüncü tərəf distribyutorlarından ödənişin köçürülməsini gözləmir.

Açar sözlər: OTA(onlayn turizm agentlikləri), səyahətçilər, rezervasiya, biznes modellər, beynəlxalq aqriqatorlar.

OTA agentliklər son illər sürətlə inkişaf edən biznes sahəsi olmaqla, beynəlxalq bronlaşma sistemlərinin 75-80%-in təşkil edir. OTA təqdim etdiyi xidmətlərin çeşidinin artması, müxtəlif internet provayderlərinin bu sistemə sürətli qoşulması,

otel və turizmdə vasitəçilərlə yanaşı, nəqliyyat, müxtəlif təyinatlı xidmətləri əhatə etməsi bu biznesinin aktuallığını artırmış olur. Onu da qeyd edək ki, OTA beynəlxalq turizmdə müxtəlif təchizatçıların əlaqələndirir ki, bu da yeni xidmətlərin meydana gəlməsi, internet resurslarından istifadəni artırır. Eyni zamanda, OTA şirkətlərinin bulud sistemlərinə və DATA bazalardan geniş istifadə olunmasına, bulud strategiyasının formalaşdırılmasında imkan vermişdir.

Onlayn Turizm Agentliyi (OTA) səyahət üçün axtarış motoru kimi fəaliyyət göstərən bir veb saytdır. Səyahətçilərə səyahətlərini asanlıqla planlaşdırmağa kömək etmək üçün turizm sənayesi üzrə provayderləri birləşdirir. OTA saytlarında səyahətçilər tez-tez yaşayış yerləri, aviabiletlər, kruizlər, avtomobil icarəsi və s. ilə paket sövdələşmələrinə daxil ola bilərlər. [9]

İllər keçdikcə onlayn turizm agentlikləri (OTA) bütün ölçülər və növlər üçün mükəmməl marketing kanallarına çevrildi. Əvvəllər heç vaxt istehlakçılar qiymət, səyahət tarixləri və yer baxımından müxtəlif səyahət variantlarını yan-yanı müqayisə edə bilməmişdilər. Cornell araşdırması göstərdi ki, istehlakçıların 93%-i yekun qərar qəbul etməzdən əvvəl müxtəlif OTA-lar arasında keçid edir ki, bu da brend şüurunu artırmaq və sifarişləri artırmaq üçün müklərin mümkün qədər çox kanalda aktiv olmasını vacib edir. Bütün dünyada OTA-nın populyarlığının artması ilə otelçilər indi bir vaxtlar əlçatmaz olan bazarlara çıxış əldə edirlər. [1]

Onlayn səyahət agentlikləri 1990-cı illərdə internetin geniş imkanlarından istifadə edərək qlobal səyahət tədarükünü vahid məkanda toplamaq üçün yaranıb ki, istehlakçılar öz səyahətlərini onlayn sifariş edə bilsinlər. Bu özünəxidmət alətləri otel sənayesini və səyahətin tədqiqi və bron edilməsi üsulunu yenidən formalaşdırdı, çünki geniş ictimaiyyət indi öz səyahətlərini asanlıqla planlaşdırır və fiziki səyahət agentinə etibar etməkdənsə, öz aviabiletlərini, yaşayış yerlərini və turlarını rezerv edə bilərdi. [2]

Expedia.com, Booking.com, Airbnb, Hotels.com və TripAdvisor kimi saytlar tez-tez istehlakçıların növbəti səfərlərini araşdırarkən və rezervasiya edərkən ilk dayanacaqları olur. Bu saytlar istehlakçılara alış prosesinin bütün mərhələlərində dəyər təklif edir: problem/ehtiyacın tanınması, məlumat axtarışı, alternativlərin qiymətləndirilməsi, satınalma qərarı və satınalmadan sonrakı davranış.

Expedia-nın qlobal bazarında onlayn səyahət sifariş etmək üçün başqa yerlərlə şirkət istirahət və işgüzar səyahətlərdə istehlakçılara dəyər qatır, səyahət təchizatçılarına tələbatı artırır və reklamçılara bazarda səyahət edən istehlakçılara çatmaq üçün imkanlar yaradır. Expedia, Inc. brendlər portfelinə Expedia.com, Hotels.com, Venere.com, Hotwire, Egencia, TripAdvisor, Expedia Local Expert, Classic Vacations və eLong daxildir. Expedia şirkətlərinin 60-a yaxın ölkədə 80-dən çox qlobal satış ofisi var. Expedia həmçinin Expedia Affiliate Network vasitəsilə dünyanın aparıcı hava yolları və otellərindən, ən yaxşı istehlakçı brendlərindən, yüksək trafikə malik veb saytlardan və minlərlə aktiv filiallardan sifarişləri təmin edir. [10]

1996-cı ildə Amsterdamda qurulan Booking.com kiçik Hollandiya startapından dünyanın aparıcı rəqəmsal səyahət şirkətlərindən birinə çevrilib. Səyahət çətinliyini aradan qaldırmağa kömək edən texnologiyaya sərmayə

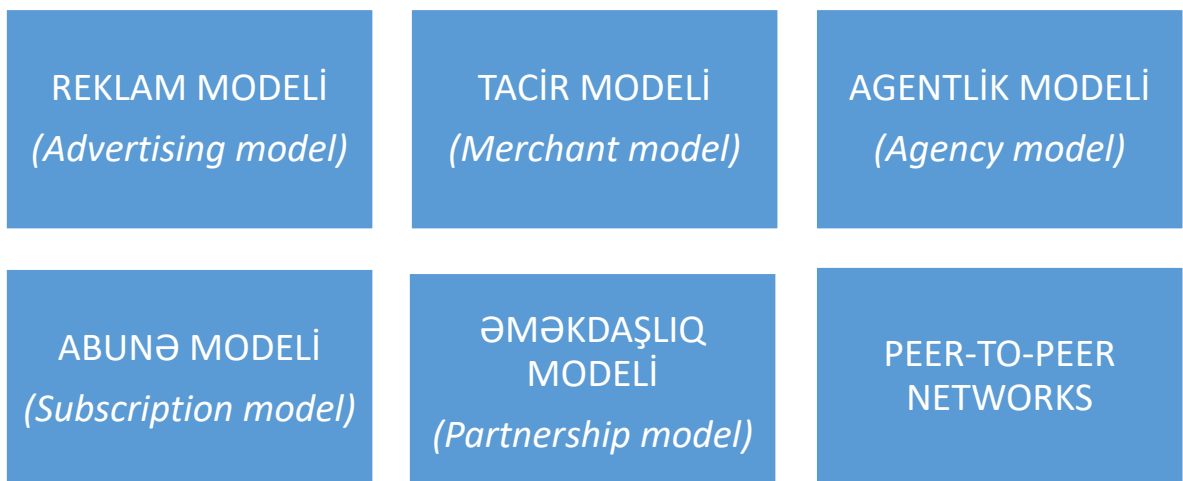
qoymaqla, Booking.com milyonlarla səyahətçini mükəmməl yaşayış yerləri, müxtəlif nəqliyyat variantları və evlərdən tutmuş otellərə və s. unudulmaz təcrübələrlə mükəmməl birləşdirir. İstənilən ölçülü brendlər və sahibkarlar üçün dünyanın ən böyük səyahət bazarlarından biri olan Booking.com dünya üzrə mülklərə qlobal auditoriyaya çatmaq və bizneslərini inkişaf etdirmək imkanı verir. [7]

2022-ci il tədqiqat hesabatına görə, OTA-lar onlayn otel və qonaqlama rezervasiyalarının təxminən 64%-ni ələ keçirib və əksər fərdi mülklərin təkbaşına əldə edə bilmədiyi marketing gücünə malikdir.

Onlayn turizm agentliyi formalaşdırmaq üçün bir neçə mərhələdən keçmək lazımdır:

- Agentliyini adını qeydiyyatdan keçirmək və yerli qanunlara uyğun olaraq lisenziya almaq;
- Tanınmış səyahət təşkilatlarına üzv olmaq (IATA və s. kimi);
- Turizm sənayesi xüsusilə turizm növləri haqqında məlumatlar toplamaq;
- Biznesi onlayn məkanda tanıtmək (vəb sayt yaratmaq, sosial media gücündən istifadə etmək və s.).

Müştəriləri cəlb etmək və bu rəqabətli sənayedə uğur qazanmaq üçün innovativ turizm agentlikləri fərdiləşdirilmiş tətillər paketləri, rezervasiyalar, fəaliyyətlər və audiovizual bələdçilər təklif edir. Xidmətlərindən böyük gəlir əldə etmək üçün əksər səyahət platformaları öz məqsədlərinə uyğun müxtəlif biznes modellərindən istifadə edirlər. Turizm agentliklərinin bəzi tanınmış biznes modelləri ilə tanış olaq:

Onlayn turizm agentliyi modelləri [8]

Müştəriləri cəlb etmək və bu rəqabətli sənayedə uğur qazanmaq üçün innovativ turizm agentlikləri fərdiləşdirilmiş tətillər paketləri, rezervasiyalar, fəaliyyətlər və audiovizual bələdçilər təklif edir. Xidmətlərindən böyük gəlir əldə etmək üçün əksər səyahət platformaları öz məqsədlərinə uyğun müxtəlif biznes modellərindən istifadə edirlər. Turizm agentliklərinin bəzi tanınmış biznes modelləri ilə tanış olaq:

1.Reklam Modeli. Qəzetlər, jurnallar, radiolar, televiziya və biznesin sağ qalması üçün reklam gəlirlərinin olduğu hər hansı digər vasitələr bura aiddir. Bu ənənəvi yollar çoxdan reklam biznes modeli ilə əlaqələndirilir. Ancaq bu gün onlayn istehlakçıların əksəriyyəti ənənəvi reklam üsullarından çəkinirlər. Rəqəmsallaşmış dövrdə otellər və müştərilər veb-saytda səhifələr, reklamlar və ya təkliflər vasitəsilə təqdim olunur və bu, mövcud reklam modeli hesab olunur. Müştərinin veb sayta daxil olduqda agentliyin veb-saytına bir haqq ödəyir. Digər gəlir mənbəyi baxış sayına görə müştəri tərəfindən ödənilən təəssürat haqqıdır.

2.Tacir Modeli. Tacir modeli əmlak sahibi ilə OTA arasındakı bütün əməliyyatdır. Burada mülk sahibi otaqları standartdan aşağı qiymətə OTA-ya satır ki, OTA müştərilərə satır və gəlir əldə edir. Bu model qonaq profilinin standartlaşdırılması olmadan otaqları toplu şəkildə satmağı hədəfləyir.

3.Agentlik Modeli. Bu model komissiya əsaslı modeldir. Agentlik üçün gəlir modeli otaq başına düşən gəlirə əsaslanır. Əmlak sahibi otaqların hansı qiymətə satılacağına qərar verir və əmlak sahibi otaqların saxlanması və müştəri xidmətlərinə görə məsuliyyət daşıyır. Qonaq oteldən çıxdıqdan sonra komissiyanın ödənilməsinə əmlak sahibi cavabdehdir. Bu model maliyyə baxımından zərərsiz görünür, lakin şəffafdır. Bu, həm əmlak sahiblərinin, həm də müştərilərin rezervasiyaları üçün şirkətə etibar etmələrini asanlaşdırır. Əmlak sahibləri gəlirlərini artırmaq üçün platformaya etibar etməyi təhlükəsiz hesab edirlər.

4.Abunə Modeli. Bu modeldə mehmanxanalar və kurortlar turizm agentlikləri ilə əməkdaşlıq edir və istifadəçilər internet səhifəsində otellərin təsviri və əlaqə məlumatlarına baxa bilirlər. Müştərilər bütün səyahətlərini öz evlərinin rahatlığında planlaşdırmağa üstünlük verirlər, ona görə də aviaşirkətlər, yerli taksilər və digər müəssisələr bu agentliklərlə əməkdaşlıq edirlər. Müştərilər ildə yalnız bir və ya iki dəfə tətillə sifariş etməyə meyllidirlər, ona görə də abunəliklər istənilən səyahət başlanğıcı üçün zəruri gəlir axınıdır.

5.Əməkdaşlıq Modeli. Bu model, çox ehtiyac duyulan təkrarlanan gəlir axını təmin edə bilən sosial səyahət platformaları ilə tərəfdaşlıq haqqındadır. Sosial media platformalarında müəyyən bir istiqamətə səfər etməkdə maraqlı olan istifadəçilər digər səyahətçilərdən məsləhətlər, təsvirlər və rəylər ala bilirlər. Buna görə, bir çox onlayn səyahət agentlikləri və bron platformaları müştəri bazasını böyütmək və rəqabətdən qabaqda qalmaq üçün böyük icmalarla bu sosial səyahət platformaları ilə tərəfdaşlıq axtarır. SMM yararlanmaq imkanları, yeni xidmətlərin təqdim olunması və OTA fəaliyyətinin genişlənməsinə hesablanıb.

6. Peer-to-Peer şəbəkələri. Bu model paylaşma anlayışı üzərində işləyir. Burada veb-saytlar səyahətçiləri qaldıqları müddət ərzində otaq və ya ev kirayə verməyə hazır olan mülk sahibləri ilə birləşdirərək paylaşma iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Onlar bu otaqlar üçün sifariş portalı təqdim edir və həm alıcıdan, həm də satıcıdan komissiya alırlar. Onlar tətillə paketlərindən daha populyardır, çünki onlar sərfəli və çevik səyahət variantları təqdim edirlər.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, OTA biznesinin formalaşmasında İKT son nəliyyətlərindən istifadə olunması onların rəqəmsal və SMM geniş istifadə olunmasına imkan vermişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi

formalaşması bu sahə də yeni xidmətlərin təqdim olunmasına, yeni satış kanallarının formalaşmasına, qlobal bulud sistemindən daha təhlükəsiz yanaşmalara şərit yaratmışdır. Müştərilərin rahatlığının təmin edən OTA biznesin sosial media üzərindən daha aktiv istifadə etməsinə, məmuniyyətin artmasına, yeni bazarlara çıxmaq imkanların malik olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. R. Məmmədov “Səyahət agentliklərində internet istifadəsi” Journal of Qafqaz University No 28, 2009, s: 73-75
2. X. Zeynalı “İPƏK YOLU”, No.1, 2021, s:129-137
3. Gratzer M., Werthner H., və Winiwarter W. “Electronic Business in Tourism” No 5, 2004, s: 450- 459.
4. Baggio R. “Information Technologies and Tourism” 2006, s: 15-29
5. Sheldon P. J. “Tourism Information Technology” 1996
6. Michael L. və John J. “Managing Computers in the Hospital Industry” No 2, 1992
7. Lütfi A. “Online Seyahat Acentacılığı” No 17/ Dergipark, s: 120-134
8. <https://colorwhistle.com/>
9. <https://www.cloudbeds.com/online-travel-agencies/>
10. <https://welcome.expediagroup.com/en/resources/hotel-distribution-strategy-resources-tips/otas-work-use-one>
11. <https://www.going.com/guides/complete-guide-to-online-travel-agencies-otas>

FORMATION AND ACTIVITY DIRECTIONS OF ONLINE TOURISM AGENCIES

Summary

The article provides information about the activities of online tourism agencies. Over time, the improvement of online travel agencies has made them play a major role in the tourism sphere. Globally known OTAs include Expedia.com, Booking.com, Tripadvisor, Hotels.com, Airbnb, etc. an example can be given. General information about the stages of formation of an online tourism agency is given. OTAs make things a little easier for travelers. Thus, on OTA sites, travelers can book airline tickets, accommodation, car rental, cruises, etc. they can get information about There are 6 main business models used by travel agencies. These are advertising model, merchant model, agency model, subscription model, collaboration and peer-to-peer networks. OTAs usually work on two models. They are, Merchant Model, In this model, hotels sell rooms to OTAs at a discounted or wholesale price. The OTA then sells them to the customer at a premium. Agency Model This is a commission based model where OTAs act as distribution partners. OTAs get full commission after stay. The hotel receives payment directly from the end customer and does not wait for payment to be transferred from third-party distributors.

Keywords: OTA(online travel agencies), travelers, booking, business models, international aggregators.

ФОРМИРОВАНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОНЛАЙН ТУРИСТИЧЕСКИХ АГЕНТСТВ

Резюме

В статье представлена информация о деятельности агентств онлайн-туризма. Со временем совершенствование туристических онлайн-агентств заставило их играть важную роль в сфере туризма. Всемирно известные ОТА включают Expedia.com, Booking.com, Tripadvisor, Hotels.com, Airbnb и т. д. можно привести пример. Приведена общая информация об этапах становления туристического онлайн-агентства. ОТА немного облегчают жизнь путешественникам. Так, на сайтах ОТА путешественники могут бронировать авиабилеты, проживание, аренду автомобилей, круизы и т. д. они могут получить информацию о Туристические агентства используют 6 основных бизнес-моделей. Это рекламная модель, торговая модель, агентская модель, модель подписки, сотрудничество и одноранговые сети. ОТА обычно работают на двух моделях. Это модель продавца. В этой модели отели продают номера ОТА со скидкой или по оптовой цене. Затем ОТА продает их покупателю с премией. Агентская модель Это комиссионная модель, в которой ОТА выступают в качестве партнеров по сбыту. ОТА получают полную комиссию после пребывания.

Отель получает оплату напрямую от конечного потребителя и не ждет перевода оплаты от сторонних дистрибьюторов.

Ключевые слова: ОТА (онлайн-турагентства), путешественники, бронирование, бизнес-модели, международные агрегаторы.

UOT 372.8:91

VI-IX SİNİF ÜZRƏ COĞRAFIYA FƏNNİNDƏ ATMOSFER MÖVZUSUNUN TƏSDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Rişad Əsgəri

Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

Elmi rəhbər: c.ü.f.d Hübətova Ş.Y

rişad19r@gmail.com

Açar sözlər: atmosfer, interaktiv metodlar, əks əlaqə sistemi, debat, müzakirə, klaster, iqlim

Keywords: atmosphere, interactive methods, feedback system, debate, discussion, cluster, climate

Ключевые слова: атмосфера, интерактивные методы, система обратной связи, дебаты, дискуссия, кластер, климат

Artıq XXI əsr informasiya cəmiyyətində biz ənənəvi yox, təlim prosesində interaktiv metodlardan istifadə edirik. Bu metodlar Coğrafiya fənnin tədrisində öz yerini almışdır. İnteraktiv metodların bir çox formalarından Coğrafiya fənnində “Atmosfer mövzusunun” tədrisində istifadə edə bilərik. Buraya Təqdimat metodu, Beyin həmləsi metodu, Diskusiya, Klaster, Söz Assosiasiyaları, Debat, Modelleşdirmə, Venn diaqramı, Rollu oyun, BİBÖ və s. aiddir. Bu metod və üsulların tətbiqi şagirdlərdə fənnə maraq yaradır. Onların Atmosfer haqqında biliklərə yiyələnməsinə motivasiya yaradır ki, bu da onların təlim prosesində fəal iştirakçı qismində çıxış etmələrinə təkan verir. Bu interaktiv metodların tətbiqi şagirdnəliyyətlərinin yüksəldiməsində xüsusi rol oynayır.

Ənənəvi tədris prosesində müəllim sinifə daxil olurdu, keçən dərs nəyi keçdiyini soruşurdu, sonra ümumi sorğu sual aparırdı. Dərs prosesində şagirdlər fərqli şəkildə lövhə qarşısına gələrək dərsi danışırdı, daha sonra isə müəllim yeni dərsi izah edirdi. Hal-hazırda isə təlim prosesi yeni təhsil qanun və strategiyasının tələblərinə uyğun olaraq yeni metodlarla təşkil olunur. Bu təlim metod və üsullarından istifadə dünyanın bir çox ölkəsində mövcuddur. Bu metodların tətbiqində başlıca məqsəd şagirdlərdə dərsə qarşı maraq yarada bilmək, sonda isə yüksək təlim nəticələri əldə etməkdir. XXI əsr təlim strategiyalarının düzgün təşkili üçün, düzgün təlim üsullarının seçilməsi olduqca böyük rol oynayır. Çünki şagirdlərin qabiliyyətlərini formalaşdırmaqla yanaşı, onların potensial imkanlarını da üzə çıxarmağa təkan verir. Müxtəlif təlim üsul və metodları vardır: Beyin həmləsi, BİBÖ, Venn diaqramı, Söz Assosiasiyaları, Rollu oyunlar, Debatlar, Modelləşdirmə, Müzakirə xəritələri, Klaster və s. (5).

VI sinif Coğrafiya dərslikliyində Atmosfer mövzusu “ Atmosfer anlayışı”, “ Atmosferin quruluşu”, “ Atmosferin əhəmiyyəti”, “Temperatur anlayışı”, “Külək”, “ Bulud və yağıntı” başlıqları altında verilib. BİBÖ üsulu ilə VI sinifdə atmosfer mövzusunda dərsi aşağıdakı kimi təşkil edə bilərik:

Bu üsul motivasiya mərhələsində istifadə oluna bilər. Problem müəllim tərəfindən şagirdlərə elan edilir. Lövhədə 3 hissədən təşkil olunmuş cədvəl çəkilir. Birinci hissəyə “əBilirəm” sözü, ikinci hissəyə “əBilmək istəyirəm”, üçüncü hissəyə isə “Öyrəndim” sözü yazılır. Məsələn: VI sinif Coğrafiya dərslərində mövzu “Atmosfer anlayışı”dır. Müəllim şagirdlərdən soruşur ki, “Atmosfer nə deməkdir və onu necə başa düşürsünüz?”. Şagirdlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyir və lövhə qarşısına gəlib birinci hissədə qeydlərini apırırlar. Daha sonra müəllim şagirdlərdən nəyi bilmək istədiklərini soruşur və bu sualları şagirdlərin köməyi ilə ikinci sütunda qeyd edirlər. Daha sonra müəllim dərsləyin strategiya ilə oxusunu aparır. Oxu zamanı məqsədli olaraq şagirdləri dayandırır və ikinci sütunda qeyd olunmuş suallara diqqət etmələrini xahiş edir. Daha sonra strategiya ilə oxu mövzusunun sonuna qədər icra olunur. Bu zaman müəllim yeni coğrafi anlayışları özü izah edir və atmosfer haqqında şagirdlərdə ilkin təsəvvür yaradır. Atmosferin nə olduğunu və onun həyatımızdakı əhəmiyyəti şagirdlərə öyrədilir. Dərslin sonunda isə bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və mövzu ilə bağlı öyrəndikləri informasiyalar şagirdlər vasitəsi ilə üçüncü sütunda qeyd olunur. Bu üsul dərslin əvvəlində, dərslin ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində də aparıla bilər. Üsulun tətbiqinə 10-15 dəqiqə zaman ayrılır. Bu üsulun icrasında başlıca məqsədimiz: 1. Şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək; 2. Şagirdlərin əvvəlki bilik və bacarıqlarını yeni biliklərlə əlaqələndirmə bacarağını formalaşdırmaq; 3. Şagirdlərdə idrak fəallığı yaratmaq; 4. Şagirdlərdə məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirmək; 5. Təhlil etmə və ümumiləşdirmə bacarağını formalaşdırmaq (1.s,160).

VII sinif üzrə Coğrafiya dərslərində Atmosfer mövzusu “Havanın temperasturunun dəyişməsi”, “Atmosfer təzyiqi”, “Küləyin yayılması”, “Havanın rütubəti”, “ Yağıntının paylanması”, “İqlim və iqlim qurşaqları”, “Azərbaycan Respublikasının iqlimi” başlıqları altında verilmişdir. Venn diaqramı üsulu ilə VII sinif coğrafiya dərslərində “əAtmosfer təzyiqi” mövzusunu aşağıdakı kimi təşkil edə bilərik:

Tədqiqatın aparılması üsullarından biri də Venn diaqramıdır. Bu üsuldan dərslin motivasiya, tədqiqat, ümumiləşdirmə mərhələlərində istifadə oluna bilər. Bu üsulun tətbiqi zamanı müəllim lövhədə kəsişən 2 dairə çəkir. Bu diaqram vasitəsi ilə müqayisə edəcəyimiz obyekt əvvəlcədən müəyyən edilir. Müəllim şagirdləri əvvəlcədən təlimatlandırır və bu diaqramdan necə istifadə edilməsi ilə bağlı onlara məlumat verir. Dairələrin kəsişmə nöqtəsində oxşar xüsusiyyətlər, sağ və sol kənarlarda isə fərqli xüsusiyyətlər qeyd olunur. Bu üsulun əsas məqsədi: 1. Seçilmiş əşya və ya obyektin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək; 2. Şagirdlərdə təhlil etmə bacarağını formalaşdırmaq; 3. Şagirdlərdə idraki fəallığı təmin etmək ; 4. Şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək; 5. Şagirdlərdə qiymətləndirmə bacarağını formalaşdırmaqdır.

«Atmosfer təzyiqi» mövzusunun oxşar və fərqli cəhətlərini Venn diaqramının köməyi ilə müqayisə edək. Burada müqayisə edəcəyimiz başlıca obyekt alçaq və yüksək atmosfer təzyiqləridir. Bu üsulun tətbiqinə ayrılacaq zaman 10-15 dəqiqə nəzərdə tutulmuşdur (2.s,145).

VIII sinif Coğrafiya dərslində Atmosfer mövzusu “Hava kütlələri və atmosfer cəbhələri”, “Daimi və mövsümi küləklər”, “Siklon və Antisiklonlar”, “Yağıntılardan paylanması”, “İqlim və onun yaranması” başlıqları altında verilmişdir. VIII sinif Coğrafiya dərslində atmosfer mövzusunun tədrisi zamanı debat (çarpaz müzakirə) metodundan istifadə edilə bilər. Bu metodun icrası zamanı debat iştirakçıları əvvəlcədən müəyyən edilir. Burada mövzu ya təsdiq, ya da təkzib formasında icra olunur. Həmin mövzunu təsdiq edən və inkar edən qrup öz mövqeyini üçüncü tərəfə inandırmalıdır. Debatın mövzusu seçilən zaman mövzu aktual və maraqlı olmalıdır. Mövzu nə çox məhdud, nə də çox geniş olmamalıdır. Hər qrupa 7-8 dəqiqə zaman ayrılır. VIII sinifdə Atmosfer mövzusunda debat mövzusu “İqlim və onun yaranması”ni götürə bilərik. Məsələn: Birinci qrup iqlim yarıdan amillərdə coğrafi enliyin və relyefin rolunu təsdiq edir, ikinci qrup isə bu amillərin iqlimə təsir etdiyini təkzib edir. Sonda hər bir qrup bir-birinə suallar ünvanlayaraq debata yekun vurulur.

Bu üsulun aparılmasında başlıca məqsəd: 1. Şagirdlərdə müzakirə bacarığını formalaşdırmaq; 2. Dinləmək mədəniyyətini formalaşdırmaq; 3. Müxtəlif mənbələrlə işləmə bacarığını formalaşdırmaq; 4. Öz mövqeyinin düzgünlüyünü üçüncü tərəfə inandırmaq (3.s,192).

IX sinif Coğrafiya dərslində Atmosfer mövzusu “İqlim və onun təsərrüfatda rolu” məzmununda və “əGünəş işığı və istiliyin Yer kürəsində paylanması”, “Günəşli saatlarından istifadə”, “Saat qurşaqlar”, “Günəş radiasiyası”, “Avropanın iqlimi”, “Asiyanın iqlimi”, “Şimali Amerikanın iqlimi”, “Cənubi Amerikanın iqlimi”, “Afrikanın iqlimi”, “Avstraliyanın iqlimi” və “əAzərbaycanın iqlimi” başlıqları altında verilmişdir. IX sinifdə Atmosfer mövzusunun tədrisində Klaster üsulundan istifadə edilə bilər. Bu üsul fərdi, cütlərlə və qruplarla həyata keçirilir. Klaster hər hansı bir mövzu və ya fikrin mümkün qədər açılmasına, şagirdin geniş və sərbəst düşünməsinə şərait yaradan üsuldür. Şaxələndirmə strategiyasından həm düşünməyə yönəltmə, həm də düşünmə mərhələsində istifadə etmək mümkündür. Bu üsulun tətbiqi zamanı fikirdən-fikir, mövzudan-mövzu doğru, yeni assosiasiyaların yaranması imkanları genişlənir. Onun tətbiqi çox sadə və yadda qalandır. Klaster üsulunu “Materiklərin iqlimi” mövzusunda tətbiq edək. Bu zaman iri ağ vərəq götürülür. Vərəqin mərkəzində söz, fənnə aid termin, yəni iqlim sözü yazılır. Həmin sözdən şaxələr ayrılır və yeni fikirlər yazılır. Bu fikirlərə hər bir materikin ayrı-ayrı iqlimi qeyd olunur. Klaster üsulunun tətbiqinin əsas məqsədi: 1. Şagirdlərdə sərbəst düşünmə bacarığını formalaşdırmaq; 2. Əvvəlki biliklərlə yeni assosiasiyaları stimullaşdırmaq; 3. Lüğət tərkibini zənginləşdirmək; 4. Bilikləri sistemləşdirmək və əhatə dairəsini genişləndirməyə istiqamətləndirməkdir (4.s,204).

Məqalənin elmi yeniliyi: VI-IX siniflərdə Atmosfer mövzusunun tədrisində əlverişli təlim metodlarından istifadənin imkan və yolları göstərilmişdir. Siniflər üzrə tədris ediləcək mövzuların optimal şəkildə təşkili yolları müəyyən edilmişdir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə əldə olunan nəticələr coğrafiyanın tədrisi metodikası elminin nəzəri əsaslarının zənginləşməsinə töhfədir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirmək üçün təlim zamanı interaktiv təlim metodları və elektron tədris vəsaitlərindən istifadə etməklə uğurlu nəticə alınır.

Nəticə: VI-IX siniflərdə Atmosfer mövzusunun tədrisi zamanı interaktiv metodlardan istifadə şagirdlərdə tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü formalaşdırır. Onlarda dərslərə maraq yaradır. İnteraktiv metodlar şagirdlərin fikri fəallığını və dərslərdə fəal iştirakını təmin edir. Bu da dərslərin daha tez və uzun müddətli yadda saxlanılmasına köməklik göstərir. Eyni zamanda şagirdlərin bilik və bacarıqların yüksək səviyyədə formalaşmasına köməklik edir. Şagird nailiyyətlərinin səmərəli inkişafına stimül yaradır.

Possibilities and ways of using interactive methods in the study of the topic of Atmosphere in the subject of Geography for VI-IX classes

R.M.Asgari

Summary

In the 21st century information society, we use not traditional, but interactive methods in the learning process. These methods have taken their place in the teaching of Geography. We can use many forms of interactive methods in teaching "Atmosphere" in Geography. It includes Presentation method, Brainstorming method, Discussion, Clustering, Word Associations, Debate, Modeling, Venn diagram, Role-playing, BIB, etc. belongs to. The application of these methods and methods creates interest in the subject in students. It motivates them to acquire knowledge about the atmosphere, which encourages them to act as active participants in the learning process. The application of these interactive methods plays a special role in improving student performance.

Возможности и пути использования интерактивных методов при изучении темы Атмосфера в предмете География для VI-IX классов

Р. М. Асгари

Резюме

В информационном обществе 21 века мы используем не традиционные, а интерактивные методы в процессе обучения. Эти методы заняли свое место в преподавании географии. Мы можем использовать множество форм интерактивных методов в преподавании «Атмосферы» из географии. Он включает в себя метод презентации, метод мозгового штурма, обсуждение, кластеризацию, словесные ассоциации, дебаты, моделирование, диаграмму Венна, ролевую игру, BIB и т. д. включает в себя. Использование этих методов и приемов формирует у учащихся интерес к предмету. Это побуждает их приобретать знания об атмосфере, что побуждает их выступать активными участниками процесса обучения. Использование этих интерактивных методов играет особую роль в повышении успеваемости учащихся.

Ədəbiyyat siyahısı

1. .E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Ümumtəhsil müəssisələrinin 6-cı siniflər üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik. Bakı.2021.səh.160
2. Y.Qəribov, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Ş.Hümbətova, T.İsmayılova. Ümumtəhsil müəssisələrinin 7-ci siniflər üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik . Bakı.2021.səh.145
3. Z.Eminov, Q.Səmədov, A.Əliyeva. Ümumtəhsil müəssisələrinin 8-ci siniflər üçün Coğrafiya üzrə dərslik.Bakı.2019.səh.192
4. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Ümumtəhsil müəssisələrinin 9-cu sinifi üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik. Bakı.2020.səh.204
5. N.S.Seyfullayeva. Coğrafiya fənni üzrə təlimin təşkil üsulları və formaları.Bakı.2009

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-MADDİ İRS NÜMUNƏLƏRİNİN TURİZM SEKTORUNDA İSTİFADƏ İMKANLARI

Əli Məmmədzadə

Magistr, Bakı Dövlət Universiteti
Elmi rəhbər: c.ü.f.d Dərgahov Vüqar
memmedzadeali496@gmail.com

Xülasə. Qeyri-maddi mədəni irs turizm sektorunun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-maddi mədəni irs özünü bayramlar, adət-ənənələr, musiqilər, mahnılar, rəqslər, miflər, əfsanələr, sənətkarlıq nümunələri və s. vasitəsilə biruzə verir. Bu nümunələr turistik yerlərdə, festivallarda, bayramlarda, konsertlərdə, müxtəlif tədbirlərdə təqdim olunur. Hər bir turist hər hansısa bir xarici ölkəyə turizm məqsədilə səfər edən zaman həmin ölkənin mədəni irs nümunələri onun diqqətini cəlb edir. Azərbaycan çoxlu sayda qeyri-maddi irs nümunələrinə malikdir və bu qeyri-maddi irs nümunələrinin turizm sektorunda istifadə imkanları genişdir. Azərbaycan regionlarının özünəməxsus və nəsil-dən-nəslə ötürülən adət-ənənələri, dini inancları, cürbəcür mətbəx nümunələri, festivalları, bayram tədbirləri və s. turizm sektorunun inkişafı üçün geniş imkanların olduğunu göstərir. Bu irs nümunələri sayəsində ölkəmizdə çoxlu sayda festival, bayram və müxtəlif tədbirlər keçirilir. Məhz ölkəmizdə qeyri-maddi irs nümunələrindən turizmdə istifadə edilməsi festival, müxtəlif bayram və tədbirlər vasitəsilə mümkündür. Məqalədə Azərbaycanın qeyri-maddi irs nümunələri, UNESCO-a daxil olan qeyri-maddi irs, bu nümunələrin turizm sektorunda istifadə olunması imkanları, ölkədə keçirilən festival, bayram və müxtəlif tədbirlər araşdırılıb.

Açar sözlər: qeyri-maddi irs, turizm, mədəni turizm, folklor, festival.

Qeyri-maddi mədəni irs hər hansısa qruplar, icmalar və bəzi hallarda isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən onlara aid olan mədəni irsin bir hissəsi kimi götürülən təcrübələri, ifadələri, müxtəlif təqdimatları, alət və əşyaları, mədəni məkanları, maddi mədəniyyət abidələrini, bilik və bacarıqları bildirir. Qeyri-maddi mədəni irs qruplar və icmalar tərəfindən onları əhatə edən mühitə cavab olaraq, onların özünəməxsus olan tarixləri və təbiətlə qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq yaradılır, onlarda irsilik hissini formalaşdırır və nəsiəldən-nəsilə ötürülür. Qeyri-maddi mədəni irs aşağıdakı sahələrdə formalaşır: Dil də daxil olmaqla, şifahi ənənələr və ifadələr; İfaçılıq sənətləri; Ənənəvi sənətkarlıq və bu sahəyə aid bilik və bacarıqlar; Sosial təcrübələr, müxtəlif bayram tədbirləri və mərasimlər; Kainat və təbiətə aid olan bilik və təcrübələr.

Ölkəmiz iki oktyabr 2006-cı ildən “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” konvensiyaya üzvdür. UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına Azərbaycandan 19 nümunə daxil edilmişdir. Bu 19 qeyri-maddi mədəniyyət nümunəsi aşağıdakılardır: Muğam 2008-ci ildən; Aşıq sənəti 2009-cu ildən; Xalçaçılıq 2010-cu ildən; Tar hazırlanması və ifası 2012-ci ildən; Çövkən (ölkəmizə məxsus olan və Qarabağ atı ilə oynanılan ənənəvi oyundur) 2013-cü ildən; Kələğayı 2014-cü ildən; Lahic misgərlik sənəti 2015-ci ildən; Lavaş 2016-cı ildən; Novruz bayramı 2016-cı ildən; Milli yemək olan dolma hazırlanması 2017-ci ildən; Kamançanın hazırlanması və ifa edilməsi 2017-ci ildən; Kitabı-Dədə Qorqud 2018-ci ildən; Naxçıvana aid olan ənənəvi qrup rəqsləri – yallı, tənzerə, köçəri 2018-ci ildən; Nar bayramı, ənənəvi nar festivalı və mədəniyyəti 2020-ci ildən; Miniatur

sənəti 2020-ci ildən, 2022-ci ildən çay mədəniyyəti, pəhləvanlıq sənəti, Molla Nəsrəddin lətifələri, ənənəvi ipək istehsalı bu siyahıya daxil edilmişdir.

Mədəni irsin turizim məhsulu kimi formalaşmasında aparılan mövcud təhlillər mədəni irs nümunələrinin cəlbedicilik amillərini, turistik baxımdan istifadəsi üçün özəlliklərini, fərqli tərzdə yanaşmanı, özündə insanların dünya görüşünü əks etdirməsini, yeni növ mədəniyyətlərlə tanışlığını əks etdirir. Beynəlxalq turizm bazarında mədəni irsin dərkətmə turizim məhsulu kimi təqdim olunması geniş yayılıb. Mütəxəssislərin fikrinə görə qeyri-maddi mədəni irs turistləri ölkəyə cəlb edən əsas faktordur və ölkənin tanınılması prosesində əvəzsiz rol oynayır. Həmçinin qeyri-maddi mədəni irs həm hökumət, həm də yerli icmalar üçün çox dəyərli turizm resursudur.

Qeyri-maddi irs nümunələri mədəni turizmin formalaşması üçün əsas bazadır. Mədəni turizm – xalqların adət-ənənələri, yaşayış tərzini, dini inancları, dilləri, təbii, tarixi-mədəni abidələr, muzey, teatr, incəsənət, sənətkarlıq nümunələri, festivallar, müxtəlif bayram tədbirləri və s. ilə tanış olmaq məqsədilə təşkil olunan turizm fəaliyyətidir. Mədəni turizm turistlərə digər ölkələrin maddi və qeyri-maddi irs nümunələri ilə tanış olmağa şərait yaradır. Məhz bu irs nümunələrindən mədəni turizmin tərkib hissəsi kimi istifadə etmək olar.

Azərbaycanda qeyri-maddi irs nümunələrinin çoxluğu və rəngarəngliyi onlardan turizm sektorunda istifadə imkanı yaradır. Azərbaycanın qeyri-maddi irs nümunələrindən turizm sektorunda istifadə kütləvi tədbirlərin keçirilməsi yolu ilə mümkündür. Regionlarımızda etnoqrafik nümunələrin, folklor, ənənəvi musiqi, ənənəvi sənətkarlıq, yerli kulinariyanın mövcudluğu, onlarla əlaqəli kütləvi tədbirlərin keçirilməsi, beynəlxalq turizm məhsulu kimi ərsəyə gəlməsinə imkan verir. Ölkəmizdə mövcud olan elat ənənələrinə uyğun “yaylaq festivalı”, ənənəvi sənətkarlığımıza uyğun olaraq taxta üstündə oyma, dəmirçilik, qalayçılıq sənətləri ilə bağlı olan müxtəlif kütləvi tədbirləri, rəngarəng musiqi ənənələrimizə uyğun olaraq “klassik musiqi”, “aşıq və saz” festivalı, xalçaçılıqla bağlı olan digər kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün imkanlar genişdir. Bunu da qeyd edək ki, qeyri-maddi irs nümunələrindən ibarət olan yerli kulinariya, folklor, etnoqrafiya, sənətkarlıq və s. həmçinin, bunlara uyğun müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi yerli əhali üçün əlavə qazanc mənbəyi yarada bilər.

Ölkəmizdə qeyri-maddi irs nümunələrindən turizm sektorunda istifadə festivallar, bayramlar, müxtəlif tədbirlər, yarmarkalar və s. keçirilməsi yolu ilə mümkündür. Belə festivallar ölkəmizdə demək olar ki, hər il keçirilir. Azərbaycanın qeyri-maddi irs nümunələrinin zənginliyi belə tədbirlərin daha çox keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır və belə tədbirlərin çoxluğu ölkəmizi digər ölkə turistləri üçün cəlbedici bir məkana çevirə bilər və bunun sayəsində ölkəmizdə turizm daha yaxşı inkişaf edə bilər. Belə festivallara misal olaraq: Milli Yaylaq Festivalı, Beynəlxalq Tərəkmə Çərşənbəsi Folklor Festivalı, musiqi festivalları, incəsənət və film festivalları, Göyçayda keçirilən Nar festivalı, Qubada keçirilən Alma Bayramı, Novruz Bayramı tədbiri, Qəbələ Mürəbbə Festivalı, Xarıbülbul Musiqi Festivalı, Jara Beynəlxalq Musiqi Festivalı, Bakı Beynəlxalq Caz Festivalı, Lənkəranda

keçirilən Çay, Çəltik və Sitrus Meyvələri Festivalı, Balakəndə keçirilən Xurma Festivalı, Şərab Şəstivalı və s.

Milli Yaylaq Festivalı – ölkəmizdə yaylaq və elat ənənələrinin təbliğ edilməsi və yaşadılması məqsədilə, tarixi və milli adət-ənənələrə söykənən ən böyük etnoqrafik-mədəni-idman tədbirlərindəndir və ilk dəfə 26-28 iyul 2019-cu ildə Gədəbəy rayonunun ərazisində yerləşən Düzyurd-Miskinli yaylağında keçirilib. Festival – Türkiyə Əməkdaşlığı və Koordinasiya Agentliyi, Gədəbəy Rayon İcra Hakimiyyəti, Cavadxan Tarix və Mədəniyyət Fondunun təşkilatçılığı, Mədəniyyət Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Dövlət Turizm Agentliyi, Dünya Etnoidman Konfederasiyasının dəstəyi ilə keçirilmişdir. Festivalda təşkilatçı və tərəfdaş qrupların rəhbər şəxsləri, diplomatlar, 16 ölkədən nümayəndələr, hökumət və dövlət rəsmiləri, Dünya Etnoidman Konfederasiyasının sədri Bilal Ərdoğan, çoxlu sayda yerli və xarici turistlər iştirak etmişdilər. Festivala 16 ölkədən 100-dən artıq iştirakçı, ümumilikdə 50 mindən artıq ziyarətçi qatılmışdır. 2-ci Milli Yaylaq Festivalı 2022-ci il 29-31 iyulda Göygöldə keçirilmişdir. Festivalda 22 ölkədən 300-ə yaxın qonaq iştirak etmişdir. Festivalda milli rəqslər, xalq mahnıları, aşıqların deyişməsi, köhnə xalq oyunları, tamaşalar nümayiş olunur və yaylaq kulinariya nümunələri təqdim olunur.

Beynəlxalq Tərəkəmə Çərşənbəsi Folklor Festivalı – Ağsu rayonunun Gəgəli kəndində təşkil edilən beynəlxalq səviyyəli mədəni tədbirdir. Tərəkəmə Çərşənbəsi türk obalarında axırıncı çərşənbə günü mövcud olan adət-ənənələrlə bağlıdır. Ənənəvi olaraq hər il bu çərşənbə günü sakinlər yatmır və səhərə yaxın heyvanları iki tonqalın arasından keçirdirlər. Ümumilikdə 4 festival keçirilib. 4-cü festival 2019-cu il 18-20 mart aralıqlarında keçirilmişdir. Festivalın keçirilməsində əsas məqsəd bu ənənəni digər ölkədən gələn turistlərə tanımaq və UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil etməkdir.

Bakı Beynəlxalq Caz Festivalı – Festival ölkələr arasında mədəni töhfəni genişləndirmək və ölkəmizin qeyri-maddi mədəni irsini digər ölkələrə tanımaq üçün böyük imkan yaradır.

Xarıbülbül Musiqi Festivalı – ilk dəfə 1989-cu ildə Şuşa şəhərində keçirilən beynəlxalq musiqi festivalıdır. 1991-ci ildə 3-cü festival keçirilmişdir və 25 ölkədən hardasa 300 nəfər qatılmışdır. 1992-ci ildən Şuşanın işğalı səbəbindən festivalın keçirilməsi mümkün olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7 may 2021-ci il Şuşanı ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir. 2021-ci ildən yenidən festivalın keçirilməsi bərpa edilmişdir. Festivalda milli rəqslər, Muğam sənəti, müxtəlif regionlarımızı və milli azlıqlarımızı təmsil edən folklor ənənələri nümayiş olunub.

Nar Festivalı – Azərbaycanın Göycay rayonunda 2006-cı ildən bəri nar yığımı ərəfəsində keçirilən bayram şənliyidir. Festivalda nardan hazırlanan müxtəlif məhsullar və müsabiqələr – nar şirəsi, Azərbaycan mətbəxinə məxsus təamlar, folklor nümunələri, rəqslər, mahnılar və s. nümayiş olunur. Festivalın əsas məqsədi ölkəmizdə turizmin inkişafını daha da artırmaq, qeyri-maddi mədəni irsimizi dünyaya tanımaq, regionun təbliği, iqtisadi və mədəni potensialının nümayiş

olunması və regionda turizmin inkişaf etdirilməsidir. Təkcə 14-cü Nar Festivalına 30 mindən çox iştirakçı qatılmışdır.

Lənkəran Çay, Çəltik və Sitrus meyvələri festivalı – Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyəti və Regional İnkişaf Birliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən festivaldır. Festivalda rayonda istehsal olunan çəltik, çay, sitrus meyvələri, müxtəlif növ ərzaq, sənaye və xalq sənətkarlığı məhsulları qonaqlara nümayiş olunur, iştirakçılar üçün çay dəstgahı təşkil olunur və ən əsası müxtəlif növ düyülərdən 50 növdən artıq plov, məşhur lənkəran ləvəngisindən hazırlanan xörəklər təqdim olunur.

Novruz Bayramı – Baharın gəlməsi münasibətilə mart ayının 21-i Novruz Bayramı kimi qeyd olunur. Bayrama hələ 1 ay qalmış insanlar 4 çərşənbə axşamını qeyd edirlər. Bu çərşənbələr od, torpaq, su və hava çərşənbələri adlanır. Novruz bayramı qədim oyun və ənənələrlə zəngindir. Novruz bayramında aşağıdakı adətlər vardır: papaq atmaq, qulaq falı, tonqaldan tullanmaq, səməni yetişdirmək, üzük falı, yumurta döyüşdürmək, qonaq getmək, şam yandırmaq, küsülülərin barışması, yallı getmək, xoruz döyüşdürmək.

Azərbaycanın qeyri-maddi irsi olan və UNESCO-nun qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olan muğam və aşığı sənətinin də turizmdə istifadə imkanları genişdir. Bu irsi nümunələrindən ölkəmizdə keçirilən festivalların tərkibində istifadə edilir. Demək olar ki, bütün festivallarda muğamçılar və aşıqlar iştirak edirlər. Bu qeyri-maddi irsi nümunələrindən festivallar da təşkil etmək mümkündür.

Naxçıvana aid olan ənənəvi qrup rəqslərinin də turizm sektorunda istifadə imkanları böyükdür. Naxçıvanın zəngin mədəni irsinin və folklorunun təbliği üçün respublikada, xüsusilə də Bakıda keçiriləcək folklor festivallarında Naxçıvana aid olan bu ənənəvi qrup rəqslərinin həmin festivallarda nümayiş olunması çox vacibdir.

Bu festivalların hamısının turistləri cəlb etmək potensialı vardır. Bütün bu festivallar ənənəvi xarakter daşıyalar və hər il eyni tarixlərdə təşkil olunsalar, onlar turizm təqvimində yer ala bilərlər. Xarici və yerli turistlər müəyyən edə bilərlər ki, hansı tarixdə, hansı bölgədə, hansı festival vardır. Qeyri-maddi irsdən istifadə edərək keçirilən belə festivalların əsas məqsədi bu qeyri-maddi irsi nümunələrinin və regionun dünyaya tanıtılması, regionun əlavə gəlir əldə etməsini təmin etmək və ən əsası ölkədə turizm sektorunu daha da inkişaf elətdirməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanda mədəni irsi resurslarının qiymətləndirilməsi və reystrində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi (Kiçik Qafqaz təbii vilayəti təmsalında). Dərgahov V.S., Talıbov S.Ə., Məmmədov Q.V.\\ BDU xəbərləri, yer elmləri seriyası №4, s: 90-98.
2. Azərbaycanda mədəni və təbii irsin eko-mədəni destinasiyaların formalaşmasında perspektivləri (Tuğ, Azıx kəndləri və ətraf ərazilərin təmsalında). Qrant layihəsi № (EIF-ETL-2020-2(36)-16/12/2-M-12.
3. E-Qanun “qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Bakı, 2006, elektron resurs.
4. Intangible cultural heritage as a motive for choosing the tourist destination Arandelovac, 2018.

5. Intangible Cultural Heritage in Tourism: Research Review and Investigation of Future Agenda, 2022.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_UNESCO-nun_qeyri-maddi_m%C9%99d%C9%99ni_irs_siyah%C4%B1s%C4%B1.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Xar%C4%B1b%C3%BC1b%C3%BC1_Musiqi_Festival%C4%B1.
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Kateqoriya:Az%C9%99rbaycan_festivallar%C4%B1.
9. https://azertag.az/xeber/Ikinci_Milli_Yaylaq_Festivali_basa_chatib-2235521.
10. <https://migrationto.az/az-festivals.htm>.
11. https://ulduztourism.az/azerbaycan/umumi_melumatlar/azerbaycanin-unesco-irsl%C9%99ri.

Резюме. Нематериальное культурное наследие имеет важное значение для развития туристического сектора. Нематериальное культурное наследие проявляется в праздниках, традициях, музыке, песнях, танцах, мифах, легендах, ремеслах и др. через эти образцы представлены в туристических местах, фестивалях, праздниках, концертах и различных мероприятиях. Когда каждый турист посещает зарубежную страну с целью туризма, его внимание привлекают образцы культурного наследия этой страны. В Азербайджане имеется большое количество примеров нематериального наследия, и эти примеры нематериального наследия широко используются в сфере туризма. Уникальные традиции, религиозные верования, различные кухни, фестивали, праздничные мероприятия и т.д. регионов Азербайджана передаются из поколения в поколение. Показывает, что существуют широкие возможности для развития туристического сектора. Благодаря этим образцам наследия в нашей стране проводится множество фестивалей, праздников и различных мероприятий. В нашей стране возможно использование образцов нематериального наследия в туризме через фестивали, различные праздники и мероприятия. В статье были рассмотрены примеры нематериального наследия Азербайджана, нематериального наследия, включенного в ЮНЕСКО, возможности использования этих примеров в сфере туризма, фестивалей, праздников и различных мероприятий, проводимых в стране.

Ключевые слова: нематериальное наследие, туризм, культурный туризм, фольклор, фестиваль.

Summary. Intangible cultural heritage is important for the development of tourism sector. Intangible cultural heritage manifests itself through on holidays, traditions, music, songs, dances, myths, legends, crafts etc. These examples are presented at touristic places, festivals, holidays, concerts, various events. When every tourist visits a foreign country for the purpose of tourism, the cultural heritage samples of that country attract their attention. Azerbaijan has a large number of intangible heritage examples and these intangible heritage examples have widely potential for use in tourism sector. The unique traditions of the regions of Azerbaijan passed down from generation to generation religious beliefs, various cuisines, festivals, holiday events etc. shows that there are wide opportunities for development of the tourism sector. Thanks to these examples of heritage many festivals, holidays, various events are held in our country. In our country it's possible to use examples of intangible heritage in tourism through festivals, various holidays and events. In the article examples of intangible heritage of Azerbaijan, intangible heritage included in UNESCO, the possibilities of using these examples in the tourism sector, festivals, holidays and various events held in the country were examined.

Keywords: intangible heritage, tourism, cultural tourism, folklore, festival.

UOT 379.85

**QONAQPƏRVƏRLİK SƏNAYESİNDƏ KEYFİYYƏTLİ İDARƏETMƏNİN
GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR**

Məmmədli İsgəndər
Bakı Dövlət Universiteti
Magistr, I kurs
Turizm işi
Elmi rəhbər: Dərgahov Vuqar
isgendermemmedli43@gmail.com

Giriş

Azərbaycan Respublikasında turizm sənayesi sürətlə inkişaf etməkdə olan sahələrdən biridir. Turizm sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sənayesindən sonra ən gəlirli sahəsi hesab olunur və buna görə də turizm sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Turist axınının bu qədər artıdığı bir dövrdə yeni gecələmə müəssisələrinin tikilişinə nəqliyyat sisteminin təkmiləşdirilməsinə, infrastrukturun bərpasına və ən əsas olaraq da xidmət keyfiyyətinin standartlara uyğun olmasına böyük ehtiyac duyulur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2022-ci ildə verdiyi məlumatlara əsasən Azərbaycan ərazisində Mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin sayı 757-yə çatmışdır. Bu gecələmə müəssisələrinin sayının artması ilə bərabər onlarda xidmətin səviyyəsinin standartlara uyğunlaşdırılması əsas vəzifələrdən biri sayılır. Beynəlxalq bir sektor olan turizm sənayesində müəyyən standartların mövcudluğu və bütün ölkələrdə eyni olması turistlər üçün hər hansısa digər ölkəyə səfəri zamanı daha rahat orada qalmasını təmin edir. Buna nümunə kimi, hər ölkədə eyni isti və soyuq su işarələrinin olması, habelə tualet və mətbəx nişanlarının eyni olması yarana biləcək qarışıqlığın və böyük anlaşılmaqların qarşısını almasını göstərmək olar. Dünyada turizm standartlarına nəzarət edən çox sayda təşkilatlar vardır. Bu təşkilatlar beynəlxalq, regional və yerli təşkilatlar olmaqla üç əsas hissəyə ayrılır.

Xidmətlər və standartları

Ön büro: Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün turistik istehlakçılar tərəfindən asanlıqla başa düşülən ümumi simvollar hazırlanmalıdır. İsti-soyuq su işarələri ümumiləşdirilməlidir, xəbərdarlıq işarələri beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır və daxili telefon nömrələri, telefon stansiyaları və qəbulu standartlaşdırılmalıdır. **Rezervasiya:** Bütün otellərdə birgə istifadə olunması üçün rezervasiya forması hazırlanmalıdır. **Terminologiya:** Otel işçilərinin otelin vəziyyətini və şərtlərini asanlıqla qavramasına imkan verəcək ümumi terminologiya qəbul edilməlidir. Məsələn, otaqların təsviri üçün terminologiya kimi sahələrdə standartlaşdırma əldə edilməlidir. **Təlim:** Xarici dil hazırlığının ümumi səviyyəsi və bütün işçilərin bilikləri təmin edilməlidir.

Təhlükəsizlik şöbəsi: Otel təhlükəsizlik sistemləri üçün xüsusi standartlar müəyyən etməlidir, xüsusilə yanğın təhlükəsizliyi üçün tüstü detektorları və tavan çiləyicilər kimi əsas elementləri nəzərə almaq lazımdır. Üstəlik yanğın zamanı çıxışları işarələyən işarələr formatlar standartlaşdırılmalı və yerləşdirilməlidir. **Gərginlik və elektrik prizləri:** Bu, iş üçün səyahət edən turistik istehlakçılar tərəfindən xüsusilə vurğulanan bir məqamdır. Bütün mehmanxanalarda bu məsələlər üzrə standartlaşdırma təmin edilməlidir.

Sağlamlıq: Otellərdə hava və suyun keyfiyyəti üçün standartlar gətirilməlidir.

Qidalanma şöbəsi: Qida və içkilər və mətbəx və restoran ləvazimatlarını təmiz saxlamaq lazımdır. Bundan əlavə, mətbəx və restoran işçiləri ümumi geyim forması ilə təmin edilməli, müəyyən standartlara uyğun ümumi sağlamlıq yoxlamaları aparılmalıdır. Təlim: Mətbəx və restoran işçilərinin müəyyən səviyyədə təhsil almasını və müəyyən vaxtlarda təlim keçməsinə təmin edəcək təlim proqramları qurulmalı və müvafiq standartlar müəyyən edilməlidir.

Satınalma şöbəsi: Alınan materialların keyfiyyətini təmin edəcək standart satınalma prosesini qurmaq lazımdır. Bundan əlavə, təchizatçılarla münasibətlərin qurulmasında standartlar müəyyən edilməlidir.

Qonaqpərvərlik sənayesində xidmət standartlarının yoxlanması formaları.

Xidmətin keyfiyyətinə nəzarətin yoxlanmasının növlərindən biri müştəri məmnuniyyəti sorğusudur. Müəssisələr onların xidmətlərindən istifadə etdikdən sonra qonaqlarla xidmətin keyfiyyəti haqqında sorğu keçirirlər. Bu növ sorğular anket vasitəsilə və ya bir başa emailə göndərilmək yolu ilə həyata keçirilir.

Qonaqpərvərlik sənayesində standartların yoxlanmasının digər növü isə internet saytları üzərindən online sorğu və yazılan rəylər əsasında aparılır. Bu saytlardan ən məşhurları “Tripadvisor” “Booking.com” “Expedia” saytlarıdır ki, burada istənilən otellər və ya restoranlar haqqında müştərilərin rəylərini görmək olar. Hər hansı müəssisənin xidmətindən istifadə etmiş turist həmin qonaqpərvərlik müəssisə haqqında yaxşı və ya pis təəssüratlarını bu saytlarda bildirərək onu qiymətləndirir ki, bu da həmin müəssisə haqqında digər turistlərdə ona qarşı fikir formalaşdırır. Turizm müəssisələri də burada yazılmış rəylər əsasında öz qonaqlarına göstərmiş olduğu xidmətin keyfiyyətinin standartlara uyğun olub olmamasını ölçmüş olur. Standartlara nəzarətin bir digər forması isə kənar təşkilatlar tərəfindən olunur və bu təşkilatlar müəssisəyə müştəri qismində müəssisə rəhbərinin xəbəri olmadan gəlib müəssisənin xidmətlərindən müştəri olaraq istifadə edirlər. Belə təşkilatlardan biri olan və ən məşhuru LQA (Leading Quality Assurance) – “Aparıcı Keyfiyyətin Təminatı” şirkətidir ki, standartlara nəzarəti qonaq qismində həyata keçirir. Bu qonaq “Cənab Qonaq (Mr. Guest)” adlanır. Müəssisə 100 ballıq sistem üzərindən dəyərləndirilir, mənfi və müsbət cəhətləri qeyd olunur. Bundan sonra isə müəssisəyə verilən məlumatlar nəticəsində müəssisə rəhbərləri müəssisədə olan çatışmazlıqları dərhal aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görür. Azərbaycanda qonaqpərvərlik sənayesində xidmətin keyfiyyətinə nəzarəti rəsmi olaraq Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Dövlət Metrologiya, Standartlaşdırma və Patentləşdirmə İdarəsi, Azərbaycan Turizm Assosiasiyası həyata keçirirlər.

Azərbaycan Turizm sənayesində standartlaşma

Yuxarıda qeyd olunmuş məlumatlar beynəlxalq şəkildə qəbul olunmuş və dünyadakı aparıcı turizm ölkələrində həmin standartlara uyğun olaraq turistlərə xidmət göstərilir və həmin xidmətin keyfiyyətinə göstərilən metodlar vasitəsi ilə nəzarət olunur. Azərbaycan turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə həmin turizm sənayesi güclü inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən istifadə edərək ilk öncə xidmətin keyfiyyətinin standartlara uyğun olmasına nəzarəti gücləndirmək lazımdır.

Azərbaycanda qonaqpərvərlik sənayesi Bakı şəhərində bölgələrə nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdir. Bunun səbəbi xidmətin səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğun təşkil olunmasıdır. Buna nümunə olaraq işçilərin işə götürülməsi zaman onların bilik və bacarıqlarının yoxlanılması, habelə mərhələli şəkildə tutduqları vəzifəyə uyğun təlimlərin keçirilməsi, işçilərin iş saatlarını və həmin müəssisələrdə göstərilən xidmətin səviyyəsini göstərə bilərik. Bölgələrdəki turistik müəssisələrdən danışdıqımızda isə çox təəssüf ki, standartlaşdırmada problemlərin olduğunu çox rahatlıqla görə bilərik. İstisna olaraq son dövrlərdə tikilmiş və istifadəyə verilmiş gecələmə yerlərin və turistik müəssisələrində xidmətin keyfiyyəti standartlara uyğun təşkil olunur və bu cür müəssisələr bölgələrdəki müəssisələrin 20-30 %-ni təşkil edir. Problemlərə nümunə olaraq təcrübəli personal çatışmazlığı belə ki, işə götürülmüş işçilərə heç bir xüsusi təlimlərin keçirilməməsi və daha az qonaraq qarşılığında daha çox iş saatlarına cəlb olunmaları hansı ki, bu xidmətin səviyyəsinin aşağı olmasına gətirib çıxaran ən böyük amillərdəndi. Bir digər nümunə kimi göstərilən xidmət səviyyəsi ilə həmin xidmətə qoyulan qiymətin tarazlığı təşkil etməməsidir. Son zamanlarda texnologiyanın sürətli inkişaf etməsi nəticəsində artıq turistlər online şəkildə internet saytlarından getmək istədikləri bölgə haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilirlər və qalmaq istədikləri oteldə nömrəni öncədən bronlaşdırma bilirlər. Bu cür saytlara nümunə kimi “Booking.com” “Expedia” “Tripadvisor.com” göstərmək olar, çox təəssüf ki, bölgələrdəki çox turistik müəssisələr hələki bu cür təcrübələrdən istifadə eləmirlər. Bütün bu səbəblərə görə Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafında bəzi problemlər yaranır, bu cür problemlərin qarşısını almaq üçün dünya təcrübəsindən istifadə etmək məcburidir.

Təklif

Azərbaycan turizm sənayesinin bölgələrdəki vəziyyətini böhran vəziyyəti kimi düşünmüş olsaq və hal hazırdakı vəziyyəti 1929-1939-cu illərdə dünya iqtisadiyatında baş vermiş böyük böhran ilə eyniləşdirmiş olsaq bundan çıxış yolu kimi həmin dövrdə öz iqtisadi fikirlərini irəli sürmüş İngilis iqtisadçısı Jhon Maynard Keynesin teoriyasının turizm sənayesində vəhdətini təşkil edərək daha qısa zamanda güclü inkişafa nail ola bilərik. Jhon Maynard Keynes teoriyası həmin dövrlərdə məşhur olan neoklassik teoriyadan fərqlənirdi. Neoklassik teoriyasından fərqli olaraq dövlətin azad iqtisadi bazara təsiri daha çox olmalıdır belə ki, neoklassiklərə görə dövlət xüsusi hallarda azad bazara təsir eləməlidir və digər adı ilə dövlət görünməz əl (invisible hand) adlanırdı, yalnız böyük böhran dövründə keynesian teoriyası özünü doğrultmağa başladı. Jhon Maynard Keynesə görə dövlət xərcləmələri artırmalı, vergiləri azaltmalı idi və bunun sayəsində işsizliyin miqdarıda aşağı düşürdü. Bu teoriyanı turizmdə həyata keçirdiyimiz zaman dövlət turistik müəssisələrdə vergilərin çəkisini azaltmalı və xərcləmələri artıraraq yeni standartlara cavab verən qonaqpərvərlik müəssisələri tikilməli və digər fəaliyyət göstərən müəssisələrə xüsusi güzəştli şəkildə verilən kreditlərin miqdarı artırılmalı və buna paralel olaraq ölkəyə xaricdən gələcək olan turistlərin sayını artırmaq üçün hədəf bazar ölkələri seçildikdən sonra həmin ölkələrdə Azərbaycan tur agentliklərinin ofisləri açılmalı, həmin ölkə vətəndaşlarının ölkəmizə gəlmə şərtləri asanlaşdırılmalıdır, və bütün bunlar, yuxarıda daqeyd etdiyim kimi Azərbaycan

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Dövlət Metrologiya, Standartlaşdırma və Patentləşdirmə İdarəsi, Azərbaycan Turizm Assosiasiyasının nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Bütün bunlar müəyyən plan çərçivəsində 10 ildən çox olmayan bir müddət ərzində həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. RÜFƏT KASUMOV -BEYNƏLXALQ TURİZM BAZARI
2. INTERNATIONAL STANDARD ISO 18513
3. John maynard Keynes- The general theory of employment interest and money
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Mehmanxana_2022_illik

5. <https://www.sertifikasyon.net/az/detay/iso-18513-turizm-hizmetleri-yonetim-sistemi-nedir/>
6. https://www.academia.edu/20296611/Qonaqp%C9%99rv%C9%99rlik_s%C9%99nayesind%C9%99_standartlar%C4%B1n_t%C9%99tbiqinin_rolu
7. <https://ilkinahmed.wordpress.com/2015/12/01/qonaqp%C9%99rv%C9%99rlik-s%C9%99nayesind%C9%99-standartlarin-t%C9%99tbiqinin-rolu/>

Summary. The tourism industry in the Republic of Azerbaijan is one of the rapidly developing areas. The tourism industry is considered the most profitable sector of the economy of Azerbaijan after the oil industry, and therefore special attention is paid to the development of the tourism industry. At a time when the flow of tourists has increased so much, there is a great need for the construction of new accommodation facilities, improvement of the transport system, restoration of the infrastructure, and most importantly, the quality of the provided service. According to the information presented by the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan for 2022, the number of hotels and hotel-type facilities in Azerbaijan reached 757. adapting the level of service to the standards is considered one of the main tasks. Having certain standards in the tourism industry, which is an international sector that is the same in all countries, ensures that tourists stay more comfortable during their visit to any other country. For example, having the same hot and cold water signs, as well as the same toilet and kitchen signs in every country, avoids confusion and major misunderstandings. There are many organizations in the world that monitor tourism standards. These organizations are divided into three main parts: international, regional and local organizations.

Резюме. Туристская индустрия в Азербайджанской Республике является одной из динамично развивающихся сфер. Туристская индустрия считается самой прибыльной отраслью экономики Азербайджана после нефтяной, в связи с чем развитию туристической отрасли уделяется особое внимание. В то время, как поток туристов так возрастает, возникает большая потребность в строительстве новых средств размещения, совершенствовании транспортной системы, восстановлении инфраструктуры и, самое главное, в качестве обслуживания в соответствии с стандартами. Согласно информации, предоставленной Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики за 2022 год, количество гостиниц и объектов гостиничного типа на территории Азербайджана достигло 757. Наряду с увеличением количества ночных заведений такого типа приведение уровня обслуживания в них в соответствие с стандартами считается одной из основных задач. Наличие определенных стандартов в индустрии туризма, которая является международным сектором, и одинаковым во всех странах, обеспечивает более комфортное пребывание туристов во время их посещения любой другой страны. Например, одинаковые знаки горячей и холодной воды в каждой стране, а также одинаковые знаки туалета и кухни позволяют избежать путаницы и серьезных недоразумений. В мире существует множество организаций, которые следят за соблюдением стандартов в сфере туризма. Эти организации делятся на три основные части: международные, региональные и местные организации.

İDMAN-HADİSƏ TURİZMİ VƏ AZƏRBAYCAN

Hikmət Həsənov

Doktorant

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Xülasə. Bu məqalədə hadisə turizminin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirləri araşdırılacaqdır. İdman tədbirlərində, festivallarda, musiqi yarışmalarında, turizm yarmarkalarında iştirak etməklə Azərbaycanda tədbir turizminin rolu hər il bir qədər də artır. 2012-ci ildə Bakıda Avroviziya Mahnı Müsabiqəsinin keçirildiyi vaxtdan Azərbaycan dünyanın tədbir mərkəzlərindən birinə çevrilib. Bakıda keçirilən tədbirlərin sayı artdıqca turistlərin gəlişi də bir qədər artır. Hadisə turizmi dedikdə, festivallar, seminarlar, görüş tədbirləri və bir sıra digər tədbirlər nəzərə alınır.

Tədbirlərin baş tutması, həm də həm paytaxtda, həm də ölkənin digər bölgələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrə birbaşa təsiri var. Belə ki fəaliyyət göstərən turizm obyektləri artan turist sayı səbəbindən daha çox gəlir qazanır.

Bu məqalədə, Azərbaycanda hadisə turizminin mövcud vəziyyəti araşdırılmış və bu turizm növünün turizm müəssisələrinə necə yansımaları aydınlaşmışdır.

Açar sözlər: Hadisə turizmi, yeni strategiyalar, social-ekonomik inkişaf, festivallar, dayanıqlı inkişaf, meqa tədbirlər, destinasiyanın inkişafı, ÜDM

Abstract. In this article, the effects of event tourism on the socio-economic development of Azerbaijan have been researched. The role of event tourism in Azerbaijan is increasing each year slightly by taking place in sports events, festivals, musical competitions, and tourism fairs. Since 2012 when Eurovision Song Contest was held in Baku, Azerbaijan has become one of the events centers in the world. As the number of events held in Baku increases, tourist arrivals also increase slightly. By mentioning event tourism, festivals, seminars, meeting events, and some other events are taken into consideration.

As mentioned, the increasing number of events held in Azerbaijan has impacts on socio-economic development. Therefore, the importance of event tourism was one of the essential reasons in order to select this topic.

Keywords: Event tourism, new strategies, socio-economic development, festivals, sustainable development, mega-events, destination development, GDP

Azərbaycanda hadisə turizminin inkişafının müəssisələrə təsirininin təhlili

Tədbir turizmi turizmin və digər sənaye sahələrinin inkişafına mühüm müsbət təsir göstərir. Əvvəllər Azərbaycanda ancaq neft-qaz sektoru ilə bağlı hadisələr baş verirdi. Ancaq indi hər şey kəskin şəkildə dəyişdi. Cəmiyyətlərdə demək olar ki, hər kəs tədbirlərdə iştirak edə bilər. Qeyd edildiyi kimi, tədbir turizminin çoxlu müsbət təsirləri var. Bunlardan biri yeni iş yerlərinin yaradılması və ya işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasıdır. Yeri gəlmişkən, bölgə əhalisi üçün çox həlledici məqamdır. Həmçinin, tədbirlər mədəniyyətimizin və adət-ənənələrimizin dünyaya tanıtılması üçün unikal imkanlar yaradır.

İlk növbədə, bu, xüsusilə Azərbaycanın regionlarında iş imkanları yaradır. Məsələn: bəzi bölgələrdə dağlıq yerlərdə yerli əhali turistlərə öz evlərini təklif edir və onlar pul qazana bilərlər, ya da suvenirilər düzəldib satırlar. Bütövlükdə tədbir turizmi iqtisadiyyata töhfə verir və iqtisadiyyat inkişaf etdikcə insanların rifahı da yaxşılaşır. Tədbir turizminin inkişafı yerli əhali üçün çoxlu imkanlar gətirdi. Tədbirlər dövründə turistlərin gəlişi artır və bu, mədəni məhsulların satışına, kirayə otaqların təklif olunmasına unikal imkanlar yaradır. Tədbir turizmi də mövsümliliyin təsirini azaldır. Yerli insanlar tədbir turizminin üstünlüklərindən yararlanırsa bilsinlər. Azərbaycanın bölgələrində də infrastruktur yaxşılaşır, otellərin, restoranların imkanları artır.

Tədbirlər zamanı otel və otaqların yemək və yemək şöbələri turistlərdən daha çox gəlir əldə edir. Böyük hadisələr zamanı otellər adətən dolu olurdu. Təkcə beş start oteldə deyil, digər otellərdə də vəziyyət eyni idi. Eyni zamanda tədbirlərə ev sahibliyi etmək restoranlara da müsbət təsir göstərir. İnfrastruktur üçün dövlət xərcləri artdı, insanlar bundan uzunmüddətli istifadə edə bilərlər.

Formula 1-in Bakı Qran Prisi ilə müqayisədə bütün biletlər satılıb, ziyarətçilərdən təxminən 400 milyon dollar gəlir əldə edilib. Otellərdə orta doluluq 88%, oyunlar

zamanı Bakıda hər otaq üzrə ümumi satış artımı 3,8% təşkil edib. Oyunlardan sonra Azərbaycanın tədbir kimi nüfuzu böyük rəğbətlə qeyd olundu. Turist bələdçiləri də artan turist ehtiyaclarını qarşıladılar. Tədbirin uzunmüddətli nəticələri sadəcə zəhmli idi. Bakı axtarış sistemlərində ən işlək şəhərlərdən biri kimi təsnif edilib.

Turizm və səyahət Azərbaycanın ÜDM-ə böyük töhfə verib. Nəticədə turizm və səyahət ölkənin ÜDM-nin 13%-ni təşkil edir. Ümumi gəlirin 18%-i korporativ xərclərə və əlaqəli fəaliyyətlərə aid edilir. Bundan başqa, 569,5 min işçisi olan sektor ümumi məşğulluğun 11,8 faizini istehsal edib. Bundan əlavə, ümumi dəyəri 352,7 milyon ABŞ dolları olmaqla Azərbaycanın ümumi ixracının 13,5 faizini təşkil edir [8].

Unikal fəaliyyətlər dünyanın bir çox qitələrində, ərazilərində və icmalarında geniş şəkildə axtarılır. Hökumət rəsmiləri də səxavətlə fəaliyyətləri cəlb etməyə və tədbirlərin modernləşdirilməsinə böyük pul xərcləməyə hazırdırlar [3]. Azərbaycan və Bakı həmin tədbirlərə ev sahibliyi etməklə dünya səviyyəli idman mərkəzlərinə çevrilib. Bir çox otellər qeydiyyatdan keçmiş və tədbirlər üçün hazırlanmışdır. Hadisə turizmi nəticəsində Bakıya bir neçə otellər şəbəkəsi gəldi. Demək olar ki, bütün otellərdə doluluq səviyyəsi Formula 1 Qran-Pri mövsümü boyu tamamlanır. Hadisə turizmi əhalini və bütün ölkə iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün əla üsuldur [2 s. 15-24]. Bu şirkət həm də şəhərdə və bütövlükdə ölkədəki bütün müəssisələrə uyğundur. Bir şəhərdə və ya millətdə Hadisə Turizmi digər iqtisadi fəaliyyətlərlə uyğun gəlir, çünki o, heç bir sənayeni əhatə etmir və icmadakılara kömək etmir. O, iqtisadi artımı yayır və şəhər hakimiyyətinin gəlirlərini artırır, o mənada ki, otellər, magistral yollar və iş yerləri tikilməlidir [3, s. 17-19]. Beləliklə, yaşayış olmayan ərazilər məskunlaşacaq və işçi qüvvəsinə ödənilən ödənişlər nəticəsində bazara daha çox kapital axını davam edəcək.

Nəticə

Hadisə turizminin ölkəyə təsiri gözlə görünəndir. Qeyd edildiyi kimi hadisə turizmi müəssisələrə olduqca təsir edir. Yeni iş yerləri açılır, müəssisələrin gəlirləri artıq, və müəssisələrin böyüməsi üçün münbit şərait yaranır. Əlavə olaraq, investorların ölkəyə marağı artıdığından yeni transmilli şirkətlərin bazara daxil olması sürətlənir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alirzayev, A. Turizmin İqtisadiyyatı və İdarəedilməsi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2011, 28 s
2. Backman et al. (1995) Event tourism: an examination of motivations and activities, pp. 15-24
3. Bramwell, B. (1993). Planning for tourism in an industrial city. Town and country planning, 62, (1 /2), pp.17-19.
4. Bramwell, B. (1997) Strategic planning before and after a mega-event
5. Crompton, J. (1997). Motives of Visitors Attending Festival Events, Annals of Tourism Research, 24(2), s. 425-439.
6. Eurovision Song Contest. Special concert complex for Eurovision 2012 to be built in the centre of Baku, abc. az, [link:

<https://web.archive.org/web/20110817135117/http://abc.az/eng/news/main/54165.html>], entry date: 18.03.19.

7. Getz, D. (2008). Event Tourism: Definition, Evolution and Research. *Tourism Management*, Vol. 29, No.3, pp.403-428.

8. Higham, J. (2005) Sport tourism destinations – issues, opportunities and analysis. London: Butterworth and Heineman, p.12.

9. Tourism in Azerbaijan. Brief information on Azerbaijan tourism. Azerbaijan tourism attractions and destinations. *Tourism & travel in Azerbaijan*, [link: https://azerbaijan.orexca.com/tourism_azerbaijan.shtml], entry date: 18.03.19.

10. Xayal, M. Turizmin inkişaf mərhələləri, 2016, 45-52s

11. World Travel & Tourism Council. Travel & Tourism Economic Impact 2018 report for Azerbaijan, (PDF), [link: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2018/azerbaijan2>

UDC 433

DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE REGIONS AND PREVENTION OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Lale Abbasova

II course, bachelors

Baku State University

Scientific leader: Dos.A.Ş.Jarullayev

asef_carullayev@mail.ru

Summary: The purpose of the research is to study environmental problems, investigate their solutions, determine the degree of danger, and determine a number of directions for environmental protection. The most important thing is to teach the new generation how serious these topics are in education. First of all, we must educate ourselves. Every citizen should apply these ways to protect the nature of his country. Then we have to show the tourists coming to our country how serious we are in this matter. In ecotourism routes, tourist agencies, hotels and a number of tourist destinations are indicated and reported to tourists. Environmental protection creates conditions for the development of ecotourism, which in turn brings efficiency to the country's economy.

Keywords: ecotourism, wildlife, pollution, deforestation, drought, natural resources, biodiversity, global climate change

Introduction. Ecotourism may be damaging the environments and wildlife it is according to research. Ecotourism is growing by 10-30% every year and is now one of the most important types of tourism.[1] Environmental issues include, landscape, quality, biodiversity, climate change, deforestation, desertification, global environmental issues, global warming, natural disasters, pollution etc. [2]

pollution of forests

water pollution

Environmental pollution results in the destruction of the natural appeal of a given territory. For developing rural tourism, natives may market cultural practices and products to interested visitors. Finally, local economies are changing in response to the demands of tourism, and cultural authenticity is at stake.[3] There are key points which may be used as indicators of the impacts caused by ecotourism, sequence.

1. The numbers and types of tourists
2. The difference in cultural norms between tourist
3. The stage of tourist development
4. The physical size of the area
5. The degree to which incoming tourists purchase properties
6. The attitudes of governmental bodies
7. The policies adopted with respect to tourist dispersal
8. The marketing of the tourist destinations and the images that are created of them
9. The accessibility to the tourist destinations[4]

How should we solve this problem? 5 simple ways you can help the environment and spark others to become more environmentally aware.

1. Replace disposable items with reusable.
2. Pass on paper.
3. Conserve water & electricity.
4. Support local & environmentally friendly.
5. Recycle

Replace disposable items with reusable.

Everything you use and throw away ends up in the landfill over time. See below to reduce the number of disposable items you replace in your daily life.

- Carry your own reusable water bottle.
- Use airtight, reusable food containers instead of plastic wrap.
- Bring your own bags to the grocery store.
- Consider buying bulk containers of your refilling a reusable bottle, instead of buying individually packaged drinks.

Pass on paper!

Think about all the paper products you use in your daily life. These actions still align with reusing and repurposing, though may take a little more time to this solve problem.

- Join a library instead of buying books.
- Print as little as possible; and if you must, print on both sides.
- Wrap gifts in fabric and tie with ribbon.
- Stop using paper towels and use of washable cloths.

Conserve water and electricity

The tips you see below will seem like no-brainers; however, it may take to become more aware of your unconscious habits.

- Turn the sink water off when brushing your teeth.
- Water the lawn in the morning or evening; cooler air causes less evaporation.
- Switch off anything that uses electricity when not in use.
- Unplug devices when possible.

Support local & environmentally friendly!

- Reduces plastic and paper waste.
- Boosts cost-efficiency.
- Enables bulk purchasing.
- Retains farmland within the community.
- It develops the local economy.

Recycle

Implementing recycling habits into your daily life is one of the most effective ways to help lessen landfill waste, conserve natural resources, save habitats, reduce pollution, cut down on energy consumption, and slow down global warming.

- Confirm you are using the proper separation containers for your household per the local recycling services.
- Sure, your trash bags are recycled or biodegradable.
- Educate yourself about what can and cannot be recycled, as not all plastic and cardboard is acceptable [5]

Result. Although some people do not follow them, there are many who think and do them. It is a good thing that there are such people around us, but not enough. By polluting the environment, we harm not only our nature but also ourselves. A dirty environment is very dangerous for the new generation. Therefore, this subject should be approached more deeply and seriously in schools. A number of events, trainings and actions should be held. Many articles should be published on this topic. Clean air, water, and land are important for us to live healthy. In ecotourism, we must strictly control the tourists coming to our country and warn them not to pollute the environment. If we respect our wealth, foreign tourists will respect it. We need to wake people up about the great dangers that await us.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Jesslyn Thay. *Leisure Tourism* 2004
2. Felicity. *Appropedei* 2012.p26
3. *The Encyclopedia of world problems&Human Potential*
4. Funnell, D. (2003). *Ecotourism: An introduction*. 2nd ed. London: Routledge.
5. Unity collage, America's Environmental College.
6. The Dubrovnik Times (pollution of forests)
7. Global voices (water pollution)

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РЕГИОНАХ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Резюме: Целью исследования является изучение экологических проблем, поиск путей их решения, определение степени опасности, определение ряда направлений охраны окружающей среды. Самое главное – научить подрастающее поколение серьезности этих тем в образовании, в первую очередь надо воспитывать самих себя. Каждый гражданин должен применять эти способы для защиты природы своей страны. Затем мы должны показать приезжающим в нашу страну

туристам, насколько мы серьезно относимся к этому вопросу. В экотуризме указываются и сообщаются туристам маршруты, туристические агентства, гостиницы и ряд туристических направлений. Охрана окружающей среды создает условия для развития экотуризма, что в свою очередь приносит эффективность в экономику страны.

Ключевые слова: экотуризм, живая природа, загрязнение, вырубка лесов, засуха, природные ресурсы, биоразнообразие, глобальное изменение климата

REGIONLARDA EKOTURİZMİN İNKİŞAFI VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN QARŞISININ ALINMASI

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi, ekoloji problemləri öyrənmək onların həlli yollarını araşdırmaq, təhlükəlilik dərəcəsini təyin edərək, ətraf mühitin qorunması haqqında bir sıra istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Bunlardan ən vacibi isə təhsildə yeni nəsillə bu mövzuların nə qədər ciddi olduğunu aşılamaqdır. Yəni ilk növbədə özümüzü maarifləndirməliyik. Hər bir vətəndaş öz ölkəsinin təbiətini qorumaq üçün bu yolları tətbiq etməlidir. Daha sonra biz ölkəmizə gələn turistlərdə bu mövzuda nə qədər ciddi olduğumuzu göstərməliyik. Ekoturizm marşurtlarında turizm agentlikləri, otellər və bir sıra turizm destinasiyaları göstərilərək turistlərə bildirilir. Ətraf mühitin mühafizəsi ekoturizmin inkişafına şərait yaradır, bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatı üçün səmərəlilik gətirir.

Açar sözlər: ekoturizm, vəhşi təbiət, çirklənmə, meşələrin qırılması, quraqlıq, təbii ehtiyatlar, biomüxtəliflik, qlobal iqlim dəyişikliyi

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ / SECTION I / РАЗДЕЛ I

FİZİKİ COĞRAFIYA, LANDŞAFTŞÜNASLIQ VƏ GEOMORFOLOGIYA. TORPAQ-BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ. GEOLOJİ KƏŞFİYYAT VƏ DAĞ-MƏDƏN İŞLƏRİNİN APARILMASI

PHYSICAL GEOGRAPHY, LANDSCAPE SCIENCE AND GEOMORPHOLOGY. LAND-VEGETATION STUDY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION. GEOLOGICAL EXPLORATION AND MINING

ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ, ЛАНДШАФТОВЕДЕНИЕ И ГЕОМОРФОЛОГИЯ. ИЗУЧЕНИЕ ПОЧВЕННО-РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА И ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ. ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА И ВЕДЕНИЕ ПОДЗЕМНЫХ ГОРНЫХ РАБОТ

<i>Насијева Н. БÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI LANDŞAFTLARININ FORMALAŞMA TARİXİ</i>	8
<i>Насијева Н. БÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI LANDŞAFTLARININ REKREASIYA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ</i>	12
<i>Михайлов С., Лус К. ОПРЕДЕЛЕНИЕ НЕЭФФЕКТИВНО ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ В Г. БРЕСТЕ</i>	14
<i>Нүсєйнова Ş. ACINOHUR ALÇAQDAĞLIĞININ MÜASİR MORFOSTRUKTURLARININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	18
<i>Əliyeva S. NAXÇIVAN FİZİKİ-COĞRAFİ RAYONUNUN İQLİM XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI</i>	24
<i>Nurməmmədli M. LANDŞAFTIN DİFERENSİASIYASINI TÖRƏDƏN AMİLLƏRİN QISA SƏCİYYƏSİ</i>	29
<i>Əhmədova G. GÖYÇƏ-HƏKƏRİ OFİOLİT ZONASININ KİÇİK QAFQAZIN STRUKTURUNDA MÜASİR MÖVQEYİ</i>	33
<i>İbrahimova A. NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ALTERNATİV ENERJİ POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ</i>	35
<i>Ибрагимова А. СОЛЕННЫЕ ОЗЕРА АБШЕРОНСКОГО РАЙОНА</i>	38
<i>Мəснунov M. NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ RELYEF SƏTHİNİN ÜFUQİ PARÇALANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MORFOMETRİK ANALİZLƏRİ</i>	43
<i>Xudaverdiyeva F. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARIN MİNERAL EHTİYATLARI VƏ ONLARIN İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ</i>	47
<i>Ağabəyova D. ABŞERON YARIMADASI LANDŞAFTLARININ SƏHRALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	51
<i>İsmayılı S. БÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB-QƏRB YAMAQLARINDA TƏBİİ DAĞIDICI HADİSƏLƏRİN YARATDIĞI EKOLOJİ PROBLEMLƏR</i>	55

<i>Hüseynova Ş.</i> ACINOHUR ALÇAQDAĞLIĞININ İQLİM XÜSUSİYYƏTİ, SƏTH VƏ YERALTI SULARI.....	57
<i>Abduləzizova S.</i> XƏZƏR DƏNİZİNDƏ EVTROFİKASIYA FENOMENİ.....	61
<i>Fərəcli S.</i> QOBUSTAN-ABŞERON FİZİKİ-COĞRAFİ RAYONUNUN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ.....	63

II BÖLMƏ / SECTION II / РАЗДЕЛ II

İQTİSADI VƏ SOSIAL COĞRAFIYA, İNSAN COĞRAFIYASI. TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ, DAVAMLI İNKİŞAFI VƏ İQTİSADI-COĞRAFİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ. ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASI, URBANİZASIYA VƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİ

ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY, HUMAN GEOGRAPHY. TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE ECONOMY, SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ECONOMIC-GEOGRAPHIC ASSESSMENT. POPULATION SETTLEMENT, URBANIZATION AND MIGRATION PROCESSES

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ, ГЕОГРАФИЯ ЧЕЛОВЕКА. ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ХОЗЯЙСТВА, ЕЁ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА. РАССЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ, УРБАНИЗАЦИЯ И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

<i>Bayramov R.</i> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADI RAYONLAR ÜZRƏ SƏHİYYƏ VƏ TƏHSİL AMİLLƏRİNİN YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNƏ TƏSİRİ.....	70
<i>Xəlilova L.</i> İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNA TƏSİRİ	73
<i>Гасымлы Ж.</i> ВОССТАНОВЛЕНИЕ, РЕКОНСТРУКЦИЯ И ОБУСТРОЙСТВО ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ КАРАБАХСКОГО И ВОСТОЧНО-ЗАНГЕЗУРСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКИХ РАЙОНОВ.....	77
<i>Кахаева З.</i> ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЕЛЕВЫХ ЯВЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАКАТАЛЬСКОГО РАЙОНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ХОЗЯЙСТВО ЭТОГО РАЙОНА.....	82
<i>Məmmədli T.</i> GƏNCƏ-DAŞKƏSƏN İQTİSADI RAYONUNUN COĞRAFİ MÖVQEYİ VƏ TƏBİİ RESURS POTENSİALI.....	87
<i>Məlikova M.</i> ŞİRVAN – SALYAN İQTİSADI RAYONUNUN KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	92
<i>Babakışiyeva F.</i> XXI ƏSRİN FƏLAKƏTİ. TÜRKİYƏDƏ BAŞ VERMİŞ ZƏLZƏLƏ VƏ ONUN ÖLKƏNİN İQTİSADI VƏ SOSIAL HƏYATINA TƏSİRİ	97
<i>Orujova H.</i> MINERAL RESOURCES AND ECONOMICAL DEVELOPMENT OF THE TERRITORIES FREED FROM OCCUPATION	101

<i>Əliyeva N.</i> MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALI.....	104
<i>Məhərrəmzadə F.</i> MİL-MUĞAN İQTİSADİ RAYONUNDA DAVAMLI SOSIAL İQTİSADİ İNKİŞAFIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	108
<i>Дадашова У.</i> ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ БАКИНСКОЙ АГЛОМЕРАЦИИ.....	111
<i>Гааева Э.</i> ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ ГЯНДЖА-ДАШКЕСАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА.....	113
<i>Məmmədova K.</i> LƏNKƏRAN RAYONUNUN ƏSAS QIDA EHTİYYATLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	115
<i>Manafova N.</i> İDİOPATİK SKOLIOZUN YAYILMASINA TƏSİR EDƏN COĞRAFİ FAKTORLAR.....	118
<i>Babazadə Ş.</i> AZƏRBAYCANDA SELEKTİV ABORTLAR.....	121
<i>Raşayeva S.</i> ƏHALİNİN ARTIMI FONUNDA ŞƏHƏRLƏRİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ KƏNDLƏRDƏ ŞƏHƏR İNFRASTRUKTURUNUN TƏTBİQİ.....	125
<i>Байрамов И.</i> ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА МОРСКОГО ТРАНСПОРТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ.....	131
<i>Məşədiyev E.</i> AZƏRBAYCANDA YAŞIL ENERJİ İSTEHSALI. ABŞERON-XIZI İQTİSADİ RAYONUNDA YAŞIL ENERJİ LAYİHƏSİ.....	137

III BÖLMƏ / SECTION III / РАЗДЕЛ III

ГЕОДЕЗИЯ, КАРТОГРАФИЯ ВƏ COĞRAFİ İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ.
YERQURULUŞU, TORPAQ VƏ DAŞINMAZ ƏMLAKIN KADASTRI SİSTEMİ.
HİDROLOGİYA VƏ SU EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ.
METEOROLOGİYA VƏ İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ

GEODESY, CARTOGRAPHY AND GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS. LAND STRUCTURE, LAND AND REAL ESTATE CADASTRAL SYSTEM. HYDROLOGY AND EFFICIENT USE OF WATER RESOURCES. METEOROLOGY AND CLIMATE CHANGES

ГЕОДЕЗИЯ, КАРТОГРАФИЯ И ГЕОИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ.
ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО, КАДАСТРОВАЯ СИСТЕМА ЗЕМЛИ И НЕДВИЖИМОСТИ. ГИДРОЛОГИЯ И ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ. МЕТЕОРОЛОГИЯ И КЛИМАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ

<i>İsmayilov Ə.</i> GƏNCƏ-QAZAX MAILİ DÜZƏNLIYİNİN İQLİM XÜSUSİYYƏTLƏRİ, TORPAQ VƏ BİTKİ ÖRTÜYÜ.....	140
<i>Əsədzadə N., Ağalı K.</i> İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ VƏ QLOBAL İSTİLƏŞMƏ.....	142

<i>Abdullazadə A.</i> LAZERLİ SKANERLƏRİN GEODEZİYA ÖLÇMƏ İŞLƏRİNDƏ TƏTBİQİ.....	148
<i>Əliyev Z.</i> YÜKSƏK DƏQİQLİKLİ GNSS TEXNOLOGİYALARI İLƏ GEODEZİYA ÖLÇMƏLƏRİNİN APARILMASI.....	151
<i>Əliyev Z.</i> GEODEZİYA ÖLÇMƏLƏRİNİN RİYAZİ HESABLANMASI METODLARI.....	155
<i>Ağayeva K, Kazımova F., Ələkbərova N.</i> CİS TEXNOLOGİYASI VƏ MƏSAFƏDƏN ZONDLAMA VERİLƏNLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ SƏRSƏNG SU ANBARININ COĞRAFİ MÖVQEYİNİN KARTOQRAFİK TƏQDİMATI.....	158
<i>Muradov Ə.</i> TƏRTƏRÇAY MƏCRASINDA GEDƏN DƏYİŞİKLİKLƏRİN TƏHLİLİ.....	162
<i>Mustafayeva K.</i> ƏRAZİDƏ MÜASİR FİZİKİ-COĞRAFİ TƏDQİQATLARIN APARILMASI ÜSULLARI.....	166
<i>Məmmədov A.</i> MÜASİR TEXNOLOJİ PROQRAMLARDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK EKSTRİMAL SƏRT RELYEF ŞƏRAİTİNDƏ YÜKSƏK ÇOXMƏRTƏBƏLİ BİNALARIN TİKİLİŞİ VƏ QƏSƏBƏLƏRİN SALINMASI.....	170
<i>Mustafayeva K.</i> NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ MƏDƏNİ İRSİN KARTOQRAFİYA VASİTƏSİLƏ QORUNMASI.....	174
<i>Quliyeva Ş.</i> CƏNUBİ QAFQAZDA ƏN BÖYÜK SU ELEKTRİK STANSİYASI.....	177
<i>Hüseynli N.</i> TƏRTƏR RAYONUNDA SU TƏCHİZATININ DƏYİŞMƏSİNİN COĞRAFİ TƏHLİLİ.....	184

IV BÖLMƏ / SECTION IV / РАЗДЕЛ IV

TURİZM SAHƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ. DÜNYANIN SOSIAL, İQTİSADİ VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ. COĞRAFİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ MÜASİR TƏDQİQAT ÜSULLARI

TOURISM INDUSTRIES AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES. SOCIAL, ECONOMIC AND ECOLOGICAL PROBLEMS OF THE WORLD. METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY AND MODERN RESEARCH METHODS

ОТРАСЛИ ТУРИЗМА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ. СОЦИАЛЬНЫЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МИРА. МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Məmmədova S.</i> VIII SİNİF COĞRAFİYA DƏRSLİYİNDƏ İLLÜSTRASIYA MATERIALLARININ FƏAL TƏLİM ÜSULLARI İLƏ TƏŞKİLİ.....	191
<i>Əlizadə E.</i> COĞRAFİYANIN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYANIN AKTUALLIĞI.....	197
<i>Abutalıbov Ə.</i> RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİ DÜNYA ƏHALİSİNİN TAXİL TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN RİSK FAKTORU KİMİ.....	201

<i>Лучак А., Резникова О.</i> ПРОЕКТЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА	205
<i>Abbasova N.</i> ALTERNATİV YERLƏŞMƏ MÜƏSSİSƏLƏRİ ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ	210
<i>Abbasova N.</i> SEARCHİNG FOR COMPARATİVE VALUE İN SMALL AND MEDIUM-SIZED ALTERNATİVE ACCOMMODATİON.....	215
<i>Kərimli N.</i> AZƏRBAYCANIN SİTRUS VƏ ÇAYÇİLİQ RAYONLARINDA EKO-AQROTURİZMİN İNKİŞAFI ÜÇÜN TƏBİİ RESURSLARIN SƏCİYYƏSİ.....	218
<i>Hüseyn C.</i> AZƏRBAYCANDA ƏNƏNƏVİ İRSİN TURİZM MƏHSULUNA ÇERİLMƏSİ İMKANLARI	223
<i>Hüseyn C.</i> AZƏRBAYCANDA ƏNƏNƏVİ İRS NÜMUNƏLƏRİ VƏ ONUN YAYILDIĞI ƏRAZİLƏR	226
<i>Rəhimova L.</i> AZƏRBAYCANDA EKOTURİZM FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜASİR FƏALİYYƏT VƏZİYYƏTİ.....	230
<i>Vəliyeva S.</i> ÖLKƏNİN İNVESTİSİYA SİYASƏTİNDƏ TURİZM SƏNAYESİNİN YERİ	233
<i>Vəliyeva S.</i> AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİNDƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN PRİORİTETLƏRİ VƏ REGIONAL-COĞRAFİ ASPEKTLƏRİ.....	238
<i>Qocayeva M.</i> DÜNYANIN SOSIAL İQTİSADI VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ.....	242
<i>Abbaszadə A.</i> COĞRAFİYANIN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN FORMA VƏ YOLLARINDA ƏYANİLİK PRİNSİPLƏRİ ..	245
<i>Həsənova S.</i> MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ İNKLÜZİV TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ	249
<i>Şixməmmədov E.</i> AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİNDƏ İNFORMASİYA BAZASININ FORMALAŞMASINDA PROBLEMLƏR VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	252
<i>Şirəliyev R.</i> DÖVLƏTİN TURİZM SİYASƏTİNİN HÜQUQİ BAZASININ FORMALAŞMASI.....	256
<i>Abbaslı Ə.</i> ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN MÖVCUD TURİZM POTENSİALİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİNDƏ ANİMASİYANIN ROLU	260
<i>Mustafayeva S.</i> KOREYA RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ	265
<i>Əzimova A.</i> TURİZMDƏ EKOANİMASİYA	268
<i>Mehraliyeva X.</i> QASTRONOMİYA TURİZMİ VƏ ANİMASİYA	274

<i>Əliyev R.</i> TURİZMİN İNKİŞAFINDA TARİXİ-MƏDƏNİ RESURSLARIN ƏHƏMİYYƏTİ.....	278
<i>Kərimova A.</i> SİNQAPUR TƏHSİL SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ.....	282
<i>Kərimova A.</i> CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA TƏHSİL FƏLSƏFƏSİNİN ROLU	285
<i>Hacıyeva A.</i> İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIN TARİXİ MƏDƏNİ-DİNİ ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN TURİZM SAHƏSİNDƏ İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ.....	288
<i>Həsənova S.</i> MÜASİR TƏHSİLDƏ BULLİNQİN AKTUALLIĞI.....	291
<i>Quliyeva D.</i> TURİZM SƏNAYESİNDƏ BEYNƏLXALQ İSO STANDARTLARININ SƏCİYYƏSİ	295
<i>Cabbarova Ş.</i> YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ - BARIT ÇƏLLƏYİ	299
<i>Mirzəyeva E.</i> ONLAYN TURİZM AGENTLİKLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ	303
<i>Əsgəri R.</i> VI-IX SİNİF ÜZRƏ COĞRAFIYA FƏNNİNDƏ ATMOSFER MÖVZUSUNUN TƏSDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI	308
<i>Məmmədzadə Ə.</i> AZƏRBAYCANDA QEYRİ-MADDİ İRS NÜMUNƏLƏRİNİN TURİZM SEKTORUNDA İSTİFADƏ İMKANLARI	312
<i>Məmmədli İ.</i> QONAQPƏRVƏRLİK SƏNAYESİNDƏ KEYFİYYƏTLİ İDARƏETMƏNİN GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR	316
<i>Həsənov H.</i> İDMAN-HADİSƏ TURİZMİ VƏ AZƏRBAYCAN	320
<i>Abbasova L.</i> DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE REGIONS AND PREVENTION OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS	323
MÜNDƏRİCAT.....	327